911(47.925)
Ա – 31

ԸՆԹԵՐՑԱՍՐԱՀ

Ալիշան Ղևոնդ.
Վարդապետ Մխիթարեան.

ՏԵՂԱԳԻՐ

ՀԱՅՈՑ ՄԵԾԱՑ

Վենետիկ Ս. Ղազար. 1855

A III/27222
6386

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Յետ խաղալոյ անցանելոյ մերթ սաղապաձեւ դեգերանօք եւ մերթ արշաւակի ընթացիւք՝ ՚ի գնին եւ ՚ի ծանօթ հանուրց սահմանաց քաղաքաբնակ երկրի, աշխարհագրական պատճէնիւս, զօրէն արանց բազմաշրջութեամբ յածելոց ՚ի տար աշխարհս, եւ այնոցիկ մանաւանդ որոց եհաս զբոլանդակ երկրաւ պատել, ախորժաբար արդ զերեսս հաստատեմք դառնալ դադարել յանմռաց կայանս հանգստեան մերոյ, ՚ի բնաւայրն հայկեան տոհմիս. զուգընթացիկս ունելով զհօրամօրն համազգիս, գուցէ թէ եւ յառաջահասս: Արդ զոր նոքա գովանի եռանդեամբ ՚ի վաղուց հետէ փափագանօք խնդրէին՝ տեսանել զնկարագիր երկրի զիւրեանց նուիրական հայրենեաց, եւ զոր մեր իսկ ըղձումն եւ խոստումն յուսացուցանէր ՚ի հերուն, ընծայեմք աւադիկ զայս ՏԵՂԱԳԻՐ ՀԱՅՈՑ ՄԵԾԱՑ. քանզի զփոքուն եւ զայլոց ոմանց հայաբնակ աշխարհաց նկարագիրս՝ վաղագոյն հատուցաք ՚ի կարգի համաշխարհական տեղագրութեանս, իբրու ոչ սեփականաց առաջնոց հաւուց ազգիս, իբրեւ զայս՝ զոր այժմ առաջի առնեմք, ընդարձակագոյն բանիւք. որպէս եւ օրէն է ամենայն աշխարհագրաց, զիւրեանց երկրին ձեռս յերկարել, զայլոցն ՚ի չափու ունելով. Իսկ մեզ եւ առաւելութեամբ հանդերձ այս պարտք ՚ի վերայ կային. մի՝ զի ոչ գտանի առ օտարս ոճով ինչ ասացեալ զբոլանդակ Հայաստանեայս, նա եւ երկարապատումն իսկ ՚ի նոցանէ եւ բազմահատոր մատենից հեղինակք աշխարհագիրք՝ յերկուս էջս կամ թուղթս բոլանդակեն զծանօթութիւն երկրիս Հայոց. եւ միւս եւս, զի աշխարհս մեր աշխարհ հին է, եւ ՚ի կարգի մատենագրական եւ վաղնջական անուանեալ աշխարհաց, եւ նման նոցին բազում մասամբ թաքուցեալ ընդ սրբազան այլ եւ տիրական քօղով. սակայն ոչ եւ ՚ի սակի խուպառ մոռացելոցն եւ անցելոց, չասեմ երկրի անցելոյ՝ այլ ընկլին իւրոյ պայազատի, նման Քաղդէացւոցն եւ Ասորաց եւ Փիւնիկաստան ազանց, այլովքն հանդերձ. այլ մեր ազգ եւ վայր՝ անցեալ եւ դեռ կայ, ոչ որք երիցագոյն քան զնա, եւ ոչ որք դարձեալ ՚ի հնոցն՝ նորութեան ընդել եւ ընկալուչ քան զնոյն. որպէս զի եւ բնութիւն իսկ իւր յորդոր լինի ամենայն իմաստասէր մտաց՝ ՚ի փոյթ քննութեան եւ գիտութեան երկրի Ազգին, որ յանդգնի ասել ոչ միայն իւր զայն՝ այլ եւ հանուրց նախնական հայրենիս, այլ սեփական՝ իւրեան միայնոյ.

Այսոցիկ ոչ զոք 'ի մերոցս կարծեմ հակառակել. նա մանաւանդ խիթամ, թէ փաստս եւս ոք 'ի վերայ իւրոյն տենչից եւ յիմաց բանիցս առեալ, յանդիմանել զիս նկրտեսցի, ասելով. թէ զի այդպէս է՝ ընդէր ոչ ուրեմն եւ եւս երկարագոյն եւ մանրամասն աւանդեցեր մեզ զտեղագիր ցանկալի հայրենեացս, որում փափագեալ մնայաք. — Յուշ այդպիսումն սիրաբանի առնեմ զառ 'ի սկզբանն օրինակաւ ասացեալս, եթէ յերկար եւ յերկրաչափական ուղեւորութենէ զարձ առնեմք. իբրեւ մասն ընդ բոլորի կամեցեալ պատշաճեցուցանել եւ զայս գործ ընդ քաղաքական աշխարհագրութեանս, եւ ոչ թէ որպէս 'ի միայնակ 'ի մերում երկրիս յածելով ընդ հանուր կոյս, ամենայն նորայոյն ցանկալեաց եւ պիտանեաց կամիցիմ հանդէս առնել աստանօր. զի թէ այնպիսի ինչ կամէաք առնել առ 'ի զնորա եւ զմեր իղձս լնուլ, յոլովագոյն եւս ժամանակաց պէտք լինէին մեզ. եւ թէպէտ կարող եաք զաշխարհաց անանց եւ զգաւառաց ընծայել նկարագիրս ձիգս եւ բազմավէպս, օժանդակութեամբ նախնեացն մերոց յիշատակարանաց եւ նորոց տեղագրաց եւ ուղեւորաց մանաւոր գաւառաց, եւ լուսաւորել զնոսին՝ նոցա եւ մեր ջանիւք, սակայն մնացելոյն մթութիւն թխագոյն եւս թուէր թանձրանալ. յաղագս այսորիկ ոչ թուեցաւ մեզ պատշաճ եւ վայելուչ՝ զմիոյ մասնէ երկայնս աւանդել, եւ զայլոց կարճ 'ի կարճոյ կամ թէ զանխուլ անցանել, մինչեւ քննեալ մի առ մի զամենայն. ապա եւ օրէն համարեցաք յայսքան եւ յայս ձեւ չափաւորել այժմ զՏեղագիրս.

Սակայն մի եւ զայս ոք թեթեւ եւ փոքրկարգի համարեսցի աշխատութիւն. քանզի եւ 'ի համառօտութեան իւրում ունի սա՝ որպէս յուսամք, առ ծայրալիր ծանօթութիւն նոր զընդհանուր կողմանց Հայաստան աշխարհի, զբնական եւ զքաղաքական, որքան ոչ է ուրեք ցարդ ամփոփեալ՝ յետ երկասիրութեան բազմերախտ Հօրս մերոյ Ինճիճեան վարդապետի, որոյ պատուական մատեանն՝ Նոր Հայաստան, կիսադարեան հնութեամբն չունի արդ զնորագունիցս ինչ փափագ. են եւ այլոց յետ նորա մանրապատում նկարագիրք նա եւ մասնանք ոմանց, այլ գաւառաց եւ գիւղեաց ոմանց, եւ ոչ ընդհանուր, որպիսիք են Տեառն Յովհաննու Շահխաթունեան վարդապետի Ստորագրութիւն Էջմիածնայ եւ հնգեցուն գաւառաց Արարատայ, (տպագրեալ 'ի Ս. Էջմիածին յամին 1842). եւ Տեառն Սարգսի Ջալալեան վարդապետի Ուղեւորութիւն 'ի Հայս սահմանակիցս Վրաց եւ Աղուանից, (տպագրեալ 'ի Տփխիս յամին 1842), եւ այլոց ոմանց՝ հրատարակեալք յազգային լրագիրս, կամ զոր մեք յիշեցաք 'ի յառաջաբանի Քաղաքական աշխարհագրութեանս. Արդ զայդ ամենայն յաչն արկեալ մեր, եւ 'ի վերայ այնոցիկ 'ի ձեռին ունելով զպատուականագոյն եւ զնեւ եւս հրատարակեալ վաստակ մերոյս արգոյ եւ հոգեկից եղբօր Հ. Ներսէսի վարդապետի Սարգսեան, բազմամեայ ուղեւորի 'ի մասն Փոքուն եւ Մեծաց Հայոց, եւ հաւատարմագոյն ընդօրինակողի հայ արձանաց տեղեացն յորս շրջեցաւ, այլ եւ յօտարազգի ճանապարհագրաց ընթերցեալ առաւել քան զյիսնից տեղագրութիւնս կողմանց կողմանց Հայաստան աշխարհիս, եւ բաղդատեալ ընդ իրար եւ ընդ նախնեաց մերոց աւանդս՝ յերիւրեցաք զայս Տեղագիր. Ունէաք առաջի եւ զաշխարհացոյց տախտակս ոմանս ընտիրս, զԱնգղիացւոց ուղեւորաց, եւ զՌուսաց՝ զիւրեանց բանակին, եւ զգեղեցիկ քառեակ տախտակն Քոխայ գերմանացւոյ ուղեւորելոյ 'ի Հայս եւ 'ի Կովկաս (յամին 1836-44, K. Koch, ձայնատպեալ 'ի Պերլին յամին 1850), եւ զընտրելագոյն բնաւից եւ զնորագոյն զՍայմերայ (Dietrich Reimer, անդ 'ի Պերլին 'ի 1854). որք ճշգագոյն եւս քան զսոյն հրատարակեալքն առ 'ի մէնջ եւ գրչեալքն 'ի սմա զփոքր աշխարհացոյցս Հայաստանի՝ ցուցանեն զսահմանս վիճակաց եւ զբարձրութիւնս լերանց, առաւելեալք եւ ընդարձակութեամբ իւրեանց.

Փոքր մի յերկարեցաք 'ի բնական նկարագրի աշխարհիս զլերանցն պարաձգութիւնս եւ զհրաբուխ զօրութիւնս, եւ զջերմոյն աղբերս եւ զօժանդակս, զանծանօթն 'ի բազմաց. եւ մեզէն իսկ համարձակեցաք զաղբերավայրսն գետոց եւ զպարս կամ զկոյտս լերանց որոշել. վասն որոյ եւ ակն ունիմք ներողութեան բնախոյզ հետաքննաց՝ եթէ վրիպեցաք, զի եւ մեք յայլոցն քննութիւն ապաստան առնեմք զուղղութիւն եւ զլրումն թերութեանցն. Աւելորդ վարկաք զկլիմայիցն իւրաքանչիւր գեօղեան թուել, թող զի եւ զբազմաց անգիտանամք տակաւին, այլ զգլխաւորսն եւ զնշանաւորս ոմանս 'ի հնումն կամ 'ի նորումս. եւ տեղեաց՝ զորոց անուանս առ օտարս օտար տառիւք գտաք գրեալս եւ երկբայիմք զստուգութենէ հնչմանց անուանցն, զտարակուսութեան նշանն (?) առընթեր եդաք, մինչեւ յազգայնոցս կամ այլուստ ստուգեսցին. Իսկ զկարի նշանաւոր եւ զփափագանեաց վայրացն ստորագրութիւն՝ սուղ ինչ ընդերկարեցաք, մանաւանդ զորոց եւ զանեղացոյց պատկերսն յանդիման առնեմք, զգաղափարեալսն 'ի գեղեցիկ եւ գովաբանեալ ուղեւորութեանց Տիւպուայի հելուետիացւոյ (Dubois de Montpéreux, տպագրեալ 'ի Պարիզ յամին 1839), եւ զՏէքսիէի գաղղիացւոյ արքունի ճարտարապետի (Ch. Texier, 'ի Պարիզ, 1846), եւ յայլոց ոմանց. Որովք եւ ակն ունիմք հաճոյագոյն զվաստակս զայս ընծայեցուցանել հանդիպելոցն. առաւել եւս զհայրենասիրացն մերոց զրգռել զանձինս եւ զքաջս 'ի խնդիր եւ 'ի ճաշակ լիագոյն ծանօթութեանց. զկարողացն եւ զգիտողաց՝ զօժանդակութիւն առ մեզ կամ առ այլս յընդարձակումն այսպիսեաց տեղեկութեանց. եւ զանկարողացն առ այգուխն՝ զբարեաւէր կամս առ վաստակաւորսն, առ սատարօղս եւ առ միմեանս:

Ի Ս. ՂԱԶԱՐ

յ՛ ԺԵ Մարերի ամսոյ ՌՅԴ թուին (1855).

Հ. ՂԵՒՈՆԴ Վ. ԱԼԻՇԱՆԵԱՆ

Հայրենի եւ պարծելի բնիկ Հայկազանց աշխարհն, առուն արեւելից, որ առաջին է մասն եւ գլուխ օրինակ իմն բոլոր աշխարհի... եւ կամ թէ կոչել զնոյն աշխարհ է իրաւ՝ հայր եւ նաւ մարդկութեանս. յորում դադարեալ տապանն Նոյի, եւ բացեալ՝ անտի դարձեալ սերեցաւ մարդկային զարմ.

ՍԱՄՈՒԷԼ ԱՆԵՑԻ

Որ երթայ յաշխարհն Հայոց՝ աշխարհ մեծ է. յամս երկուս եւ յերիս հազիւ կարէ ճանաչել, նախ զիւր աշխարհին՝ զդիւրն եւ զդժուարն, ապա զմարդիկ աշխարհին.

ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑԻ

ԱՇԽԱՐՀՆ որ յանուն Հայկայ հեղինակի ազգիս և լեզուի՝ յորում գրի բանս, կոչի ՀԱՅՔ և ՀԱՅԱՍՏԱՆ 'ի բնիկ ժողովրդենէն, իսկ յօտարաց ԱՐՄԵՆԻԱ կամ ԱՐՄԵՆՔ, յանուն հայկածին նախահայրեացն Արմենակայ և Արամայ, և կամ ըստ պանծանաց բնակչացն առաջնոց՝ իբրև Արի-արանց երկիր. իսկ ըստ Սրբազան գրոց Երկիր ԱՐԱՐԱՏԱՅ. զետեղեալ կայ գրեաթէ 'ի միջավայր հնոյ աշխարհի, յասիականն բաժնի, ընդ մէջ կրկին միջերկրեայ ծովուց, Եւքսինեայ և Կասպից, ձգեալ տարածեալ երբեմն մօտ ցեզերս ծովուն մեծի, որ է բուն Միջերկրականն. բայց բնիկ սահմանք Հայոց որ և ՄԵԾ ՀԱՅՔ, յորոշումն փոքուն և այլոց աշխարհաց՝ որոց յետոյ ասիցէն, ամփոփին ընդ մէջ 36° 40' և 41° 50' աստիճանաց հիւսիսական լայնութեան. և ըստ արևելեան աստիճանաց երկայնութեան միջօրէին Բարիզու յ'36° և ց'47°, որ է ըստ արարատեանն Մասեաց երկայնութեան 6° ընդ արևմուտս և 6° ընդ արևելս։

2. Ըստ եդելոց աստիճանացդ սահմանին Մեծ Հայք՝ յարևմտից կողմանէ հարաւահոսան Եփրատ գետով, որ անջրպետէն ընդ Փոքր Հայս, 'ի կողմանց Սեբաստիոյ ց'Ակն. անտի և 'ի վեր լերինք Անտիտաւրոսի անջրպետեն ընդ կրկին Հայս ցսահմանս Պոնտոսի. յորմէ առնու հիւսիսային սահմանն ոլորեալ առ Եգերօք (Անարա) և Վրօք և Կուր գետով, մինչև 'ի Կովկաս լերինս ընդ արևելս կոյս. և յայսմ կողմանէ սահմանի նովին գետով և լերամբք և ծովուն Կասպից, և խոնարհագոյն՝ Գիլան և Ատրպատական աշխարհօք. իսկ 'ի հարաւոյ՝ հնով աշխարհաւն Մարաց և Նորով պարսիկ Քրդաստանաւ, և Ասորեստանեօք այսինքն՝ ըստ հիւսիսոյ Մուսուլ նահանգի ցՃեզիրէ, և Միջագետօք՝ ըստ հիւսիսոյ Մծբնայ և Մարտինայ ցՏիարպէքիր և ցաշխարհն Եփրատացւոց և ցնոյն գետ՝ յարևմուտս կոյս, մինչև 'ի կողմանս Սեբաստիոյ, ուր և բոլորին սահմանքն։ — Մեծածիգ երկայնութիւն աշխարհին Հայոց յարմընկանէն Եփրատայ որ ընդ մէջ Մելիտինեայ՝ 'ի Փոքր Հայս, և Մասէնի՝ 'ի Մեծ Հայս, յարևմտից ընդ արևելս ձգի ցբազուկն Բագաւանայ, այն է Պաքու, յեզր Կասպիականին, իբրև ընդ 580 մղոն աշխարհագրական. և լայնութիւն 'ի հիւսիսոյ 'ի Կուր գետոյ առ Ագդորաւ՝ ցՄէրհէմէգապատ և ցԲաշգալէ քաղաքաւանս 'ի հարաւոյ ծովուն Որմիոյ ընդ մղոնս իբրև 340։ — Միահամուռ տարածութիւն երեսաց երկրի հնգետասան սեփական աշխարհաց Հայոց Մեծաց, և յարակից աշխարհացն՝ Խաղտեաց 'ի հիւսիսոյ արևմտից, Աղուանից յարևելս և Ատրպատականի ընդ արևելս հարաւոյ, լինի իբրև 120.000 քառակուսի մղոն։

ԲՆԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐ

3. ԲԱՐՁՐԱԽԱՆԴԱԿՔ. — Ըստ երկրաբանական գրելոյն աշխարհս Հայաստան Ճանճապէս կոչի Լեռնակղզի՝ յաւագագոյն աշխարհագրէ ժամանակիս (1), և արդարև համգերձ սահմանակից աշխարհօքն՝ Փոքր Հայովք, Կովկասու և Պարսկաստանեօք ամբառնայ 'ի մէջ ծովուցն և ծովատարած դաշտավայրին Միջագետաց՝ բարձրաւանդակ մի մեծ, 3-8000՛ (2) 'ի բարձրութիւն. կուտակեալ ժայռաձև կոհակօք լերանց, որք ուրեք ուրեք երկպատիկ ևս տաւեալ վերամբառնան 'ի հարթակողմ երեսաց նորուն, բարձրագոյնք լինելով քան զամենայն աշխարհս արևմտեան Ասիոյ, որում գագաթնանայ հրաբխային Մասիս 16254՛ հասակաւ։ Այլաձև սարաոտք պարածիգ լերանց և միջոցք անպարիցն՝ գործեն զառանձին բարձրաւանդական կամ զընդարձակ լեռնադաշտս և լեռնահովիտս. որպիսիք են յարևմուտս հիւսիսոյ աշխարհիս՝ Ճորոխայ դաշտն 6-7000՛. Ախլցխայն յեզերս նորա՝ 3000՛. և դաշտք Կարնոյ 5750-6000՛, Երզնկայն 4-5000?, Բասենոյ 5000՛, Շուշար և Թէքման 5300-5500՛. որոց վասն Ա. աշխարհն Հայոց՝ յորում պարագրին դաշտքս՝ անգամին 'ի վաղ ժամանակաց Բարձր կոչեցաւ Հայք, զոր և հին աշխարհագիրս մեր " Բարձր՝ ոչ միայն քան զՀայս, ,, ասէ, այլ ևս քան զամենայն երկիր. վասն որոյ ԿԱ,, ՏԱՐ ԵՐԿՐԻ կոչեցին զնա ,,. — Դաշտն Խարբերդու կամ Դ. Հայոց 3000-3300՛. — Այրարատեանն ընդարձակ դաշտ 'ի բազում բարձրաւանդակս զանազանեալս տարահեալ 'ի լերանց, որպէս Երասխայն 2750-3500՛, Շիրակայն և Վանանդայ 4300-5200՛, հիւսիսայինն Արագածոտան ց'6300՛. — Արևելեան Եփրատայ բարձրաւանդակն՝ որ է Մուրատ գետոյ կամ Պայեզիտայ 4500-5000՛. — Մշոյ դաշտն 3500՛. — Տոսպայն այսինքն արևելից և հարաւոյ Վանայ 6000-6500՛. Աղբակայն 7500. — Արտազու կամ Մակուայ 5000՛. Սևանայ լեռնահովիտքն 6-6500՛. և 'ի հարաւոյ սորա վերագոյն ամենայն բարձրաւանդակացն Հայոց 'ի հիւսիսակողմն Գարապաղու՝ լեռնակոհակ երկիր իբր 120 մղոն շրջապատաւ բարձր 8500՛, աւելի և պակաս։ Ցածագոյն է արևմտեայ հարաւային կողմն աշխարհիս սահմանակից Միջագետաց, սակայն և այն 1600-2000՛ բարձր. իսկ արևելեայքն հարաւայինք որ 'ի Քրդաց կողմանս՝ կարի բարձունք են 5-7000՛. բարձր է և Ատրպատական աշխարհ որ յարևելից Քրդաց՝ իբրև 4-5000՛։

(1) Ռիդդեր Գերմանացի, Ritter.

(2) Այսինքն յերից ցութ հազար ոտնաչափ. և չափ ոտիցդ է գաղղիականն կամ Բարիզու, որ է 144 գծաչափ կամ 0,32484 մեդրի. իսկ մղոն զաշխարհագրականն վարեմք 'ի տեղագրութեանս յայսմիկ, որ է $\frac{1}{60}$ աստիճանի միոյ, կամ 5702 ոտք, այսինքն 1852 չափ (մեդր) գաղղիական։

4. ԴԱՇՏՔ. ԽՈՊԱՆՔ. — Ի բարձրաւանդական բովանդակին և արգաւանդահող դաշտքն Հայոց, յորս ընդարձակութեամբ և հարթութեամբ նշանաւոր են Բասենոյ և Շիրակայն և Կարնոյ, Մշոյ, Խարբերդու, և Երզնկայ. և ընդարձակագոյն քան զնոսա Դաշտն Ամդայ։ Ընդ մէջ Ալաշկերտու և Մուրատ գետոյ և Բասենոյ են դաշտածաւալ երկզուտքն Թօբրա, Գօբա-Խաչը, և այլն։ Բայց բուն ընդարձակածաւալ դաշտային և խորանիստ երկիր է Ոստի աշխարհ և Աղուանից աշխարհն զափամբք արևելեան Կուրայ, 'ի կողմանց Գանձակայ ցՆերսախ գետ, և աստի 'ի վայր՝ Մուղանն անապատ երկզուտ ցսահմանս Թալիշայ. որով լինի ընդ երկայնն 'ի հարաւոյ ընդ հիւսիս իբրև 120 մղոն, և ընդ լայնն՝ յեզերց 'ի մուտս յափանց Կասպիականին ցլեռնակողմանս Արցախոյ, այսինքն ցսահմանն Շուշեայ, ոչ պակաս քան զ'100 մղոն, բայց հիւսիսակողմն անձուկ 25-30 մղոնաւ չափ. այլ և 'ի Գանձակայ և 'ի վեր՝ սակաւուք 'ի բուն հայակողմն Կուրայ որ է յաջմէ, և յոլովագոյն յահեկէն 'ի բուն աշխարհին Աղուանից, ընդ մէջ գետոյն մեծի Կուրայ և օժանդակաց նորուն՝ Եօռայ և Ալազանի՝ ձգին խոպան դաշտքն Գօրօձօ և Ո-ֆօգօշ ('ի հնումն Բաղասական դաշտ), մինչև 'ի կողմանս Սղնախոյ և Կախեթու, ցածագոյն պարուք լերանց կարկեալ ընդ երկայնն զուգահեռաձև. զոր և մարթ է զերկիրս զայս արձակածաւալ իբրև 10000 մղոն քառակուսի՝ կոչել Մեծ Դաշտ և Ընապատ Հայոց, բայց ոչ անդաւոր և անջէն որպէս զաւազուտ անապատս։

5. ԼԵՌԻՆՔ. — Բովանդակ աշխարհն Հայոց 'ի մէջ կրկին մեծաց պարուց լերանց արևմտեան Ասիոյ կայ, Կովկասայ ըստ արևելից հիւսիսոյ և Տաւրոսի ըստ արևմտից հարաւոյ, որոց և ոստս խակ աւասցին ամենք զամենայն լերինս Հայոց. որք ուրեք ազխազխեալք են և ուրեք կարճաձիգք. և բազում այն է զի անխաղացք և մեկնակք չեզջաձև ամբարձեալք։ Մարթ է իբրև 'ի տասն պարս և 'ի կոյտս տրոհել զլերինս Հայոց, անուանելով այսպէս. — Ա. ՊԱՐ ԽԱՂՏԵԱՑ կամ ՊՈՆՏԱԿԱՆ լերանց, որք յարևելից և 'ի հարաւոյ Սևու ծովուն՝ 'ի բաժնին Հայոց յարևմտեան հիւսիսի գործեն բազուկս զուգահեռականս, և անջրպետս Ճորոխի և Եփրատայ. 'ի հիւսիսակողման պարուս են լերինք Պօչխօրայ յորս բարձրըն Խաչաթափ կամ Վօրօմտաղ (որ է Վարշամակ) իբրև 12000՛ 'ի կողմանս Համշինու, այս բազուկ երկայնեալ պատի զՀարաւով Պոնտոսի. 'ի հարաւոյ սոցին Լէյլին Տաղէրօ և Բաբերդու, յորոց միջի խաղայ Ճորոխ, բղխեալ 'ի Գօհանամ լեռնէ բարձունէ. 'ի հարաւոյ սոցա երրորդ բազուկն Կոփայ լերանց (Քոփ տաղ) որք յարևմտակողմն սահման հատանեն ընդ Փոքր և ընդ Մեծ Հայս, և բարձրագոյնք են 'ի համօրէն պարուն։ — Բ. ՏԱՒՐՈՍ լերինք որք յեզին 'ի Նախ-

նեաց գոլութեամբ ամուր վայրացն, և ձգին յեզե-րաց կողմանց ցԵրասխ առ կողզուանաւ, ուստ ընդ արևմուտս արձակել. 'ի հիւսիսակողմանն ամբա-նան Աշոցոյ լերինք, և կից նոցին ըստ հարաւոյ Եղ-լամազ, Քանդու կամ Գանդու լերինք 8000'. և ըստ ու-ցանէ Սողանլու լերինք մինչև ցԵրասխ ընդ մէջ Բա-սենոյ և Դարայ. ընդ սոսա անցանէ ճանապարհ կա-րաւանին կարնոյ և կարուց յ'7880' բարձու. 'ի մանց սորա ձգի ուս լերանց Աք-Մեշէ և Գիրեձիլ որ և Գոլիլ-Գուզուր 'ի կողմանս Կարնոյ: — Լէյլիք Կարնոյ 'ի մանց կան սոցա, յեւլց քաղաքին՝ Տէքէ-դաղ 6600', և այլ լեռնորլուք. այլ 'ի հիւսիսակողմն ամբա-նան բարձրագոյն կատարք, եփրատարուերն Կոպոյ լեռան (Կեզաող) 10000' և Տոմլու 9000', և Սիփ-լեւ? 9800, որք խառնին յԵփրատական լերինս (8): Իսկ յեւլց կուսէ Տայոց ձգի ուս Չլեռ լերանց:

6. Գ. Լերինք ԿՐԱՀԱՍՏԻ. յայս անուն կոչեմք զաղխաղխս լերանց որ ընդ մէջ Խլամ գետոյ և Ա-րարատեան դաշտին, 'ի նահանգին Գուգարաց և 'ի հիւսիսի Այրարատայ. յորում Վիրք և Հայք խառն բնակեն. հիւսիսագոյն ուս լերանցս է առ Կուրաւ՝ Քոթէլ լերինք յԱզգուր վիճակի, և կից նմին յեւլց հա-րաւոյ Պաւլլըէ լերինք. և սմա՝ Թաւլաչ լերինք և Կանդալ, որ են ըստ արգեւոյս Աղաչ կամ Քարտալէ լերինք. և Պէչպամ և Բոզ-դաղ լերինք բարձունք և մեծատարածք, ընդ որս անցանէ ճանապարհն Ե-րևանայ 'ի բարձրութեան 7340' և 6270'. յորոց և Պօռչալու (Ձորոյ) գետ իջեալ ընդ հիւսիս խառնի 'ի Կուր, թողեալ յահեկէ զՄուրզայ կամ Խանա լե-րինս, զԼէօք և զԼէօւէզ պղնձահան լերինս, ընդ որս անցանէ ճանապարհն Տփխիսայ յԱլլահվերտի տեղւոյ բարձու 5460'. Իսկ յաջմէ ընդ մէջ Աղստև գետոյ՝ զՁագըր և Չարդախլու, որոց ըստ եւլց լեռնակքն Գօ-գուրճին և Գօգ (յիշատակեալն 'ի Շարականի) որ այժմ Կէօք կոչի. և Իշըքլի-Մէյտան լերինք որ 'ի հիւսիսոյ ծովուն Գեղամայ, ընդ սա ևս անցանէ ճանապարհ յԵրևան և աստի 'ի Կուր. և Մայմէխ? 'ի մանց նո-րա 7355': — Այսր պարու ուստ անջատս համա-րելի է զԱլագեազ լերինս որ յահեակ կուսէ Ե-րասխայ և Ախուրեան գետոց, յորս բարձրն Ալագեազ աւելի քան զ'13000' 'ի հիւսիսոյ կողմանէ բլուրք յարեն 'ի Բամբակ, յայլոց կողմանց շատարածէ ուստ. յեւլց նորա կայ Աղայի լեռն (Գառնը-Եարըք) 7943'. և 'ի սորա եւլց Սօռքէլին որ կցի յԻշըքլի-մէյտան:

7. Դ. Պար կամ ողխաղակոյս լերանց տարածեալ ընդ լայն և ընդ երկայն՝ ընդ մէջ գետոցն Աղստևոյ և Հրազդանայ, 'ի կողմանց երրորդի պարուն ցգետն Երասխ ընդ հարաւ արևելից 'ի կողմանս Գառնայ-զու, և յեւլց կուսէ 'ի կողմանց Գանձակայ ցնոյն Ե-րասխ 'ի սահմանս Դաշտին Շարուրոյ և Նախիջևա-նայ. զայս պար յանուն ԳԵՂԱՄԱՅ 'ի գէպ է կո-չել. զի անդ է կենդրոն և բազմակոհակ կոյտքն լե-րանց, կամ թէ կոնքոյ հայոց. զի բովանդակ երկիրն այն բարձրաւանդակ որ յեզերսն բարձր է 2-3000', 'ի հիւսիսի և 'ի միջակողմն 6-8000', և տարածու-թեամբ ընդարձակ իբրև 9000 մղոն քառ., հուպ առ հուպ ուստք և բազկաք հերձեալ 'ի գագաթանս ժայռաւորս, յերկայն լեռնադաշտս և 'ի խորաձո-րիտս անձուկս, չունելով դաշտագետինս տարա-ծեալս, զրաւէ գրեթէ զողջոյն նահանգն Սիւ-նեաց և զԱրցախ, որոյ ամուրք լերանց յառակս իսկ ճանաչէին 'ի հնումն: Արևմտեան հիւսիսակողմն հայկական կովկասուս պարագրէ զծովն Գեղամայ 'ի բարձու 6000' որպէս բաժակ իւրոյ հրաշունչ գա-գաթանց. յորոյ մանց կան Լէյլիքն Գէդամայ, Գէղայ լեռան (Աք-դաղ) 11480', Ահմանլու 11168', Պօղ-դաղ 10728'. 'ի մանց Ախմանկանայ Քեօթանլի կամ Գէօ-ղան-դաղ 7111', և ընդ նովաւ Հաջին որ և Շամիրա-մայ լեռն. 'ի հարաւակողմն Գեղոյ և ծովուն՝ Ալ-դաղն, Աղդէլ-Ալագ կամ Աքբուլաղ-Սար 8596'. Գօ-րանլէլ 10430'. Իսկ յարևելեան եզերս ծովուն, 'ի հարաւոյ ընդ հիւսիս գնալով, կարկառին լերինքն Աք-դագ, Քիդիրլարդաղ, Գօրա-դաղը, Սարամ-դաղը, Շահ-դաղ, և յարին յԻշըքլի-մէյտան, տարածանելով բազուկս ընդ արևելս ցԱւատ աշխարհ. և են 'ի նոսա նշանաւոր լերինք Մըղուղ, Խամչէօ, Մէօ, Գէօչուշմա (Թե-րևս Կոյծոյ-Ծով նախնեաց). 'ի հարաւոյ սոցա յա-րևմտեան սահմանս նահանգին Գանձակայ՝ Խոշխա-րա (Թուխ խաչեքար) և Սարէալ լերինք. յորոյ հա-րաւոյ Մռաւ կամ Մռաւ 11540'. 'ի հարաւոյ մանց Խոշխարայ 'ի Սոթք գաւառի կից արևելեան լերանց Գեղամայ՝ Քանլէօր բարձր 10300' (կամ Գանձասար) յոր-մէ թեւ մի ձգի ընդ Մ. հար. Մ. 'ի կողմն Շարու-րայ. և 'ի միջավայրս թևոյն 'ի հարաւոյ կուսէ ծովուն Գեղամայ են Ալալէօլ, Դավա-Բոյնու կամ Տէօ-Բէյա-ռան 10900'. Կէօչկըւնէյ 11060'. Քօշաչան, Տափլան, Մուրալ: Ի հարաւոյ սոցա 'ի Ջանկիզոր գաւառի Գարապաղլու, Ուշուխանլու, Սալվարթ, Տէյլէյլէօղ, Գէ-ղըլդաղլը, Մաֆրաղ, Գէօղըլմէթէ, Գիւնէյ 9740', Ըսլ-ւը, և այլն, որոց ուսք տարածին ընդ մէջ գետոցն Որոտան (Պարկուշատայ) և Հագարու: Ցեւլց սոցա առ բառնան լերինք բուն Արցախոյ կամ Խաչենոյ 'ի միջա-կողմն որ և Կիւլիստան. յորս Գըզ-Կէօղ լեռան 8770' բարձր՝ բղխէ զգետն Խաչենոյ. և Ճարաբերդու և Դի-զաքայոյ ցԵրասխ գետ, յորս գլխաւոր Զիարէթ-դաղ: Իսկ 'ի մանց Պարկուշատայ ձգին Լէյլիք Գարաբաղ որ են պարանկիցք Քաշնկուրայ և արևելեան լերանց Գեղամայ և կոչին Ալադէօզ, յորոց մի է և Տէվէլէկօղն վերոյիշեալ. և այլք ըստ հարաւոյ նորուն, Քըռար, Տէլիք-Թէփէ 8042'. Քէղէրլի, Ահար, Արալը, և այլն. Խաղանլէլ լե-րինք բազմատեսակք 'ի հարաւակողմն 'ի Մեղրի գաւա-ռի, և 'ի հարաւոյ նոցա Ալանկէզ լերինք ցԵրասխ: Ըստ մանց սոցա յՈրդուատ գաւառի (Գողթան) ամբա-նայ Եըլանլը լեռան. 'ի հիւսիսոյ նորա յԵրընջակ Կա-պուտճիկ լեռան (կամ Գափըճախ) բարձր 12035'. և 'ի հիւսիսոյ եւլց նորա ընդ մէջ Նախիջևանայ և Շարուրայ Քէօթէ-դաղ 9660': Հանգերձ սոքիմբք բա-զում և այլ անջատ և կարճատարած լերինք 'ի լայ-նատիւռ կուսակիս, յորում թև մի գրեաթէ ոչ-նայարեալ յԵրասխայ ցՔաշնկուր և անտի ցԻշըքլիմէյ-տան, կցի ընդ նախագրեալ Գէ պարուն ընդ Բամ-բակոյ և Պեղուպատայ, և Ալչախան լերամբ բարձու 9400'' ընդ Աղոցայ և Թաւեզոյ, և նոքիմբք Պաքու-լեանոյ և Քազախանոյ ցԿուր. և յայնկոյս նորա ընդ

լերինն Վրաց և Եգերաց ընդ Նաթալեաւ, Լազաց, Բերատթի, Կղիսկարայ, Սոթխմրի, Բերենիկայ և Քո-լքայ, և ժամանէ մօտ ցերրան Ճորոխ գետոյ և յափն Սեաւ Ծովու: Ըստ այսմ և 'ի հարաւոյ կուսէ Ե-րասխայ մարթ է յերկարաձգել զլերինս ցբարձրա-գոյնն լերանց Ատրպատականի Սաւալան, 12200′, զի սաստ ընդ արեւմուտս հիւսիսոյ ձգէ սա մինչև մերձ յԵրասխ և 'ի սահմանս Որդուբատայ՝ ուր յանդէր հարաւային թեւ երկայնաձիգ պարոյն:

8. Յարեւմտեան կամ 'ի միջին Հայս՝ երեք պարք լերանց զուգահեռականք ճանաչին ջրբաժինք երից գետոցն հզօրաց, Երասխայ, Եփրատայ և Տիգրիսի. յորոց մի է Ե Պարն ԵՓՐԱՏԱԿԱՆ լերանց որք ձգին ընդ արեւմուտս 'ի Փոքր Հայս յԱնտիտաւրոս լերինս. 'ի Հայս սոսք նորա են արեւմտեայ լերինք Բարձր Հայոց, Լէյլեան Գուրանակէօյ յաջմէ գետոյն, և բարձ-րագաւարն Սեպուհ կամ Գոհանամ, յորոց հիւսիսոյ Քէշիշ, Չիմէն և Կէմուր լերինք ընդ Փոքր և Մեծ Հայս, և մերձ խաղաղեաց լերանց: Արեւմտեան թեւք լե-րանցս առեալք յատոց լերանց Կարնոյ և Դարայ (3) ձգին ընդ մէջ Փ. Հայոց ցԱրգէոս լեառն. որում լի-նի երկայնութիւն յարակից պարուցն յափանց Երաս-խայ առ Կաղզուանաւ ցԿեսարիա՝ իբրև 500 մղոն:

Զ. ՋՐԲԱԺԻՆՔ ԵՐԱՍԽԱՅ և Եփրատայ կամ Մու-րատայ, պարք լերանց յաղթք և երկայնք, զոր մարթ է կոչել այժմու անուամբք Պինկէօլ-Աղը, զի յերկո-ցուն բազկաց լերանցս յարաձգի, և կամ թէ ընդհ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՐ. քանզի յարեւելից 'ի Մասեաց սկսեալ անընդհատ և անանջրպետ ձգի ընդ արեւմուտս, աղեղ-նաձեւ իմն եղեալ զուգահեռական Երասխայ ցաղբիւր նորա 'ի Պինկէօլ. յորոյ մասից կուսէ անանջատ սա-սովք ձգեալ ժամանէ մինչեւ յԵփրատ և 'ի սահ-մանն Հայոց առ Ակնաւ, երկայնեալ իբրև 300 մղոն, ընդմիջելով զամենայն միջին և զարեւմտեան Հայաս-տան ըստ 39° լայնութեան, որ և միջին սահմանն է լայնութեան աշխարհիս մերոյ: Կենդրոն պարուս հա-մարելի է Պինկէօլ լայնատարածն քան զամենայն լե-րինս Հայոց, և արձանացեալ ընդ մէջ երից հնոց աշ-խարհացն՝ Բարձր Հայոց, Չորրորդ Հայոց և Տուրու-բերանի, արձակելով գետս օժանդակս Երասխայ, Ե-փրատայ և Մուրատայ. ընդհ Պինկէօլ (ոչ Բիւրական լեառն, զի չէք այսպիսի կոչումն առ նախնիս, այլ Սրմանց կամ Սերմանց լեառն) բարձր թուի քան զ'11000′. 'ի հիւսիսոյ նորա կան Լէյլեան Կէօլու (Խորձենոյ), Շու-չարոյ և Թէքմանայ, և որք 'ի հարաւոյ Կարնոյ՝ Փա-լանթէօքէն և Շարաւաշ. 'ի հարաւոյ լերինք Վարդոյ, և 'ի հարաւոյ մասից լերինք Ճապաղջրոյ, յորոց մասից այլք, և Մնձուր ցգետն Եփրատ. զորս Քրդաց կա-լեալ է և ոչ են քաջ ծանուցեալք, այլ թուին 9000′ բարձր. և ըստ հիւսիսոյ նոցա Քէշիշ իբր 12000′, Սէրխօրի 10000′. և Տօճիկ լերինք ցնոյն Եփրատ և ցԿամախ: Ի հարաւոյ ելից Մեծի լերինն՝ ընդ մէջ Մուրատայ և Գայլ-ասու օժանդակի նորուն՝ Զէնանիք և Խամուր լերինք. Այլ գլխաւոր բազուկ Պինկէօլայ ձգի ըստ հիւսիսոյ արեւելից և գրեաթէ աղխաղեալ ժամանէ ցարարատեանն Մասիս, լեռնաղամքն Չէ-քմէ, Դէնիզ-դաղ, Քէօսէ, Շահնէշ, Քէօսէ-դաղ որ է Սաւալա 9-10000′. Շահնէշ 8950′. Չէքմէք. որոց ըստ հիւսիսոյ արեւելից Քէօրօղլու և Թաթալեա. որ է Բուր-դուղ լեառն. յելից հարաւոյ սոցա ձգին Բուն Ալաղ լերինքն ցՄասիս, այսինքն Սինէկ-դաղ. Ալադաղ 11000′, Զօրդաղ իբր 10500′. Խուշ-կէդուկ կամ Բաղդաղ 10000′: Յելից սորա և գրեաթէ կից ամբառնան բարձրագոյնք լերանց Հայոց ախեղերահռչակն Մասիք, որ և գլխա-ւոր լերանցն Արարատայ, գրեաթէ կէսն 'ի կեդրոն Հայոց Մեծաց, 16254′, և գագիր բարձրագոյն քան զամենայն անխառնի և չեղջաձեւ լերինս վերացեալ 'ի գաւառամայրն. յելից հարաւոյ ունի զՓոքրն Մա-սիս 12284′. յորոյ հարաւոյ կան լերինք Արտաղու կամ Մաքուայ. ըստ արեւելից հիւսիսոյ Թաթուլ 8982′, և ըստ արեւմտից հիւսիսոյ Դուղդան լեառն:

Է. ՋՐԲԱԺԻՆՔ ԱՐԱԾԱՆՒՈՅ կամ Մուրատայ և Տի-գրիսի. ունի լերինս ոչ սակաւ բարձունս և խիտս, և թէպէտ ոչ միայնս, այլ մերձ ընդ մերձ, որովք ձգի մինչև 'ի խառնուրդս Մուրատայ յԵփրատ. սկիզբն լերանցս համարելի է Ալադաղ (Ծաղկաց լ.) 10000′ կամ աւելի, յորմէ բղխէ արեւելեանն Եփրատ, այ-սինքն Արածանի. 'ի հիւսիսոյ ունի զՆօդօ անջատ լեառն, և ըստ հարաւոյ պարակցի լերանց Վանայ. յարեւմտից սորա Խըրխըռ լեառն, և ըստ հարաւոյ մասից լերինք Բագնոցի, Մելադկերտու, Լիզայ:

9. Ի հարաւոյ սոցա նոյնպէս և գաւառին Մշոյ է Ը. ՊԱՐ ԼԵՐԱՆՑ ԱՂՁՆԵԱՑ որ են սոսք մեծագոյն Տաւրոսական լերանց, ըստ նախնեաց. Խոյթ, Սասուն, Անտոկ, Գող 6400′, Խուլք, Տորթում. յորոց մասից ընդ մէջ Արածանւոյ և օժանդակաց Տիգրիսի, լերինք Դ. Հայոց՝ Կոհէր կոչեցեալ 'ի հնումն, և այժմ կոչեցեալք 'ի Քրդաց, և մասն 'ի վիճակս գրեալ Սիվան-Մա-դէնի, Բաղէշոյ և Խարբերդու. յորում Մուրատ կամ Մուշը, Անդրէն, Սարը-Մէշէ. և Մուշէր յարմուկն Եփրատայ. բաղում և այլ անջատ լերինք ընդ մէջ Եփրատայ և օժանդակաց Տիգրիսի ցգետն Բաղիշու, ընդ որս և բարձրն Խորզում Աղձնեաց ընդ մէջ Բա-ղիշուն և Պագման գետոյ. և յայնկոյս սորին լերինք Ծոփաց Մեծաց Հազրօ, Էքիլ (Անգղ), և Անդէ լե-րինք. ընդ սոսին գրելի են և որ 'ի հարաւոյ Արղնի և Տիգրիսի Մէհրամ լեառն երկայնանիստ, և լերինք Շնքուշայ և Ջերմճկայ: Եւ ըստ սոյին հարաւոյ լե-րինք Տիարպէքիրու Գարաճա և այլք, հատուածք Տաւրոսի միջասահմանք Հայոց և աշխարհաց Եփրա-տացւոց և Միջագետաց:

10. Ը. ԼԵՐԻՆՔ ՎԱՆԱՅ, յայս անուն իմանամք զլերինս որ ամենուստ շրջապատեն զծովն սակաւ մի-զննաց տարակայութեամբ, թողլով և 'ի միջի անջատ լերինս. հիւսիսակողմանն լերինք յԱլատաղ խառնին, և 'ի նմին կողման է բարձրագոյնն ամենայն շրջափակի լերանցս Սիփան-դաղ, որ և քան զյագուն 'ի լերանց աշխարհիս բարձր է և մշտաձիւն, այլ ոչ է չափեալ և թուի 12-13000′. յարեւմտից սորա և յարեւմտեան հիւսիսայինն ծայր ծովուն զնադրւթ ըստ բոլորեալ են լերինքն որպէս զգաշտացեալ բաժակաւ հրաբխի. այլ ժամուք ինչ տարակաց, յորոց է և Պիլէճան լեառն. իսկ ընդ հարաւ կոյս բոլորին լերինք զծովին 'ի մի-ջավայրի ունելով զՆէմրութ լեառն, յորոյ հարաւոյ

ձգին Կէօչէլ-տէրէ (Թուխ) լերինք և գաւառն Ջհարաւոյ ծովուն, Էրճիէլ և Արջա լերինք, և հուպ 'ի ծովեզրն նա և 'ի ներքս խակ սարաւանդեալ Բէյթ-Գէշիր կամ Կալալաճիլ լեառն բարձր. գօտի Արտաւայ երկայնեալ գաւառաւ ընդ արևելս և խառնի 'ի Քաֆիլան-Գօհ, որ 'ի հեռուստ պատէ զարևելեայ կողմն և դարձեալ ընդ հիւսիս՝ ապաւէ յԱլպասպի սահմանս, արձակելով ընդ արևմուտս ոստս զուգահեռականս լերանց, որոց ուղղահայեաց իմն ամբառնայ ժամուք ինչ հեռի 'ի ծովափանցն՝ բարձրն Վարակ, և յելից խառնի ընդ միոյ յոստոցն։ Ցարևելեան շղթանակ լերանցս կցին յայնմ կողմանէ բազումք ինչ լերանց Ատրպատականի, որովք 'ի մի մեծ պար մարթ է գրել զերկոսին միանգամայն։

11. Ժ. ԿՈՐԴՈՒԱՑ ԼԵՌՆՔ անուանին 'ի վաղնջուց դարուց, այլ չեւ ևս քաջ քննեալք և չափեալք. 'ի հնումն սահման հատանէին 'ի հարաւոյ կողմանէ ընդ Հայս և ընդ Ասորեստանեայս. գլխաւոր և գօտևոր պարք և կոյտք լերանցն են ընդ 37° լայնութեան, յարևելից ձգեալ ընդ մուտս և ընդ 2° և 3° արևմտեան երկայնութեան Մասեաց, յոր կողմանէ ձգին ցՊատման օժանդակն Տիգրիսի. իսկ յելից կուսէ ցփոքրն Զապ, ընդ մղոնս աւելի քան զհարիւր, և կոչին այժմ Ճիւտի կամ Ճիւտիտ և Քարչիօի լերինք. յորս են ձիւնապատ և բարձրածայր կատարք, որպէս Թուի 12–14000′ բարձունք. ընդ սոցա համարին և Լերին Պօհտան և Մոխոյ աշխարհի որք ընդ մէջ Վանայ և Կորդուաց. յորս Անտոգ լեառն անուանի յելից կուսէ, և յելից նորա Թուլօ, յորում և անցք ճանապարհի բարձր որպէս կարծի իբր 10000′. իսկ յարևմտեան հարաւ Վանայ և 'ի հարաւոյ Բաղիշու՝ լերինք Զէլէֆտան, Կուրտճիլէր, և այլն։ Ընծանեալ է համարէին միջավայրն Մոկաց և Կորդուաց. իսկ ըստ հարաւոյ ձգեն լերինքս ցգետն Խաբուր և ցՋախօ Թեւս, որք և յետին սահմանք են Հայոց։ Ցելից Կորդուաց 'ի խաղս Զապ գետոյ ընդ 1° արեւմ. երկ. Մասեաց կան աղխաղք և կոյտք Հաքքեարի և Թիարի լերանց, յանուն Քրդաց գաւառին Ջուլամերկոյ, յորս և Քաղդէացիք քրիստոնեայք բնակեն. բազում սեպուհ և բարձր կատարք են 'ի նոսա և խորաձորք և պէսպէս անհեդեդ և ահաւորահայեաց կերպարանք քան 'ի Գարապաղ. բարձրագոյն ամենայն լերանցն ճանաչի անպարն Թուրա Ճէլու կամ Ճավար-տաղ յելից այլոցն, և յոմանց՝ Մասեաց հաւասար կարծի բարձրութեամբն, կամ ոչ շատ պակաս. 'ի հիւսիսի Ջուլամերկոյ կայ Շէյֆար (Սմբատ) լեառն բարձր աւելի քան զ8000′, և 'ի նորին հիւսիսոյ Պարձէնլէհ? յորում և անցք են յ'7092′ բարձու։

12. ԺԱ. ՋԱԳՐՈՍ լերանց պար յելից հարաւոյ աշխարհին Հայոց 'ի Պարսից կողմանց ձգի ընդ արևմուտս հիւսիսոյ և սահման հատանէ ընդ Հայս, ձգեալ ցմէջս ծովուցն Վանայ և Որմոյ. 'ի նախնեաց ստացաւ կոչի Զագրօս կամ Զագրոս, և հիւսիսայինքն 'ի լերանցն 'ի Հայս՝ Կուհարրէան (որ Թուի նշանակել Հրոյ-Լերինք). յերկայնաձիգ պարուս 'ի բուն Զակրոս լերինս ընդ մէջ Սօլտուզ և Բէվանտուզ գաւառաց՝ ամբառնայ Շէյխ-Խէ? լեառն 10-10500′, և հուպ 'ի հիւսիսոյ նորա լեռնանցքն Քէլի-Շին 9300′, և սեպագիր արձան 'ի բարձու անդ, որ ինձ Թուին արձանք սահմանաց Հայոց 'ի Զագրոս լերին՝ յաւուրց անտի Արամայ։ Ի մօտոյ պարուս և ընդ մէջ լերանց Հէքեարեաց կայ միւս աշխարհակոյտ Բէլանպատ լերանց, յորս բուն Բէվանտուզ լեառն բարձր 9900′. և այլ լերինք Բիրան, Ատէլշա?, Լէնթա, Ջաւ-Թէն, և այլն։ Իսկ յելից կողմանէ ստոր անջատք ձգին ընդ մէջ նորա և ծովուն Որմոյ ցսահմանս Սալմաստայ, զորս և Որմեան լերինս մարթ է կոչել. զի և 'ի գաւառին Որմոյ բովանդակին. բայց այս վայրք չեն քաջ ծանուցեալք, մանաւանդ արևմտակողմանքն բնակեալք 'ի Քրդաց։ — Զերկոսին զայսոսիկ խումբս լերանց զԿորդուացն և զՋակրոս, և զամենայն լերինս հարաւոյ Հայաստանեայց՝ արժան է համարել արևելեան ողնաշար հսկայակերպ պարու Տաւրոս լերանց, որ ըստ նախնեաց՝ յարևելից կուսէ ձգի ցՊարսկաստան ընդ Ատրպատական, այլ ըստ արդեաց՝ սկսանի 'ի ձախմէ Եփրատայ 'ի մօտոյ Դ. Հայոց և Աղձնեաց. իսկ ընդ արևմուտս ձգի ըստ հարաւոյ Փ. Ասիոյ ցարևմտեան հարաւային եզր նորա. բազուկ մեծ ընդ հիւսիս և արևմուտս արձակելով զԱնտիտաւրոս, ընդ մէջ Կիլիկիոյ, Կապադովկիոյ և Հայոց Մեծաց առ Եփրատաւ. և միւս բազուկ ընդ հարաւ զԱմանոս, ընդ մէջ Միջերկրական ծովու յարևելից՝ և Ասորւոց երկրի. իսկ անջրպետեալն յԵփրատայ բազուկն որ 'ի հարաւոյ Աղձնեաց՝ ընդ մէջ Հայոց և Միջագետաց ձգի՝ Մասիոս կոչէր 'ի հնումն և այժմ Գարաճա-տաղը, որ 'ի հարաւոյ Տիգրիսի ձգի և խառնի ընդ լերանց Կորդուաց (11). իսկ որ 'ի հիւսիսոյ Տիգրիսի ձգի բազուկն Աղձնեաց (Խութոյ) ցլերինս Վանայ՝ Նիփատէս կոչէր առ հինսն, և ըստ ոմանց անդ 'ի սահմանս ծովուն Բզնունեաց յանգէր Տօրոս։

13. ԺԲ. Պար 'ի հիւսիսոյ Որմոյ և յելից Քաֆլան լերանց, և 'ի հարաւոյ Երասխայ՝ կան ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ լերինք, զուգահեռական գծիւք, յորոց հարաւայինն և երկայնաձիգն պար 'ի բազկէն Սաւալանայ ձգի ցՔաֆլան, և են լերինքն գլխաւոր Ալտաղ, Միշուտաղ, Ալմալու, Քուհի-Մաղութ, Էջան, որ կցի 'ի Քաֆլան. յորոց հարաւոյ ձգի իբր ստո անջատ Աֆանդաղ լ. 7500′-9000. և 'ի նորին հարաւոյ Մուր կամ Մուռ լեառն 8440′. յելից կողմանէ 'ի հիւսիսոյ Ալքաղի որ է յելից Մարանդայ՝ ձգի Թեւ մի Քօթան-տաղ անուն, յորում Միշան, Քէն, և Նշան լեառն որ տարածէ ստոս ցԵրասխ և ցօժանդակս նորա ընդ արևմուտս։ Ի հիւսիսոյ պարուս և Քօտուր (Կոտոր) կամ Աք գետոյ՝ ձգին այլ լերինք, յորս յարևմտակողմն Եշիլ-տաղ, և Լէրին Հաջիհանէ (որ է վիճակն Զորս) և Արշան-տաղ. յորոց հիւսիսոյ միւս ևս զուգահեռական Շիրիխանէ Լէրան 'ի հարաւոյ Զալտըրան և Գարաբօյունլու գաւառի, յորոց և Թեւ մի ձգի ընդ հիւսիս 'ի Մակու։ — ԺԳ. Ցելից Վասպուրական լերանց և Զակրոսի և 'ի հարաւոյ Երասխայ՝ 'ի մեծի բարձրաւանդակին ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ՝ (որ ոչ համարի ընդ բուն Հայս) ոչ սակաւ աղխաղք են լերանց և անխաղաց բարձունք, յորոց յիշեսցուք զա-

կաւս, զանուանին Սիփան (Սոհանց ըստ Նախնեաց) 'ի հարաւոյ Դամլբիժու մեծատարած լեառն 8000' 'ի բարձրութիւն, յորոյ մօտ ամրանոյ Տէրճէւող 11550', և այլք բազումք շուրջ զնովաւ. և ևս հռչակաւորն Ալա-դաղ կամ Ալա-եաղ զոր 'ի վերոյ յիշեցաք (12197), հանդերձ բազկաւն Քոսէ, որոց ըստ հիւսիսոյ Շէր-Պէհ? և Շարհէչէր լերինք. ընդ մէջ Սոհանգայ և Սասալանոյ Պօղլան լերինք. Շարհէտէ յելից Դամլբիժու և 'ի հիւսիսոյ Սոհանգայ։

14. ԿԱԶՄՈՒԱԾ ԵՐԿՐԻ. — Կազմուած լերանցս և բնութիւն երկրին Հայոց զարմանալի ևս է քան զկուսակութիւն կոհակացն և զբարձրութիւն. թէ և ոչ ըստ չափ բաւականին քննեալ, այլ և 'ի կիսատմանեաց քննութեանց գիտնոց ոմանց (յաւէտ Գերմանացւոց) քաջ երևի՝ մեծապէս ներգործեալ 'ի Հայաստան երկրի և ջրեղէն և հրեղէն ազդմանց՝ յառաջ քան զսկիզբն և յառաջին դարս պատմական ժամանակաց. և ըստ գուշակութեան երկրաբանից ուրումն մեծի՝ ոչ շատ յառաջ քան զպատմականն դարուն ծով ծածկէր զամենայն երկիրն. եպերնեանն և կասպիականն՝ համատարածք միապաղաղք ծփային 'ի վերոյ աստևայն՝ որ Հայաստան կառուցան. և ափեղերահոսեալ ջրհեղեղն, անժխտական վկայութեամբ Գրոց սրբոց՝ ոչ ուրեք այնպէս քաջիկ հաստատի ողողեալ զերկիր, որպէս զՀայս. զի որ քան զամենայն լեառն 15 կանգնաւ չափ վերացեալ ընդ ջուրցն տապանէր տապանն՝ նստաւ 'ի լերինս Արարատայ, և 'ի ցածնուլ ջուրցն՝ անդ իջին 'ի վայր ապրեալքն 'ի հնոյ երկրէն։ Այսու վկայութեամբ և 'ի քննութենէ Ալպեան երկրաբանից՝ առուգի Մասեաց 'ի նախաջրհեղեղեան լերանցն լինել, և ջուրց ոչ շատ աղցեալ 'ի գագաթունս նորին. այլն նմանակից իցեն թերևս և այլք 'ի հարաւայնոց բարձր լերանց, որք չեն քննեալք. Այլ և ոչ ընդհանուր երկիրն բովանդակ վերիվայր յեղափոխեալ է, քանզի և նշանք քառասնաց գետոցն Եգեմայ զոր առ Մովսէս իբրև 1600 ամք յետ ջրհեղեղին, տան գուշակել թէ ըստ գետոցն մարթ էր և զհետս ինչ երկրի վայրաց դրախտին նշմարել. գէթ 3400 ամօք յառաջ քան զայս՝ յորում գրեցն Մովսէս. Հետք հին ջրային ներգործութեանց և ծովու ծածկման՝ նշմարեցաւ յԵրասխեան դաշտին, յորում յերրորդակն անուանեալ գետինս՝ (terrain tertiaire) գտան բրածոյ խեցեմորթք, որոց ազգակիցք ցարդ լինին 'ի ծովափունս Կասպից. Երասխեան կամ հայկական պարուն լերինք մեծաւ մասամբ յերրորդակ կրոյ կազմեալ են, և վասն սպիտակութեան նիւթոյն համարի յոմանց Աք-տաղ կոչումն լերանց ոմանց և ոչ թէ սակս ձիւնամածոյ գագաթանցն. մեծ մասն հիւսիսային արևմտակողման աշխարհիս հին երրորդակ հողովք է կազմեալ, յորոց և բարձունք կոտակեալք են՝ ընդ մէջ Ճորոխի, Երասխոյ և Եփրատայ, և 'ի Խաղտեաց լերինս, յորս երևին և կազմածք գաճի և կաւոյ. լերինքն որ ընդ մէջ Կարնոյ և Սողանլուխ՝ յանուանէ իսկ կոչին ցարդ Քիրէճլի (կրոտ). նշանաւոր է երրորդակ կազմած հող գետնի և տապատութեամբ աղի, որ ուրեք բլուրս և քարայրս գործեալ է, որպէս 'ի Դարանաղի, 'ի Կողբ, 'ի Կաղզուան, 'ի Շարուր. և բազում ուրեք աղբերս և ճահիճս և գետակս, յորոց և Դուզլու կոչումն նոյին (աղուտ) որպէս 'ի Դերջան, 'ի Թորթում, 'ի Խնուս, 'ի Պայեզիտ. Բայց զնեպտունեան՝ այսինքն է զջրանիստ կազմած երկրիս՝ առաւելապէս այլայլեալ է պղուտոնականն, որ է հրայինն, գրեաթէ 'ի մեծի մասին աշխարհիս. որով ոչ ուրեք երևի երկիր ընդարձակ երրորդակ հողովք, և երկրորդակքն ևս ոչ կարի լայնածաւալք. յորոց գլխաւոր գրելի է զԴուշանն Շարուրայ՝ կամ զահեակ Երասխայ յԱրարատայ 'ի վայր. իսկ հեղեղահող (alluvium) երկիր մեծ՝ դաշտագետինքն են արևելեան Հայոց, Ուտի և Փայտակարան աշխարհք և Աղուանք։

15. ՀՐԱՅԻՆ ԿԱԶՄՈՒԱԾ. ՀՐԱԲՈՒՂԽՔ. ՋԵՐՄՈՒԿՔ. — Հրահող երկիր Հայոց կազմեալ է 'ի հասարակի որձաքարէ (տրաքիտ) և պորփիւրէ, յորմէ և ողջոյն լերինք կառուցեալ են, որպէս և մեծին Մասեաց միակտուր պորփիւր է իրանն. և է պորփիւրս սեաւ և չէշտ. գտանին խառն 'ի նոսին և այլ ազգք քարանց, փայլքար (աւկիթ, augite), քուարց, ֆելտսփաթ, սևաթուրծ (mélapyre) և այլք. 'ի լերինս Սպերոյ ընդ պորփիւրի գտանի և մագնիսեան երկաթ։ Բազում ևս ուրեք պատալա է կազմածն, որ և նշանակ է բուռն հրաբուխ վայրաց. զի և ընդ նմին յաճախ գտանին լաւա և չէչաքար. իսկ կռանիտ սակաւ ուրեք արտաքս ցցուեալ երևի ձայռաժև, այլ զնովիւք բարձանց պատի. ընդ նմին և եղնգնաքար հրային (obsidiane) յարևմտեան լերինս. հարաւակողմն Մուրատայ յաւէտ հերձաքար միկայիւ կազմեալ է։ — Խանձող քարինքն և ջերմուկք և ջրալի բաժակք գագաթնափոս լերանց՝ անհերքելի վկայք են շիջելոց և նուաղելոց հրաբխից Հայաստան աշխարհի, որք թերևս ոչ ուրեք այնպէս բազմաթիւ խիտ առ խիտ գտանին որպէս յերկրի մերում, և ճշմարտեն յինքեանս ևս զանուն Արարատեան աշխարհի. և գրեաթէ յամենայն լեռնադաշտս հայկական բարձրաւանդակին սփռեալ կան լնեալքն այդ հրաշունչ բերանք. Ի պարս Խաղտեաց բարձրին խաչաքար (5) և այլ կատարք 'ի կողմանս Համշինու ճանաչին հրաբուխք. 'ի բարձրաւանդակին Տայոց բազմաթիւ են հրաբխից ջրալիր խառնարանք և բազմաց երևին և ընթացք հոսանաց խանձողիցն, 'ի սահմանս Ախալցխեայ և Ջաւախաց, և 'ի Պարտիզացւոր՝ ուր Աւ-ձէչէ չէչաքարոտ հրաբուխ և խանձողք նորա ապակենման փայլէն։ Ի լերինս Կարնոյ Սիփչեր և Սարչամ կոնաձև լերինք վաղաջէջ հրաբուխք են. Սիփչերքայ խառնարանն ցամաք է և խոտալից. Դոն և 'ի Սողանլու լերինս, և յելից Դերսայ բլուրք երկու գմբեթաձևք և շրջակայ սահմանացն քարինք հրայինք։ Իսկ յերրորդ կամ 'ի Վերա-Հայոց լերանց խումբս՝ նշանաւոր և մեծ քան զբազում հրաբուխս երկրի է Արագած քառահերձ գագաթամբ և ջրալիր բաժակաւն որ Գէօլ-ճէօլ կոչի, որոյ և խանձողք նման ցեանեաց լերին Սիկկէլեայ տարածեալ զեղեալք. և թուի յետին վերածխութիւն նորա 'ի սկիզբն Արշակունեաց հարստութեան լեալ. երևին և 'ի կողս նորա պատառածք, զի մեծամեծ հրաբուխք Հայոց կողա-

պատառք են, փոքունքն հրակատարք․ այսպիսի է և միրձաւորն Արայի լեառն հերձեալ հրաբուխ․ և միւձակն Սհանթլու որ է սահման Արմաւրայ՝ ծածկեալ է հատանօք լաւայի։ Այլ յոլովագոյն և հզօրագոյն ևս հրաբուխք են ՚ի Դ․ լեռնակոյան զեզերբք ծովուն Սեւանայ՝ որ և աւելի բաժակ մի թուի նոցին, յորոց և գետոյն որ մտանէ ՚ի ծովէն ելանէ՝ առեալ թուի զանուանն Հրազդան կամ Հուրատան․ գլխաւորք հրաբխոցն են Աղմանկան գանձակէլ լճակաւն, Աքտաղ, Գօղտաղ, Կալ-Թէփէ՝ յորոյ խանձաքարանց յատակեալ է մեծ մզկիթն Երեւանայ․ Շամիրամայ լեառնն, և համօրէն պատուական լեռնահովիտն Գառնոյ․ ՚ի հարաւակողմն՝ բաժակալիրն Արգըլայ-Սար, Գարանլըգ, Ալակեօլ, Գոտ կամ Տէք-Փիլաքան, Տէվէկէօղ, Գըզըլ-Թէփէ, յորում և ջերմուկք են եռացեալք 120° ջերմ․ (1), Գըզըլտօղաղ․ Գիլիսէլի, Տէլիք-Թէփէ, և Քիւքիւրթլիւ (Ծծմբաւոր) յարևելակողմն, և այլք։ Ի կողմանս Արցախոյ ևս թուին լինել հրաբուխք չև ևս քննեալք, քանզի Կայծոյ-ծառ լերինն անուն և Գանձակայ մեծ սաստնութիւն և կործանումն յամին 1140, յորում և Աղհարակ լերին փլանել և լիճ կազմել՝ զայն հաւաստեն․ ընդ հրաբուխս ձանաչի և Եղլանտաղը ՚ի Գողթն։ Ի բնիկ Հայկական սարոն նշանաւոր քան զամենեսին են կրկին Մասիք, երկոքին ևս կողապատառք, երկոցուն ևս նշմարին խանձողք, այլ ոչ որպէս զԱրագածուն հզօրք և ընդերկար եռացեալք․ բայց հին և աւելի զօրութիւն նոցա ծանուցաւ և յաւուրս մեր յամին 1840 (որպէս ասացի ՚ի առաջագոյն աշխարհին)․ ՚ի հիւսիսոյ նոցին Բարդող լեառն, և ՚ի հարաւոյ հզօրն Դաւանուրեկ? որ զսահմանս Պայէզիտոյ ծածկեալ է լաւայիւ և ընդ կողմն Տիատինոյ բլուրս բլուրս կուտակեալ է զսեաւ խանձողն․ նոյն նշան երեւի և ՚ի բուն սահմանս Տիատինոյ զաղբերականք եփրատականն Արածանւոյ, ուր աւեն և ողջոյն կամուրջ մի ծծմբոյ լինել, այսինքն ՚ի քարացմանէ ծծմբախառն հանքային աղբերաց։ Արեւմտեայ բաղուկ պարուս ոչ է քննեալ, գուցէ իցեն և ՚ի կողմանս Պինկէօլայ հրաբուխք։ Ի ջրբաժինս Եփրատայ և Տիգրիսի՝ առ ակամբք սորա՝ ձանաչին հրաբուխ լերինք և երկիր Արղնի և սահմանք Տիարպէքիրու․ և նոյն ինքն քաղաքն մեծ կառուցեալ է ՚ի խառնարանի հրաբխի շիջելոյ։ Սահմանք ծովուն Վանայ միւս ևս մեծ կենդրոն են հրաբխից, յորոց մի և բարձրն Սիփան թուի շէջակուտակ ձեւովն, և ՚ի մօտ կուսէ լեառնն Նեմրութայ (Նեմրութ) որոյ և վերաշինութիւն նշանակի ՚ի յիշատակագրաց մերոց 400 ամօք յառաջ, և լիճք նորին ամենեցուն ծանօթք են․ զհրաբխի կերպարանս յայտ առնեն և Բաղիշոյ սահմանք, և ՚ի հիւսիսոյ արևելից՝ կողմանք Բերկրոյ։ ՅԱտրպատական՝ որ ՚ի կանուխ ժամանակաց ծանուցաւ Հրոյ համբարանոց լինել՝ ծանօթագոյն է բարձրն Սաւալան ՚ի հրաբուխս։ Ի լերինս Կորդուաց չեւ եւս են ծանուցեալ հրաբուխք․

այլ անկերպոյ թուի գոլ և ՚ի նոսա, քանզի և գըտանի անդ ծծումբ։

16․ Այսպանեաց և թերևս յոլովից ևս լերանց հրակատար վերածխութիւնք և կողապատառ հատանք խանձից, որք երբեմն աշխոյժ և սխրալի տեսարանս գործէին ՚ի Հայս, վաղ ուրեմն դադարեալք են ՚ի շընչելոյ, այլ ոչ խաղաղ նուաղեալ է սարերկրեայ եռանդնապատոյ հրոյն զօրութիւն, որ և մերձ ընդ մերձ յայտնի մեծահամ և բուռն սաստնութեամբք գետնոյ, մանաւանդ ՚ի կողմանս Արարատայ և Երեւանու (որպէս յամին 341․ 862․ 894․ 1319․ 1679․ 1681․ 1819․ 1827․ 1840․) Կարնոյ, Սիւնեաց (728․ 1659) Արցախոյ (1140), Վանայ և Խլաթայ, (1276․ 1441․ 1649) և Ատրպատականի, յորս մեծամեծ կենդրոնքն են հրաբխից․ և Երզնկայ՝ որ ՚ի կիսոյ ԺԱ․ դարու ցԺԸին իբրև 20 անգամ յիշի մեծապէս շարժեալ և կործանեալ։ — Իսկ յարատեւ և կենդանի նշանակք հրաբուխ զօրութեանցն ջերմուկք՝ ոչ սակաւ գտանին ՚ի Հայս, ՚ի Խաղտիս և ՚ի Կարին (Իլիձա և Սուրբ ջերմուկ), ՚ի լերինս Բամբակոյ, յԱխըլցխա, ՚ի Համամլըլա, ՚ի Խնուս, յԱլաշգերտ, ՚ի Շիրակ առ Ախուրենիւ, ՚ի Դար յելից հարաւոյ Սեւանայ, և ՚ի միջավայր Գառնապատու, և այլ ուրեք ուրեք, որոց ջուրք ՚ի հասարակի ծծմբայինք են և երկաթայինք․ գոն և կայլահանք ՚ի կողմանս Տիատինու, ուր և ցրտաղբերք, որպէս և ՚ի Կարին։ — Միւս ևս հրոյին զօրութեանց արգասիք ձանաչին քաջ յարեւելեան սպառուած բազական սահմանաց Հայոց, ՚ի Պաքու թերակղզւոջ՝ ազմացայտ լեռնաբլուրք և անբաւութիւն մշտավառ աղբերաց նաւթի (191)։ — Հրաբուխք Հայոց սահմանակիցն ըստ հիւսիսի ընդ կովկասայնոցն, ըստ արեւմտեա ընդ Փոքուն Հայոց, ըստ արեւելս հարաւոյ յԱտրպատականէ ձգին ՚ի Պարսս և անդ յանգին ՚ի մեծ հրաբուխն Տէմավէնտայ․ իսկ ըստ հարաւոյ Հայոց չեն ծանուցեալ հրաբուխք։

17․ ԲՈՎՔ․ — Ի բերս լերանցս և գետոց՝ հանգերձ վերոյիշեալ քարամբքդ և ողիւ, գտանին և այլ բազում ազգք քարանց, մանաւանդ պատուական սխնագիզակ, և խանձաքարինք թխագոյնք, կարմրանիւթք, գորշք, գեղնափայլք․ յորոց շատք յեկեղեցեաց Անւոյ և այլոց տեղեաց շինեալք են․ և կիր՝ սպիտակ և խայտ, ամքար և արդեւսեան քար, Վանակն կամ Բիւրեղ քար, և այլն․ Հայկաւ, Հայ-քար կապոյտ, պղպեղ և բորակ ուրեք ուրեք։ Ի հրահալելեաց երկաթ և պղինձ շատ, այլ և կապար, արծաթ և հետք ոսկւոյ, զառնուկ, մագնիս-երկաթ, զենիկ ՚ի կողմանս Գանձակայ․ ուր ոչ սակաւ բովք են․ առատք են և ՚ի լերինս Բամբակի ՚ի Լէյլար, ՚ի Խաղտիս, և ՚ի Դ․ Հայս։ Յիշատակի առ հինս և ոսկի Այրարատայ, այլ ուրն անյայտ․ ՚ի կողմանս Ծոփաց միայն երեւին արդ հետք ոսկւոյ․ այլ ՚ի հասարակի յեռանդեալ է քննութիւն և վաստակ բովուց ՚ի Հայս, և դրեւթէ ամենայն ուրեք վերակացուք բովուցն Յոյնք են ՚ի վաղուց ժամանակաց։

18․ ԼԻՃՔ․ — Ոչ փոքր սեփական և զուարձագեղ կերպարան ընծայեն Հայաստանեայց և լիճք իւր մեծամեծք բարձրակայք և յոլովք․ յորս երեք են

(1) Այսինքն 120 աստիճան կամ մասն ջերմութեան ըստ ջերմաչափին Ֆարենհայդայ, որ է 39 մասն ջերմաչափին Ռէոմիւրայ։

գլխաւորք. Սեւան և Վան և Ուրմի, մանաւանդ երկոքին սոյա ընդարձակք և աղիք. ծովուն Վանայ կամ Բզնունեաց ունելով աւելի քան զ՝1000 մղոն քառ. տարածութիւն երեսաց և բարձր գոլով աւելի քան զ՝5000'. իսկ Ուրմիոյ 4000' են բարձրութեան, և գրեթէ հաւասար տարածութիւն. իսկ Սեւան որ և Ծով Գեղամայ՝ կայ 'ի բարձրաւանդակի 6000', և բարձրագոյն են լերամբք շրջապատեալ, 360 և աւելի մղոն քառ. որոյ և քաղցր են ջուրք. Թէ և ոչ ամենայն ուրեք յեզերսն: Յետ սոցա լիճք երեւելիք են ընդ մէջ Տայոց և Գուգարաց, 5-6000' բարձունք, այսինքն Չըլտըր որ է Ծովակն Հիւսիսոյ կամ Պալակացիոյ ըստ նախնեաց. որոյ 34 քառակուսի մղոն է տարածութեան. մերձ նմին Փառաւան, Թափարէին? կամ Թաբցան, Սաղամա կամ Խանչալու, Թեմ, Թամամ, և Արփա-գէօլ որ հանէ զհամանուն գետն, այն է Ախուրեան. Զանկեւ փոքր լիճ 'ի Կողբոյ կամ յԵրասխաձոր: — Գոլճուկ. 'ի մէջ հարաւոյ Մասեաց 21 մղոն շրջապատաւ 'ի 5500' բարձու, արձակելով գետ համանուն. առ Թուխ Ջամբի Կոփայովիւյ և Ծովէն Գոյլուբուրոյ. և 'ի նոյն յԱյրարատ Աղբա կամ Պէնիր-գեօլ լճակ. և Խօղ-գեօլ մերձ 'ի Պայեզիտ, և Ըշ-գեօլ յելից հիւսիսոյ Մակուայ: Յելից սոցա Աշը-գեօլ 'ի Սոթս Սիւնեաց 'ի բարձու 8500', որ և բաժակ հրաբղխի Թուի: Իսկ 'ի հարաւոյ 'ի սահմանս Վանայ, Խօշաբ լիճ 'ի Պուլանըգ, Նազըք 'ի հարաւոյ նորա, որ է ըստ հիւսիսոյ արեւմտից Ծովուն Վանայ, Աճըգ-գեօլ և այլ լճակք մանունք 'ի սարոտս Սիփան լերին. և Հաչըք յարեւելից Վանայ բարձր 5300': — Յարեւմտեան Հայս Շամբի Կարնոյ, Թորթումայ լիճն, ընդ որ անցանէ գետ նորին. և 'ի հարաւակողմն 'ի Դ. Հայս՝ Կէօլճիւք, այն է Ծովք լիճ, որ և Ծովակ Խարբերդոյ: — Յիշատակին 'ի նախնեաց մերոց և լիճք կամ ծովակք ոմանք, որպէս ծովակն Մեծամօրի որ Թուի Պէկիր գեօլ, ընդ մէջ Էջմիածնայ և Սարտարապատու. Ծովակն Յըմէնեայ 'ի կողմանս Աղբակայ, որ անծանօթ է այժմ, եթէ չիցէ լճակն փոքր որ Խօշաբ-գեօլ կոչի 'ի հիւսիսոյ Բօղաւրայ. Տըղըն-գեօլ, որ այժմ կոչի Ղամըշ-գեօլ 'ի Ղաղախ գաւառի Գանձակայ. և Մօրն Շիրակայ որ Թուի Ալըշ-գեօլ 'ի հիւսիսոյ դաշտին Ղարսայ, կամ Թէ ցամաքեալ իցէ այժմ և մերձ լեալ քաղաքին Անւոյ, ուրանօր յիշեն ճահիճս լինել ուղեւորք ոմանք յԺԷ դարու:

19. ԳԵՏՔ. — Ըստ լճացն առատ են և ընթացիկ ջուրք 'ի Հայս, այսինքն գետք, և անուանիք ոչ միայն բնական կերպարանօքն, այլ առաւել ևս պատմական յիշատակօք. զի յերկրին Հայոց բղխեն ականք գլխաւոր գետոց արեւմտեանն Ասիոյ և խաղան 'ի հնագոյն Թատեր քաղաքական անցից նախակերթ և մեծագործակալ ազանց: Սակաւք 'ի գետոց անտի դիմեն ընդ հիւսիս, այլ շատք ընդ հարաւ և ընդ արեւելս, իսկ որք յարեւմուտս խաղան՝ և նոքա ապա դարձ առնեն 'ի հարաւ: Երեք են ընդունարանք ջրոցս, Պոնտոս ծով 'ի հիւսիսոյ արեւմտից, Կասպիականն յարեւելս, և Ծոցն Պարսից ընդ հարաւ արեւելից արտաքոյ Հայոց. և երեք ևս շտեմարանք 'ի Հայս այսինքն երեքին ծովակքն Ուրմիոյ, Վանայ և Սեւանայ. բայց գետքն ամենեքին յիւր անկեալք միով միայնով բերանանան 'ի ծովուն երեսին. Հիւսիսայինքն Ճորոխաւ, արեւելեայքն Կուր-Երասխաւ միացեալ, հարաւայինքն Շաթ-ըլ-Արապաւ՝ որ է գետախառնուրդ Եփրատ-Տիգրիսի: Իսկ աղբերավայրք, այսինքն տեղիք ուստի բղխեն գլխաւորք գետոց Հայաստան աշխարհի, բովանդակին իբրև յեօթն բարձրաւանդակս մեծամեծս. որոց առաջին է Բարձրն Հայք, յորմէ յոլովագոյն բղխեն գետք և ընդ երիս ևս ծովս արձակին. որոց առաջին ՃՈՐՈԽ բղխեալ 'ի լերանց Սպերու և խաղացեալ յարեւմուտս՝ պատ առեալ դառնայ անդրէն ընդ արեւելս զուգահեռական աղբերականացն. ժողովելով յայնմ կողմանէ զջուրս Խաղտեաց զՍամսոնսու, և զայլս. և ապա կչեալ ընդ հիւսիս իջանէ և ընդ մէջ Կիւրնիէ և Պաթումայ քաղաքաց Թափի 'ի Պոնտոս, ընդունելով յաջմէ 'ի բուն Հայոց կողմանէն զջուրս Սպէրոյ, զԹորթում և զՕլթի, որ 'ի Թեկմանց Կարնոյ արեւելահիւսիս լերանց բղխեն, զԱրտանուշ զուգակցեալ Շավշէթոյ, և զԱճարա որք 'ի Վրաց-Հայոց բաժնէ. սա է առաջին եզեմական գետոցն Փիսոն:

20. Եւ երկրորդն 'ի Տուղլու լեռնէ որ 'ի հիւսիսոյ Կարնոյ՝ բղխէ, առաջք մի գլխաւորի եզեմական գետոց և համօրէն արեւմտեան Ասիոյ, այսինքն է ԵՓՐԱՏ, 'ի բարձունք՝ առեղ ինչ պակաս 9000 ոտից. սա զառաջինն Սէւ-ջուր կոչի, և 'ի դաշտին Կարնոյ միանայ ընդ միւսոյ ևս աղբեր որ յարեւմտակողման լերանցն իջանէ և Սուլուսոյ կոչի ջուր, և միով Սէւ-ջուր կոչմամբ խաղայ ընդ արեւմուտս և ելեալ ընդ դաշտն Կարնոյ իջանէ ընդ հարաւ 'ի Դերջան, զորոյ զգետն ընդունի յահեկէ այսինքն յելից, և ապա կոչի Եփրատ կամ Ֆրատ յարեւելեայց. և ընթացեալ նախ ընդ Հար. Մ. մինչև յԵրզնկա, և ապա ընդ Մ. Հար. ցՔէպան Մաատէն՝ ձևէ զսահմանն Հայոց Մեծաց և զՓոքուն. յաջմէն ընդունելով զԳոյլ Գէօլ, Քէօմիւրչայ, Գօտըրճայ, Գօրըճանայ, Գարմա և զայլս 'ի փոքր Հայս. իսկ յահեկէ գլխաւոր ամանակ զՊէյն-գեօլ-չայ. առեղ ինչ 'ի վերոյ Քէպան Մաատէնի ընդունի զմիւս Թեւ իւր զբուն հայկականն Եփրատ որ և Արածանի կամ Մուրատ, զեկեալն յարեւելից. 'ի Բագրեւանդայ, և հզօրացեալ իջանէ ընդ հարաւ, և ապա յարեւմուտս, և գործէ արմունկն մեծ պատելով զՄուզուր լերամբ (8), և ապա դառնայ ընդ Ել. Հար. ձևելով զսահմանն Հայոց ցՄիջագետս լեռան, ուր սպառին Դ. Հայք. և անդ խառնի 'ի նա Գըզըլ-չայ գետակ յահեկէ. անտի դարձեալ խաղայ ընդ Մ. Հար. արտաքոյ Հայոց Մեծաց, ընդ մէջ փոքուն և Եփրատացւոց, գործելով ոչ սակաւ քարավազս ընդ կոչկոռս և ընդ խոխոմս, զորս և հատանէ ընդ բովանդակ սահմանն Հայոց. 'ի Պիր կամ Պիրէճիկ քաղաքէ և 'ի վայր դառնայ ընդ Ել. Հար. և նովին ուղղութեամբ ընթանայ ընդ բովանդակ Միջագետս, Ասորիս և Բաբելոն (Իրագ-Արապի), և առ Խուռնա քաղաքաւ խառնեալ ընդ Տիգրիսի գործէ զՇաթ-ըլ-Արապ գետ, և յետ սակաւուց Թափի 'ի Պարսկային ծոց. մինչև 'ի գետախառնուրդն լինին ընթացք նորա 1500 մղոն, որոյ երկու մասն 'ի հնգից 'ի Հայոց սահմանին է, ուր վտակս մանունս ևեթ ընդունի:

21. Երրորդ գետ մեծ Կարնոյ աղբերավայրից և միւս ևս յեդեմականացն Գեհոն 'ի սուրբ Գիրս կոչեցեալ, և ընդ երրորդ դիմեալ դէմ յարևելս, է ԵՐԱՍԽՆ Հայոց, բուն և սեփականն գետ աշխարհի մերոյ՝ որ ոչ արտաքսանէ զերկիր սորա. բղխէ 'ի թիկանց հիւսիսոյ Բինկէօլ լերանց 'ի բարձու 6350'. և իջանէ ընդ հիւսիս և ընդ հուպ դաշտաց յարևելս, ընդ Շուշար և ընդ Թէքման իջանելով 'ի դաշտն Բասենոյ, յորոյ անուն և կոչի անդ. և ընդունի յահեկէ զջուրն Հասանղալայի (Մուրց կամ Մուրցահօր), և առաւ սակաւ ինչ հիւսիսախառն խաղայ ընդ Եւ. ընդ մէջ լերանց Վրահայոց և Հայկական պարուն ընդ խոխոմս ձորոց, յորոց սակս Երասխաձոր կոչէր երկիրն, և այժմ վիճակ է Կաղզուանայ, փոքրիկ մանուկս ընդունելով մինչև 'ի սահմանս Արարատայ. ուր 'ի դաշտին Շիրակայ ընդունի յահեկէ զԱխուրեան գետ որ Արփաչայ կոչի այժմ. և գայ 'ի հիւսիսոյ յԱրփա լճէ 'ի Վրահայոց աղբիւրավայրից. և հասանէ զդաշտն Արարատայ արևելադէմ ընթացիւքն, որ և յանուն իւր Երասխայ դաշտ կոչի, մինչև ցԱրտաշատ կամ 'ի գլուխ դաշտին Շարուրայ. և ընդունի յԱրարատեան դաշտին զՄեծամօր որ է Շամբի ջուր, և զՔասախ որ է Կարբոյ ջուր, և զայլս՝ որք 'ի սարոտից Արագածայ յերար անկեալ՝ գան 'ի նա, և զՀրազդան յեւլից նայրին (Զէնկի-չայ) և զԱզատ 'ի նորին եւլից՝ որ է Գառնոյ ջուր. իսկ յաջմէն զԿողղանն, Զողղանն, զջուրն Կողբայ, Պառնաւուտ, Չնլաւուտ, Սուրմալու։ ՅԱրտաշատայ կամ 'ի Դաշտէն Շարուրայ մինչև 'ի հինն Ջուղայ՝ իջանէ Երասխ ընդ հարաւ արևելախառն, և ընդունի յահեկէ զԱրփա, Զանգիծ, զհայանունն Առփա, զՃաղար որ է Նախիջևանայ գետն, և զԵրնջակայ գետ. իսկ յաջմէ զԳարասու, Տըղմուտ, Պուլչօր, Ագրա և Կոտուրոյ ջուր (Քոտուր) որ և գետ Խոյի. Ի հին Ջուղայէ ցսահմանամէջս Սիւնեաց և Արցախոյ խաղայ ընդ արևելս սուղ ինչ ագինարար ձևելով զԳարապաղ, և ընդունի յահեկէ զգետս աղբերավայրից Գարապաղու՝ զԱքօլէ, Պանդ և Զանգիդուր, և յաջմէ գետակս 'ի Վասպուրական լերանց. աստ 'ի հարաւայնագոյն միջոցի ընթացիցն են և երագագոյն հոսանք Երասխայ և քարավազքն և ջրվէժք գեղեցիկք, աճաւորք և մեծագանջք, ընդ մէջ Որդուբատոյ և Մեղրեայ. յորմէ և անդր դիւրի գետին զառ 'ի վայր ցածնըլով ընդ արևելս հիւսիսոյ, ընդ որ և դիմէ Երասխ ձևելով զմիւս կէս Գարապաղայ կամ զԱրցախ և զՈւտի, և ընդմիջելով զՄուղանն անապատ, ուր և խառնի ընդ Կուրայ. ընկալեալ յահեկէն զգետն Որոգան կամ զԲարգուշատ, և զՀագարու, յորոյ յեւլից անցանէ ընդ մեծաւ կամրջաւն Խուտափերին, և առաւ այլս մանուկս զԳիւռլու, Քէնտէլան, և այլն. և յաջմէ հզօրագոյնս յԱտրպատական աշխարհէ, զԱղչաչ, Գէլթունուն, զհզօրն Տէհէրի-Ռուտ, զԳառասուլու և զայլս։ Յետ միանալոյ ընդ Կուրայ՝ սակաւ ինչ ընդ հիւսիս և ընդ արևելս խոտորեալ, առաւ ընդ հարաւ իջանէ արևելախառն 'ի ծովն Կասպից՝ յերկուս առաջս բաժանեալ, մի յեւլից հարաւոյ Սալեանայ՝ միաբերան, և միւս 'ի մօտից հարաւոյ բազմառու տրոհմամբ. և լինին ամենայն ընթացք նորա երկայնեալ վասն դարձուածոցն՝ իբրև 617 մղոն ցխառնուրդս Կուրայ, և 95 անտի ցծով։

22. Երկրորդ աղբերավայրք են բարձրաւանդակն Վրահայոց՝ ջրբաժին լերամբք Չըլտըրայ, և Ղարսայ և Սօղանլուի յեւլից հիւսիսոյ Կարնոյ. 'ի յետնոց լերանցս բղխէ Մօր-Մեծ (Գետն Ղարսայ) և ընկալեալ զՄէծ գետ (Չըլտըր) և զայլ փոքրիկ յահեկէ որ է 'ի մօտից՝ խառնի յԱխուրեանն (20)։ Յարևմտից ջրբաժնիս բղխէ երրորդն մեծութեամբ 'ի գետս աղբերացեալս 'ի Հայոց ԿՈՒՐ սեփականն Վրաց. 'ի կող գաւառի մերոյ Գուգարաց, որ այժմ Կէօլէ կոչի, յաստոց լերանց Ղարսայ և Գալնուի (5) 'ի բազում աղբերաց, որք միանան յԱրտահան, 'ի հիւսիսի, և յանուն նորա նախ կոչին, և դիմեն յարևելս ցՔարցախ լիճ (18), ուր յաջմէ խառնի գետակն Սուրբաքանայ. և անդ սկսանի կոչումն Կուր գետոյ և ընթացք նորա ընդ հիւսիս. Վերք Մթէտուրէ (Գետ-Կուրայ) կոչեն զգետս, և արևելեայք Քուր կամ Քուռ. որ իջանէ 'ի հիւսիս ցԱխալցխէ և ընդունի յահեկէ զգետ նորին զեկեալն յԱճարայ, և յաջմէն զՓոսխով առաւ գաւառաւ յարևելս հիւսիսախառն ցՔարեղի առան, և անտի հարաւախառն յարևելս ցՄծխեթա, յաջմէ և յահեկէ ընդունելով գետակս արտաքոյ Հայոց. 'ի Մծխիթայ իջանէ ընդ հարաւ 'ի Տփխիս, և անցեալ ընդ այն խաղայ 'ի հարաւ արևելախառն մինչև 'ի Խունանի և 'ի Կարմիրն անուանեալ կամուրջ մեծ (123), և անդ ընդունի յաջմէն զհզօր ոստանգական զԱղստև 'ի հիւսիսոյ և զԲերդուջ որ և Խրամ 'ի հարաւոյ. սա բղխէ 'ի լերանց Թռեղայ (6) և ընդունի և ինքն 'ի հարաւոյ ոստանգակս զԼոռիբերդայ, զՄաշաւերը որ և Փոքր Խրամ, հանգերձ Բոլնիսոյ գետով (Բոլոռաուրի), զՇուլավէր, և զհզօրն և զկարկաջուն Տաշիր որ և Ձորագետ կոչի ևս և Տեղուտ և Բերդուջ, որ և իջանէ 'ի Բամբակի լերանցն (6). յինքն առեալ զՋանկըլըրուբ և զՃիկեղ, որք յԱղոց լերանց բղխեն։ Յետ այնորիկ խաղայ Կուր ընդ արևելս հարաւախառն ընդ մէջ Հայոց, Վրաց և Աղուանից ցԳանձակ. յաջմէն ընդունելով ըղգետս արևելեան բարձրաւանդակին Սևանայ, զԻնձէ, Աղստև, Հասան, Տաւուշ, Մըղդուզ, Զէյամ, Ճիլէր, Շէմքոր, Խոշխարա և Կէնճէ. իսկ յահեկէ զերկուսին հզօրագոյնս յոստանգակաց իւրոց զիջեալսն 'ի Կովկասայ, զԻօռ կամ Եօռ և զԱլազան. աստի և 'ի վայր ընդ հարաւ իջանէ Կուր ընդունելով յաջմէն զԱրցախական և զՈւտիոյ գետս, զԿուրաք և զԿարկառ, զԹարթառ և զԳարգառ, և յահեկէ զգետս Շիրուանայ զերկս Կովկասոյ, զԱլճէխան, Թուրեան, Կէօք, և այլն. և առաւ գաւառայ ընդ արևելս հարաւախառն և խառնի ընդ Երասխ, ընթացեալ մինչև ցայս վայր մղոնս իբրև 650, առաւելեալ բան զզուգակից իւր Երասխ՝ մանգաղաձև գալարմամբն և մանուածաւոր պտուտիւք. այլ ընդ վեց առաւհան երկայնութեան միայն ձգին ընթացք նորա, իսկ Երասխայն ընդ եօթն, զի սա ուղղագոյն ընթանայ և գրեթէ միջակաւոր առնէ զՀայաստան, սուղ ինչ անցեալ զ39° լայնութեան աստ և անդ, իսկ Կուր ընդ մէջ երկուցն խաղայ

42° և 41°, և գետախառնունքն սոցա են զ՚40 աստի-ճանաւ լայն. և ՚ի 46° արևել. երկ. Բարիզու:

23. Գ. Բարձրաւանդակ աղբերավայր է Գարա-սպաղ, զորոյ շատս ՚ի գետոց յիշեցաք անկանել յԵ-րասխ և ՚ի Կուր. և ըստ գրից Ինճիճեան՝ յարևմտաս ար-ձակին Վեանի, Զանախճը, Արքա (21). ընդ հարաւ՝ ամենայն յիշեալ գետքն ՚ի Ճապղուայ յաքէնտիկան, և ընդ արևելս՝ ամենեքեան որ իջանեն ՚ի Կուր յԱղ-ստեւոյ յԳուգարք. իսկ ընդ հիւսիս՝ վտակք մանունք արձակին ՚ի ծովն Գեղամայ. իսկ ծովս այս յարևմը-տից կողմանէ ՚ի լերանց Գեղամայ և մանունս այլուստ՝ ընդունի գետակս ոչ սակաւ, և ինքն արձակէ յա-րևմտից հիւսիսոյ առու ՚ի Հրազդան գետ: — Դ. գետ-արձակ բարձրաւանդակ է Բագրեւանդ, այսինքն անջրպետն Երասխայ և Արածանի-Եփրատայ. ՚ի հա-րաւոյ Հայկական լեռնապարուն, ուր ՚ի սահմանս Տիա-տինայ յՈսկի լերանց Ալատաղի բղխէ Նախայիշեալն հայկական Եփրատ կամ ԱՐԱԾԱՆԻ որ այժմ ՄՈՒՐԱՏ կոչի. և է արևելեան թեւ Եփրատայ, վասն որոյ և Եփրատ իսկ կոչի. բազում են աղբերք նորա յ՚8-8300՚ բարձու. զառաջինն Ձաղնուր կոչի և ՚ի հիւսիսոյ յա-րևմուտս դառնայ ՚ի Նահիէ և յԱլաշկերտ գաւառս, յորոց և ՚ի Խամեացեայ յարևմտից ընդունի վտակս յոքնաթիւ, զՇէյթան և զայլս. և իջանէ ընդ հարաւ ՚ի Խամուր, խաղալով ընդ խոխոմս լերանց. յարև-մուտս կոյս խոտորելով մինչև ՚ի Մելազկերտ, անտի ուղիղ եւս խաղայ ընդ արևմուտս ընդ լերանցամէջս, ցհիւսիսակողմն արևմտից դաշտին Մշոյ, ընդունելով յաջմէն զԴուղլու և զԴուլեան և զՋուրդուհուր, որք յարևելեան հարաւային թիկանց Պինկէօլայ բղխեն, և յահեկէ զԲոզխլուն կամ զՋուր Մելազկերտու: Ի Ձարպուհուրայ և ՚ի վայր գործեալ սակաւ մի ընդ հարաւ իջանէ, և դառնայ անդրէն յարևմուտս, ըն-դունելով յահեկէ զՄէղրաֆէթն Մշոյ. և ՚ի միջոյ լե-րանց ընդ լայն զառ ՚ի վայր սահեալ իջանէ առ Կուրկուրաւ որ ՚ի հարաւոյ Ս. Կարապետին Մշոյ, և փոքր մի խոնարհագոյն ընդունի զԿինձայ ջրոյն բարձ-րահոսան քարավազօն. ապա գրեաթէ ուղիղ ընթացիւք խաղայ յարևմուտս, հատանելով զբովանդակ լեռնա-դաշտս Դ. Հայոց, և առ Քէպան Մատէնիւ խառնի յարևմտեանն Եփրատ. ընկալեալ նախ յաջմէն զՋուրս Ճողըգճըրայ, զԼէշէն որ ՚ի Պինկէօլայ իջանէ (և է Մխօ-Դօյլ գետ ըստ Նախնեաց), և զայլ բազում վտակս քրդարնակ լերանց Տուժիկայ և Մնձուրայ, նոյնպէս և յահեկէ զգետակս գաւառին Խարբերդու. և լինին ամենայն ընթացք նորա իբրև 350 մղոն: — Յելից հիւսիսոյ աղբերականցն Արածանի-Եփրատայ՝ ՚ի շամբէն Կոգայովտի ելանէ Պուլը գետն օժանդակ Երասխայ, զոր նախ յիշեցաք (20):

24. Ե Աղբերավայր բարձրաւանդակ է Աղձնիք. և ունի զաղբերս երկոցունց հզօր գետոյն Հայոց և զԵդե-մայ, այսինքն է զՏԻԳՐԻՍ որ և Դիճլէ և Շատ ըստ արևելեայց. որոյ ակունք ըստ արդեացս աշխարհա-գրաց են ՚ի հարաւոյ Ծովք լճին Խարբերդու (18) իբր ՚ի 4200՚ բարձու. այլ ինձ ՚ի դէպ թուի զայն առաջս մի կամ օժանդակ նեթ համարել, և զբուն աղբերականն խնդրել իբրև 50 մղոնաւ բացագոյն յա-րևելից հիւսիսոյ առ Սիւլան Մատէնիւ, հուպ ՚ի Մա-րաս և ՚ի Տաւրուս լերինս. քանզի նախնիք մեր ասեն յՈլոր գեղջէ հաշտենից բղխել զՏիգրիս, և Ճապղ-ջրոյ և Կինձայ ՚ի դէպ գան վայրք գաւառին, և ոչ Տըւեքոյ՝ յորում Ծովքն լիճ: Առ Ակլաւ խառնին եր-կոքին վտակքն, այն որ ՚ի մտից գայ և այն որ ՚ի հիւ-սիսոյ՝ հանդերձ մանունքք օժանդակօք, և իջանէ գետն ՚ի հարաւ ՚ի Տիարպէքիր, և անցեալ ընդ քա-ղաքն դառնայ յարևելս և գրեաթէ ուղիղ ընթանայ 80 մղոն ցԲաղէշու գետն, վտակս յոլովս ընդունելով յահեկէ ՚ի լերանցն Աղձնեաց, որ է Սասնոյ և Խու-թայ, յորս հզօրագոյն է Պաթման-սու՝ յոր անկանին Սարըմ և Խուլփ, և յելից սոցա Իշխխոխանէ, և ՚ի սա-րա եկից Բաղէշու ջուրն՝ որ յարևմտից հարաւոյ լե-րանցն Վանայ (Նեմրութայ) իջանէ. իսկ յաջմէ ըն-դունի զԳէօն Մէրթինոյ. յետ ընդունելոյ զգետն Բա-ղէշու խոտորի Տիգրիս ընդ հարաւ արևելախառն մին-չև ՚ի Ջա-Սփի լեառն ՚ի հարաւոյ Կորդուաց, ուր և սպառին սահմանք Հայոց, և անդ ընդունի յա-հեկէ զԽապուր գետ (Քովրար ըստ ոմանց). և նովին ուղղութեամբ ընթացից իջանէ ՚ի Մուսուլ (Նինուէ) ձեւելով ընդ Եփրատայ զՄիջագետս. բայց յելից ընդ-ջրոյն Բաղէշու խառնի ՚ի նա և Սէրթ (Սղերտ) որ և Պօհթան գետ, եկեալ յարևելից հարաւոյ Վանայ ՚ի Մոկաց կողմանց ՚ի Շատախ գաւառէ, և համարի նա արևելեան թեւ Տիգրիսի: Ի Մուսուլայ և անդր զուգ-ընթանայ Տիգրիս Եփրատայ մինչև ի խառնուրդս իւր ՚ի Խուռնա, ընդունելով յահեկէն և զգետսն Խա-պուր, և զՄէծ և զՓոքր Զապ, յորոց մին յԱրտասայ և միւսն յԱղբակոյ թուին իջանել և լինին ամենայն ըն-թացք Տիգրիսի իբրև 1000 մղոն, 950 գոլով ցխառ-նուրդսն:

25. Զ. Բարձրաւանդակ գետարձակ է երկիրն Վա-նայ, և ծով իւր շտեմարան յոլովից ՚ի գետոց անտի. զի որք ՚ի թիկանց լերանց նորին յարևմտից և ՚ի հա-րաւոյ իջանեն՝ խառնին կէսք յԱրածանի, որպէս Մե-ղրագետն՝ որոյ աղբերք են ՚ի Նեմրութ լերին և բղ-խէ ՚ի ստորոտից նորուն, և կէսք ՚ի Տիգրիս, որպէս գետն Բաղէշոյ. իսկ այլք մանունք աւելի քան զ՚40 թափին ՚ի ծովն յամենայն կողմանց, որպէս Արճիշոյ ջուրն ՚ի հիւսիսոյ, Թուխ (Կիւզէլտէրէ) ՚ի մտից հա-րաւոյ, Որդան յարևելից հարաւոյ, Խօշապ հզօրագոյն քան զառաջինսն ՚ի հարաւոյ արևելից, Անգղ կամ Շա-միրամայ ջուր, Մարմէթ, Գարա-սու յարևելից, և Բէրկրոյ ջուր ՚ի հիւսիսոյ արևելից: — Է. գետարձակ բարձրա-ւանդակ է պար Զակրոս և Վասպուրական լերանց, որք և անջրպետեն զՋուրս Վանայ և Տիգրիսի ընդ արևմուտս, և զԵրասխայ և զՈրմիոյ ընդ արևելս. ՚ի Վասպուրական կողմանց բղխեն գետքն օժանդակք Ե-րասխայ զոր նախ յիշեցաք Սարը-սու, Բէրկրի, Կո-տոր, Աքսու, և այլն (20). իսկ ՚ի Զակրոսէ աւելի քան զ՚20 գետակք իջանեն յՈրմեան ծով յարևմը-տից նորա, որպէս Զօրի ՚ի հիւսիսակողմն, Նազլը-չայ ՚ի հիւսիսոյ Որմի քաղաքի, Շահէր կամ Շէհէր ՚ի հա-րաւոյ նորա, Պալըրթաղ խոնարհագոյն եւս: — Ար-տաքոյ ընդ հայկական աղբերավայրերս. Ը. Արարա-տական գետք, յորոց ոմանք յՈրմեան անկանին, ՚ի

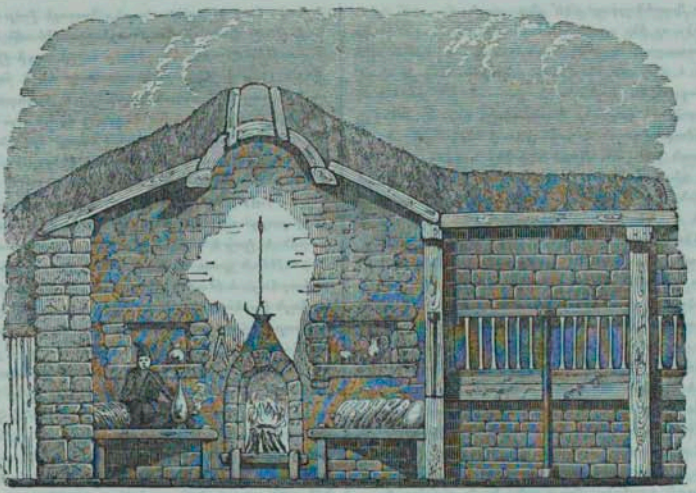

Գետնափոր տուն Հայոց. — Maison souterraine en Arménie.

հարաւոյ՝ Թոփրաք, Ճուղուր հզօր գետ, և յելից՝ Պէն-գէօլ, Սոֆիլու, Տէվէ-Բօյնու, Ճինիքլիքէօն, Ալճիլու, Թաշ-չէքմէ-Բօյնու, և այլն, յորոց ոմանք 'ի Սոհուտգայ իջանեն. իսկ Աճիլայ որ և Սուրիուգ որ առ Դուվրիժաւ անցանէ՝ 'ի բացուստ 'ի տարածից Սաւալանայ գայ. 'ի Սոհուտգայ խաղան ընդ արևելս Շահ-Բօյնու և Գարաջինու, և այլովք հանդերձ օժանդակեն զԳէօլպիլ-Էօզէյն գետ մեծ (Գօվզան) զեկեալն 'ի Մարաց, որ և հատեալ զԳիլան աշխարհ Թափի 'ի ծով Կասպից։ Ի լերանց Գարատաղու բղխէ Աճուք գետ և խառնեալ ընդ Գուրանայ՝ որ յելից հիւսիսոյ Սաւալանայ և 'ի կողմանց Թալիշայ գայ, գործէ զՏէչէ-Բօյնու օժանդակ Երասխայ։ — Եւ այսքան վասն հողոյ և ջրոյ Հայաստանի չառ լիցի. յիշեսցուք և զօդս։

26. ՑԵՂԱՆԱԿՔ ՕԴՈՑ Թերևս աւելի քան զհողն նշանաւոր են չափով զուգախառնութեանն, և զանազանեալք 'ի շրջակայից աշխարհաց, նա և յիւր ուրոյն մասունս երկրին. որ ըստ աշխարհագրական դրից ունի զմիջավայրս բարեխառն գօտեաց, և համեմատման է երջանկագոյն և անուշագոյն վայրաց աշխարհի, իմա՝ Սպանիոյ, Իտալիոյ, Յունաստանի և Փ. Ասիոյ, այլ ցրտութեամբ առաւելեալ յոյժ ոչ քան զնոսա միայն, այլ և քան զԳաղղիա և զԳերմանիա և զայլ ևս աշխարհս Եւրոպիոյ բազում աստիճանօք հիւսիսագոյնս քան զնա. մինչ չևս յոլովք 'ի նշանաւոր քաղաքաց համեմատման վայրացն յԵւրոպա վայելեն գարուն մշտնջենաւոր կամ ամառն չափաւոր, 'ի Հայս ձմեռն ութամսեայ ունի զհարաւագոյնսն ևս քան զնոսին, և բազում ուրեք նստի ձիւն զկէս ամին։ Ի վաղուց հետէ համբաւեալ է ձմեռնն հայկական առ քերդողս Լատինաց, և առ Հայս, և առ հնագոյնսն քան զնոսա՝ զօրավարս և աշխարհագիրս Յունաց և Հռովմայեցւոց. 'ի հիւսիսակողմն աշխարհին և 'ի բարձրաւանդակս հարաւոյ՝ ձմեռն սկսանի 'ի հոկտեմբեր ամսեան և տևէ ցմայիս. շատք 'ի գետոց 'ի սպառ պաղին, և ջուրք և գիւղք և գաղք առ հասարակ գաշտանան 'ի միատարր ձուլած ձեան, որ 4-6 ոտնաչափ բարձրացեալ ծածկէ զերեսս երկրի. և 'ի տեւեալ տարափոյ նորին և 'ի բքոյ՝ բազում տագնապ հասանէ և վտանգ ուղևորաց, և է ուրեք զի ընդ հիւսով ձեանն ծածկին ողջոյն կարաւանք. վասն որոյ 'ի հնուց հետէ սովորեալ է նոցա կրել ձողս երկայնս, որպէս սպասէ և Ստրաբոն, և ցցել առաջի ընդ ծածկոյթ ձեանն վերաբերելոյ, որպէս զի լիցի նշան այլոց անցաւորաց կամ ռահվիրայից, և զերծանիցին թաղեալքն։ Իսկ բնակչաց երկրին 'ի սկզբանց անտի հնարս խնայեալ է շինել տունս գետնափորս կամ կէս ստորերկրեայս 'ի կողս բլրոց և ձորոց, զորոց նախ և առաջին զրոյց առնէ Քսենոփոն պատմիչ և զօրավար, որ 400 ամօք յառաջ քան զԹուականութիւն Փրկչին՝ եանց ընդ սահմանս Հայոց. և ցայսօր ժամանակի նոյն ձեւ և նոյն տարազ է տանցն, մարդակք 'ի ներքուստ բարձեալ, և գամփկոնս արկեալ, մի միայն ունելով մուտս և երդ լուսոյ և ծխոյ, մարդկան և անասնոց, զի առ երի կայ և ախոռ նոցին և շունչ նոցա ջեռուցանէ զանկոխն։ Երկարագոյն է ձմեռն Բարձր Հայոց, ուր եօթն և ութ ամիս ձիւնէ. յետ նորա Այրարատեան կողմանց Երևանայ, ուր թէպէտ և հինգ ամիս միայն նստի ձիւն, այլ ցուրտ ոչ ինչ պակաս 'ի Կարնոյ, և իջանէ ջերմ-

A III 2722
6386

չափն Ֆարենհայդեայ ց'19° ընդ զրոյիւ (— 26° Ռէօմիւրի) . ոչ ինչ պակաս թուի և 'ի բարձրաւանդակս Գարապաղու, Վանայ և Կորդուաց . արեւմտակողմն միջին և հարաւային Հայոց բարեխառնագոյն կամ ջերմագոյն է . նոյնպէս և դաշտակողմն արեւելեան աշխարհին և կողմանք Գանձակայ, ուր և ձմերոցք էին Թագաւորացն Հայոց . յՈւտի նահանգի, և անապատն Մուղան, խորաձորք ինչ Կորդուաց և կողմանք Տիարպէքիրու : — Բայց զարմանալի այս է, զի սահման մշտնջենաւոր սառամանեաց որ 'ի Կովկաս ստորեւ է քան զ'10000'. յԵւրոպա քան զ'9000' և 'ի Պիւրենեայս քան զ'8000' անգամ, 'ի ցրտագոյն կողմանս անդ հիւսիսային Հայոց՝ բարձր է քան զ'13000'. որպէս զի ամարանի զերծանին 'ի ձեանց ամենայն լերինք Հայոց՝ բաց յաւագ Մասեաց, և յԱրագածու իսկ կատարս (128) ոչ նշմարի ձիւն, այլ 'ի խոռոչս ուրեք . զարմանալի և այս՝ զի հարաւայնագոյն լերինք Պինկէօլայ և Բրգատանի ձիւնապատք են 'ի 10500 ոտից և 'ի վեր : Պատճառ տարակերպ կլմայս՝ բնութիւն քարանցն է և սնութիւն նոցին՝ որ առաւել կրէ զջերմութիւն, այլ և կոնաձեւ անջատ միայնութիւն նոցին՝ որով ամենուստ ընդունին զճառագայթս . ըստ ամանց և նեղքին հրաշկեր զօրութիւն երկրին : — Ի ջերմագոյն կողմանս՝ մարտ ամիս նշան տայ գարնանոյ, այլ 'ի հասարակի յապրիլի բանին դրունք նորին և երեւին կանուխք բուսոց, և 'ի վերջ կոյս նորին արկանի սերմն . 'ի մայիսի ծաղկեն ծառք պտղատուք և տերեւք արձակին . յայնժամ եղանեն անդէորդք 'ի կողս լերանց և յեմակս, որք ամսով յառաջ գեգերին 'ի ջերմահովիտ խորանիստ վայրաց, և յետ ամսոյ ելանեն 'ի տարաւանդակս և 'ի բարձունս, և արածեն անդ զամիս չորս . բայց 'ի Կարին է զի և 'ի յունիսի տագնապեցուցանէ ցուրտն, և 'ի գիշերի պաղի ջուր . և մինչ այն ինչ դեռ արձակեալ են 'ի նմա տերեւք և արգիւնք անդաստանաց՝ 'ի հովիտ Թորթումայ հասունանայ կեռաս, և մինչեւ հասկաց ուռճացեալ 'ի նմա՝ յԵրզնկայ առաքացեալ մերձին 'ի հունձս : Զհետ երկար ձմերային հասանէ փութով ամառն հզօր, համառօտելով զգարունն . և 'ի սուղ ժամանակի երից ամսոց (1) բողբոջէ, դալարանայ, ծաղկի և պտղաբերէ երկիրն սեւահող և արգաւանդ . յԵրասխեան դաշտին կանխեն հունձք քան 'ի կողմանս Կարնոյ, և խաղող 'ի սահմանս Երեւանայ վաղ հասունանայ քան 'ի բարեխառն Պոնտոս, քանզի զօրանայ յոյժ տապն, և աստիճան ջերմութեան բարձրանայ յԵրեւան քան զ'100° (Ռէօմիւրի 30°) որպէս զի իբրեւ 120° զանազանիլ օդոց անդ 'ի խորս ձմերայնի և ամարանոյ : Բայց 'ի Կարին չեն այնքան սաստիկ հակառակքն : Զջերմագին աւուրս յաջորդէ աշուն ոչ շատ երկար քան զգարունն, և տեղի տայ ձմերան : Նշանակս այս ձիւնաշատ է 'ի Հայս և հիւսիսաշունչ . գարուն անձրեւառատ և բարեխառնեալ արեւմտեան հողմով, ամառն երաշտ և հարաւախառն արեւելեան հողմով ճնշեալ . և զի ոչ սակաւ ուրեք նուազէ ջուր և գետք 'ի խորուոջ կան, բազում աշխատութեամբ և ճարտարութեամբ ոռոգեն զերկիր ազգի ազգի ջրադարձիւք : Օդք 'ի հասարակի անախտք են և առողջարարք, բաց յերեւանեան կողմանց . և յերկարակեցութեամբ բնակչաց բազում կողմանց վկայի այս . անդ և հարբուխ միայն են հասարակ ախտք երկրին : Բայց ոչ գտաւ զերծ և 'ի մաղձախտէն (քոլերա), որպէս և 'ի սրածութեանց ուստեք 'ի հնումն :

27 . ԲՈՒՍԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆ Հայաստան աշխարհի կարի բարգաւաճ է, օժանդակութեամբ պատուական հողոյն և ջրոց և ամառնային ջերմոյ . այլ 'ի սակս երկարութեան ցրտոյ ոչ բաւէ բերել զբերս հարաւային աշխարհաց, և Թափուր է յանտառաց բազում ուրեք . սակայն կարեւոր բոյսք և գալարիք և արգիւնք ոչ միայն առատք և հասարակածաւալք են, այլ և գտանին 'ի բարձունս՝ յոր յԵւրոպա ոչ ժամանեն . զի և ցորեան պատուական լինի 'ի Կարին 'ի 5800' բարձու, և 'ի կողմանս Պինկէօլայ և Վանայ ց'6500', ընդ նմին և գարի . ուր յԵւրոպա գարի հազիւ ժամանէ 'ի 5200' 'ի հարաւակողմն Պիւրենեայց, այլուր և ոչ 'ի 4000', իսկ ցորենոյ ցածագոյն եւս են սահմանք . և այգիք որ յԵւրոպա չբարձրանան քան զ'2500', 'ի Հայս գտանին յԱրարատեան դաշտի 'ի 4250', և 'ի Մասիս 'ի 4013', իսկ 'ի կողմանս Վանայ ց'5100' : Ըստ այսմ օրինակի և ծառք վայրիք . կաղամախ 'ի բարձրաւանդակին Կարնոյ գտանի 'ի 6000' բարձու, և բարտի որ յԵւրոպա չանցանէ ըստ 5500', 'ի Փոքրն Մասիս աճէ յ'7800' և 'ի լերին Սուկաւայ ց'8200' բարձու : Բայց որպէս կանխեցաք ասել՝ սակաւաւիտայ է Հայաստան, և ծառք անտառի ոչ յոյժ յաղթք և բարձրաբերձք . յաճախագոյն վայրի ծառք 'ի Հայս են բարտի, ուռենի, փշատենի, կաղամախ, և կաղամախի երեւրուն (populus tremula) և սօսի՝ մանաւանդ յարեւելակողմն . նուազագոյն են կաղնիք և պտղի, եղեւինք, յակրի և գիհի, ալքակաղնի և այլ ծառք . ընդ որս 'ի ցածագոյն վայրս գտանին և մորմ և տատասկ և գաւինի, և մայր փայտք, շոճի և փիճի 'ի հարաւակողմանս : Բայց գոն և անտառք 'ի կողմանս Խաղտեաց, 'ի Սողանլու լերինս ընդ մէջ Տայոց և Արտահանայ, 'ի Գուգարս ('ի Բամբակի և այլն), յԱրցախ ընդարձակ անտառք և 'ի Գարապաղ . իսկ յայլ կողմանս նուազունք և փոքունք, որպէս յԱղձնիս, 'ի կողմանս Ամդայ և Բաղէշու, այլ և 'ի Դ. Հայս, յորս են կաղնիք, նոճք, հացիք, եղեւինք : Ի լերինս անջրպետս ականց Արածանւոյ և Եփրատայ են անտառք կամ մացառք Թխաենեաց, և 'ի հարաւոյ Քէլլիկէանիկ լերանց յերեզս Կեօքսուի և Թոլլուի՝ մացառք մամխեաց . ոչ սակաւ Թփուտք են և 'ի կողմանս Ոլթեայ և 'Նաւխմանոյ և առ ափամբք Ճորոխի՝ ուր և անտառք իսկ : — Լեռնաստորոտ կամ ստորալպեայ (subalpines) բոյսք ժամանեն 'ի Հայս ց'8800', այլ նուազունք են . իսկ բուն լեռնաբոյսք կամ ալպեայք (alpines) առատք են յոյժ և ժամանեն ց'11000', և բազմազանագոյնք են քան զկովկասայինս, և գտանին 'ի նոսա ոչ սակաւ յայտնասերմն բոյսք (phanérogame), որք յալպեայս Եւրոպայ կամ ոչ բնաւ կամ գոն ուրեք

(1) Խմն Գուշնէգան կոչեցեալ . զի լինի 'ի Հայս և Աշնագոն սերմնարկութիւն՝ որ հնձի 'ի յաջորդ ամարան կամ յաշնայնի :

երեւին. 'ի հասարակի յոլովագոյն են ծաղկունք քան զանծաղիկս, և արմատք գեղոց քան զհասարակ բոյսս, և պայծառութեամբ երանգոց գերազանցեն բարձրածաղիկքն Հայոց քան զբազում աշխարհաց։ Միջնալեռնեայ բոյսք ձգին ընդ 10-12000', և բարձրալեռնեայքն՝ յ'12-13.000', որ 'ի Մասիս ևեթ աճեն, որպէս բազմածաղիկն Քարհերձ-մկունի (saxifraga muxoides), կապուտակն Աստղիկ ալպեան (aster alpinus), ծիրանեկապոյտն Աստղագեղ (aster pulchellus), Ջանգակածաղիկ քարհերձ, Սոգփեառուր? (potentilla), և այլն։ — Յազգս ազգս ծաղկանց որք զարդարեն զհովիտս Հայաստանեայց՝ նշանաւորք են ոբակաւ և գեղով վարդենիք, կակաչք, Մարեմայ-ծաղիկն բարձրացօղուն, շուշանն կապուտակ, և բազմափայլն Թաւիշանման Աղբրաց-արիւն՝ զոր գեղագոյն ամենայն ծաղկանց վկայեն ատոզք եւրոպեացիք, և գտանի 'ի կողմանս Կարնոյ, Մշոյ և Լօռւոյ։ Յազգս պտղոց ընտիրք են 'ի Հայս խաղող 'ի հարաւակողմանս, ծիրան 'ի բազում կողմանս՝ որ 'ի Հայոց մուծաւ յԵւրոպա, վասն այնորիկ և ցարդ յանուն աշխարհիս մերոյ առ նոսա կոչի (armeniaca), շլորք, խնձոր, տանձ, դեղձ, նուռն և թութ, յորմէ և շերամ որդն և մետաքս յարևելեան Հայս, սեխ և ձմերուկ. անուանի են պտղատու վիճակք Թորթումայ, Արտահանայ, Կաղզուանայ, Երզնկայ. Ամդայ, Սասնոյ. Բաղէշայ, Վանայ, և այլն. գինին Սասնոյ, Մշոյ, Արղնոյ, Երզնկայ, և այլն։ Ջերմաեր բոյսք լինին 'ի կողմանս Գանձակայ (Ուտի), յԱղձնիս, 'ի Մոկս ուր լինի և ձիթենի, եղջերենի և թզենի. իսկ բամբակ, կնճիթ, ծխախոտ, կտաւատ, գլթոր, 'ի բազում կողմանս. որիզ յարևելեան աշխարհի։ Ի ցորենաբեր վիճակս որք բազում են, անուանի է 'ի շորից հազարաց ամաց հետէ Շիրակայ դաշտն բարձր, և վիճակք Կարնոյ, Պինկեօլայ և Խլաթայ. ընտիր է և հաճար Հայոց, որպէս 'ի հասարակի և ամենայն ընդեղէնք և արմտիք 'ի Հայս. ընդ նոսին և խնկաւէտ բոյսք, վասն որոյ քերդողք Լատինաց խնկաւորս և Անուշահոտս կոչեցին զՀայս. նոյնպէս և արմատք բուժից և ներկոց։ Ի կարի նշանաւորաց են Լոշտակն որ և Մարդատակ և այլ պէսպէս անուամբ կոչի. Խաշխաշն Հայոց, և մեղրահամն Գուղձէ կամ մանանայն՝ որ յամարային եղանակի իջանէ կամ պատի զտերևովք մատուտակի և մատնեգազ փշոյ և կաղնոյ՝ 'ի կողմանս Տարօնոյ, Դ. Հայոց և Աղձնեաց։ Ընդ սոսին և այլ բոյս սիզոյ՝ յորում լինի ցանկալի Որդն կարմիր, յԱյրարատ նահանգի, յորմէ հանեն զգեղեցկագոյնն կարմրոց։ Իսկ մարմանդք յուռթիք և պարարտք սփռեալ են յամենայն բարձունս Հայոց, յորս զկէս ամառնոյն թափառին բիւրաւորք Քրդաց և Թիւրքմէնից անթիւ հօտիւք խաշանց, և ոմանք ձմերանի չուեն գնան 'ի լայնատարած դաշտն Մուղանայ, որ յայնմ եղանակի ուռճացեալ գալարանայ, և աղանջական լինի մարգկան և կենդանեաց ջերակարօտից, իսկ ամարանի եբաշտանաց և օձուտ լինի՝ ըստ ոմանց։

28. Ի ԿԵՆԴԱՆԻՍ բազմասեռ ճանաչին 'ի Հայս հոյլք հաւուց, մանաւանդ ճախնայինքն ջրասէրք և մացառաղօղք, և զնկարագիրս նախնեացն մերոց որ 'ի Ն դարու՝ զկողմանց Կարնոյ և զԱյրարատայ՝ հաստատեն արդեացս քննութիւնք. յորոց Անգղիացիք բնակեալք 'ի Կարնոյ քաղաքի՝ առաւել քան զ'170 ազգս հաւուց նշանակեցին 'ի սահմանս նորին, և զգալով նորուն երամովք հաւուց ծածկիլ առեն զեզերբք շամբին 'ի բարեշունչ եղանակին. նշանաւորք են 'ի հաւսն Արօսք, որ են կարապք մեծամեծք, և փոքր կարապք, ճայք, ձկնկուլք, սագք և բադք վայրիք. լոր և աքլոր, կաքաւ, փասիան, աղաւնիք մեծամեծք, տատրակք, և արագիլն և կռունկ սիրելի հիւրք Հայոց. և ճնճղուկք բազում. որոց բազմաց անուանք ոչ յիշին, և բազում անուանց անուանակիրքն անծանօթք. զի ցարդ չէ ուրուք խնամով քննեալ զկենդանական արարածս Հայաստանեայց։ — Բազմաթիւ են և երէք վայրիք, և անուանի յաւուրց Հայկազանց որս նոցին, որ և զսահմանակից աշխարհաց իշխանս ձգէր այսր. բազում ազգք թուին լինել եղանց և այծեմանց, վիթից և աւխինց, յորոց և երկայնեղջիւր առն կամ վիթ մի, այլ և կինճք 'ի շամբս, և բորեղնք յեղտիւրս, և գոմէշք ընտանեցեալք, իսկ անասուն ընտանի շատ. 'ի Հայկական նահանգին Ռուսաց համարին իբրև 600.000 ընտանի անասունք, յորս 160.000 եղջերաւորք. իսկ յօսմանեան մասանէ ամի ամի ոչխարք ընտիրք աւելի քան զմիլիոն տանին 'ի Տաճկաստան։ Ի գրաստուց ազգի պատուականագոյն են երիվարք և ձիք նժոյգք Գարաբաղու և Քրդաստանի, զոր փոխան գանձուց հարկէին երբեմն վարիչք աշխարհիս՝ գրանն Պարսից՝ 'ի տիրապետելն սոցա. գարմանին և ուղտք յՆրևեանի նահանգի և յարևելեայն։ Ի գազանաց վայրենեաց գտանին վագր և ինձ և բորենի և լուսանունք, արջ, գայլ, աղուէս, շնագայլ, շունք մեծամեծք, ցիռք, և այլն, իսկ առիւծ հազիւ երբեք ուրեք տեսանի։ Ի մանունց վայրենեաց՝ ագնի և կուզ, և ջրշուն և կուղբ։ — Յազգս զեռնոց նշանաւորք են նախ ձկունքն առատք 'ի գետս, յորս յաճախագոյն գտանի կարմրախեծն, և 'ի լիճս՝ յորս տառեխ միայն 'ի Վանայն, իսկ 'ի Սեւան իբրև 15 ազգք ձկանց ճանաչին, յորս 12 կոչին հայեցի անուամբք և այլազգեօք, որպէս Կողակ, Բաղդակ, Աղինճան, Իշխանաձուկն, Գեղաքունի, Կռակոուց, Պեռճէկ, Ամառն, Բեխլու, Կարմրախէտ, Չալաձուկն, Ջուար. 'ի հզօր գետս լինին և մեծամեծ ձկունք, որպէս յԱրածանի, ուր հինքն ընդդէմ լինել ասացին, և առուգեցաւ 'ի մասոյ լինել 'ի նմա ձուկն վիթխարի կխառնասակ. բայց առաւել յաճախութեամբ գտանին պատուականագոյնք 'ի ձկանց 'ի բերանս Կուրայ և Երասխայ, յորոց և զանուանի ազկիթն (խաւեար) գործեն, և մեծ աղբիւր է շահու։ — Բազմաթիւք են և միջատաց սեռք 'ի Հայաստան, յորոց ոչ սակաւ նորայայտ տեսակս հաւաքեալ բնախոյզ ոմանց Գերմանացւոց՝ բերին յԵւրոպա։ Յիշելի է ընդ սոսին և մեղու, որ 'ի կողմանս Խաղտեաց և այլ ուրեք ուրեք ընծայէ առատ և ընտիր մեղր։ Ի վնասակար զեռունս նշանաւոր են կարիճք մեծամեծ 'ի կողմանս Աղձնեաց և 'ի գերբուկս աւերակ քաղաքանեւոյ, և մուն և մժեղ 'ի կողմանս Երևանայ և Քրդաց, յորոց տագնապեալ բնակչացն յամարանի խուսեն 'ի բարձունս լերանց։

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐ

29. ԲՆԱԿԻՉՔ. ՀԱՅՔ. — Հայաստան աշխարհք՝ որ բազում հաւանութեամբ՝ երկիրս խանձարուրք եղեալ է մարդկութեան, յարարչագործութեան նորին և 'ի զերծման 'ի ջրհեղեղէն, աներկբայապէս բնակեցաւ նախ յորդւոց և 'ի թոռանց Նոյի ցեղապետի. և 'ի չուել մարդկանն 'ի Բաբելոն և յայլ կողմանս՝ կային յերկրի մերում տակաւին սերունդք նոցա. զորս ընդ. իւրև նուաճեալ յապստամբութեանն և Թորգոմածին Հայկն հսկայ՝ դարձ առնելով 'ի Բաբելոնէ, յիւր անուն և զերկիրն կոչեաց Հայք. յոր կոչեցան և այլ գաւառք շուրջ զԱրարատաւ, Տարօնով և Վասպուրականաւ և Սիւնեօք, յորս նախ սփռեցան սերունդք նորա. և առ փոքր փոքր՝ ամենայն աշխարհն՝ զորոյ սահմանս կարգեցաք 'ի սկզբանն. և 'ի մի ազգ ձուլեալ միացան և եղերական բնակիչքն Թորգոմայնեայք և այքանազեանք և օտարք ամենք սեմականք, որք վաղուց ևս կալեալ էին զկողմանս բնակութեան իւրեանց, և առզածինք կոչին. յորս գրեալք են Խաղտիք, Տայք, Գուգարք և Կորճայք և Ուտիք: Յաւուրս Արամայ նահապետի որ 400 ամօք զկնի Հայկայ ընդարձակեաց զսահմանս պետութեանն, խառնեցան ընդ արեւմտեայ Հայս Փռիւգացիք, Կապադովկացիք և այք 'ի հնագոյն բնակչաց Փ. Ասիոյ. յետ այնորիկ 'ի ժամանակս Հայկազանց և Արշակունեաց՝ և այլ զանազան ազգք, է որ գերութեամբ, է որ կամովի գաղթելով, և է որ ապաստանաւ. 'ի սոյն սակս են նախ Սկիւթացիք կամ Խաղիւքն հին՝ յարևելս հիւսիսոյ աշխարհին Հայոց, Մարք յարևելս հարաւոյ, ընդ որս և Քաղդեացիք 'ի Կորդուս, Ասորեստանեայք յԱղձնիս և յերկրին Արծրունեաց 'ի Վասպուրական. Ճենք՝ որ են Ուռպելեանք և Մամիկոնեանք 'ի Գուգարս և 'ի Տարօն. Հրեայք 'ի Սպեր, յորոց Բագրատունիք և Ամատունիք, և յայլ զանազան կողմանս. Քանանացիք յառաջ քան զնոսա, յորոց Գնթունիքն սերեցան. Պարթևք և Պահլաւք՝ յաւուրս Արշակունեաց. Հնդիկք 'ի կողմանս Տարօնոյ և Գնչուք. Բուլղարք 'ի կողմանս Վանանդայ. և Ալանք և Վիրք և Յոյնք, այլովք հանդերձ: Սոքա ամենեքեան թէպէտ և բարուք և կրօնիւք զանազանեալք ոչ սակաւ ժամանակս, այլ տակաւ փոխեցան յօրէնս և 'ի լեզու հայկական և եղեն մի ազգ և մի լեզու. բայց տակաւին մնաց խոկր զանազանութեան 'ի բարբառս խօսից նոցին, որք Եզերական լեզուք (գաւառականք) կոչեցան 'ի նախնեաց մերոց մատենագրաց և թուին վեց կամ եօթն. և ցարդ լսին այլաձայն բարբառք 'ի կողմանս Մոկաց, Գողթան և այլ ուրեք ուրեք. որք յարարատեան և 'ի Տարօնոյ բարբառոյ ոչ սակաւ զանազանին, այլ ոչ է ուրուք խնամով հետազօտեալ և նշանակեալ զայսպիսիս: Յայսքան աղբերաց գետացեալ ազգ Հայոց՝ ըստ օժանդակութեան արգաւանդահող երկրին և օդոց քաջանութեան, երկրագործ և անասէր բարուց մարդկան, և անաշխարհական պարապմանց թագաւորաց երկրին՝ աճեաց յոյժ բազմաւորութեամբ. և որպէս յայտանէ է գուշակել և 'ի բազմութենէ տոհմից և պայազատութեանց, գաւառաց և մինձակաց, և անթիւ անուանց և նշանաց գիւղորէից և ագարակաց, հարկ էր իբրև զմի 'ի բազմամարդագոյն աշխարհաց Եւրոպիոյ լինել Հայաստանեայց յաւուրս հարստութեան բարեբաստիկ տէարց իւրոց: Բայց յետ տկարանալոյ և բառնալոյ տանն Արշակունեաց, 'ի սկզբանէ անտի Ե դարու սկսաւ նուազել Հայութիւն և բնակիչն աշխարհին, որ գաղթիւ և որ սպառմամբ սրոյ և պէսպէս վտանգաց. և ազգք եկամուտք ապրեցան 'ի ներքս մի ըստ միոջէ, Պարսք, Յոյնք, Արաբացիք, Սկիւթացիք կամ Թուրքք, Թաթարք, Վիրք, Կովկասայինք, Ասորիք, և յետոյ Քուրդք, Օսմանեան Թուրքք, և առ ուրեմն Ռուսք. և թէպէտ այսքան ազանց աստիճական եղև Հայաստան կամաւ կամ ակամայ, այլ 'ի խուռն ապաստանէ և յանդուլ պատերազմաց՝ նուազեաց ընդհանուր բնակութիւն երկրին, և թերևս ոչ աւելի քան զհինգ միլիոն իցեն այժմ 'ի նմա բնակիչք, և հնգիր մասամբ միայն բնիկք, այսինքն Հայք. քանզի մեծաթիւ մասն ազգիս արտաքոյ սեփական հայրենեացն գտանի, 'ի Փ. Ասիա և յամենայն Օսմանստան և 'ի Ռուսաստան, և ցրիւ գրեթէ ընդ ամենայն կողմանս երկրի. զորոց միահամուռ թիւ՝ արտաքինք յ'2 միլիոն գումարեն, մերայինք յամաց հետէ 'ի չորս, իսկ ինձ հաւանագոյն թուի միլիոն չափ. ընդ ամենայն Ռուսաստան հաշուին Հայք ոչ աւելի քան զ'500,000, 'ի Պարսկաստան իբրև 100,000, յԱսորիս 18,000, յԱփրիկէ 5,000իւ չափ, ոչ աւելի և 'ի Հնդիկս. իսկ յայլ ամենայն կողմանս Եւրոպիոյ և ոչ հազար մի. բայց միայն յՕսմանեանն Եւրոպա 400,000իւ չափ. իսկ այլ ամենայն հայրենաց տարածեալ է 'ի Մեծ և 'ի Փոքր Հայս, և յամենայն Փոքր Ասիա, 'ի Միջագետս և յԱսորիս, և սակաւք սփռեալք 'ի խորին աշխարհս Ասիոյ: Խտագոյն բնակութիւն Հայոց 'ի բուն Հայս ծանուցեալ է յՆշրևանեան նահանգի, 'ի Մուշ, 'ի Վան, 'ի Կարին, յԵզնկա, 'ի Խարբերդ, յԱլաշկերտու կողմանս. իսկ արտաքոյ 'ի կողմանս Կեսարիոյ, Արաբկերու, Տիվրիկու, Անթապու, 'ի Կոստանդնուպոլիս, 'ի Տփխիս. և այլ ուրեք ուրեք:

30. ՕՏԱՐ ԲՆԱԿԻՉՔ. — Երկրորդ ազգ յետ Հայոց և բազմաթիւ քան զնոսա և քան զայլսն են Քուրդք բազմատոհմք, իբրև միլիոն և կէս, սերունդք Կորդուաց նախնեաց և Քաղդէացւոց և խառնուրդ անծանօթ. կէսք հնազանդք Օսմանեանց և Պարսից, և այլք՞ ինքնագլուխ իշխանօք վարեալք, չինարնակք և վրանաշրջիկք. կրօնիւք մահմետական, լեզուաւ՝ մերձաւորք պարսկայնոյն: — Գ. Ժողովուրդ Թուրքք և Թուրքմանք և Թէրէքէմէ. ընդ որս Դ. Օսմանեանք,

և Ն. Թամերք. ամենքին մահմետականք, և թիւ նոցա աւելի քան զմիլիոն մի: — Զ. Պարսք յարևելակողմն աշխարհիս. ընդ որս Է. և Փարսիք կամ Կրակապաշտք 'ի Պարսս. — Ը. Ասորիք և Քաղդէացիք Նեստորականք 'ի Հաքեարի, և 'ի գաւառս Ուրմիոյ և Սալամաստոյ, յորս գոն և հռովմէականք, յանյիշատակ ժամանակաց բնակեալք 'ի լերինս անդ և քաղաքավարեալք հին օրինօք և կրօնիւք, յորս նախճիր մեծ գործեցին Քուրդք յամին 1843 և 1847 (94). այլ տակաւին թուին լինել բիւրք ինչ 'ի դժուարակոխ լերինս անդ Կորդուաց: — Թ. Եզիտիք արևապաշտք և գիւապաշտք, լեզուաւ և բարուք նմանք Քրդաց. այլ ոչ բազմաթիւք: — Ժ. Վիրք 'ի Սամխեթ և 'ի Սամցխէ: — ԺԱ. Աջարացիք 'ի կովկասեան գաւառս արևելից. ուր ԺԲ. Լեկք և այլ կովկասեանք. անդ ԺԳ. և Ճենացորդք Աղուանից կամ Ուտիացիք, մերձակիցք Հայոց: — ԺԴ. Հրեայք սակաւք յԱխալցիխէ և 'ի կովկաս. ոչ բազմաթիւ քան զնոսա ԺԵ. և Յոյնք. ԺԶ. Լազիկացիք և Եգերացիք և այլք պանտականք: — ԺԷ. Գերմանացիք իբրև 3500 ոգիք, հաստատեալ յամին 1818, բնակեալք 'ի կողմանս Վրահայոց և 'ի Գանձակ: — ԺԸ. Ռուսք յեւրեանց բաժնի, և աղանդաւորք նոցա Մալականք և Տուխոբորեցք 'ի կողմանս Գանձակայ: — ԺԹ. Խաղախք սահմանապահք Ռուսաց. — Ի. Գնչուք և Բոշայք. յետինք քրիստոնեայք են կրօնիւք, լեզուաւ և բարուք հայամերձք: Արտաքոյ սոցա Եւրոպէացիք ոմանք յերբեմն 'ի Դավրէժ, դեսպանութեամբ նստեալք և եկք սակաւք: Միահամուռ թիւ սոցա, զատ 'ի հնդեցուն նախակարգեալ ազգացն՝ ոչ թուի ժամանել 'ի մի միլիոն:

31. ԱՐՈՒԵՍՏՔ. ՎԱՃԱՌՔ. — Գլխաւոր և հաստատուն պարապումն բնիկ ժողովրդեանն Հայաստանի՝ մշակութիւն է, և եկաց՝ խաշնարածութիւն. և ըստ տարազու հողագործ մարդկան՝ խոշորակեաց և սակաւապէտ է ժողովուրդն, անհարթ և անպաճոյճ. 'ի քաղաքս ևեթ գոն արուեստաւորք և վաճառականք, և արուեստք սովորականք են ոստայնանկութիւն, խաղախորդութիւն, ներկարարութիւն. ընդ սոցին են և պղնձագործք, զինագործք, ոսկերիչք սակաւ, խորտկարարք, հացեփեացք, դերձակք, և այլն: Ի գլխաւոր քաղաքս գոն և սեղանաւորք, պաշտօնեայք և թարգմանք առ հիւպատոս օտարազգիս և առ գաւառապետս: Ճարտար և յաջող է ազգս Հայոց յարուեստս և 'ի վաճառականութիւն և յուսմունս, այլ առաւել արտաքոյ բնիկ աշխարհին գտանին այժմ հրահանգեալքն և բարեկեցիկք: Արդեամբ ճարտարութեան հայթհայթեալք 'ի Հայս են սեկ, մուշտակ, անօթք պղնձի և երկաթոյ, զէնք, կտաւք սպիտակք և ներկածոյք, գորգ, ասուի, մետաքս, և այլն. ընդ որս առաքին 'ի վաճառ և անկազմ արդասիք երկրի, արջառ և ոչխար և պատուաճակ, ձի ընտիր, աղած ձկան, պտուղք և արմատք ներկոց և դեղոց, կիւ կամ ձութ, մաստաստակ, գզթոր, խաշնդեղ, գաղպէ, որդան կարմիր, աղ, հայկաւ, հայքար, բորակ, իւղ կտաւատի, նաւթ, ծծումբ, կապար, պղինձ, արծաթ: Գլխաւոր շահաստանք 'ի Հայս են Էրզրռում, Դավրէժ, Տիարպէքիր, Վան, Պայեզիտ, յորս առեալ երթևեկ առնեն կարաւանք ընդ Պարսս, յորմէ գայ և աղխամաղխն հնդկաց. ընդ փոքր Ասիա՝ ուստի գան եւրոպական վաճառք. ընդ Տփխիս՝ որ մեծ շահաստան է կովկասեան աշխարհի: Իսկ ծովեզերեայ շահաստանք և գրուանք վաճառականութեան են, 'ի Պոնտոս՝ Տրապիզոն և Պազում. Պաքու և Սալեան և Լէնքորան 'ի կասպիականն, ընդ որ նաւեն յԱժտերխան և յափունս ուրեք Պարսից. և աստի ընդ բերան Կուրայ և Երասխայ առ խուն մի ևեթ գան նաւք. իսկ 'ի Ճորոխ նաւեն յԱրդուինայ 'ի վայր 'ի Պազում. յԵփրատ և 'ի Տիգրիս արտաքոյ Հայաստանի լինի նաւարկութիւն 'ի ծոցն Պարսից. և 'ի մէջերկրայս լինի նաւարկութիւն ընդ ծովն Վանայ՝ 'ի Դատվանայ Բաղէշու մինչև 'ի Վան:

32. ԿՐՕՆՔ Հայոց որպէս ամենեցուն յայտնի է՝ քրիստոնէութիւն է ընդհանուր. և մեծագոյն մասն ազգիս յԱրևելեան եկեղեցւոյն է, ինքնուրոյն հովուապետօք առաջնորդեալ, որ կաթուղիկոսքն կոչին. և երեք ինքնագլուխ կաթողիկոսք են արդ. Ա. Էջմիածնի, որ նախապատիւ և է մեծաթեմ, այլ յամէն 1837 վարէ զիշխանութիւնն օժանդակութեամբ սինհոդոսին կարգելով յինքնակալէն Ռուսաց. Բ. Կաթողիկոսն է Սսոյ՝ յԺԴ դարու հաստատեալ անդ և ոչ ընդհատեալ 'ի շառաւիղման աթոռոյն և փոխադրութեան յԷջմիածին՝ 'ի կէս ԺԵ դարու. Գ. աթոռ է Աղթամարայ՝ 'ի ծովուն Վանայ, 'ի Ժ դարու սկզբնաւորեալ յաւուրս Գագկայ Արծրունւոյ, և իշխանութիւն նորա հզի յարևելս և 'ի հարաւոյ ծովուն, անձուկ թեմիւ. որպէս և Սսայն չէ կարի ընդարձակ: Միւս ևս կաթողիկոս էր Աղուանից անուամբ 'ի Գանձասար, որ բարձաւ 'ի Ռուսաց յամին 1828, և աթոռն մետրապօլտութիւն անուանեցաւ և հաստատեցաւ 'ի Շուշի: Երկրորդ յետ կաթողիկոսաց են Պատրիարքունքն երկոքին, Երուսաղեմայն և Կոստանդնուպօլսոյ, սորա իշխանութիւն օժանդակեալ յազգային Եկեղեցական ժողովոյ՝ ընդարձակագոյն է քան զամենայն հովուապետացն Հայոց, տարածեալ գրեթէ յամենայն Օսմանեան, ունելով թեմս իբրև 50, որոց եպիսկոպոսունք յԷջմիածնայ կաթուղիկոսէն առնուն զձեռնադրութիւն. նոյնպէս և առաջնորդք Հայոց Պարսկաստանեայց, որք են արքեպիսկոպոսն Դաւրիժու և արքեպիսկոպոսն Նոր Ջուղայի առ Ասպահանաւ, ընդ որոյ իշխանութեամբ են և Հայք հնդկաստանեայք և որք 'ի Բաբելոն: — Իսկ միաբանք արևմտեայ եկեղեցւոյն կամ Հռովմէական ուղղափառ Հայք, գումարին իբր 'ի 160.000. և առաջնորդին 'ի Ռուսաստան՝ յուղղափառ Սինհոդոսէն. 'ի Պարսկաստան՝ յառաքելական նուիրակաց և պաշտօնէից. յԱւստրիա՝ 'ի հայ արքեպիսկոպոսէն Լէմպերկայ, և այլուր՝ 'ի լատին եպիսկոպոսաց. յՕսմանեան յերկուց գլխոց, 'ի կաթուղիկոսէն Լիբանանու հաստատելոյ 'ի սկիզբն ԺԸ դարու, որ ունի թեմ զկողմանս Կիլիկիոյ, Փ. Հայոց և զԱսորւոց, և 'ի նախագահ Արքեպիսկոպոսէն Կոստանդնուպօլսոյ հաստատելոյ 'ի Ս. Գահէն Հռովմայ յամին 1831, որ ունի թեմս հինգ 'ի Հայս և 'ի

Փ. Ասիա։ — Ի կողմանս ինչ Պոնտոսի և Փ. Հայոց՝ որպէս յԱկն, գոն և Հայհռոմ անուանեալք յունածէսք հայալեզուք։

33. ԿՐԹՈՒԹԻՒՆ. ՈՒՍՄՈՒՆՔ. — Ի բանաւորական հրահանգս և յուսմունս՝ յետնեալ գտանի ազգս մեր 'ի սակս քաղաքական վիճակին, թէպէտ և յառաջադէմ և քաջառու քան զայլս յարևելեայ ազգաց։ Բայց 'ի բուն Հայաստան նուազ և աղօտ է լոյս ուսմանց, որ ոչ սակաւ բարգաւաճէ արտաքոյ կողմանս, 'ի Կոստանդնուպոլիս, 'ի Զմիւռնիա, յԱրմաշ, և այլն, յորս են վարժարանք. և 'ի հեռագոյն ևս վայրս, 'ի Տփխիս, 'ի Մոսկուա, 'ի Կալկաթա, 'ի Բարիզ և 'ի Վէնէտիկ. ընդ որս և երկուքին մենաստանք Մխիթարեանց 'ի Վէնէտիկ և 'ի Վիէննա սատարիչք են Հայ դպրութեանց. ոչ սակաւ օժանդակք են և Ս. Յակոբայ վանքն յԵրուսաղէմ, Շուշւոյ և Սիւնեաց առաջնորդարանքն 'ի Հայս։ Վարժարանացն գործակիցք են յայժմուս 'ի բարգաւաճմանս ուսմանց՝ օրագիրք ազգայինք, տպագրարանք, թարգմանութիւնք գրոց և ուսումն օտար լեզուաց. որովք մարթ է ակն ունել առաւել ևս օգտի և բարգաւաճմանց՝ խոհական և զգոյշ հետևողութեամբ օտարաց, և քաջալեր և խաղաղասէր խրախուսանօք եկեղեցական և աշխարհիկ աւագ որերոյ ազգիս։

34. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԲԱԺԻՆՔ. — Սկիզբն քաղաքական կենաց և վարչութեան Հայոց՝ ժամանակակից է հնագունիցն ազանց. իբր 2500 ամօք նախ քան զգալուստ Փրկչին հաստատեալ 'ի Հայկայ, և տևեալ Նահապետական և Թագաւորական իշխանութեամբք առաւ ինչ պակաս 3000 ամս, երկոքումք հարստութեամբքն, Հայկազանց և Պարթևաց կամ Արշակունեաց. առ որովք 'ի 15 փոքր աշխարհս և պետութիւնս բաժանէին Մեծ Հայք, և 'ի 190 գաւառս (35), իսկ 'ի վիճակս յոլովս մանունս. որոց տեարք և վարիչք ընդ ձեռամբ նահանգապետացն կամ Նախարարաց կային, և նոքա մերթ հնազանդեալք և մերթ սակաւ ինչ հարկելով Թագաւորին Այրարատայ կամ Նահապետին Հայոց. և նա երբեմն ազատ և ինքնիշխան միապետ, և երբեմն 'ի հարկի կալով հզօր և տիեզերակալ Թագաւորացն Ասիոյ՝ Ասորեստանեայց, Մարաց և Պարսից, գամ մի և Յունաց։ Յետ բառնալոյ հարստութեան Արշակունեաց (յամին 428), բարձաւ իսպառ միահեծան տէրութիւն Հայոց, և եկամուտ ազգք՝ Պարսք, Յոյնք, Արաբացիք, Թուրքք և Թաթարք կալան զմեծ մասն աշխարհին և ըստ իւրեանց օրինաց վարէին. բայց մինչև ցԺԱ և ԺԲ դարս սակաւին տիրէին և իշխանք Հայոց՝ գաւառաց գաւառաց. մանաւանդ 'ի Ժ և 'ի ԺԱ դարս, յորս Բագրատունիք, Արծրունիք և Սիւնիք զմեծ կէս աշխարհիս վարէին հայրենի օրինօք. յետ այնորիկ 'ի Սիւնիս և 'ի Խաչէն (որ է Արցախ) միայն մնացին պայազատք Հայկազանց՝ որք և մինչև 'ի մեր դար որդի 'ի հօրէ ժառանգութեամբ հրամայէին փոքունց վիճակաց և գիւղից, Մելիք կոչելով պատուոյ անուամբ, յորոց գտանին ցարդ սակաւք ոմանք։ Յետ արշաւանաց Սելճուկեանց և Թաթարաց 'ի ԺԱ–ԺԳ դարս, գրեթէ իսպառ ընդ լծով օտարաց եկաց և կայ աշխարհս. մասն մի Պարսից՝ 'ի վաղուց հետէ, և մասն մի Օսմանեանց Թուրքաց՝ որք յաջորդեցին Սելճուկեանց և Թաթարաց, և միւս մասն այժմ Ռուսաց, որք նախ զհիւսիսակողմն աշխարհիս կալան ժառանգելով զԹագաւորութիւնն Վրաց, և ապա յայսմ դարու հատին 'ի Պարսից զԱրցախ և զՈւտի, զՍիւնիս, զՓայտակարան և զմասն Այրարատայ. և յՕսմանեանց զայլ մասն Այրարատայ և զՏայոց. որով Պարսից մնան այժմ Պարսկահայք և մասն Վասպուրականի և Ատրպատականն Հայոց. իսկ Օսմանեանք ունին զարևմտեան և զմեծ մասն աշխարհին, զմասն Տայոց, զԲարձր և զՓ. Հայս, զԱղձնիս, զՏարօն, զԿորդուս, զՄոկս զմասն Այրարատայ և զմեծ մասն Վասպուրականի։ — Եւ այսպէս զատանին սահմանք երեցուն ինքնակալ պետութեանցն 'ի Հայս. 'ի հիւսիսոյ արևմտից յԵգերաց մինչև ցԱրփա–կեօլ (18)՝ ընդ մէջ Տայոց և Այրարատայ բաժանի Հայաստան ընդ Ռուսս և ընդ Օսմանեանս. Արփաչայ ձևէ զսահմանն ցխառնուրդ իւր յԵրասխ, թողլով զաջակողմն կամ զարևմտեանն յՕսմանեանս, զարևելս 'ի Ռուսք. 'ի խառնրդոց Երասխայ իջանէ սահմանն ընդ հարաւ և գառնայ յարևելս առ Սինէկյաղ լերամբ (8) և առ Մասեօք. որ անջրպետք արձանանան երեցուն պետութեանցն. ըստ եղից հիւսիսոյ Այրարատայ Երասխ գետ իջեալ ձևէ զամենայն սահմանն Ռուսաց և Պարսից մինչև ցխառնուրդ իւր 'ի Կուր, զհարաւակողմն թողլով առայս յետնոցս. իսկ ըստ հարաւոյ Այրարատայ իջանէ գիծ անջրպետութեան բաժնից Օսմանեանց և Պարսից, ընդ մէջ Պայէզիտայ և Մակուայ, և ընդ մէջ երկուց ծովուցն Վանայ և Ուրմիոյ, ցՐէվանտըզ գաւառ Քրդաց և ցԶակրոս լերինս, ուր սպառին Հայք. ամենայն արևմտակողմն՝ Օսմանեանց գոլով վիճակ, և արևելքն Պարսից։ Այսոքիկ այսպէս սահմանեցան և հաստատեցան յամին 1828 և 1829 յետ պատերազմաց Ռուսաց ընդ Օսմանեանս և ընդ Պարսս, և դաշնադրութեանցն յԱդրիանուպոլիս և 'ի Թիւրքմէնչայ (110). և թէպէտ յայժմեան ժամանակիս 'ի վերստին գրգռել մարտի ընդ Ռուսս և Օսմանեանս՝ մնեցան յերկրաց սահմանս, այլ զի չև է իրացն հաստատութիւն առեալ, մեք ըստ առաջնոցն եղելոց բաժանմանց՝ յերիս զատուցանեմք զՀայաստան, յՕսմանեան կամ Թուրքահայք, 'ի Պարսկաստան՝ կամ Պարսկահայք, և 'ի Ռուսական կամ Ռուսահայք։

Այլ մինչչև մտեալ 'ի նկարագիր նոցուն՝ կարգեսցուք զնախնեացն բաժանմունս գաւառաց, պատշաճեցուցանելով նոցին զայժմեան վիճակն, որքան և կարեմք։

35. Համեմատութիւն հին եւ նոր գաւառաց Հայոց Մեծաց

	ԱՇԽԱՐՀՔ.	ՀԻՆ ԳԱՒԱՌՔ	ՆՈՐ ՎԻՃԱԿՔ
1	ԲԱՐՁՐ ՀԱՅՔ	Ա. Դարանաղի	Կամախ · Տուժիկ
2		Բ. Աղիւծ	Կէրձանիս · Շէնեան
3		Գ. Մնձուր (Մզուր)	Գուրուչայ · Մունձուր
4		Դ. Եկեղեաց	Երզնկա
5		Ե. Մանանաղի	Շուշար · Թէքման
6		Զ. Դերջան	Դերջան
7		Է. Սպեր	Իսփիր
8		Ը. Շաղգոմք	Թորթում
9		Թ. Կարին	Էրզրում · Օվաճըկ
10	ՉՈՐՐՈՐԴ ՀԱՅՔ	Ա. Խորձեան	Կեղի · Աղինձ
11		Բ. Հաշտեանք	Ճապաղջուր · Խուլփ
12		Գ. Պաղնատուն	Արղանա ....
13		Դ. Բալահովիտ	Բալու · Սաղման
14		Ե. Ծոփք (Շահունեաց)	Չմշկածագ · Բերդիկ. կապան, եւ.
15		Զ. Հանձիթ	Խարբերդ
16		Է. Դորեք	Թիլիկլի
17		Ը. Դեգիք	Ակն · Հէնի
18	ԱՂՁՆԻՔ	Ա. Արզն	Խարզան
19		Բ. Նփրկերտ	Միաֆարղին
20		Գ. Քեղ	Խարզան · Խզու
21		Դ. Կեթիկ	Տիարպէքիր?
22		Ե. Տատիկ	Դատուան?
23		Զ. Աղնուաձոր	Սուսան?
24		Է. Խերհեթք (Սերխեթք)	Սղերդ
25		Ը. Գզեղ	Խիզան
26		Թ. Սալնաձոր	Բաղէշ
27		Ժ. Սասունք	Սասուն
28	ՏՈՒՐՈՒԲԵՐԱՆ	Ա. Խոյթ	Խութ
29		Բ. Ասպականք	Մերձ'ի Խուլփ եւ Կինձ
30		Գ. Տարօն	Մուշ · Զուխուր
31		Դ. Աշմունիք	Խուլփ · Վարդոյ
32		Ե. Մարդաղի	Թէքման · Վարդոյ
33		Զ. Դասնաւորք	Գարա–Եազը
34		Է. Տուարածատափ	Կէօքսու · Գարաեազը
35		Ը. Դալառ	Թօրլու
36		Թ. Հարք	Խամուր · Խնուս
37		Ժ. Վարաժնունիք	Խամուր. Լիզ. Պուլանըգ
38		ԺԱ. Բզնունիք	Խլաթ · Արծկէ
39		ԺԲ. Երեւարք	Կիւղէլ–ակրէ
40		ԺԳ. Աղիովիտ	Բադնոց · Սարբսու
41		ԺԴ. Ապահունիք	Մէլազկերտ
42		ԺԵ. Կորի	Լիզ?
43		ԺԶ. Խորխոռունիք	Պուլանըգ
44	ՄՈԿՔ	Ա. Իշայր	Ջըրըգան · Սպարկերտ
45		Բ. Իշայր Միւս	Կարկառ
46		Գ. Իշոց գաւառ	
47		Դ. Առուենից Ձոր	Առուենից Ձոր
48		Ե. Միջա	
49		Զ. Մոկք Առանձնակք	Մոկս
50		Է. Արքայից գաւառ	Մէջ Մոկաց եւ Շատա-
51		Ը. Արգաստովիտ	խայ
52		Թ. Ջերմաձոր	Շատախ
53	ԿՈՐՃԱՅՔ	Ա. Կորդուք	
54		Բ. Կորդիք Վերին } Տմորիք	Պօհդան
55		Գ. —— Միջին	
56		Դ. —— Ներքին	
57		Ե. Այտուանք	
58		Զ. Այգառք	
59		Է. Մոթողանք	
60		Ը. Որսիրանք	
61		Թ. Կարտայունիք	
62		Ժ. Ճահուկ	
63		ԺԱ. Փոքր Աղբակ	Ալ–Պաղ · Ճուլամէրկ
64	ՊԱՐՍԿԱՀԱՅՔ	Ա. Այլի կամ Կուարիճան	
65		Բ. Մարի	
66		Գ. Թրաբի	
67		Դ. Ացուէրս	
68		Ե. Ըռնա	
69		Զ. Տամբերս	
70		Է. Զարեհաւան	
71		Ը. Զարաւանդ	Սալամաստ
72		Թ. Հեր	Խոյ
73	ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ	Ա. Ռշտունիք	Ոստան, Գաւաշ
74		Բ. Տոսպ	Վան
75		Գ. Բուզունիք	Համուկ
76		Դ. Արճիշակովիտ	Արճէշ
77		Ե. Աղովիտ	Բաղնոց
78		Զ. Կուղանովիտ	Հայտէրանլը Քուրդք
79		Է. Առբերանի	Բերկրի
80		Ը. Դառնի	Հարաւակողմն Պայէզի- տու
81		Թ. Բուժունիք	Խօշապ?
82		Ժ. Առնոյ–Ոտն	Մօ. Սէկմանապատ
83		ԺԱ. Ընձեւացիք	Ոստան · Քարպագ
84		ԺԲ. Ատրպատունիք	Մէջ Խօշապայ եւ Սէկ- մանապատայ
85		ԺԳ. Երուանդունիք կամ Երիթունիք	Հայոց Ձոր
86		ԺԴ. Մարդաստան	Սէկմանապատ
87		ԺԵ. Արտազ	Մակու
88		ԺԶ. Ակէ	Մակու
89		ԺԷ. Աղբակ Մեծ	Սեր–Ալպաղ · Գարա- գօյունլու
90		ԺԸ. Անձախաձոր	Քօտուր
91		ԺԹ. Թոռնաւան	Զօրս
92		Ի. Ճուաշռոտ	Գարագօյունլու առ Աւաջիկ
93		ԻԱ. Կրճունիք	Մէջ Զօրսայ եւ Խոյի
94		ԻԲ. Մեծնունիք	
95		ԻԳ. Պալունիք	
96		ԻԴ. Գուկան	
97		ԻԵ. Աղուանդրոտ	
98		ԻԶ. Պատսպարունիք	
99		ԻԷ. Արտաշեսեան	
100		ԻԸ. Արտաւանեան	
101		ԻԹ. Բաքան	

Համեմատութիւն հին եւ նոր գաւառաց Հայոց Մեծաց

	ԱՇԽԱՐՀՔ	ՀԻՆ ԳԱՒԱՌՔ	ՆՈՐ ՎԻՃԱԿՔ
102	ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ	Լ. Գաբիթեան	
103		ԼԱ. Գազրիկան	
104		ԼԲ. Տանգրիայն	
105		ԼԳ. Վարաժնունիք (Թուխ Վըրնջունիք)	Մտ. Նախիջեւանայ
106		ԼԴ. Գողթն	Ագուլիս
107		ԼԵ. Նախճաւան	Նախիջեւան
108		ԼԶ. Մարանդ	Մարանտ
109	ՍԻՒՆԻՔ	Ա. Երնջակ	Ալընճա
110		Բ. Ճահուկ	Նախիջեւան. Ջահուկ
111		Գ. Վայոց Ձոր	Վէտի. Տարալագեազ
112		Դ. Գեղաքունի	Գաւառ. Կէօք-չայ
113		Ե. Սոդք	Սոդք. Ծար
114		Զ. Աղահեճք	Զանկեզուր
115		Է. Ծղուկ	Պարկուշատ. Մեղրի
116		Ը. Հաբանդ	Զանկեզուր
117		Թ. Բաղք	Պարկուշատ. Տաթեւ
118		Ժ. Ձորք	Ղափան
119		ԺԱ. Արեւիք	Մեղրի
120		ԺԲ. Կուսական (Կովսական)	Ուրտապատ. Կէնաուզ.
121	ԱՐՑԱԽ	Ա. Հաբանդ Միւս	Ջլաբերդ. Շուշի
122		Բ. Վայկունիք	Ջլաբերդ
123		Գ. Բերդաձոր (Բերձոր)	Շամշատիլ. Այրում
124		Դ. Մեծկուանք	Ջլաբերդ. Խաչէնք
125		Ե. Մեծիրանք	Կիւլիստան. Խաչէնք
126		Զ. Հարճլանք	Վարանդին ?
127		Է. Մուխանք	Մուղան ?
128		Ը. Պիանք	Վարանդին ?
129		Թ. Պանծկանք	Վարանդին ?
130		Ժ. Սիսական Ոստան	Խաչէն, Ջէյվա
131		ԺԱ. Քուստի Փառնէս	Շամքոր? Խոջխարա
132		ԺԲ. Կողթ	Շամշատիլ. Ջակամ
133	ՓԱՅՏԱԿԱՐԱՆ	Ա. Հրակոտ-Պերոժ	
134		Բ. Վարդանակերտ	
135		Գ. Եօթնփորականն Բագինք	Պաքու
136		Դ. Ոստի-Բաղա	Արքեւան (Թալիշ)
137		Ե. Բաղանռոտ	Արքեւան (Թալիշ)
138		Զ. Առոսփիժան	Սեփիտաշ (Թալիշ)
139		Է. Հանի	
140		Ը. Ատշի	Պաքու
141		Թ. Բագաւան	Պաքու
142		Ժ. Սպանդարան-Պերոժ	
143		ԺԱ. Որմիզդ-Պերոժ	
144		ԺԲ. Ալեւան	

	ԱՇԽԱՐՀՔ	ՀԻՆ ԳԱՒԱՌՔ	ՆՈՐ ՎԻՃԱԿՔ
145	ՈՒՏԻՔ	Ա. Արանռոտ	
146		Բ. Տռի	Քէպէրլին
147		Գ. Ռոտպացեան	
148		Դ. Աղուէ	
149		Ե. Տուչքատակ	
150		Զ. Գարդման	Քրթմանիկ, Գարդման
151		Է. Շիկաշէն	Գանձակ
152		Ը. Ուտի Առանձնակ	Ճէւանշիր. Պէրտէ
153	ԳՈՒԳԱՐՔ	Ա. Ձորոփոր	Ձորոյգետ
154		Բ. Ծոբոփոր	Պօռչալու
155		Գ. Կողբոփոր	Խազախ. Պօռչալու.
156		Դ. Տաշիր	Լօռի. Բամբակի
157		Ե. Թռեղք	Թրիալէթ
158		Զ. Կանգարք	Ապոց. Բամբակի
159		Է. Արտահան	Արտահան
160		Ը. Ջաւախք	Ջաւախեթի. Խերթվիս
161		Թ. Կղարջք	Կլարճէթի. Արտանուչ
162	ՏԱՅՔ	Ա. Կող	Կեօլէ
163		Բ. Բերդացփոր	Փէնէկ. Թաւուսկեար
164		Գ. Պարտիզացփոր	Օլթի. Պարտեզ
165		Դ. Ճակք	Չուխուրէթ. Նըրուչէթ. Ախալցխէ
166		Ե. Բուխա	Շաւշէթ. Թաւուսկեար
167		Զ. Ոքաղէ	Թորթում
168		Է. Ազորդացփոր	Նարիման. Թորթում
169		Ը. Արսեացփոր	Բերդագրակ. Պարխար
170	ԱՅՐԱՐԱՏ	Ա. Բասեն	Բասեն. Հասանղալէ
171		Բ. Գաբեղեանք	Վերին Բասեն
172		Գ. Աբեղեանք	Ստորին Բասեն
173		Դ. Հաւունիք (Վահեւունիք)	Ստորին Բասեն
174		Ե. Արշարունիք	Չալտըրան. Կաղզուան
175		Զ. Բագրեւանդ	Ալաշկերտ
176		Է. Ծաղկոտն	Տիատին. Նահիէ
177		Ը. Շիրակ	Շօրէկէլ. Կիւմրի
178		Թ. Վանանդ	Ղարս
179		Ժ. Արագածոտն	Սարտարապատ
180		ԺԱ. Ճակատք	Տարաքէնտ. Կողբ
181		ԺԲ. Մասեացոտն	Պայէզիտ. Սուրմառի
182		ԺԳ. Կոգովիտ	Պայէզիտ. (Դարոյնք)
183		ԺԴ. Աշոցք	Ապարան
184		ԺԵ. Նիգ	Կէօք չայ. (Երեւան)
185		ԺԶ. Կոտայք	Գըրքպուլաք. Երեւան.
186		ԺԷ. Մազազ	Կէօք չայ. Ապարան
187		ԺԸ. Վարաժնունիք	Տարաչիչակ
188		ԺԹ. Ոստան Դունայ	Կարբի. Գառնիպազար
189		Ի. Դաշտն Շարուր	Շարուր. Խոք. եւ.

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

36. Օսմանեանք զհայկական մասն երկրի իւրեանց՝ վարեն ըստ տարազու այլոց աշխարհաց, 'ի ձեռն նահանգապետաց և գաւառապետաց, և նահանգք և գաւառք բաժանին 'ի գեհս կամ 'ի վիճակս. որոց պետքն փաշայք են Նախապատիւք կամ երկրորդականք և պէկք։ Ըստ այսմ յերիս կամ 'ի չորս նահանգս բաժանի Հայաստան, յԷրզրում, Խարբուրդ, Քիւրտիստան և Հէքքեարի. յորս վերագոյն է պատուով Էրզրումայ նահանգապետն, որ և քան զբազում զայլ նահանգապետս Օսմանեանց, և են ընդ վերատեսչութեամբ և սպարապետութեամբ նորա գաւառք չորք. Էրզրում, Ղարս, Մուշ և Պայեզիտ։ Ի Խարբուրդ նահանգի են գաւառք երկու 'ի Մեծ Հայս, Խարբերդ և Մառէն, և այլ գաւառք 'ի Փ. Հայս. այսպէս և 'ի Քիւրտիստան նահանգի՝ համարին և գաւառք ոմանք արտաքոյ Մեծին Հայոց. իսկ 'ի սմա գրին Տիարպէքիր և Վան. և ըստ այլ տեսչութեան՝ Վան ընդ Ճէզիրէի և Մէրտինայ 'ի մի նահանգ գրի Հէքքեարի կոչելով, և Մուշ և Տիարպէքիր 'ի Քիւրտիստան. իսկ մեք 'ի տեղագրիս լաւ համարեցաք յութ գաւառս կամ 'ի նահանգս ամփոփել զպէսպէս բաժանմունս, յԷրզրում, Ղարս, Մուշ, Պայեզիտ, Խարբուրդ, Տիարպէքիր, Վան և Քիւրտիստան. և սկսանել յարևելից հիւսիսոյ և դառնալ յարևմուտս, և 'ի հարաւ, և գլխաւորել յարևելս հարաւոյ, ուր սահմանակցի ընդ Պարսկահայոց։

Ա. ՂԱՐՍ ԳԱՒԱՌ

37. ՂԱՐՍ գաւառ նահանգին Էրզրումայ՝ 'ի հիւսիսոյ և յարևելից սահմանի Ռուսաց Հայաստանեաւ, Սամցխէիւ և Հայկական նահանգաւն, 'ի հարաւոյ՝ Պայեզիտաւ, յարևմտից՝ Արտահանաւ, Բասենով և այլովք վիճակօք Էրզրումայ. ունի և ինքն վիճակս վեց, զՉըլտըր, Զարիշատ կամ Ղարս, Շօրէկէլ, Չալտըրան, Կաղզուան և Կէչէվան. և է մասն Այրարատ աշխարհի հնոյ, այսինքն գաւառացն Վանանդայ, Շիրակայ, Երասխաձորոյ և Գաբեղենից։

Առաջին վիճակ է ՉԸԼՏԸՐ, յոր անուն երբեմն ճանաչիւր կուսակալութիւնն կամ գաւառն Ախալցխայ, զորոյ զկէս հասին Ռուսք, և կէս խառնեցաւ 'ի կուսակալութիւնն Էրզրումայ, և մասն մի՝ Ղարսայ, յորոց և 'ի հիւսիսակողմն կայ, սահմանակից բաժնին Ռուսաց. և 'ի սմա է մեծագոյնն լճաց հիւսիսային Հայոց՝ Չըլտըր-Կէօլ, որ է Պաղակացիս (18). յորմէ ելանէ գետն համանուն (որ է ըստ Նախնեաց՝ Մէծ), և ընթացեալ խառնի 'ի ջուրն Ղարսայ, և առ յԱրփա-չայ (Ախուրեան)։ Գլխաւոր տեղիք վիճակիս են Չըլտըր աւան և Սուշաթա. առաջինն երբեմն կարի չէն էր և աթոռ կուսակալի, որ ապա փոխեցաւ յԱխալցխէ, քանզի աւերակս եղեալ 'ի պատերազմաց անչքեցաւ Չըլտըր, և ոչ յիշատակի արդ ընդ բարգաւաճ չէնս։ — Ի հարաւոյ և յարևելից Չըլտըրայ կայ ԶԱՐԻՇԱՏ վիճակ 'ի հինն Վանանդ. 40 գիւղօրայիւք. յորս գլխաւոր է Զարիշատ առ Չըլտըր գետով, ունի բերդ հին։

38. ՂԱՐՍայ ընիկ վիճակն ձգի 'ի հարաւոյ Զարիշատայ, յարևելից Կողայ և Փէնէքայ (48. 51) և Բասենոյ (52) և յարևմտից Շօրէկէլի. և է ՎԱՆԱՆԴն հին և ՎԵՐԻՆ ԲԱՍԵԱՆ գաւառ Այրարատայ. որոյ գլխաւոր տեղի է հին ՔԱՂԱՔՆ ԿԱՐՍՈՅ կամ ԿԱՐՍ, որ կոչի այժմ ՂԱՐՍ կամ ԳԱՐՍ, և է 'ի հիւսիսակողմն գաւառին Շիրակայ, առ եզերբ գետոյն համանուան՝ որ է Մօրն մեծ, 'ի 5200՝ բարձու. պայծառացեալ առ պայազատութեամբ Բագրատունի Թագաւորաց Հայոց և Վրաց, յորոց 'ի յետնոցս Կարսի-թագաւորք կոչիւր, այսինքն Դրան քաղաք. արքայանիստ եղև ինքնագլուխ Թագաւորաց Հայոց՝ յամէն 961 ցամն 1064, որք կոչէին Թագաւորք Վանանդայ կամ Կարուց. որոց յետին Գագիկ երկուցեալ յապստամբէ Թուրքաց՝ վաճառեաց Հռոմոց զքաղաքն և չոգաւ պանդխտել 'ի Փ. Ասիա. իսկ 'ի Յունաց Թափեցին մի ըստ միոջէ Վիրք, Թաթարք, Լէնկթիմուր, Օսմանեանք, Ռուսք, և դարձեալ մնաց 'ի ձեռս Օսմանեանց յետ 1828 ամին. որոց և տեղի է ամրութեան ընդդէմ Ռուսաց, Թէպէտ և տկարացուցին սոքա զբերդն, այլ զորգիս կրկին ամրանայ 'ի գրգռել նորոց պատերազմացն։ Ի հարաւոյ կուսէ քաղաքին յանջատ բլրի ամրանայ հին բերդն Կարուց՝ կրկին պարսպօք պատեալ, յորս գտանին հայ և վրացի արձանագիրք և քանդակք, և բրգունք կանգնեալք 'ի Թագաւորութեան Վրաց՝ 'ի Հայ բնակչաց քաղաքին. ՈԼԳ (1184) և ՈՁԳ (1234) Թուականօք։ Ունի և միջնաբերդ, և կամուրջս քարաշէնս, յորոց մին զբերդն ընդ քաղաքին կցէ։ Նշանաւոր յամենայն շինուածսն է փոխեալն 'ի մզկիթ՝ հոյակապ եկեղեցին շինեալ յԱբասայ արքայէ յամին 942, բոլորշի բազմանկիւն արտաքուստ և խաչաձև 'ի ներքոյ, գեղեցիկ գմբեթաւ՝ որ առանց սեան ամրանայ. զձեւ զառանկերտին իւրոյ եկեղեցւոյ ցուցեալ Աբասայ առ Բէր արքայ Եգերաց՝ որ յաւակնեալ ընդդէմ Բագրատունւոյն և ձերբակալն եղև, ապա զըկեր 'ի տեսանելեացն։ Բնակիչք Ղարսայ են 2000 տուն, և զօրանիստք պահապանաց. շինագոյն և բազմամարդագոյն ևս էր քաղաքն յառաջ քան զառումն 'ի Ռուսաց։ — Գեօղք իբրև 50 են վիճակին Ղարսայ, այլ ամայացեալք 'ի պատերազմաց, և բազում աւերակք Բագրատունեաց շինուածոց, որպէս 'ի Գէօմգէմ գեղջ՝ մեծ և

Կարս. — La ville de Kars.

հոյակապ եկեղեցի, որոյ գմբէթ անկեալ է, և անտի կոչումն գեղջն, և այլք. յոլովագոյն են յայտնի շինութեանց գտանին 'ի ՇՕՐԷԳԷԼ վիճակի, որ է ՇԻՐԱԿՆ հին, յարևելից Վանանդայ և 'ի մտից Ախուրեան գետոյ, որով զատուցանի 'ի բաժնէն Ռուսաց. անուանի արգասաբերութեամբն յաւուրց Թոռանցն Հայկայ. 'ի շատակերն Շարայէ առեալ զիւր անուն. զոր պահէ ցարդ գլխաւոր տեղի վիճակիս Գօչ-Շօրէկէլ առեալ հուպ յԱխուրեան, որ 'ի հնումն կոչէր ՇԻՐԱԿԱՒԱՆ և ԵՐԱԶԳԱՒՈՐՍ, ուր նախ նստան Բագրատունի Թագաւորք, և կիսականգուն կայ 'ի նմա տաճարն մեծագործ զոր կանգնեաց Սմբատ Ա. յամին 897։ Այլ վեհագոյն ամենայն ձեռագործ յիշատակարանաց վիճակիս և յոգունց գաւառաց է

39. ԱՆԻ յետին գահ և պատուար Այրարատեան աշխարհի, գեղեցկագոյնն ծանուցեալ և սքանչելագոյն քաղաքաց նորա, սիրելին սիրալին և տխրալին շինավայր Հայոց. և Թերևս կենդանայուշն և սրտառուչ ամենայն աւերակաց. որոց 'ի հնգից դարուց հետէ համբաւեալ ընդ ամենայն Հայս, և իբր 'ի քառասուն ամաց յեւրոպէ խակ շարժեալ ոչ փոքր զարմանս, 'ի բազմաց հետաքննին արանց մերազնեից և օտարաց քննեալ և տեղագրեցաւ, Թէպէտ և ոչ ըստ խուռումն արժանոյ բաւական զննեալ, և բացեալ գերեկացն 'ի գիտս հետոյ յառաջէն և նշխարեալ մնացուածոց. բայց զի յամաց հետէ և մերայոցս ընձեռեցաւ նկարագիր անընչալւոյն նոցա 'ի վաղուց (1). ոչ զամենայն մանրամասն կամիմք աստանօր տեղագրել և արձանագրել, և ոչ դարձեալ հարեանցի անցանել. մանաւանդ զոչ ցարդ հրատարակեալ չափս տեղւոյն և զանսարանս նորին։ Արդ կառուցեալ կայ Անի 20 մղոնաւ հեռի յարևելից Կարսայ, յաջմէ Ախուրեան գետոյ, 'ի քարուտ բարձրաւանդակի, վերացեալ 4380 ոտս յերեսաց ծովու, յեռանկիւնաձև իմն Թերակղզւոյ՝ զոր գործեն՝ յարևելից կուսէ քարաժայռք խորացեալք ձորաձև, զորով փարի գետն իջեալ 'ի հիւսիսոյ վիճակին, և 'ի հարաւոյ խորաձորն ընդ որ խաղայ Ախուրեանն 'ի խորուղ 2-300 ոտից, արմունկն գործելով յարեմտաս կոյս, և յայսմ կողմանէ պատի (յարևմտից) լայնագոյն ես ցամաք Ձոր Ծաղկոցաց որ և Ծաղկոցաձոր, և ընդ հիւսիս կոյս խոտորեալ հարԹանոյ խառնի ընդ դաշտագետնին, և անդ գլխաւորի անձուկ հիւսիսակողմն եռանկեան քաղաքին. և զի չէք յայնմ կողմանէ ձոր կամ գետ, կրկին հզօր

(1) Պատմութիւն Անւոյ, տպագրեալ 'ի Ս. Ղազար. — Բազմավէպ Օրագիր, հատ. Դ. 324. Է. 5. — Հայաստան Լրագիր, Թիւ 44. յորում աստրագրին և շրջակայք Անւոյ, 'ի Թիւսն 127-179, և այլն։

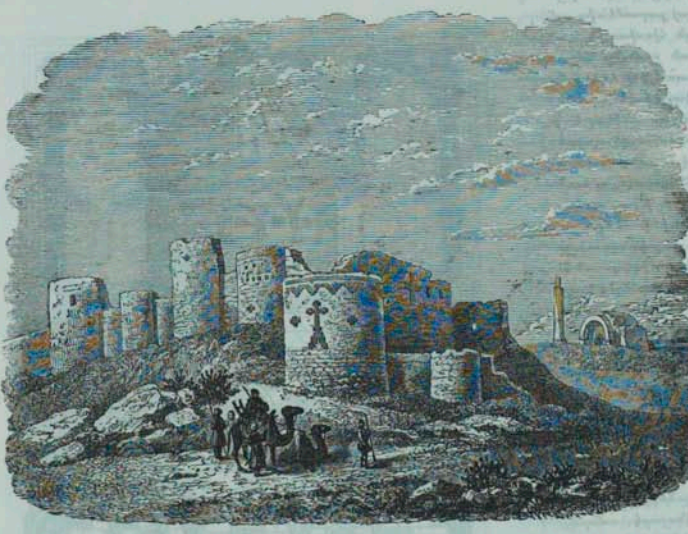

Անի. — Ani.

պարսպաց պատեալ և ամրացեալ է այն. և է չափ ներքին շրջապատի եռանկեանն իբր փարսախաւ միով (կամ 4100 չափ գաղղիական). երկայնութիւն քաղաքին որ ըստ արևմտից հարաւոյ՝ մղոնաւ չափ է կամ քառորդաւ ժամու ճանապարհի, լայնութիւնն կիսով չափ և նուազագոյն ևս. որով յայտնի լինի անձուկ գոլ տեղւոյն և անբաւական համբաւելոյն 'ի կարգի առակաց 1001 եկեղեցեաց և տասն բիւր ապարանից. բայց եթէ ներքին քաղաք զաս համարելով և 'ի հիւսիսոյ կողմանէ մասն գրելով նմին և 'ի մէջ փակելով զհամանուն քաղաքին զգեօղն Անի որ մղոնաւ 'ի վերոյ կայ, և զայլ սահմանս: Ոչ է յայտ ժամանակ առաջնոյ շինութեան քաղաքիս և անուանն հոմաձայնի կամախայ Բարձր Հայոց (61), բայց թուի բերդ լինել անգամին 'ի Դ դարէ, յորում Տրդատ արքայ պարգևեաց զՇիրակ տանն Կամսարայ. և 'ի Կամսարականաց պայազատեցին Բագրատունիք յԸ դարու. յորոց նախ Աշոտ Մսակեր իշխան յամին 783 ամրացոյց զանեղիս, և յետ երկերիւր ամի Աշոտ Գ արքայ՝ թագաւորանիստ արար իւրոյ տոհմին հարըստութեան, և ած զներքին պարիսպ քաղաքին յամին 964, և բրգամբք և եկեղեցեօք զարդարեր. բայց որդի նորա Սմբատ Տիեզերակալ յետ հնգետասան ամաց (յ'980)՝ անդրագոյն ևս պարսպով ընդարձակեաց և կրկին պարսպափակ արար զհայրենի շինածն. իմա ըստ հիւսիսոյ անկեանն՝ յարևելից կուսէ ցբերան Ծաղկոցաձորոյն, ուր և ցարդ երևին հզօրագոյն և շինագոյն պարիսպք իբր 30' տարակացք յիրերաց, 20–30' բարձունք. ներքինն հզօրագոյն և բարձրագոյն է, և յոլովագոյն քան զարտաքինն ունի զաշտարակսն. որք իբր 150' հեռիք են յիրերաց. շատք բոլորշիք և ոչ սակաւ քառակուսիք և անկիւնաւորք, ոմանք յարքայիցն մերոց շինեալք, և յոլովք 'ի բնակչաց քաղաքին յաւուրս աշխարհակալութեան Զաքարիայի սպասալարի և Թագաւորացն Վրաց. ոմանք միայարկք և ոմանք կրկին կամ եռայարկք, համակ քարաշէն և կամարակապ, 'ի թիակերպ և յայլագոյն լուսաքարանց. յորոց վերայ ոչ սակաւ արձանագիրք և բազմագոյն ևս խաչարձանք և գրուագք զարդուց գոն: Երկու գրունք երևին արտաքին պարըսպացն և հինգ ներքնոյն. մի յարևելից, միւս յարևմտից՝ որ է Ծաղկոցա-դուռն, և երեք 'ի հիւսիսոյ, որոց միջինն է Ասագ-դուռնն, յորոյ վերայ 'ի կողմանէ արտաքուստ քանդակեալ կայ առիւծ կամ ինձ 'ի գնացս. ընդ որ մտեալ 'ի ներքս՝ ահա յանդիման առարածի տխրախառն տեսարան կիսակործան և կիսականգուն քաղաքին, խառնիխուռն գերբուկք, հողաբլուրք ցածք, խոտաղետինք, և իբրև 20 շինածք առաւել կամ նուազ կանգունք, յորս գլխաւոր եկեղեցիքն են: — Ի հարաւային արևմտեան կողմն եռանկեանն ընդ մէջ ձորոյն Ծաղկոցաց և Ախուրեան գետոյ՝ կան աւերակք արքունի Ապարանից 'ի բարձու քարափան, գիտակ և ահաւորահայեաց գրիւք և հզօր և թանձր պարսպաց, իբր 3 վայրկենիւ շրջապատու-

թեամբ. 'ի յատակէ ձորոյն 'ի վերայ քարաժեռից ամբառնան հիւսիսային և արեւմտեան որմունք նորա, յորոց առաջինն ևեթ կանգուն կայ, իսկ հարաւայինն խապառ անկեալ է. 'ի վերայ հիւսիսային պարըսպացդ կայ քանդակ պատկերի զինուորակերպ առն՝ որոյ գլուխ 'ի բաց առեալ է, և թուի 'ի ձեռին ունել զձև քաղաքին զցատակերաւ խաչոյ. իսկ դուռն ապարանիցն յարևելից է ռոռակինեան ոճով՝ 'ի սևա և 'ի դեղին քարանց և պատուհան մծ 'ի վերայ նորա, խառն և խիտ գրուագօք զարդուց և խաչարձանօք, վայելուչ յոյժ. կայ և ներքնատուն ապարանից մեծագործ և աշեղ, և բովանդակ իսկ քաղաքին կարծի լինել ներքնափոր, իբրու կրկնայարկ, ամարայնոյ և ձմերայնոյ զատուցեալ որիչ, որպէս ասանգեն. երևի ցարդ և զարմանալէն գետնուղին որ հանգոյն Դամիզայն Լոնտոնի՝ անցանէ ընդ Ախուրեան գետով, 'ի հարաւոյ կուսէ քաղաքին զմուտն ունելով, և զելն իբր երկուց ժամուց ճանապարհաւ բացագոյն 'ի կողմանս Թալնոյ (129), որ արդ կիսով խցեալ է և Կէօշէ-Քէօփրիւ կոչի 'ի ռամկաց: Ի հարաւոյ արքունեացն 'ի

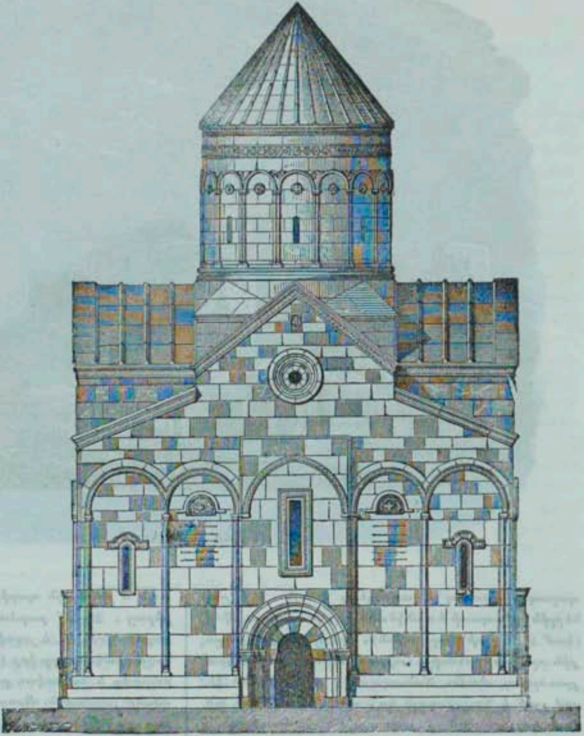

կաթուղիկէն Անւոյ. — Cathédrale d'Ani.

քարափան գետոյն կայ աւերակ միջնաբերդին, որոյ հիմունք պարսպացն և եկեղեցւոյ միոյ ևեթ կանգուն կան, և նշմարին հետք որ ասնին 'ի մեծամեծ բրգունս յարևմտեան հարաւային ծայր քաղաքին: Իսկ 'ի հիւսիսոյ կողմանէ արքունեացն 'ի զառիվայր երեսս Ծաղկաց ձորոյն 'ի խճախառն քարին հատեալ են անթիւ սենեակք կամ կրպակք, զոր ոմանք գերեզմանս և այլք բնակարանս կարծեցին. երևին 'ի նոսա և խորշք կամ դարանք, և գրունք մուխց յիրար:

Ի բազմութիւ եկեղեցեաց և մատրանց քաղաքին՝ յորոց 40իւ չափ երևէին և 'ի սկզբան դարուս, արդ հազիւ 15 նշմարին, և 'ի նոցանէ կիսով չափ միայն կանգունք. որոց առաջին է մեծութեամբ և շքով կաթուղիկէն Անւոյ յարևելեան հարաւ կոյս, հիմնարկեալ 'ի Սմբատայ Բ., և աւարտեալ 'ի Կատրամիդեայ դշխոյէ յամին 1008-9, երկայն քառակուսի ձևով, 110' ընդ երկայնն արտաքուստ, և 72' ընդ լայնն, համակ 'ի սրբատաշ թուխ և դեղին քարանց ագուցելոց յիրար միապաղաղ երեւութիւ. ունելով չուրջանակի հինգ աստիճանս ոտնաչափ լայնութեամբ. զներքին ձև և զեկեղեցին չափակցութիւն մասանցն՝ զմի 'ի գեղեցկագոյն շինուածոց հայկական ճարտարապետութեան, զգործ քաջի արուեստաւորին Տրդատայ, ցուցցէ յառակագիծն. յորում որպէս երևին՝ սիւնք չորք ստուարք և բարձունք խաչաձև խարսխօք և բազմանկիւն կողմամբք՝ զանազան հատորովք գունագոյն քարանց՝ ամբառնան զմեծամեծ կամարսն, որոց թիկք ձգին և յայլ վեց որմասիւնս, և այլ կամարք 'ի վերայ նոցա՝ կրելով զգմբէթն հրաշակառոյց 92' բարձր 'ի գետնոյ, և 28' տրամագծաւ բոլորակին՝ յորմէ կախիւր ջահն ընդելզեալ բերեալ 'ի Հնդկաց աշխարհէ, և 'ի վերայ գմբեթին մարդա-

Յատակագիծ կաթողի. Անւոյ. — Plan de la Cathédrale.

չափ խաչ արծաթեայ՝ պահպան քաղաքին. Իբրև 'ի 20 ամաց հետէ կործանեալ է գմբէթս. այլ ամենայն մասունք եկեղեցւոյն կանգուն կան, վայելչագեղ կիսաբոլոր և սանմախորշ խորանաւն, և կրկնայարկ մատրամբք կամ սանդղաստամբք յաջմէ և յահեկէ, և երիւք դրամբք. 'ի վերայ հարաւայնոյն կայ արձանագիր յիշատակի դշխոյին կառուցողի և Սարգսի կաթուղիկոսի, և յերի՝ ժամացոյց արևմնիչ հայկական տառիւք ժամատրոհեալ. և այլ բազում արձանագրութիւնք, զորս ծանր համարիմք աստ յիշատակել։

Յարևելից կուսէ կաթուղիկէիս իբրև 500' հեռի կայ աւերակ եկեղեցի Տիրամօր կամ Թերևս սրբոյն Հռիփսիմեայ, զոր մերձ 'ի կաթուղիկէն ասեն լինել պատմիչք. յելից հարաւոյ սորա կանգուն կայ հոյակապ բոլորշի եկեղեցի Փրկչին, որ 'ի ներքուստ կողմանէ յութ կիսաբոլորս արոհեալ է, սիւն 'ի մէջ բաժանմանցն ունելով, յորոց վերոյ ամփոփեալ ձեղուանն բառնայ զմանեկաձև բոլորեալ գմբէթն արածայր, 12 շուրջ պատուհանօք, յորոց միջոցս երևին նկարէն պատկերք առաքելոց. 40' են տրամագծի տաճարիս, և ամբիոն մի քարեայ 'ի վերոյ հարաւային դրանն սանդխովք յորմամիջին ելանելի անդր, և անտի 'ի վեր ցառաստաղն։ Արձանագրիս հօրեղբօրն Գրիգորի Մագիստրոսի շինող է տաճարիս յամին 1037։ — Նման սմին՝ այլ փոքրկագոյն եկեղեցի ութանկիւնի կայ և յարևմտակողմն քաղաքին մերձ 'ի միջնաբերդն իբր 28' տրամագծաւ, և 14 պատուհանօք գմբէթին, պարզ 'ի ներքուստ, անմնաղորդ արտաքուստ։ — Կայ և այլ եկեղեցի 12-անկիւնի արտաքուստ և վեցաբոլորակ 'ի ներքուստ 38' տրամագծաւ, յարևմտակողմն առ պարսպօք քաղաքին որ հայի 'ի Ձորն Ծաղկոցաց։ — Առ քարափամբ նորին ձորոյ 'ի հիւսիսոյ արքունեացն կայ վայելչաձև և անաղարտ մնացեալ եկեղեցին Ս. Գրիգորի 'ի բարձրագիտակ վայրի, շինեալ յամին 995 'ի Գրիգորէ որդւոյ Աբուղամրի, կամօք Գագկայ Ա։ — Յարևելից նորին ընդ մէջ անձկագոյն մասին քաղաքին և կրկին ձորոցն Ախուրեան և Ծաղկոցաց՝ կան սխրալի նշխարք երկուց կործանեալ մատրանց. — հուպ և կից նոցին՝ Առաքելոց եկեղեցին. արտաքէն է սա ձեղուամբ և ոչ գմբէթաւոր, և խորան նորա ոչ բեմբաւ զատուցեալ 'ի բարձու, այլ 'ի յատակի, խուռն և խիտ քանդակօք 'ի ներքոյ և արտաքոյ, շինեալ ոչ յետ 1033 թուականի։ Վայելչագունի ևս եկեղեցւոյ սակաւ նշխարք ճարտարագործք մերձ կան յԱռաքելոցն։ — Յելից հարաւոյ սորա մերձագոյն 'ի քարափն գետոյն կայ Լուսաւորչի մենաստանն աւերեալ, և եկեղեցին կանգուն և նորափայլ քան զայլսն, զի և յետ յիշելոցդ շինեալ է յամին 1215, երկայնաձև խաչաձև իմն և գմբէթաւոր, բազմապատիկ գրուագօք և միախառն զարդուք և պատկերօք, վասն որոյ և Նկարազարդեալ կոչի, և թուի 'ի Յունաց նկարագործեալ, քանզի և յունական արձանագիրք և վիմագիրք գտանին 'ի նմա. բայց յառաջ շինեալ էր անդ այլ եկեղեցի Մօրն Աստուածածնի կոչեցեալ՝ ըստ արձանագրին։ Ընդ եկեղեցեաւս այսուիկ է գուռն միտից գետագնաց ուղւոյն՝ զոր յիշեցաք 'ի վերոյ։ Իսկ յարևելից կուսէ ձգի սալայատակ և կամարակապ ճա-

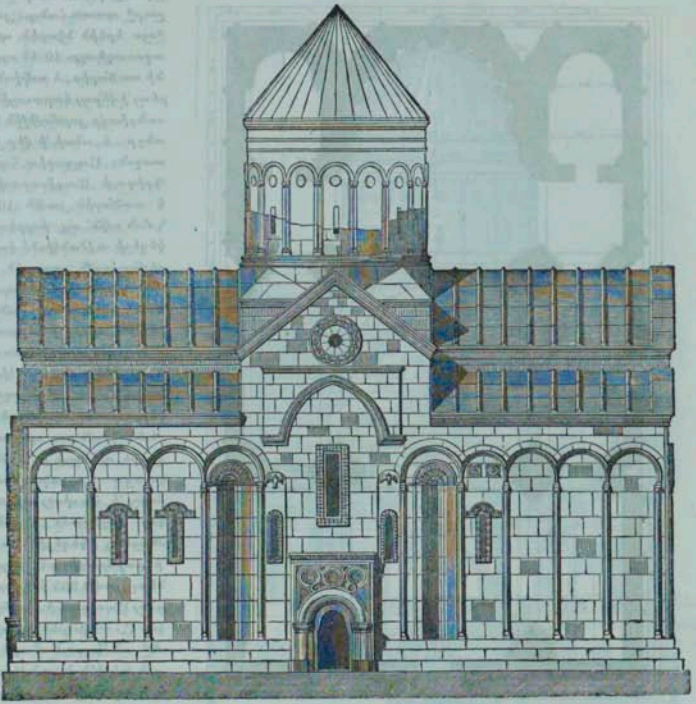

Կողմ կաթուղիկէ . Անւոյ . — Face latérale de la Cathedrale (Ani).

նապարհ աստիճանաւոր ընդ զառ 'ի վայր երկիր ցըգետափինն, և 'ի սպառուած նորին կայ եկեղեցի փոքր կրկին մատրամբք, անաղարտ և անզիր, և ըստ աւանդութեան՝ շինեալ վասն դշխոյի ուրումն, որոյ և բնակարանին փլածք երևին առ երի: — Ի հիւսիսակողմն քաղաքին ընդ մէջ աւագ դրանն և 12անկիւնի եկեղեցւոյն կայ այլ եկեղեցի (Խաչի?) քառակուսի խաչաձև արտաքուստ և բոլորշի թևօք խաչաձև քառակուսի 'ի ներքուստ, անսիւն գմբեթաւորեալ, ունելով սիւնարարձ անդաստակ յարևմտից, այլ թէ որքան իցէ շէն՝ ոչ ումեմ ասել: — Մերձ 'ի հիւսիսային անձկագոյն ծայր քաղաքին 'ի քարափին Ծաղկոցաձորոյն կայ մատուռն փորեալ 'ի վէմի, որպէս և հանդէպ նմին յարևելակողմն այլոյ մատրան մնացուածք երևին:

Յետ եկեղեցեացդ նշանաւոր շէնք յԱնի են Մըղկիթն մերձ յԱռաքելոց եկեղեցին, շինուած երկայնաձև քառակուսի յերիս տրոհեալ երկկարգ սեամբք, ունելով կամարակապ ներքնատունս և աշտարակ ութանկիւնի, թուի յայլ ինչ պէտս շինեալ սկզբոյն յառաջագոյն. յարևմտեան որմն նորին կայ արձանագիր պարսիկ լեզուաւ, հրաման Խաղուպէկ Պէհատուր Խանի (որ թուի գրեալ յամին 1319) և պատուիրէ մաքսաւորաց չնեղել զԱնեցիս: — Յելից նորա և 'ի հիւսիսոյ կաթուղիկէին իբրև 'ի միջավայր քաղաքին ամրանոյ մի աշտարակ ութանկիւնի մնիրայաձև՝ կործանեալ գագաթամբ, որոյ 84 քարեղէն աստիճանք են ցպատշգամն, իբրև դիտանոց կանգնեալ: — Բաղանիքն յարևելեան հարաւային անկեան քաղաքին, 'ի հարաւոյ եկեղեցւոյ Փրկչին, զորով կուտեալ են դերբուկք աւերակաց. երկայնաձև քառակուսի է շինուածն իբրև 58՛ ընդ երկայնն և 44՛ ընդ լայն. և մի կողմն ընդ լայնն յերկուս անձուկ քառակուսի սրահակս բաժանեալ է, միւս ընդարձա-

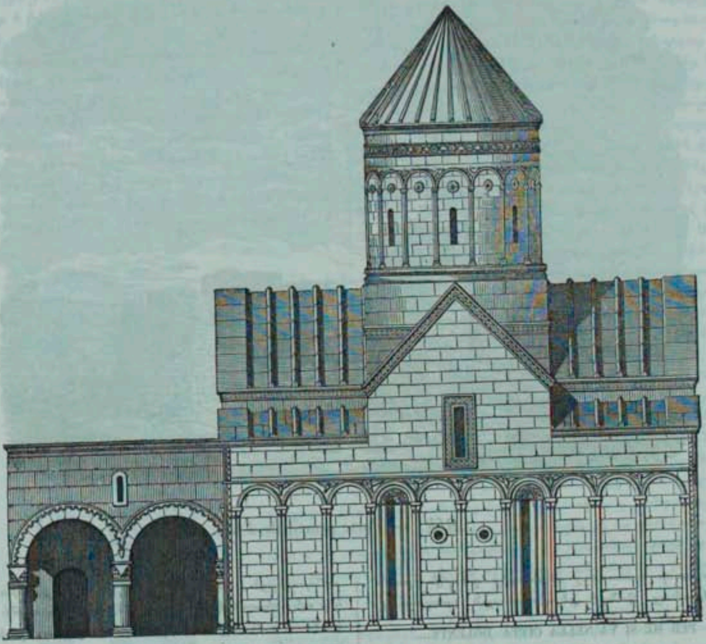

Ս. Լուսաւորիչ Անւոյ. — Eglise du S.t Illuminateur (Ani).

կադոյն կողմն 'ի հինգ բոլորակս, չորք յանկիւնան և մին 'ի միջի մեծագոյն և գմբեթաւոր, ունելով այլոյն 'ի սա դրունս մտից. Նման ցարդ ծորակք աւազանաց լուալեացն : — Բաց յայսցանէ չերևի այլ շինուած նշանաւոր, բայց միայն կամրջախելք 'ի հարաւային արևմտեան ծայր քաղաքին 'ի վերայ գետոյն Ախուրեան, և կամարակապ լայն անդունդք առ գետեզերբն 'ի հարաւոյ կաթուղիկէին. իսկ այլ ամենայն շէնք զարմանալի քաղաքիս' 'ի 500 ամաց հետէ առ սակաւ սակաւ կործանեալ և հողոյ հաւասարեալ գնին, որպէս 'ի քուն անզարթչելի. ոչ է յայտ երբ իսպառ անբնակ և աւերակ եղև քաղաքն յետ մատնելոյն 'ի ձեռս Յունաց յամին 1045, և անկանելոյ 'ի բուռն Ալփասլանայ յամին 1064, Պարսից և Վրաց 'ի բազում նուագս, և յետոյ Թաթարաց յամին 1239, յետոյ դարձեալ Պարսից, առ որովք' աւանդի յամին 1319 'ի սաստկութենէ մեծէ անշքացեալ Անւոյ և բնակչացն խոյս տուեալ. սակայն յԱռաքելոցն եկեղեցւոջ գոն արձանք գրեալք յամին 1320 և 1348 (ՉԿԹ. ՉՂԷ). յորոց յայտ լինի զի ցկէս ԺԴ դարու չէր լքեալ քաղաքն, թէպէտև շատք 'ի նախնեաց Անեցոց վաղու եւս չուեալ գնացեալք էին, ոմանք յայլ կողմանս աշխարհին Հայոց և յոլովք տարագնեալք յաշխարհս արևմտից, 'ի Լեհս. 'ի Ռուսս և 'ի Ղրիմ. և ոչ այնքան 'ի տարերաց որքան 'ի տիրողաց բռնութենէ թուի ապականեալ քաղաքին. և առաւել քան յերկրաւոր սասանութեանց' յերկնաւորին ցասմանց. որոյ հանդոյն անքացեալ յղփացեալ մեծապանծ մայրաքաղաքացն Անւոյ' ապախտ և զոռաարարեալ, սոյին նման' թէպէտ և կրսեր յոյժ սա ժամանակօք, թագոյց 'ի յետնոցս զվախճան և զվերջին արկածս սորին, յամօթ և յափշութիւն գխտապանծ մասաց մարդկան, և 'ի զեղջ Հայորերոյ. և այժմ հօտից հանդրուան և խաշակւոր է գետին արքայակոխ և սրբազնեմ քաղաքին Անոյ, զորոյ խոտարոտան պայաղատութեամբ ժառանգեն մահմետականք ոմանք' որպէս թուի վերպեալք 'ի կրանից Հայոց, խաթունելի որդիք կոչեցեալք. վասն որոյ ոմն 'ի Ռուսաց բանաստեղծաց որ էր տասն ամաւ յառաջ եկ 'ի քննին աւերակացս, 'ի դէպ պատշաճեցուցանէ մտից դրանց քաղաքիս'

Անի. — Porte principale d'Ani.

զհռչակաւոր սրտառուչ վերնագիր դժոխի դրանն՝ զոր երգեաց Տանդէ քերթողահայրն Իտալացւոց.

PER ME SI VA NELLA CITTA' DOLENTE....

ԸՆԴ ԻՍ ԵՆ ՄՈՒՏՔ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՑԱՒԱԳԻՆ...

Պարզագոյնն թերեւս բացատրէ Անգղիացին այն սպայ (1) որ յամին 1837 եանց ընդ Անի, և ասէ. « Մելամաղձիկ յոյժ զգացմունս ազդէ 'ի սիրտ տեսարան քաղաքիս այս անապատացելոյ. եկեղեցիք նորա կքեալք յուշ ինն այսպէս առնեն, եթէ ազդ հզօր քրիստոնեայ անկեալ է առաջնոր ընդ բազմակրկին հարուածովք խժդժագոյն բարբարոսացն Ասիոյ և անագորուն թշնամեաց հրահանգաց քրիստոնէութեան: Շինուածոցն անեղծ մնացութիւն՝ յերկրպայս արկանէ զկիրս միայնութեան, և յանզգաստից ինն յածին աչք շուրջանակի խնդրել նշանակս կենդանութեան: Ոչ այսպիսիս ներգործէ 'ի սիրտ ազդմունս տեսիլ նշխարեաց աւերակաց հընութեան զառանցելոց ժամանակաց. անկերպարան հողաբլուրք Բաբելոնի՝ երեին հանգոյնք կըմախաց մեռելոտւոյ. իսկ ամայացեալս այս և տակաւին կանգուն քաղաք՝ նմանեալ թուի դիական այն ինչ անշնչացելոյ. յորում դեռ ես նշմարեցին տիպք կենդանականք »: Այլ անխնայ և անաշառն ժամանակ ամ յամէ աճեցուցեալ զերամասս և զաւեր ամայացելոյն, սպառնայ ջնջել զհետ և զյետինս մեր՝ և 'ի տխրախառն մխիթարութենէ այսի երեւութի կենդանասիրպ մեռելութեանցն. վասն որոյ և երախտապարտ կացուցէ զմեզ և զապագայս՝ արանցն երկանիրաց մերոցս և օտարաց, որք աւանդեցին 'ի գիր և 'ի գրոշմ զմնացուածս արձանաց և զշինուածոց քաղաքին. որոց յետ ամենեցուն Փ. Էսդներ (1) ամն գերմանացի յամին 1850 հաւաքեաց զամենայն՝ նկարահանութեամբ, և արար գիրս մի Տեսարանաց հնութեանց Անւոյ. (զոր կարծեմ չև ես հրատարակեալ 'ի լոյս): Իսկ մեր չառացեալ այսքանեաւս, դարձցուք յոտ համառօտութեանս և 'ի շրջակայս Անւոյ:

40. Յարեւելից հիւսիսոյ Անւոյ իբրու ժամու միրագոյն առ եզեր Ախուրեան գետոյ կայ նշանաւորն 'ի շրջակայս չէնս քաղաքին՝ Հօռոմոսի վանք, որ և Խօշաւանք կոչի՝ յանուն երկուց քառակուսի աշտարակաձև սենեկաց որ Խօշան կոչին, և չէ յայտ յինչ սակս շինեալք, մերձ 'ի վանսն. սա կարի ընդարձակ է և պարսպապատ և ամենայն մասամբքն հոյակապ արքայավայել շինուած. եկեղեցին բարձրագմբեթ շինեալ է յարքայէն Յովհաննէ յամին 1038, երկայնութեամբն գրեաթէ հաւասար կաթուղիկէին Անւոյ, այլ անձուկ առ լայնութիւն, բաժանեալ 'ի գաւիթ վայելուչ և սիւնազարդ, առաջին անտին, երկոքին ես գմբեթաւորք. զարմանակերտ ես շինուած է նըշ-

(1) Capt. Richard Wilbraham.

(1) Kästner.

խարատունն անուանեալ երիւք քարաշէն սենեկօք, որոց միջին յ'12 խորշս զատուցեալ է նոյնքան սեամբք և նուրբ և խիտ քանդակօք, այլ գմբէթ նորա անկեալ է. և է սա շինեալ յամին 1209, ունի արձանագիրս յոլովս. վայելուչ է և տապանատունն ճոխութեամբ քարակերտ շինուածոց և խաչարձանաց, ունելով և մատուռս երիս 'ի վերայ իւր. գոն և այլ մատուռնք հուպ և հեռի և իջեւանատեղի մեծ որմափակ, այլ կործանեալ: Նորոգեալ է վանս յամին 1685 և 1788 և դարձեալ եբեալ, և միանգամ 'ի հերուն (1852) ձեռն արկեալ եղև 'ի նորոգումն: — Սակաւուք հեռի 'ի հիւսիսոյ վանացն կայ Ս. Գէորգ եկեղեցի վայելուչ շինութեամբ և արձանագրաւ Գագկայ Ա, և մերձ նմին այլ եկեղեցի փոքր՝ նման նմին անսիւն բարձրագմբէթ, յորում գոյ և արձանագիր ՆԼԵ (986) Թուականաւ. և այլ մատուռնք և փլած եկեղեցիք. որք Թուին 'ի յիշատակ հանգստարանի Թագաւորաց շինեալք, զի 'ի անարս եկեղեցւոյ Ս. Գէորգայ կայ շիրիմ մակագրեալ ԱՇՈՏ ԹԱԳԱՒՈՐ, և կից նմին այլ շիրիմ անգիր: — Սակաւուք ևս 'ի բացեայ ընդ արևելից հիւսիսոյ՝ կայ Տօղլու գիւղ՝ յերից կողմանց պատեալ յԱխուրեան գետոյ և միասին՝ պարսպօք ամրացեալ. ունի եկեղեցի հին, յորոյ դրանն վերայ քանդակք առիւծուց նապաստակ 'ի միջի ունելով:

41. Յարևմտից Անւոյ ժամու հեռի կայ Ղըզըլխճա գեօղ, որ է հինն Բագնայր, կանգուն ունելով զվառահեղ և մեծավայելուչ եկեղեցին շինեալ 'ի Սմբատայ Մագիստրոսէ յամին 1010, անսիւն գմբեթաւոր

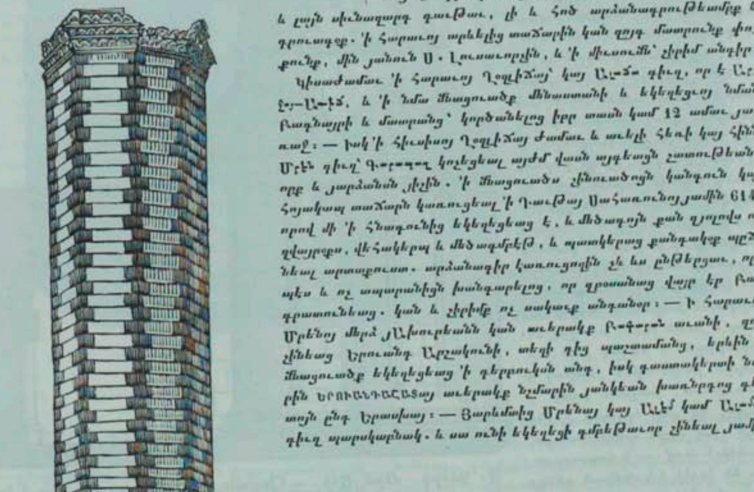

և լայն սիւնազարդ գաւթաւ, լի և հոծ արձանագրութեամբք և գրուածովք. 'ի հարաւոյ արևելից տաճարին կան զոյգ մատուռնք փոքունք, մին յանուն Ս. Լուսաւորչին, և 'ի միասին՝ շիրիմ անգիր: Կիսաժամու 'ի հարաւոյ Ղըզլխճայ՝ կայ Ալաճա գիւղ, որ է Աւ-Չոլ-Աֆէճ, և 'ի նմա մնացուածք մենաստանի և եկեղեցւոյ նման Բագնայրի և մատրանց՝ կործանելոց իբր տասն կամ 12 ամաւ յառաջ: — Իսկ 'ի հիւսիսոյ Ղըզլխճայ ժամու և աւելի հեռի կայ հինն Մրէն գիւղ՝ Գօրօղօղ կոչեցեալ այժմ վասն այգեացն շատութեան, որք և յարձանն յիշին. 'ի մնացուածս շինուածոցն կանգուն կայ հոյակապ տաճարն կառուցեալ 'ի Դաւթայ Սահառունւոյ յամին 614, որով մի 'ի հնագունից եկեղեցեաց է, և մեծագոյն քան զյոլովս որ զկայլրս, վեհակերպ և մեծագմբէթ, և պատկերաց քանդակօք զարդարեալ արտաքուստ. արձանագիր կառուցողին չև ևս ընթերցաւ, որպէս և ոչ տպարանիցն խանգարելոյ, որ զբօսանաց վայր էր Բագրատունեաց. կան և շիրիմք ոչ սակաւք անդանօր: — Ի հարաւոյ Մրէնոյ մերձ յԱխուրեանն կան աւերակք Բագարան աւանի, զոր շինեաց Երուանդ Արշակունի, տեղի գիծ պաշտամանց, երևին և մնացուածք եկեղեցեաց 'ի գերբուկն անդ, իսկ գաստակերտի նորին ԵՐՈՒԱՆԴԱՇԱՏայ աւերակք նշմարին յանկեան խառնրդոց գետոյն ընդ Երասխայ: — Յարևմտից Մրէնայ կայ Աւէն կամ Աւաման գիւղ պարսպաբնակ. և սա ունի եկեղեցի գմբէթաւոր շինեալ յամին

Աշտարակ և մզկիթ յԱնի. — La mosquée d'Ani.

637 առ Հերակլեաւ կայսերաւ։ — Ի մտից Նորա կայ Տէքէ կամ Տէքէր գիւղ 'ի գոգս լերանց, հընագոյն եւս եկեղեցեաւ, որոյ և ձև գոյզն ինչ զանազանի յայլոցն, զի գմբէթն ցածագոյն և լայնագոյն է, և կրկնայարկ մասրուձքն կամ սանդղաւորք արտաքս քան զորմն տաճարին ելեալք, որոյ երկայնութիւն է 68' և լայնութիւն 36'. և է շինեալ 'ի Սահակայ կամսարականէ, որպէս թուի 'ի կէս Զ դարու։ — Ի հարաւոյ մտից Տեկոռայ կիսաժամաւ հեռի կայ Ափշար կամ Էփշէն գիւղ. կրկին հին եկեղեցեօք յորոց մին գմբէթաւոր և կանգուն կայ 1006 թուականաւ, այլ շինածն հնագոյն եւս է։ — Արեւ. յարեւմտից Տեկոռայ կայ Խընձօլու գեօղ, այժմ Պէյ-Քէօլէօլ կոչեցեալ վասն հնգեցուն գեղեցիկ եկեղեցեացն կանգնելոց 'ի վէմն Սարգսէ, յեզր խորանգունդ ձորակի ուրեմն, ընդ որ անցանէ հեղեղատ. ամենեքին փոքունք գմբէթաւորք և անապարաճնացեալք, 'ի գեղեցկայն քարանց կերտեալք. մեծագոյն եկեղեցեացն Ս. Սոփիէ բոլորշի արտաքուստ և բոլորաձև խաչաձև 'ի ներքոյ՝ շինեալ է յամին 1033, ունելով 38' ընդ երկայն և 34' ընդ լայն. երկրորդն բազմանկիւն բոլորակ է արտաքուստ, խաչաձև բոլոր 'ի ներքոյ 28' ընդ երկայն և ընդ լայն։ Իսկ այլքն սովորական քառանկիւն ձեւով։ — Ի հարաւոյ սոցա են [illegible] և [illegible] գեօղք կիսաւեր եկեղեցեօք։

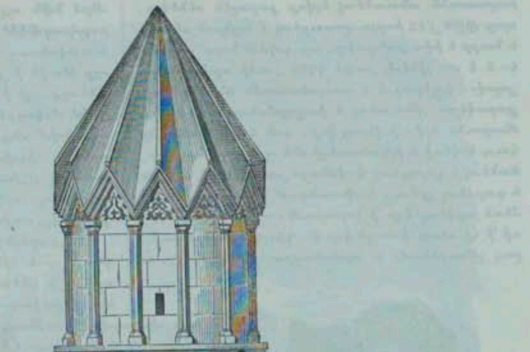

Ս. Գէորգ. մերձ յԱնի. — Chapelle aux Tombeaux des Rois d'Ani.

42. Ի հիւսիսոյ կուսէ Անւոյ և Շիրակաւանայ ժամաւ հեռի 'ի սմանէ կայ Թէմէլի գիւղ, յորում ամրոց հին կառուցեալ 'ի գեղադիտակ բարձրաւանդակի, բարձր պարսպօք քառակուսեօք և ուժ աշտարակօք. կրկնայարկ կամարակապ է, այլ կիսակործան։ — Յարեւմտից սորա ժամաւ հեռի կայ Աշխէ գիւղ 'ի դաշտի պարսպելոյ բլրոց. 'ի սմա խաչկայ կաթուղիկոսի կանգնեալ էր եկեղեցիս չորս և անդ զաթառն եդեալ. միոյն միայնոյ այժմ երեւին քայքայեալ որմունք, և մասն մի մեծի կաթուղիկէին, յորում նշմարի և թուական ՆԿԱ (1012). գոն և այլոց շինից գերբուկք, որք և զհայրապետանոցին անուն թուին ունել։ — Ի հարաւոյ մտից Արգինայ կայ Մէնիլէ գիւղ, և 'ի քառամեան նորա փապարք և ձիթահանք. և եկեղեցիք 'ի նմա, յորոց մին անեղծ և անվթար կայ առ վասակի միում, արձանագրաւ 'ի ՈՀԷ (1228)։ Կայ միւս այլ գիւղ Մէնիլէ Նախճաւան յարեւմտից Ղօզլիճայ, երկոքին եւս յիշեցուցանեն զանուն Մօրկայ, այն է Մաւրիկ կայսեր որ էր ազգաւ Հայ յՕշականայ (134), յեւթ Զ դարու, և եա անուն շինութեանս 'ի կողմանս յայսոսիկ։ — Մերձ է 'ի Մէվլէկ և Օշախլու կամ Ոշախլի գիւղ. հոյակապ գըմբէթաւոր եկեղեցեաւ, որ աղեղնաձև թեւս ունի 'ի ներքուստ, նորոգեալ յամին 1001 (ՆԾ). շինեալ դարու յառաջ 'ի Հասանայ Գնթունւոյ "Նախարինակ վերին Երուսաղէմի", որպէս ասէ արձանագիր նորա գեղեցիկ։ — Ժամաւ և աւելի յարեւմտից հիւսիսոյ Մեվլէկայ կայ Քէօրիւկ-տէրէ գիւղ, ուր ճակատեալ էին Ռուսք 'ի սկիզբն օգոստոսի 1854 ամաւոյ, և բախեալ ընդ Օսմանեանս՝ պատերազմի ահաւոր մղեցաւ ժամս վեց յ'80,000 ընդդիմամարտից, և ընկրկեցան Օսմանեանք 'ի Ղարս. իսկ Ռուսաց հրձիգ արարեալ զգեղջակայ վայրսն՝ դարձան անցին ընդ Ախուրեան 'ի բաժին իւրեանց։ — Ի հարաւոյ արեւմտից սորա է Հաճի-Վէլի գիւղ, ուր զառաջինն բանակեալ էր Օսմանեանց, և անտի յարձակեալ 'ի

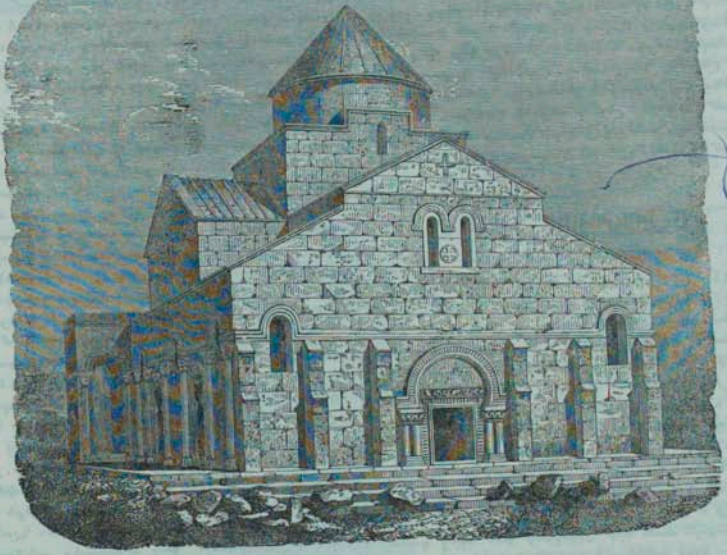

Տեկոռ. — Église de Digor.

բաժին Ռուսաց՝ գրգռեցին զնոսա։ — Ի հիւսիսոյ արևմտից ամենեցուն սոցա առ գետովն Ղարսայ կան երկու գիւղք Փէրիֆ անուն, Մեծ և Փոքր. յառաջնումն կայ քառակուսի ամրոցաձև տեղի վեցերումբք բոլորշի աշտարակօք, 77՛ յերկայնութիւն և 65՛ ՚ի լայնութիւն, և խաչաձևան ՚ի բարձու։ — Այսպիսի և այլ բազում տեղիք և մնացուածք հին շինուածոց են ՚ի յաւերժայիշատակ վիճակիս Շիրակայ. այլ առաւել զի ոչ միայն հնութեամբ ժամանակի, այլ և բռնութեամբ զինու և քինու պատերազմողաց՝ են քան զեւս յաւեր և յապականութիւն մատնին և ՚ի գրիչն մերում զայս։

43. ՉԱԼՏԸՐԱՆ և ԿԱՂԶՈՒԱՆ վիճակք ՚ի հարաւոյ կան Շօրէկէլի և Ղարսայ, և ՚ի հիւսիսոյ Նահանգին Պայեզիտու, յարևմտից Ռուսաց Հայաստանի, և ունին զհին գաւառն ԵՐԵՐՈՒՆԻՔ կամ ԵՐԱՍԽԱՁՈՐ. քանզի Երասխ գետ իջեալ ՚ի կողմանց Բասենոյ հատանէ զերկիրս զայս ընդ խորաձոր լայն և քարակառոյ, և ելանէ ՚ի միջնագաւառս Արարատայ։ Են և ՚ի սմա ոչ սակաւ նշանաւոր տեղիք բաւ հին յիշատակաց. որոց գլխաւոր է ԿԱՂԶՈՒԱՆ կամ ԿԱՂԶՄԱՆ ըստ արգի հնչման, յաջմէ կամ ՚ի հարաւոյ Երասխայ, ՚ի բարձու 4670՛, ՚ի հին ԳԵՐԵՂԵԱՆ կամ ԳԵՐԵՂՆՈՒՑ գաւառի. շինեն անշքացեալ է և սակաւամարդ, այլ յոյժ զուարճալի այգեօք և պարտէզօք, որք մատակարարեն պտուղ Շիրակայ և Վանանդայ. գեղեցիկ են և տեսարանք վայրացն բարձանց առ Կաղզուանաւ։ — Ձորիւք ժամուք ՚ի հարաւոյ նորա, ուր լեռնախիւս և ափափայ և խորաձոր վայրք են, կայ Վ[illegible] կամ Վ[illegible] ըստ նախնեաց, անուանի մենաստան, այժմ ուխտատեղի եւեթ որոց Թարգմանչացն Թաթէոսի և Վարդանի, որոց գամբանք պատուին ՚ի կիսաւեր եկեղեցւոջ. և մնացանք Ճգնութեան նոցա ՚ի մերձակայ բլրին, և ՚ի դժուարակոխ ձորամիջս, որ Վիշապաձոր կոչին. բղխէ անդ և ջուր ցուրտ. գոն և այլ ոչ սակաւ Ճգնութեանց վայրք յանվայր տեղւոջս և որոց քնարանք. որք առաւել են ամայացան և անմարդացան գաղթելով Հայոց ՚ի Ռուսս։ — Ի հիւսիսոյ արևմտից Վարգիհերայ կայ Ղօշավանք, երիւք կիսափուլ մատրամբք հնովք. յորս պատարագէին սուրբքս յիշեցեալք։ — Յարևմտից հիւսիսոյ Ղարաւանից և յահէկէ Երասխայ կայ փոքրիկ լճակն Զօհիւր առ համանուն գիւղիւ բարձու ՚ի լերանցամէջս, յորում եկեղեցի հոյակապ և գմբեթաւոր ՚ի սևագոյն քարանց, 62՛ երկայն, 44՛ լայն, վրացի արձանագրութեամբք, որք Թուին ՚ի սկզբան պայազատութեան Բագրատունեաց

գրուչմակք։ Ի ընձակէն՝ որոյ կիսաժամու է շրջապատ և խոր յոյժ, ելանէ վտակն Կօղօշ, և առ նովաւ էր անշուշտ բերդն համանուն՝ ուր ամրացաւ Սմբատ Ա, և առ խնայելոյ յիւրոն՝ անձնատուր եղև 'ի Յուսուփ. յառաջնումն կոչէր Աչոգհէրէշ բերդ. զոր շինեաց արքայն Արշակ Բ, և կին նորա Փառանձեմ անդ գերեցաւ և սպանաւ 'ի վերջ կոյս Դ դարու։

Ընդ մէջ Կաղզուանայ, Չօրէկէլի, Ղարսայ և Բասենոյ կայ փոքրիկ և լեռնավայր վիճակն ԿԷՉԷԿԱՆ կամ ԽՈՒՃԿԱՆ, ընդ որ անցանէ Պօյամ-սու օժանդակ Երասխայ, ունելով յեզերն զամուր աւանն Կէչէլօն կամ Կէչիօն, և զգեօղն Ճօմօ-սու, Գէղէլմիշ, և այլն։

Բ. ԷՐԶԻՐՈՒՄ ՆԱՀԱՆԳ

44. ԷՐԶԻՐՈՒՄ նահանգն որ է ԿԱՐԻՆ ըստ մեզ, յանուն գլխաւորի գաւառացն Բարձր Հայոց, նախապատիւ ամենայն գաւառաց Օսմանեանն Հայաստանի և քան զյոգունս այլոց աշխարհաց նոցին. կարի ընդարձակ է իբրև գաւառ առանձնակ՝ ունելով յարևելից կուսէ զՂարս, 'ի հիւսիսոյ զԸնգերացիս և զՊոնտոս, յարևմտից զՓոքր Հայս, և 'ի հարաւոյ զգաւառն Խարբերդու. ընդարձակագոյն ևս իբրև նահանգ ըստ վարչութեան, ունելով ընդ իւրև և զՂարս և զՊայէզիտ։ Բայց մեր բանք աստ զառանձին գաւառէն են, յորում բովանդակին գաւառակք և վիճակք իբրև երեսուն, յորոց ոմանք յառաջագոյն մասն էին Չըլդըրայ կամ այլոց գաւառաց. որոց ամենեցուն առաջին է ԷՐԶԻՐՈՒՄայ վիճակն, որ և ՕՎԱ կոչի, քանզի դաշտ է ընդարձակ՝ իբրև 32 մղոն ընդ երկայնն յարևելից յարևմուտս և 14-18 լայն 'ի հիւսիսոյ ընդ հարաւ, պարապեալ գրեթէ ամենուստ լերամբք բարձամբք, բարձր գոլով և ինքնին դաշտին իբրև 6000'. յոր իջանեն 'ի լերանցն և խաղան երկոքին առաջք արևմտեանն կամ հիւսիսայնոյն Եփրատայ մեծի՝ Գարասու և Սարչամ (20) և ելանեն ընդ արևմուտս կոյս, գործելով և զՃահրն Կարնոյ, այսինքն ճահիճ լճաձև (18). յորոյ հարաւոյ կայ մեծ ՔԱՂԱՔՆ ԿԱՐՆՈՅ՝ որպէս կոչէր 'ի հնումն, և ապա ԹԷՈԴՈՍՈՒՊՕԼԻՍ վասն նորոգ շինութեանն 'ի Թէոդոսէ կայսերէ 'ի սկիզբն Ե դարու, լինել մայր քաղաքաց բաժնի յունականն Հայաստանի. վասն այնորիկ և յայլազգեաց արևելեայց կոչեցաւ ԱՐԶԻ-ՌՈՒՄ (Յունաց Երկիր կամ Արզն). և եղև միշտ քաղաք անուանի ըստ քաղաքական վարչութեան, ամրութեան և շահաստան վաճառուց. վասն այնորիկ և ընդ բազմաց անկեալ ձեռամբ մերձ ընդ մերձ Յունաց, Պարսից, Արաբացւոց, Թուրքաց, Վրաց և Թաթարաց, յորոց և ափրադլուխ կամ հարկատու սուլտանք և պետք ևս նստան 'ի նմա յաւուրս Բագրատունեաց և Ռուբինեանց, յետոյ ուրեմն նուաճեալ մնաց 'ի ձեռս Օսմանեանց, զամ մի միայն յետ 1400 ամի շինութեանն 'ի Թէոդոսէ՝ 'ի բուռն Ռուսաց անկեալ, յամին 1828. յորոյ ոչ սակաւ անցքեցաւ, աւարեցաւ և աւերեցաւ քաղաքն և նուաղեաց 'ի բնակութենէ և 'ի շահավաճառութենէ. Թէպէտ և դարձեալ բարգաւաճել սկսաւ, պահեալ միշտ զնախագահութիւն Օսմանեան իշխանութեան 'ի Հայս. որոյ վարիչն կամ քաղաքապետ փաշայ բարձրապատիւ՝ սպարապետ է ասիական բանակի բազում գաւառաց. բարգաւաճագոյն ևս լինէր արդեօք՝ եթէ չէր բարձր յերեսաց ծովու աւս 5740', վասն որոյ երկարաձմեռն և ցրտին յոյժ, անփայտ և անպտուղ. բայց ամարանի՝ զուարթանայ շահեկան բուսաբերութեամբ և երամ երամ հաւուք և զանազան գեղով բնութեան։ — Ի մնացուածս հին շինուածոց քաղաքին՝ որ հարկ է թէ չէին սակաւք, այժմ նշանաւորք են բերդն ատուարապարիսպ՝ Գօլ-Պաշը կոչեցեալ, յոր անուն և քաղաքն Գօլֆօլը կոչէր յԱրաբացւոց, և միջնաբերդն Իչ-Գալէ, յորում պարունք կուսակալին և զինարանն Ճէպէ-Խանէ խորափոր բանտիւք, և աշտարակաւ Թէփէ-Տօշէ կոչելով։ Պարիսպ միայն անկեալ է զբերդաւն, և մէջ երկոցուն պարապոյն Հիւսէյնիէ կոչեցեալ՝ գստարկ է, երկոքին ևս ունին աշտարակս կամ բըրգունս՝ 62 ընդ ամէն, և շուրջ շուրջ դրունք պարըսպացն, և խրամ խոր զբերդաւն. երևին նշմարք և այլոց խրամի հնագոյն զքաղաքաւն ածեալ, որոյ է շրջապատ իբր երեք ժամուք։ Ի քաղաքամիջին նշանաւոր շինուած է Ուլու-ճամի մզկիթն, իբր 150' ընդ երկայն և 120' լայն, աղաշէն է արդ ձեղուամբ, շուրջ կարգ կամարք 'ի վերայ 28 սրմանեանց, զի գմբէթն կործանեալ է. եօթն դրունք են նորա, երեքն որմաւքք. Թուի գիւանառուն լեալ 'ի հնումն. Նշանաւոր է և Չիֆթէ-Մինարէ՝ զոյգ աշտարակք յախճապակեայք գունագոյնք, և աղօթանոցն և ուսումնարան հին առ նովաւ կանգնեալ յամին 935 հրամանաւ Մէլէք խանի Թագաւորի Խորազմեանց, որպէս ցուցանէ պարսկերէն արձանագիր քուֆի գրով գրեալ։

Յետ սոյա գեղեցիկ է 'ի մզկիթս, որ բազմաթիւ են, Նուման-փաշէ-ճամի, որ է համաձև և համաչափ քեապէին Մէքքէի. Գուրշունլու-ճամի. Չինիլի-Մինարէ. Ճաֆերիէ, և այլն։ Յայլ շինուածս գլխաւորք են բաղանիքն Մէյդան-համամ, Կէօլ-համամ, և այլն. — Պեզեստէն, որ է Թանգարանոց վաճառուց. Խոխագոյն քան զբազում շահաստանաց Ասիոյ, յոր գան վաճառք 'ի Կովկասայ, 'ի Պարսից, 'ի Հնդկաց և 'ի Կոստանդնուպօլսոյ. իսկ 'ի քաղաքին ընդ վաճառք հայթհայթին խաղալի, ողնձեղէն անօթք և կազմածք, ըղեգնաց, և այլն։ Առատ են ջուրք քաղաքին այլևայլ գետոց բազմութեամբ, յորս և Նահար-թիւլ-..., որ այսպէս կոչի յանուն սրբոց վկայիցն Սահակայ և Յովսէփայ նահատակելոց անդ յամին 808, որոց տապանք են մերձ յՈւլուճամի։ — Թիւ բնակչաց քաղաքին աւելի քան զ'40.000 (ըստ ոմանց 75.000), յորս 600 և ըստ ոմանց իբրև 1000 տունք են Հայոց, որոց գլխաւոր եկեղեցի է Ս. Աստուածածին մեծ և նորաշէն. 'ի Թեմի եպիսկոպոսին 'ի գաւառին Էրզրումայ են իբրև 2000 տունք Հայոց։ Են և հռովմէական Հայք 80 երդ, և ունին եկեղեցի յանուն Տիրամօր։

45. Ի դաշտին Կարնոյ ափռեալ են իբրև 120 գեօղք, յորս գլխաւորք են Իլիճա կամ Իլիճա 3 ժա-

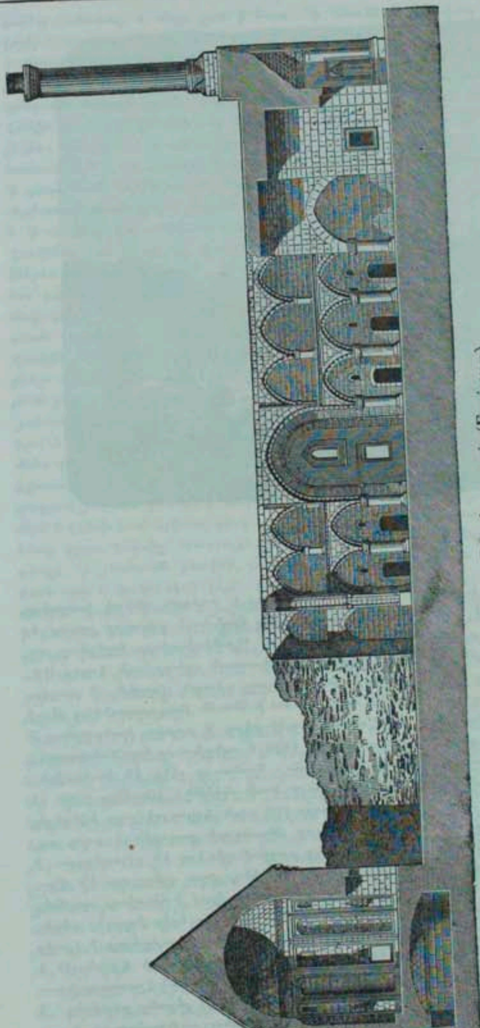

Ուլու ճամի. — Oulou-Djami, mosquée (Erzéroum).

մաւ հեռի յարևմտից քաղաքին, մերձ 'ի շաւիղն Կար-
նոյ. այն է Թօպալըն ջրաշեղջ, ուր հաւք գողեն. ա-
նուանի է գեօղն վասն ջերմաղբերացն բաղանեաց,
որք յիշին 'ի Ե դարէ : Բնակիչք գեղջն 30 տուն : —
Մուսաշէօ, առ որով Մուսաշէօ Հան Ս. Լուսա-
ւորչի յատս Տէքէդօյնու լերին : — Մօսուս
ջերմուկ, յորում ջրատաղքեալ հանքային :
— Հէնյէ կամ Հէնյօայ Գէօլ, յարևելից
հիւսիսոյ քաղաքին, իբր 30 ասմիք, ըն-
ւարձագիր գարիւք, ուր և մատուռն փոքր
կամ ուխտատեղի Յովհաննու կոչուած.
մերձ է Հէնյօայ Հանօն որ և Կարմիր Հան,
հիմնարկեալ 'ի Մեծէն Ներսէսէ յանուն
Տիրամօրն. և հուպ նմին Քարայրք Հոփէ-
տէնեայ 'ի ձորամիջի : — Գըշըշըմէլէ և
Նոպլի գեօղ յարևելեան հիւսիսակողմն
քաղաքին. 'ի ստորոտս բարձու Տօփչօ-
լերին (19) : — Աղըլըմ առ համանուն լե-
րամբն և վտակաւ, յարեւմտակողմն հիւ-
սիսոյ դաշտին : — Ի ստորոտս լերանցն
կայ և Խոճայ-Հան ուխտատեղի, և Խա-
չէթայէ աւազան ցրտին ջրոյ, ուր Թա-
քուցաւ խաչափայտն 'ի դարձուցանել
զայն Հերակլեայ կայսեր 'ի Կոստանդնու-
պօլիս : — Աշմօնէ գիւղ մեծ յորում հա-
րիւրաւոր տունք Հայոց էին յառաջ քան
զգաղ Ռուսաց. են ջերմուկք մերձ նմին :
— Քօբրու, քարայրք անուանիք ըստ
վկայաբանից, մենարանք սրբելեացն Գէր-
հասայ և Շիրինայ : — Գօբօշն, Վօղո-
սէը, Զօսոշի առ Սեաւ ջրով (Գարասու)
տեղիք մեծի շահաստան քաղաքին ԱՐԾՆ
կոչեցելոյ, զոր Սելջուկեան Թուրքք յա-
ղթօս վարեցին յամին 1049, կործանեալ
անդ ոգիս առաւել քան զերեքտասան
բիւր : — Գաղթասեմ Մեծ և Փոքր, որ է
հինն Խաչթօյ-Աղբեն, ուր արգելաւ պահ
մի Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոս հրա-
մանաւ Վասիլ կայսեր :

46. ԹՈՐԹՈՒՄ վիճակ կայ 'ի հիւսի-
սոյ դաշտին Կարնոյ, և Թուի մասն ՇԱՏ-
ԳՈՄՔ կամ ՇԱՂԱԳՈՄՔ կոչեցելոյ գաւա-
ռի Նորին և ՈՍԱՂեայ Տայոց. գետակ
համանուն բղխեալ 'ի Պոչ լերանց որ առ
Գըղըլքիլիսէիւ Կարնոյ՝ և իջեալ 'ի հիւ-
սիս ժամանակել զՃորոխ, արբուցանէ
զգեղեցիկ և զջերմիկ դաշտ իբրու 10 ժա-
մայ երկայնութեամբ և կիսով նորին
լայնութեան, որ և զանազան գրիւք և
տեսլարանաց բնութեան, քարաժեռիւք
և հովտօք, լճաւ և ջրվիժիւ՝ զուարճա-
ցեալ է, և առատ պտղաբերութեամբ,
յորմէ և Կարին ընդունի մրգս ամենայն :
Իբրև 70 գեօղք են վիճակին, նշանաւորքն
ԹՈՐԹՈՒՄ աւան յաջմէ գետակին կամ
յարևելից, բերդ հին և աշտարակաւոր
ունելով 'ի բարձու քարակերին կարկա-
ռելոյ 'ի գետն, յոր իջուցանեն և սանդուխք քարա-
փորք : Բնակիչք 20 երդ : — Խախու առ համանուն
վտակաւ ժամանակաւ Թորթումայ, որ 'ի գեղեցիկ
հովտին ունի հրաշակառոյց մենաստան չինեալ 'ի
Վրացւոց դարու և 'ի Դաւթէ կուրապաղատէ 'ի Ժ:

Բաբերդ. — Bayboürt.

Միւս ևս հոյակապ և հրաշակերտ մնացեալ է Նորշ գեղջ 'ի սարաւանդ բլրի. և միւս այլ եկեղեցի ղարմանալէն յԱրփէչ գեղջ. յորս յամենեսին գոն արձանագիրք վրացիք, զի առ հարստութեամբ նոցին շինեալք են: — Աչաէրէ գեօղ նշանակէ գլխաւոր տեղի ԵՂՋԵՐԴԵՓՈՐ գաւառի Տայոց. յորոյ յԱքսալ գաւառի էին վիճակեալքն այժմ Թորթումայ Գէչիմ և Վօրտէնչէն, առ որովք բանակեալ էր Զաւմինհր զօրավար Պարսից հետամուտ լինելով քաջին Վահանայ, յամին 483: — Նորաշէն գիւղ մերձ 'ի Թորթում, յորում 40 երդ համկական Հայոց:

47. ԽՍՓԻՐ վիճակ լեռնային յարևմտից Կարնոյ ունի զսահմանս հնոյ գաւառին Սպերոյ, շրջապատեալ 'ի ճորոխ գետոյ, որ և 'ի նմին բղխէ. անուանի են բոլք արծաթոյ սորա, այլ այժմ խափանեալք: Գըլխաւոր տեղի վիճակին է Խոփէր աւան յաջմէ գետոյն, 50 տամբք, կիսաւեր բերդիւ 'ի պարսաթան լերին, յորում և մնացեալ է եկեղեցի Հայոց լբեալ: Առ Թուի Սէֆագաւան անուանի յիշեալ յՍ. գարու, և նախկին բնակութիւն Բագրատունեաց: — Գեօղք իբրև 50 են վիճակին Սպերոյ. յորս նշանաւոր Սքաւ 'ի սահմանս Բերդագրակայ: — Պորխոր առ Պօլըմաքէնէ ապաձահանիւք: — Օրմաքէօյ 'ի սարաստ Գնհնոս լերին 'ի հարաւոյ Խոփերու, յորում անուանի ուխտ վանաց Ս. Յովհաննու կամ Ս. Կարապետ, և մերձ նմին արծաթահանքն Վանքմաղէնի: — Քամէրկ յարևելից հարաւոյ Խոփերոյ, որ է անշուշտ հինն ԿԱՄԲԱԼԱ, ուր Մեծն Աղեքսանդր առաքեաց զՄենօնոն 'ի խնդիր բաւուց ոսկւոյ:

48. ՊԱՅՊՈՒՐԴ որ է ԲԱԲԵՐԴ վիճակ խաղտեաց Հայոց, որոյ քաղաք համանուն գլխաւոր քաղաք էր Հայաքաղցեաց կամ Արմենոխաղիւքք կոչեցեալ աշգի, արտաքոյ հնդետասան աշխարհացն Հայոց Մեծաց. և կայ 'ի վերայ գետոյն ճորոխ, 'ի բարձու 5040' ոտից. և առ 'ի հնումն Բագրատունեաց Թուի լեալ ոստան. ունի բերդ 'ի բարձու խանգարեալ 'ի Ռուսաց յամին 1828, և սանդխաւոր ջրոյ ճանապարհք փորեալք 'ի նմա. նշանաւոր չէնք են կամուրջքն, դէշէնտէնն, ուլուճամի մզկիթն: Բնակիչք 6000 են քաղաքին, յորս 100 տուն Հայոց, և չորք եկեղեցիք նոցա. գլխաւոր ձեռագործ քաղաքին է գորգ աշնիւ: — Գեօղք բազում սփռեալ են զԲաբերդաւ 'ի դաշտակողմն և 'ի լերինս, յորս գլխաւորք են Վարզահան աւան առ Սահակայ ջրով 'ի հիւսիսոյ արևմտից քաղաքին, յորում մնացուածք երից փոքունց գեղեցիկ եկեղեցեաց և քաղաքորմոց, աւերեալք 'ի Լազից իբր 60 ամօք յառաջ: — Վարճէն որ և Վարմէնէն և Օյթէն, յորում անուանի մնացեալ Լուսաւորչի: — Մադուր 'ի կողս Գօպդաղ (5) լերանց բարձանց, 'ի վերայ ճանապարհին Կարնոյ: — Բալախօր աւան յարևմտակողմն Վարդուհանայ 'ի վերայ ճանապարհին Կիւմիւշխանէի:

49. Ի հիւսիսոյ Սպերոյ, 'ի ձախմէ ճորոխոյ և յարևմտից Նորին կան վիճակքն ՀԱՄՇԷՆ և ԿԻՐՃԻՍՏԱՆ որ է ԲԵՐԴԱԳՐԱԿ, ընդ նմին և ԽՈՏՐՋՈՒՐ, յետին սահմանք Հայոց ընդ արևմտեանն հիւսիս, և սահմանակիցք Պոնտոսի, լեռնավայրք բարձունք. Համշէն, յորում բարձրաբերձ լերինք են և բոլք եր-

կամթոյ, անտառք և մեղր շատ 'ի նոսա, 'ի հնումն կոչէր ՆԱԽԵԱՑ ԵՐԿԻՐ և ՏԱՄՐՈՒՐ, և այժմ ՀԱՄՇԷՆ. բնակիչք նորա Հայք 'ի կէս անցելոյ դարուն դարձան յօրէնս Մահմետի, այլ ցարդ պահեն զանուանս և զսովորոյթս Հայոց։ Գլխաւոր աւանն Համշէն որ և Պօլու-Համշէն կայ 'ի սարոտ Տէփէրաղ լերին. առ որով և Խուշեւոր լեառն (5), յորում մեհեանն հին, ուր պահէին նշխարք Վարդանանց, և 'ի գաղթան նորին աւանդի պահիլ Վարշամակին Քրիստոսի, վասն որոյ և լեառն Վարշամակ կոչեցաւ, և 'ի ռամկաց Վարսամաքէ։ — Կիսաւուրբ 'ի հիւսիսոյ Համշինու կան մնացորդք Համշէն Քալէսի բերդի, որ թերևս իցէ հինն Տամբուր։ Անուանի գեօղք Համշինու՝ Խէմշին յատս Խաչէքարոյ. Մուրատ գուրկաւ ժամուք հեռի 'ի ծովէ. և առ եզերբ նորին Արտաշէն աւան հայանուն։ — Պօլու լերինք անջրպետեն ընդ Համշէն յարևմտից հիւսիսոյ և ընդ Կիւրճիստան յարևելս հարաւոյ. սա այսպէս կոչի վասն լինելոյ երբեմն ընդ ձեռամբ Վրաց. այլ յաճախագոյն ևս կոչի յանուն երկուց գլխաւոր աւանաց, որք են Բէյբուրտ և Կիւլիւն. սա յոյժ կայ ձորոխի մերձ 'ի սահմանս Թորթումայ. և մերձ նմին Արտեն, որ թուի գլխաւոր տեղի ԱՐՍԵԱՑՓՈՐ գաւառի Տայոց. իսկ Բերդագրակ յաշխէ գետոյն 'ի հիւսիսոյ Արսեաց. որոց մերձ է Օթուր կամ Ոլթի գիւղ, ուր մեծն Վահան եհար զզօրս Պարսից. Կուտայիս, Կարմիր հայաբնակ գեօղք, 'ի յետնումն բնակեն համեմական Հայք, վասն որոյ և Ֆրէնկ գեօղ կոչի։ Բազմութիւն համեմական Հայոց բնակէ և յարևմտից Բերդագրակայ 'ի Խոտրջուր կամ Խոտորջուր վիճակի յեօթն կամ յութ գիւղից գումարելոյ, որք են Գիւզէլ, Կարաջուր, Կէթէրի, Կրման և Ճէպակար, Թագաւոր, Խահտալու, Սիւննիք. յորս են 400 տունք և 2000 կամ աւելի ոգիք, իսրաքանչիւր եկեղեցեօք։

50. ԼԻՎԱՆԱ կամ ԱՐԴՈՒԻՆ վիճակ 'ի հիւսիսոյ Բերդագրակայ, ընդ մէջ ձորոխոյ և Պարխարոյ, լեռնային այլ քաջարեր երկիր և զուարճալի տեսարանօք. քաղաքն ԱՐԴՈՒԻՆ կայ առ գետեզերբն յաջակէ 'ի զառիվայրի լերին. ունի ձեռագործս գունագոյն կտաւուց ներկելոց, և վաճառս փայտի և պտղոյ, զոր ընդ ձորոխ առաքէ նաւուք 'ի Պաթում. 'ի բարձու լերինն կան կիսաւեր բերդն և մնացուածք գենուացի շինուածոց։ Բնակիչք 7000, յորս 500 տուն համշինական Հայոց։ Են Արդուինոյ իբրև 100 գեօղք, ընդ որս և աւանն Պօրչա՝ համանուն լերանցն յորոց միջի կայ, և գետակին՝ որ խառնի 'ի ձորոխ։ — Պէտքինէ 'ի հարաւակողմն վիճակին, գեօղ մեծ առ գետեզերբն։ Ի լերինս Պարխարոյ կայ աւերակ մեծի և հռչակաւոր վանուց և եկեղեցւոյ, այլ ոչ ուրուք ծանօթապարհորդի գիտնոյ քննեալ է զայն։

51. Յաջմէ ձորոխոյ 'ի հիւսիսոյ Կարնոյ գաւառի և այրարատեանն Բասենոյ կան վիճակքն ԹԱՎՈՒՍԽԵԱՐ, ՆԱՐՄԱՆ, ՕԼԹԻ, ՓԷՆԷՔ, 'ի հին գաւառս Տայոց, ընդ կուսակալութեամբ Էրզրումոյ։ Նահանգին կայ յաջակողմեան ափունս ձորոխոյ և ունի գեօղս 24, որոց գլխաւոր Թավուսկէր աւան, որ է հին Իշխանանիստ աւգին Տայոց։ Իշխան գիւղ ունի հոյակապ տաճար նման խախուայն և Իշքայ (46) 'ի գեղեցկակ կոփածոյ քարանց, 'ի Թուականս Հայոց (951 Քրիստոսի)։ — ՆԱՐՄԱՆ 'ի հարաւոյ Թավուսկէրայ և յարևելից Թորթումայ ձգի. են նորա գեօղք 30. գլխաւորն Նարման որ է Մամրուան ունի բերդ հին. նշանաւոր է և Իշ գիւղ մեծ 60 տամբք։ — ՕԼԹԻ կայ 'ի հիւսիսոյ Նարմանայ և յելից Թավուսկէրայ, մասն ԳԱՐՏՄԱՆԱՑՓՈՐ գաւառի Տայոց, որոյ և գետակ համանուն Պարթիզէլու ընթանայ ընդ այն, և Պարթեզ կամ Պարթըզ աւան մեծ 200 տամբք յեզր նորին. իսկ աւանն Օլթի է հին Քաղաքն Ոխթէխոյ կամ ՈԽԹԻՔ, որոյ հին շինուածք բերդի կան ցայսօր, և համուրջ նոր. բնակիչք 350 տուն. Վիճակին Օլթեայ են իբրև 60 գեօղք։ — ՓԷՆԷՔ 'ի հիւսիսոյ Օլթեայ և յարևմտից Թաւուսկէրայ կայ 50 գիւղօրայիւք. որոց գլխաւորք են Նէֆսի-Փէնէք և Փանաք կամ Փէնէքէր. անուանիք 'ի Ժ. դարու, 'ի հարկաւորութեան Վրաց. կայ մնայ գառատկերաց մի նոցա տաճար փոքր և բոլորշի, վայելուչ յոյժ և գեղեցիկ գըմբեթակապ, զոր արդ Տաճիկք 'ի մզկիթ փոխեալ է։

52. Ի հիւսիսոյ վիճակացն Տայոց և յաջմէ ձորոխոյ և Արդուինոյ կայ ԱՐՏԱՆՈՒՃ վիճակ 'ի ծայրս Գուգարաց, կամ Արտանուջ, ասողեալ համանուն գետոյ որ օժանդակէ զձորոխ. են նորա իբրև 30 գեօղք, և պատուաձի հնոյ գաւառին ԿՂԱՐՋԱՑ, որ 'ի սահմանադրութիւն Հայոց, Վրաց և Եգերաց. գլխաւոր տեղին է ԱՐՏԱՆՈՒՃ քաղաք առ գետեզերբն 'ի հանդէպ լերին, պարսպեալ քարաբուրգ, 'ի զառ 'ի կող լեռնակի, պարսպեալ քարաբրու, 'ի զառ 'ի կող լեռնակի։ Են 'ի նմա աւերակք վայելչ շինուածոց և որմունք. են 'ի նմա աւերակք մեծի բերդի և եկեղեցեաց. 'ի միջնաբերդին են իբրու 120 տունք։ — Յելից հարաւոյ քաղաքին կայ Բէրէքէթ աւան, բնակայր Կղարջաց գաւառի։ Մինչև յայս սահմանս աւանդեն պատմիչք Վրաց յառաջեալ Անդրէի առաքելոյ քարոզութեամբ աւետարանին։ — Ի հիւսիսոյ Արտանուջոյ կայ ՇԱՒՇԷԹ վիճակ, և 'ի նորա հիւսիսոյ արևմտից ԻՄԷՐԽԵՎԻ (Իմերայ-Ձոր), սահմանակից Աճարայ, այն ինքն է Եգերք։ Ի Շաւշէթ գլխաւոր աւան է Սաթլէլի. և առ ջրով Շաւշէթի Թաւխոր հին բերդ։ — Յելից վիճակացս առ սահմանակցութեամբ Ռուսացն Հայվիճակացս առ սահմանակցութեամբ Ռուսացն Հայաստանի՝ ԲՈՑՂՈՎ և ԿՐՈՒՇԷԹ վիճակք. առաջնոյն գլխաւոր աւան է Տիւլիք, ուր նաւի պէկ. միահամուռ գեօղք աւելի քան զհարիւր են վիճակացն. սփռեալք 'ի լեռնադաշտակս հնոյ գաւառացն Ջաւախաց և Արտահանայ որ յաշխարհին Գուգարաց։

53. Ի հարաւոյ սոցա կայ մեծ վիճակն ԱՐՏԱՀԱՆ զհամանուն գետովն տարածեալ, որ է ինքն սկիզբն Կուրայ. յարևմտից ունելով զՇաւշէթ և զԿղարջս որ է Արտանուջ, և յարևելից զԱխալցիխէ գաւառ ռուսական մասին։ ԱՐՏԱՀԱՆ քաղաք 'ի ձախմէ գետոյն կայ 'ի բարձրաւանդակի 'ի քարուտ վայրի, որոյ պարիսպք աւերեցան 'ի Ռուսաց յամին 1828. են արդ 'ի նմա տունք 100, և բնակարանքն փորեալ են 'ի լերինն. յորոյ գագաթան կայ ամրոցն։ Գեօղք իբրև 100 են վիճակին Արտահանայ. յորս երևելի է Շատիւան կամ Շարէւան, յորում նաւի պէկ։ Գաւառին աւերակ և ամրոցի բերդորայք 'ի լերինս, երբեմն կա-

լուածք իշխանաց Վրաց և Հայոց ։ Բոլնըսուզ գիւղ 'ի ստորոտ Գուգու լերանց (5) 'ի բարեբոյս հովտի, յորում են աւերակք եկեղեցեաց և քարանձաւք ։

54 . Ի հարաւոյ Արտահանայ, յարեւելից Փէնէքայ և 'ի մէջ գաւառին Ղարսայ կայ ԳԷՕԼԱ կամ ՔԷՕԼԷ վիճակ, որ է ԿՈՂ. գաւառ Տայոց, յորում բղխեալ մեծ գետն Կուր, իջանէ ընդ հիւսիս յԱրտահան և երթայ ընդ արեւելս յԱխալցխէ գաւառ և խառնի 'ի Վիրս ։ Են 'ի վիճակին 40 գեօղք, որոց գլխաւոր՝ աւանն Օլթաք, առ մօտ 'ի վտակաց գետոյն, 'ի բարձու 6500' կամ աւելի ։ Ձմեռն կողմանցս երկարատև է, բայց են նոցին և ջերմ հովիտք՝ ուր ամառն զուարճալի յոյժ, վասն որոյ և Վաղարշակ հայր Արշակունեաց՝ յարգարեալ 'ի սմա իւր ամարանոցս և պարտէզս և որսորանս ։ — Ընդ մէջ Կողայ և Արտահանայ յարեւմտից, և գաւառին Ղարսայ յարեւելից կայ փոքր վիճակն ՉՈՒԽՈՒՐԷԹԻ ըստ Վրաց լեզուի հաւեալ, որք և Փոսոյ կոչեն 'ի հայկականէս ասեալ՝ փոս, յորմէ և Թուրքք, և այս սակս գոգաձև լինելոյ երկրին ․ ընդ որ խառնի վտակ համանուն 'ի հարաւոյ Չըլտըր լերանց իջեալ և անկանի 'ի Կուր, 'ի նոյն և առուակ մի իջեալ 'ի Թէն-կէօլ (18) լճակէն յարեւելս հիւսիսոյ վիճակին ։

55 . ԲԱՍԵՆ վիճակ կայ յարեւելից Էրզրումայ, և ընդ մէջ Նախմանայ և Փէնէքայ 'ի հիւսիսոյ, անջրպետեալ Քէրէճլու և Աքտաղէ լերամբք, և յելից Սողանլու լերամբք բաժանեալ 'ի Ղարսայ գաւառէն, 'ի հարաւոյ՝ Քէօսէ տաղ և Շահ-եօլ լերամբք 'ի Պայեզիտոյ գաւառէ, յորոյ վտակս օժանդակս յղեալ ընդունի Երասխ գետ եկեալ յարեւմտից և 'ի հարաւոյ 'ի Թէքմանայ, Բասէնայ-չայ կոչեցեալ 'ի վիճակիս, և երթայ 'ի Կաղզուան ․ պարսպեալ 'ի լերանց բարձրահովիտ դաշտ է վիճակս 5000' բարձր, և կարի ընդարձակ, իբր 16 ժամուց ընդ երկայնն և 10 ընդ լայն ․ 'ի հնումն կոչէր սա ՍՏՈՐԻՆ ԲԱՍԵՆ, մասամբ Վերնոյն որ և ՎԵՐԻՆ ԲԱՍԵՆ, որ կոչեցաւն յետոյ ՎԱՆԱՆԴ և այժմ վիճակ Ղարսայ ․ բայց և այժմեանս Բասեն բաժանի 'ի Վերին և 'ի Ստորին, յետինս սահմանակից է Ղարսայ, միւսն՝ Էրզրումայ ․ և են նոցա գեօղք իբրև 150 ։ Գլխաւոր տեղի համօրէն վիճակին է ՀԱՍԱՆՂԱԼԱ կամ Հասանքալէ քաղաք, յահեկէ համանուն ջրոյն՝ որ է առուակ մի Երասխայ և 'ի հնումն կոչէր Մուրց կամ Մուրցաւէր ․ վեց ժամու 'ի յարեւելից Էրզրումայ, 'ի ստորոտս լերին, բարձր 5150', ունի բերդ ամուր և կրկնապարիսպ ։ Սակաւ ինչ հեռի են երեք ջերմուկք և բաղանիք հին, և կամուրջ մի ։ Բնակիչք 5000 ․ իսկ Հայք գաղթեցան 'ի Ռուսս ։ — Յարեւելից լերինն կայ մենաստան Տիրամօր, շինեալ 'ի Գրիգոր Մագիստրոսէ, յորում և գերեզմանն նորա ։

56 . Ժամուք հեռի յարեւելից Հասանղալէի կայ Քէօփրիւքէօյ առ եզերբ ԿԱՂԱՐՇԱԲԱՆայ, զոր կառոյց Վաղարշ հաւ մեծին Տրդատայ, զի անդ ծնաւ ․ նշանաւոր այժմ 'ի նմա է մեծ կարաւանատուն քարաշէն, զոր Գենուացոց սակն շինեալ, բայց և 'ի նախնի շինուածոյն մարթ է մնացորդ կարծել ։ Հուպ 'ի գեօղս՝ գետն Մուրց խառնի յԵրասխ, և 'ի վերայ խառնըրդոյն արկեալ է անուանի եօթնակամար կամուրջն հովուի, Չօբան-տէտէ-քէօփրիւսի, աւելի քան զ'700' յերկայնութիւն և 30' 'ի լայնութիւն, զորմէ բազում ինչ աւանդեն, այլ թուի Հայոց ձեռակերտ ։ — Ի հիւսիսոյ Հասանղալէի կայ Հըճըր լեառն, և ընդ նովաւ գեօղք Ախա, Պօղաճըլու, և այլն ․ յարեւմտից Ախայ Դուզ գեօղք երկու, որք են Դուզ և Ուզուզուն հին գեօղք անուանիք և աթոռ եպիսկոպոսացն Բասենու և Որդունեաց նահապետի ։ — Ի հարաւոյ Մուրցայ և Երասխայ կան Օլէֆ գիւղ անուանի, որ աւերեցաւ 'ի ԺԱ. դարու ․ յելից նորա Եօղան 60 հայաբնակ տամբք, առ որով աւերակք հին շինուածոց ։ — Ի հարաւոյ սորա յաջմէ Բասենու ջրոյ 'ի քարայրի կայ Ալնիոյ բերդն կամ Օնիէ, զարմանալի շինուած յանկոխ վայրի, աւերեալ 'ի Լէնկթիմուրայ, կան ջրամբարք ցամաքք և սենեակք ինչ 'ի նմա, որ Ճիւանֆուլէ կոչին, և յուխտ գնան անդր նախահաւատք ․ բնակիչք գեղջն 60 տուն Հայք մահմէտականեալք ։ — Յարեւմտից հարաւոյ Ալենկայ կան Պէյճէրան, Չիֆլիկ, Չիֆտէլէր գեօղք Հայոց քրդաբնակք, և հուպ 'ի նոսա 'ի լերինս ուրեք անձաւք ձեռագործք Քըրք-դէնդէրէ կոչեցեալ, այժմ գոմք անասնոց ։ Յելից սոցա ցահմանս գաւառին Ալաշկերտու՝ զոր անջրպետէ Շէշէն լեառն, կայ խոպան երկիր Գօրբէ-գուլ կոչեցեալ ։

Ի Ստորինն Բասենի գլխաւոր տեղիք են՝ Խորասան աւան 'ի ձախմէ Երասխայ, և Ջուրս հուպ նմին ․ Քէօֆէ առ Գորասու վտակաւ, յորոյ 'ի ծայրս 'ի հարաւոյ Աքմէզրէ լերին կայ անուանի բերդն Քէօփ-ղըլըղիցաղին, զոր երգեն վիպասանք կողմանցն ։ — ՄԺՆԿԵՐՏ կամ Մանաղկերտ երբեմն քաղաք եպիսկոպոսանիստ, յարեւելից հիւսիսոյ Խորասանայ ։ — Ի հարաւոյ Երասխայ ընդ մէջ սահմանաց Ալաշկերտու՝ գեօղք Ալիֆոֆ, Գոմաձոր, Եշ-շէնէր, Տէկիրդաղ, Սուբխան, և այլն ։

57 . Ի հարաւոյ Կարնոյ և Դերջանայ, յելից Կեղւոյ և 'ի հիւսիսոյ Կէյնիւկ վիճակի Մշոյ կամ Պինկէօլ լերանց՝ կան երկու փոքր լեռնային վիճակք ՕՍԻՆՋ և ԼԷԶԳԻ, մասունք Մանանաղւոյ ։ — Իսկ 'ի մէջ նոցա և 'ի հարաւոյ Դերջանայ, յելից Տուժիկ լերանց և 'ի հիւսիսոյ Ճապաղջուր վիճակի և Մշոյ, կայ ԿԵՂԻ վիճակ որ և ՔԵՕՂԻ, բաժանեալ 'ի Վերին և 'ի Ստորին, և ունի զխորաձեան գաւառ Դ. Հայոց և զԿՈՐԻ Տուրուբերանոյ, համակ լեռնային սարոտք Պինկէօլ լերանց, որոյ ծայրք են Սըրթօր-Թ, Քէօշկէր, և այլն ։ Ստորին Կեղւոյ որ 'ի հիւսիսոյ կայ՝ գլխաւոր տեղի է Մէլէքան ․ վերնոյն որ 'ի հարաւոյ՝ Թէլիսան կամ Կէղի առ Լէլէի ջրով (Գայլ Ձոր 'ի հնումն) ։ — Յարեւմտից Կեղւոյ, 'ի հիւսիսոյ կուսակալութեան Խարբերդու, և 'ի հարաւոյ Եփրատ գետոյ (Գարասու) կամ գաւառացն Դերջանայ և Եկեղեաց՝ կան լեռնավայր վիճակքն ՏՈՒԺԻԿ և ՄՆՁՈՒՐ, 'ի հնումն ՄՆՁՈՒՐ գաւառի Բարձր Հայոց, բնակեալք յաղատարաց Քրդաց, վասն որոյ և անմատոյցք յուղեւորաց և անծանօթք ․ թէպէտ և փոքր մի նուաճեցան Քուրդք ընդ Օսմանեան պետութեամբ, այլ տակաւին բովանդակ երկիրն որ 'ի մէջ կրկին բազկաց Եփրատայ ցեցուած նոյին և Միւս-Գայլ գետոյ (23)

և գինեկօղ լերանց, երկիր անծանօթ է և արժանի քննութեան։

58․ Ի հիւսիսոյ Սարրին կեղւոյ, յարևմտից Կարնոյ, 'ի հարաւոյ Գօփ-տաղ լերանց խաղաղաց և յարևմտից Եզրնկայ՝ կայ ԴԵՐՋԱՆ վիճակ 'ի հնում գաւառի համանուան, ընդ որ իջանէ Եփրատ 'ի Կարնոյ յԵկեղեաց, և ընդունի զգետն Մանանաղւոյ՝ որ արդ կոչի Մամախաթուն կամ Դերջան չայ․ գլխաւոր տեղիք վիճակին, որ ունի գեօղս իբրև 50, են Մամախաթուն աւան 'ի վերայ ճանապարհի կարաւանին Կարնոյ․ են 'ի նմա աւերակք և շիրիմք սատակինեան սձով․ — Աշքալա ընդ մէջ Կարնոյ և Դերջանայ մերձ 'ի խառնուրդս Սարչամոյ ընդ Դարասուի․ — Բէյբէրթ յաջէկէ Սև ջրոյ 'ի հիւսիսոյ Մամախաթունի․ սա է Բօզդոյռանճ գիւղ, յորում կանգնեալ էր պատկեր Հեփեստոսի դից բերեալ 'ի Յունաց․ — Գարաքուլուխ աւան 'ի վերայ ճանապարհին որ 'ի Կարնոյ տանի 'ի Փ․ Հայս։ — Ի ներքոյ խառնրդոց գետոյն Դերջանայ յԵփրատ կամուրջ արկեալ է՝ որ կոչի Քէօփրիւքէօյ (ըստ Եւրոպեացւոց), յանուն երկրին ԿՈՏԵՐոյ, որ միջասահման էր ընդ Դերջան և ընդ Եկեղեաց․ յորում էին Աշնաշէն աւան և Գաբինիս գիւղակ, ժառանգութիւն հօրն Ս․ Թէոդորոսի նահատակելոյ յաւուրս ապնութեան Լուսաւորչին 'ի վիրապին․ 'ի ձախմէ գետոյն կայ անուանի մենաստան և ուխտատեղի նորին՝ որ կոչի Սըրըթլը [illegible] Թորոս։

59․ ԵՐԶՆԿԱՅ վիճակն որ է ԵԿԵՂԵԱՑ գաւառ յարևմտից Դերջանայ կայ, 'ի հարաւոյ խաղաղաց և Գէլգիւտ վիճակի, յարևելից Կամախոյ և 'ի հիւսիսոյ Տօժիկ լերին և Վ․էրին Կեղւոյ։ Նշանաւոր 'ի Հայս վասն հին մեհենացն Անահտայ, և նահատակութեան մեծոյն Լուսաւորչի, որոյ սրբեալ զտեղին և մասամբ ժառանգեալ առատաձեռնելով Տրդատայ՝ պատճառ եղ նմին կոչման ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԻ ԴԱՒԱՌ․ և ցարդ երևելի է որթաղան ուխտատեղւոյ վանորայիցն 'ի Սէպուհ կամ 'ի Գօհանամ լերին, որ անջրպետէ ընդ նա և ընդ Դարանաղեաց գաւառն։ Եփրատ գետ եկեալ 'ի Կարնոյ և 'ի Դերջանայ անցանէ 'ի հարաւոյ գեղեցիկ և արգաւանդ և ջերմիկ հովտին Եզրնկայ, ընդունելով յաջմէ զԳօրուշ գետ զեկեալն 'ի Գէլգիւտոյ․ մերձ 'ի խառնուրդս գետակին 'ի ձախմէն կայ քաղաքն ԵՐԶՆԿԱ որ է հին աւանն ԵՐԷԶ և մեհեան Անահտայ պաշտամանց, Էրզինճան կոչեցեալ 'ի Թուրքաց․ որ յամէն 1045 ցամն 1784 հնգետասան անգամ և աւելի 'ի սաստկութենէ երկրի մերթ կիսով և մերթ հիմնովին կործանեալ, կանգնուն և չէն կայ ցայսօր․ ունելով բերդ 'ի բարձու, մզկիթս և վաճառանոցս, և 4 եկեղեցիս Հայոց, յորս պահի և խաչ մի հին Թուղ Տրդատայ կոչեցեալ․ Բնակիչք Եզրընկայ են 3000 տունք, յորս իբրև 750 Հայոց․ և իբր 500 են տունք են յերեմնիս չափ գեօղս և յինն չէն մենաստանս թեմին։

60․ Իսկ 'ի բոլոր վիճակին Եզրնկայ են գեօղք իբրև 120 ընդ վարչութեամբ պէկի միոյ, և աւերակք եկեղեցեաց և վանօրէից յոյժ 'ի նոսին։ Որոց գլխաւորք են Թիլ աւան յարևմտից հիւսիսոյ քաղաքին․ ուր կանգնեալ էր պատկերն Աթենասայ՝ Նանէադէա կոչեցեալ․ առա Թաղեցան Ս․ Արիստակէս և Մեծն Ներսէս, որոյ նշխարք յայտնեցան յամին 1275, և շինեցաւ անդ եկեղեցի որ արդ հանգեալ է և կոչի [illegible]։ — Ըրղըխուն վանք 'ի սորտաս Սեպհոյ, շինեալ նախ 'ի Թադէէ առաքելոյ ըստ աւանդութեան և ապա 'ի Մեծէն Ներսիսէ․ Ի վերոյ նորին 'ի զառ 'ի վեր լերինն կայ Կոչթօղի վանք Ս․ Յակոբայ Մծբնայ․ և ոչ հեռի անտի Ս․ Մինաս վանք, ուր Յովհաննէս Եզրնկացի պարապէր յուսմանս յԺԳ դարու, և միւս ես վանք Ս․ Կարապետ Միաբանից։ Ի հարաւային արևելեան կողմն Եզրնկայ կան Տօսունի վանք կամ Զորդոնայ Ս․ Լուսաւորչի։ — Եղնաբէր Ս․ Աստուածածին վանք և Ս․ Գէորգ վանք առ Եղինլոյն գեօղիւ․ և անուանի քան զսոսա Մեծն Ներսէսեան կամ Տէրճէն վանք, զի նախ 'ի Տիրանայ արքայէ շինեցաւ, և ապա հանգուցաւ բազում Մեծին Ներսիսի 'ի գիւղի նշխարացն։ — Նշանաւոր է և Ս․ Կիրակի 'ի գիւղի նշխարոցն։ — Մենաստան կամ անապատ առ Բօղաղ գեօղիւ․ Ի լեռնակողմանն երկրին ցարդ մնացուածք խաչ և Զէրձէ արքայական աւանաց, և կոչին արդ Որաւանտէրէսի․ յառաջնումն հանգեաւ Մեծն Ներսէս դեղամահ գաւեալ 'ի Պապայ արքայէ։

61․ Յարևմտից Եզրնկայ կայ ԿԱՄԱԽ կամ ՔԷՄԱԽ վիճակ, որ է գաւառն ԴԱՐԱՆԱՂԵԱՑ, 'ի հարաւոյ Գէլգիւտոյ, յեզր Փ․ Հայոց և 'ի հիւսիսոյ Տօժիկայ․ վասն ապահովութեան 'ի լերին և աղբերին ջրոցն այդպէս անուանեալ․ լերինքն արդ Տօբէ կոչին, և գետակք որ խառնին առ յԵփրատ՝ Թուզալը կամ Գօնոյս և Գօճէր կամ Բէնձիմէ... որ գայ 'ի Սեպհոյ․ Գլխաւոր տեղի վիճակիս՝ (յորում են իբրև 100 գեօղք) է ԿԱՄԱԽ որ և ԱՆԻ ամրոց անուանի, գամբարան թագաւորացն Արշակունեաց և գանձարան նոցին և մեհենաց տեղի և մեհենական գրուածոց․ յաջէկէ և 'ի հարաւոյ Եփրատայ և յարևմտից Թանաձոր վտակի․ ունի բերդ կիսաւեր 'ի բարձու քարափոր գրովք և անդրիօք յերեսս խորաձորոյ, և աշտարակ մի՝ տեղի ապաւինութեան խաղաղիկ քեռ Տրդատայ, զի և ցարդ կոչի Գաւլ Խէրիոյ լըրթին․ յայնկոյս Եփրատայ ամրանայ քարաբլուր բարձր, յոր ընդ գետոյն գետնուղի անցք լինէին 'ի հնումն․ յոր ընդ գետոյն գետնուղի անցք լինէին 'ի հնումն․ լքեալ է արդ ամրոցս և աւանն վասն նուաղութեան ջրոյ կամ գժուարութեան հանելոյ 'ի վեր․ և կան 'ի նմա աւեր և անուէր եկեղեցիք Հայոց, որպէս հոյակապն Ս․ Հրեշտակապետ․ Առ կամրջաւ միով ցուցանի տեղի վաղեմն Վարազդատայ զԵփրատաւ յանձուկս լեռնավայրի․ և շիրիմք վիմայից ամանց մահմետականաց․ ընդ որս և հին քարայրք կիսաւերք Արշակունի արանց 'ի կոչեցեալն Եղնափէր Ախօռէն՝ ավրեալքեր շինած։ — Հինգ վանօրայք են Հայոց աղխաւակերտ չինած․ — Հինգ վանօրայք են Հայոց շէնք 'ի վիճակիս, իսկ եկեղեցիք բազում, եւ աւաւել եկեղեցիք․ տունք 220 հայորդեաց։

62․ Ընդ մէջ Տարխիմ և Սեպուհ լերանց կայ Աղջ լէառն, յորում են աղահանք և աղջուր՝ զոր յաւազանս ժողովեալ և ցամաքեցուցեալ՝ ժողովեն զաղն․ կան և այլ քարայրք այդ առ Մուրէ և Ճիւեւէ գիւղից․ զոր յիշէ Յովհաննէս Եզրնկացի 'ի ներբողենի Լուսաւորչին․ Ի սորտս լերինն Աղցից են հին քա-

նէր կամ Գէօք-Թէփէսի աւերակք եկեղեցեաց և տանց։ Ի Սեպուհ լերին են վանորայք անուանիք. Առաք վանք զի 'ի Թադէէ առի նախ շինեալ, կոչեցեալ և Գոռնոյ կամ Կոռնոյ վանք, և այժմ Տէրէճուկ, յորում պաշտին պատուական նշխարք, և վանատան ազգաւ ժառանգութեամբ ունի զանգին։ Ի հիւսիսոյ նորա կայ Լուսաւորչի վանք 'ի գժուարագնաց կռհակս լերինն, տեղի ճգնութեան Լուսաւորչին մերոյ և հանգստեան. և 'ի վեր քան զայն գժուարելանելի և դըժուարամուտ Այրն Մանեայ, ճգնարան կուսին ընկերակցի Հռիփսիմեանց. կան աստ վայրք և աւերակք ինչ զոր Տրդատայ-ինէրք անուանեն, զի և մեծն այն Թագաւոր ճգնէր երբեմն աստանօր։ Յարեւմտակողմն Սեպհոյ կան Սէր-ինէէն ձոր մերձ 'ի Թօրինէր գիւղ. 'ի տեղւոջ տեսլեան Լուսաւորչին։ — Յարեւելից լերինն կայ Թորդան գիւղ, ուր և գտաւ Լուսաւորչին 'ի տեղւոջ մեհենին Բարշամինայ կոչ' զոր կործանեաց, և անդ թաղեցաւ մարմին նորա դընեալ 'ի Սեպուհ. անդ կան մինչև ցայսօր գերեզմանք Որդւոց նորա և Թոռանց և տանն Տրդատայ, և կոչի տեղին Իմն Գէրէզմանի։ Իսկ Ճէրէմանիքնան վանք' առ Իւրմինէի գիւղիւ՝ յեսեալ է, նոյնպէս և Խանէկորոր որ է Խնդրակատար Առաքելոցն առ Մարէն գիւղիւ։ Նշանաւոր գեօղք են Բօղանիճ կրկին, Հայարինակ, Ոխնատին կրկին, Գոմէր, Ոստէկ, և այլն։

63. Յարեւմտից Դարանաղեաց կան երկու վիճակք փոքունք ԿԷՐՃԱՆԻՍ և ՇԷՅԹԱՆ, սահմանակիցք Փ. Հայոց, և են ԵԿԵՂԵՑ հին գաւառ Բարձր Հայոց։ Գլխաւոր տեղի 'ի սակաւածանօթ և լեռնավայր երկրիս է Մէնթէշէրիֆ աւան, 'ի տեղւոջ հնոյն ԵՐԵՐԱԿայ կամ Արտաշիշատ քաղաքի, ուստի էր Ս. Եւստաթէոս, և անդ կան գերեզմանք նորա և ընկերացն։ — Յարեւելից հիւսիսոյ վիճակացս և յարեւմտից Բաբերդու կայ ԴԷՐՋԻՒՆ վիճակ, Չիմէն լերամբ անջրպետեալ յԵրզնկայ, միջասահման Հայոց Մեծաց և Փոքուն. աստ են ակունք Գայլ գետոյն Եկեղեաց, և ասափ անուն վիճակին Գայլ-դէպ աստուածարանի. կոչի և ՉԻՖԹԼԻԿ, և են նորա գեօղք իբրև 60։ Գլխաւոր տեղի նորա է համանուն աւանն. բայց նշանաւոր 'ի հնումն էր ՍԱՏԱՂ կամ Սատաղայ քաղաք, սահմանածայր Հայոց. որոյ աւերակք միայն կան ցայսօր. աստ գատեցան Եւստատիոսեանք, զի Հաւոմայեցիք ունէին զքաղաքս որպէս սահման 'ի Հայոց կողմանէն։

Գ. ԽԱՐԲԵՐԴ ՆԱՀԱՆԳ

64. Ի ԽԱՐԲՈՒՐԴ կուսակալութեան Մեծին Հայոց պարագրի աշխարհն ԾՈՓՔ որ է Դ. ՀԱՅՔ, և ունի սահմանս 'ի հիւսիսոյ զՄնձուր, զՏուժիկ և զԿեղի (54), յարեւելից զգաւառն Մշոյ և զՏիարպէքիր, 'ի հարաւոյ զնոյն Տիարպէքիր և զՈւռհա, յարեւմտից զԵփրատ գետ որ հնէ զսահմանս Մեծաց և Փոքուն Հայոց։ Երկիրն լեռնային է և բնակեալ յազատաբարոյ Քրդաց։ Ընդ բովանդակ երկայնութիւն գաւառիս յելից 'ի մուտս անցանէ Մուրատ գետ այն է արեւելեան Եփրատ, եկեալ 'ի Տարօնոյ և 'ի Պալ-զնոյ, և խառնի 'ի միւսն յարեւմտեանն' 'ի Փրատ։ Յաջմէ Մուրատայ որ է հիւսիսակողմն' կան վիճակքն Ճապաղջուր, Բալու, Չէհար-Սանճաք, Չմշկածագ, և այլ ևս վիճակք։

ՃԵՊԵՂՋՈՒՐ յարեւելից կայ ընդ մէջ Կեղւոյ և վիճակաց Մշոյ և Տիարպէքրոյ, և զայդ անուն թուի բերել վասն ջուրց իջելոց 'ի Պինկէօլ լերանց ճապաղելոց 'ի նմա մինչև խառնելոյ 'ի Մուրատ-Սու. և մասն է ՀԵՇՏԵՆԻՑ գաւառի հնոյ։ Գլխաւոր տեղի 'ի նմա է Չէւլիկ գիւղ աթոռ բէկին. և երկոքին գեօղքն Եօթուրէ և Ալտաղ Բօղանիկ 'ի բարձունս 4800–5000։

65. ԲԱԼՈՒ վիճակ 'ի ԲԱԼԱՀՈՎԻՏ գաւառի հընում' կայ յարեւմտից Ճապաղջրոյ և 'ի հարաւոյ Կեղւոյ, յելից Չար-սանճագայ, յարեւելից հիւսիսոյ Արղանայ և Խարբերդոյ, զՄուրատ ընդ մէջ ունելով. հովիտ է բարեբեր իբր 80 գիւղօրայիւք, որոց գըլխաւոր աւանն Բալու յաջմէ Մուրատայ և յելից Լէչիկ ջրոյ, 'ի բարձու 3100'. ունի բերդ ամուր, յորում պատուի անձաւանման տեղի, ուր աւանդի Ս. Մեսրովպայ ընկալեալ յաղօթս զգիւտ հայերէն տառից և ստեղծեալ զնոսին։ Չորք եկեղեցիք են Հայոց 'ի Բալու և 650 տունք, աւելի ևս Քրդաց և Տաճկաց։ Ի հիւսիսոյ Բալուայ կայ Հառա գիւղ. և 'ի նմա Բողչէրամայէր Առաքելոցն վանք' առաջնորդարան Բալուայ. կայ և այլ վանք յեսեալ Ս. Խաչ անուն 'ի Թիլ գեղջ. Ի հարաւոյ Բալուայ և գետոյն Թըլխ կամ Թըլխէ կամ Թիլիէ գիւղ, որ թուի յանուն ԹԼԽՈՒՄ գաւառի, յոր ապաստանեցին զօրք Տուղրիլայ և Ալփասլանայ 'ի կէս ԺԱ. դարու։ Ի հիւսիսոյ Բալուայ մերձ 'ի Հաւաւ' Խոշմաթ գեօղ մեծ, և 'ի հիւսիսոյ նորա Մէղիրէ աւան բարձր։

66. Ի մտից Բալուայ յաջմէ Մուրատայ ցխառնուրդն յԵփրատ կան չորք վիճակք մանունք Չէհար-սանճաք կոչեցեալք կամ Գարաճէլ, և են ՍԵՂՄԵՆ որ է ՏԵՂՄՆԵՑ երկիրն 'ի միջին դարս, ԲԵՐԴԻԿ, ՄԵՆՏԿԵՐՏ և ԲԵՐԻ, որք ԽՈՋՆԵՑ երկիր կոչէին 'ի հնումն. և 'ի մտից ամենեցուն նոցա առ Եփրատաւ ՉՄՇԿԱԾԱԳՈՒՑ երկիրն, որ այժմ կոչի ՉԻՄԻՇԿԷԶԷԿ. քաղաքն համանուն առ վտակաւ ստանդակաւ Մուրատայ յառաջն կոչէր ԵՐԵԳՕԼԻՍ, և զնոր անունն եառ վասն ծննդեանն 'ի նմա Յովհաննու Չմշկիկ կայսեր։ Արտաքոյ քաղաքին կայ Կարմիր Սարալ տեղի, ուր Յովհաննէս քահանայ նահատակեալ 'ի Բալու յամին 1403 շինեալ էր եկեղեցի զոր առ նախանձու քակեցին թըշնամիք իւր։ Արեւելեան մասն վիճակացս է հին գաւառն ԴԵՂԻՆ կամ ԴԵՂՆԵՏՈՒՆ։ — Ի հարաւոյ Չմշկածագու և Մուրատայ յարմնունս միջոցի Եփրատայ յելից Մալաթիոյ գաւառի Փ. Հայոց կայ ՔԷՊԱՆ-ՄԱՏԷՆ վիճակ, այսպէս կոչեցեալ վասն բովուցն երկաթոյ և արծաթոյ, որք 'ի լերինս յայս կոյս և յայն գետոյն մեծի. որում ընթեր կայ քաղաքաւանն համանուն. և 'ի հիւսիսոյ նորա նաւակամուրջ անցից գետոյն 'ի Փ. Հայս, ուր 'ի հնումն ամրանայր Դաշնակապ քաղաք. իսկ յայժմ կողման նշանաւոր էր Տոմպերդ, յորում պահէին գանձք Տիգրանայ Մեծին։ Կողմանքս այսոքիկ առ նախնիս ԾՈՓՔ ՇԱՀՈՒՆԵՑ կոչէին։

67. Յելից Կապանայ, այն է Քէպան, կայ գլխա-

ւոր վիճակ կուսակալութեանն՝ ԽԱՐԲԵՐԴ 'ի ՀԱՆՁԻԹ գաւառի հնում, որ է դաշտ ընդարձակ պարապեալ 'ի լերանց և բարձր իբրև 2500՛. քաղաքն ԽԱՐԲԵՐԴ կամ ԽԱՐԲՈՒԴ որ է Քօշք-Բէնտէր ըստ Յունաց՝ կայ 'ի քարալերին իբր 4000՛ բարձու, և ունի բերդ հզօր, որ աթոռ է փաշայի կուսակալի գաւառաց բազմաց. 'ի սկիզբն ԺԲ դարու Պալակ բռնաւոր Թուրք 'ի գիպահօք ունէր 'ի բերդիս զՊալտին Թագաւոր Երուսաղէմի և զՃօսլին կոմս Եդեսիոյ, զոր Հայք ոմանք զերծուցին։ 1750 տունք են 'ի Խարբերդ, յորս 300 Հայոց. և 3000 եւս տունք նոցա յ'80 գիւղօրայս դաշտին Խարբերդու, յորում են և այլ նոյնքան գեօղք համակ առաձկարանակք։ Չորք վանորայք են 'ի դաշտիս, մին Գօլէօ Ս. Գէորգ առ համանուն գիւղիւ 'ի հարաւոյ քաղաքին, յորում յամին 1839 գտաւ չէշ մեւռոնի օրհնելոյ 'ի Ս. Ներսիսէ Շնորհալւոյ. Աճըմէճի չիւֆ առ Զուրտուրէն գիւղիւ, Գօմբէնայ վանք առ համանուն գիւղիւ, յանուն Տիրամօր. և Սուրբու Ս. Գէորգ առ Հողի գիւղիւ. և գիւղօրայքն բաժանեալ են 'ի թեմս առաջնորդաց սոցին։ — Ի հարաւոյ Խարբերդու առ Եփրատաւ կան վիճակքն ԳԸՒԼԷՔ որ է ՏԼՈՒՔ կամ ՏԼՔՈՑ երկիր, և ՕՍԻԸ ՄԸՀԸ. ընդ մէջ որոց և Խարբերդու է Գէօլճիւկ լիճ, որ և Գէօլէօ Խօզէնճիւ, այժմ Կէօլճիկ կոչեցեալ բարձր 3300՛, իբր $3\frac{1}{2}$ ժամու ընդ երկայնն և ժամու լայն. և յարեւմտեան մասին ի բրում ունի զԳօլճիկ գղեակ, ուր նստէին Գրիգոր Պահլաւունի կաթողիկոս և եղբայր նորա Ս. Ներսէս Շնորհալի, և ապա չոգան 'ի Հռոմկլայն։ Բայց կղզին աւանդեալ բնակեալ էր 'ի Հայոց, և յառաջ քան զամս սակաւս կրին զայն 'ի սպառ, վասն անձկելոյ ջուրց լճին և ծածկելոյ զկէնս. և քակեալ զհին եկեղեցին Ս. Նշան՝ նոր կառուցին յեզր ծովակին, և ուխտիք պատուեն 'ի նմա խաչ մի զոր 'ի թագէն գործեալ ասեն։

Դ. ՏԻԱՐԲԷՔԻՐ ՆԱՀԱՆԳ

68. Ցեւլից վիճակացս և Խարբերդու ձգին լերինք ագխազինեալք մինչև 'ի Մուրատ, ջրաբաժինք օժանդակաց նորա և Եփրատայ, և Տիգրիսի՝ որ 'ի հարաւոյ նորաւն բղխէ. նոյն և անջրպետք նահանգին Խարբերդու՝ յարևմտից, և ՏԻԱՐԲԷՔԻՐ նահանգի՝ յարևելից, որ և քաղաքական իւր ձևով դրաւէ զկէս Ծոփաց նահանգի և զԱՂՁՆԻՍ հին. 'ի հարաւոյ սահման ունելով զՄիջագետս, զՍուահա և զՄէրտին գաւառս, յարևելից զՄուշ. և 'ի հիւսիսոյ զՄուրատ գետ։ Որոյ վիճակք են, 'ի հիւսիսոյ արևմտից՝ և 'ի հարաւոյ Մուրատայ և Բալուայ՝ ԱԻՎԱՆ-ՄԱՏԷՆ յորում երկաթահանք են 'ի բազմակոհակ լերինս. ուրանոր թուին լինել աւերակք ԱՐՇԱՄՈՒՇԱՏ քաղաքի. և հիւսիսային առաջք արևմտեան ականց ՏԻԳՐԻՍ գետոյ, զի 'ի նախնեաց մերոց բուն ականք նորա ճանաչին 'ի Հաշտենից գաւառի յԱւուր գեղջ (23). ուստի իջանեն գետակքն Լըճէ, Սէլան, Անդեղ և գործեն զԳէլճա գետակ որ խառնահոսայն Զէդեխէ կոչի և ապա Դիճլէ, յորմէ Դիճլէն որ է Տիգրիս. իսկ գետն որ առ Կեռւճիւկ լճաւն բղխէ և խառնի հարաւախառն յարևելս՝ կոչի Պօղէն-սու։

69. Զայսու գետակաւ ձգի վիճակն ԱՐՂԱՆԱ որ և ԱՐՂՆԻ կամ ԱՐԳՆԻ, յորում քաղաքն համանուն կայ 'ի հարաւոյ կամ յաջմէ գետոյն, 'ի բարձու քարալերին իբր 2880՛, 'ի բարեզուարճ և արգաւանդ երկրի. ունելով տունս 1000, յորս 300 Հայոց. որոց առաջնորդարան է Բօլլէ-Հայէօն Աստուածածին վանք՝ յառ մի երկճիւղ լերինն. 'ի միասում գագաթանն կայ Զէնտ թէփէ ուխտատեղի Տաճկաց. և աշխարհագրական հին բերդն Արղնոյ, որում 'ի ԺԱ. դարու տիրէին Հայկազունք ոմանք արք հոկայաձևք։ — Ի հիւսիսոյ քաղաքին իբր չորս ժամուք վերագոյն կան բովքն ԱՐՂԱՆԱ կամ Քէօմիւր Մատէն, բնակեալ յ'750 տանց, յորս 170 Հայոց, 300 Տաճկաց և այլք Յունաց գործաւորաց բովացն ընդ վերակացութեամբ ստրկանին Քէլան մատէնի։ Գլխաւոր բովք պղնձահանից են 'ի լերին Մագարա դաղ, յորմէ հանանեն իբրև 18000 պատման պղինձ ամի ամի։ — Ի հարաւոյ Արղնոյ ընդ մէջ Եփրատայ և Դէշէլէլ օժանդակի նորին կան փոքր վիճակքն ՋԵՐՄԻԿ և ՇԻՔՈՒՇ և ԱՏԻՇ, յորս են և 600 տուն Հայք ընդ առանձին առաջնորդօք։ — Յարևմտից սոցա յայնկոյս Եփրատայ յեզր նորին կայ անուանի և հզօր քարաբերդն Կռակլոյ՝ Կէրկէր Թուլէթ կոչեցեալ, արարքոյ Մեծին Հայոց, (տես 'ի Փ. Ասիա, Թիւ 1849) այլ սահմանապահ քաղաք Հայոց։

70. Ցեւլից Արղանայ և Զէպէնէ գետոյ կայ վիճակն ԱԿԼ կամ ԷԿԻԼ որ է ԱՆԳԵՂՏՈՒՆ՝ հին երկիր Հայոց. որոյ և քաղաք համանուն կայ 'ի քարալերին ամուր բերդաւ, ուր պահին մասն գանձուց և գերեզմանաց Արշակունի Թագաւորաց Հայոց. կան ցարդ աւեր և անուեր շինուածք և ձեռագործ քարայրք 'ի նմա։ Ի հիւսիսոյ նորա կայ Բիլան աւան. և 'ի նորին հիւսիսոյ Զէնգէնէ գիւղ, յորմէ և գետոյն անուն։ — Ցեւլից հիւսիսոյ Ակլայ կայ ԴԻՐԻՔԻ երկիր, որ է ԴՈՎՐԷՔ գաւառ Դ Հայոց, յորում մանր և ամուր վիճակքն ԻԼԻՃԷ կամ ԼԸՃԷ, ԱԳԴԱՒ կամ Աբուք և ՀԱԶՐՕՕ կամ Խազրօ, և ՀԱՆԻ կամ Հանի, յորս միահամուռ ասին լինել աւելի քան 200 գիւղօրայք ցրուեալք 'ի լերինս, շատ քրդաբնակք. Ի Հենի են 200 տունք Հայոց. 'ի Հազրու աւանի 150 տուն, 'ի Լըճէ աւելի քան զ'200.

71. Ցեւլից վիճակացս կայ ՄԻԱՖԱՐՂԻՆ կամ ՄՈՒՖԱՐՂԻՆ այն է ՆՓՐԿԵՐՏ վիճակ մեծ, առ Պաղման ասու գետով օժանդակաւ Տիգրիսի, որ է Նիմֆէօս ըստ Յունաց. 'ի հնումն ՈՒԹԱ կամ ՈՏԱՑԵՑԻՈՑ երկիր կոչէր վիճակս, միջասահման Աղձնեաց և Ծոփաց. և յետնոյս մայրաքաղաք էր ՆՓՐԿԵՐՏ, ըստ աւանդութեան անդրացեաց շինեալ 'ի Նաւփարայ քեռէ Տիգրանայ Հայկազնոյ, և ՄԱՐՏԻՐՈՍԱՑ-ՔԱՂԱՔ կոչեցեալ 'ի Ե դարու, յորժամ Ս. Մարութա նորոգեալ զայն՝ ժողովեաց 'ի նմա նշխարս վկայից 300,000ից. որք յետ բազմապատիկ անցից քաղաքին՝ յաւուրս Նորա 'ի Հուլաղուն Ղանէ յամին 1260՛ ցրուեցան այսր և անդր։ Են ցարդ 'ի նմա կիսաւեր եկեղեցիք և արձանագրութիւնք, այլ յոյժ ուսմունք քննեալք. Դաշտն Նփրկեր-

տայ ջերմին է և բարեբեր, անուանի սեխենեօքն, ո-րոց 40,000 ածուք ասին լինել։

72. Յարեւմտից հարաւոյ Նփրկերտոյ և Խարբերդոյ, և 'ի հարաւայնում մասին նահանգիս Տիարպէքիրոյ՝ կայ գլխաւոր վիճակաց նորին և համանունն ՏԻԱՐ-ՊԷՔԻՐ տարածեալ յերկրաւն ափունս Տիգրիսի, որ ընդունի երկուսեակս վտակս յոլովս, յորս հզօրագոյն է Պաղման-սու յաջակէ կամ 'ի հիւսիսոյ. ընդարձակ է յոյժ վիճակն և գեօղք հարիւրաւոր սփռեալք 'ի դաշտավայրս նորա և 'ի լեռնակողմանս հարաւոյ, յորս և յիմնիւ չափ բնակեալ են 'ի Հայոց, թէպէտ և չեն բազմամարդք. այլ և ոչ քաջ ծանուցեալ են մեզ հան-գամանք կողմանցս։ Յարեւմտակողմն 'ի վերայ գետոյն Տիգրիսի կայ քաղաքն մեծ ՏԻԱՐՊԷՔԻՐ որ և ԱՄԻԴ կամ Գարա-Համիտ, և ըստ Նախնեաց մերոց ՏԻԳՐԱՆԱ-ԿԵՐՏ, բայց ըստ ոմանց ոչ գտանելով Տիգրանայ Արշակունւոյ, այլ Հայկազնին։ Ի քարաբլուր հրաբ-խի բարձրաւանդակի կայ յ'1850'. հզօր պարսպաւ պա-տեալ 25' բարձանք և 72 աշտարակօք, յորս գտա-նին յոյն և արաբացի արձանագիրք։ Նշանաւոր շի-նուածք են միջնաբերդն և աւերակք հնոյ բերդին, ապարանք նահանգապետին կամ փաշային, ազուգոյք ջրոց, վաճառատեղիք, կարավանատունք, մզկիթք, ներկարանք. ասորեկերկեայ ուղի որ հանէ արտաքոյ քա-ղաքին 'ի Կոմերոս Գլոսխ անուն. և քան զամենայն նշա-նաւոր մզկիթն ընդարձակ և հոյակապ Ուլու-Ճամի, որ կարծի յամանց Տիրամօր եկեղեցին շինեալ 'ի Հերա-կլեայ. թէպէտ և չերէ արդ գեղեցկապաշտ եկեղե-ցւոյ. է նորա պատուհանակերտ գաւիթ սիւնազարդ։ Վաճառք քաղաքին են սեկ, խաղախ, տոր, մետաքս, անօթք բրուտի և պղնձեայք։ Բնակիչքն են 45-50,000, յորս Հայք 5 կամ 6,000. գան և Յակոբիկք, Քաղ-դէացիք ուղղափառք, Ասորիք, Յոյնք, Հրեայք, Քուրդք և Թուրքք բազմագոյն քան զայլս։ — Դլխա-ւորք գիւղօրայից Ամդայ են Խըշըրմիւ կամ Ս. Թուղ-ման, Քէօղի, և Սարօ կամ Թօփ-Մոնասթըր-Խոյ յա-րեւելից քաղաքին, 40 հայարնակ տամբք. Հօյնէյի, Աւէնօնօյ, և այլն։

73. Յարեւմտակողմն Ամդայ է վիճակն ՈՍՆՏԸՎԱՆ կամ ՈՍՏՈՒԱՆ, համանուն քաղաքաւանաւ առ Պաղ-ման գետով, 800 տամբք, յորս 100 Հայոց, այլք Եզդեաց, որք բազմութիւք են յայսմ վիճակի և 'ի միջնակայսն մինչև յԱմիտէ և 'ի Մուսուլ. իսկ Հայոց վիճակիս առաջնորդ թեմական նստի 'ի Կոնտօլ վանս կայ և այլ մենաստան անուանի 'ի հարաւոյ Ամդայ 'ի մէջի լերանց, Ս. Յովհաննէս անուն, և ունի թեմ գեօղս սակաւ։ Լերինք կողմանս Գոլաճա կոչին, և 'ի Տարոնականն պարու համարին։ — Ի հիւսիսոյ սոցա ընդ մէջ Պաղման և Պիթլիզ գետոյ կայ ԽԶՈՒ կամ ՀԱԶՈՒ վիճակ որ և ԽԱՐԶԱՆ, այն է ԱՐԶՆ Աղձ-նեաց, զոր յիշեն գիրք մեր, անուանն համանուն և գիւղօրայք վիճակին բնակեալ են 'ի Քրդաց և 'ի Հայոց և յԱսորւոց սակաւուց։ — Ի հիւսիսոյ Հազւոյ և յելից Դիրեկի գաւառի կայ ՍԱՍՈՒՆՔ կամ ՍԱՍՈՆՈՑ ԼԵՌՆԻՆ լեռնային, միջասահման Մշոյ և Տիարպէքի-րոյ, բնակիչքն Հայք և Քուրդք ապստամբողք. որք ըստ Նախնեացն տարագու զօր Թովմաս Արծրունի

նկարագրէ 'ի Ժ դարու, ցարդ ըլնելուն, և խառնակս սովոյ ազանին, որ են ոմերք շուանահիւս, վասն ա-փափոյ և մենաստա լերանց երկրին։ Բերդաւանն Սասուն կայ յեզր ջրոյն Խուլփոյ որ խառնի 'ի Պաղ-ման. 'ի հիւսիսոյ նորա կայ ԲՈՆԱԼԷՆ աւան համա-նուն վիճակի փոքու, 100 հայարնակ տամբք. առ որով կայ վանքն և ուխտ Ս. Աղբերիկ շինեալ 'ի Թադէէ առաքելոյ, և ազբիւր բղխեալ 'ի նկրքոյ սեղանոյն. 'ի թիկանց նորին ամբարձեալ բարձր լեառնն ԽԱՐԶԱՆ։ — Յելից հարաւոյ վիճակիս կայ Խոյթ 'ի Մուշ գա-ւառի. իսկ յելից հարաւոյ Խզուայ՝ ընդ մէջ Պաղ-ման և Սէրթ ջրոց կայ վիճակն ՍԵՕՐՏ կամ ՍՂԵՐՏ, 'ի ծայրս սահմանաց նահանգացն Տիարպէքիրու, Մշոյ և Պօհտանայ Քրդաց, և թուի ԽԵՐՀԵԹ կամ ՍԵՐ-ԽԵԹ գաւառ Աղձնեաց. որոյ աւանն Սղերդ կամ Սէրթ կայ 'ի բարձու դաշտի, քարակերտ տամբք. վասն որոյ ոմանք զսա կարծեցին Տիգրանակերտ զշինեալն 'ի Միջնոյն Տիգրանայ։ Բնակիչք 5,000, յորս և 100 երդ Հայոց. Քուրդք ունին զկողմանս։

Ե. ԳԱՒԱՌ ՄՈՒՇ ԵՒ ԲԱՂԷՇ

74. Կողմնակալութիւն ՄՇՈՅ, որ ունի գրեաթէ զսահմանս հնոյ աշխարհին ՏՈՒՐՈՒԲԵՐԱՆԻ, և յանուն գլխաւոր գաւառի նորին՝ ՏԱՐՕՆ կոչի և ցայսօր, ո-ռոգեալ 'ի Մուրատայ, սահմանի յարեւմտից Տիար-պէքիր նահանգաւ 'ի Սղերտայ ցճապաղջուր, 'ի հիւ-սիսոյ՝ Էրզրումու 'ի Կեղւոյ ցՇէնեան լեառն և մասամբ Պայէզիտայ, յարեւելից՝ Վանաւ, և 'ի հարա-ւոյ Պօհտան երկրաւ Քրդաց, ընդ մէջ Վանայ և Տիար-պէքիրու։ — Յարեւմտակողմն գաւառիս Մշոյ՝ վիճակք են 'ի հարաւոյ Կարնոյ և 'ի մտից Բաւենոյ՝ ՇՈՒՇԱՐ և ԲԷԹՄԱՆ 'ի լեռնավայրս հնոյ ՄԱՆԱՆԱՂԻ գաւառի Բարձր Հայոց. յորս բղխեն արեւմտեայ վտակք Եփրա-տայ և խառնին 'ի Բաւեան. Թէքման ունի աւան հա-մանուն, և զՄանանողի գեօղ և զԹօզօս աւան, և զԲէխլիք, որոյ բնակիչք Հայք դաղթեցին 'ի Ռուսս։

75. Ի լեռնավայրս Պինկէօլայ կայ ԿԷՕՆՃՈՒԿ վի-ճակ, և յարեւելից նորին ՎԱՐԳՈՅ կամ ՎԱՐԴՈՀ, ուր Հօրմօրոց առաջ Քրդաց սփռեալ է. են ընդ նովին և Հայք աղատակեացք ցրուեալք 'ի 40 գեօղս, որոց գլխաւոր է Պօզօն աւան առ Չարպահուր վտակաւ։ Ի լերինս վիճակիս ասեն լեալ զգերեզման Արամայ։ — Ի հարաւոյ սորա կայ ՊՕԿԼԱՆ վիճակ սահմանա-կից Ճապաղջրոյ, և 'ի նորին հարաւոյ ԿԻՆՃ և ԽՈՒԼՓ 'ի լեռնակողմն երկրի յափունս Արածանւոյ. Քուրդք ունին զսոսա. գլխաւոր գեօղք են ԸՃՌ, Նէզիֆ կամ Նէզիֆի? են և Հայոց տունք, որոց առաջնորդն թեմ է Խուլփ։ — Ի հարաւոյ Խուլփոյ ընդ մէջ Սասնոյ, Խզուայ և Մշոյ կայ ԽՈՅԹ վիճակ լեռնային, և 'ի նորին հարաւոյ՝ ՍՈՒՍԱՆ, որոց հանգամանք և բնակ-չացն՝ նման են Սասնոյ, մասն գոլով նորին հնոյ գա-ւառի։ Առաջնորդ Հայոց կողմանցս նստի 'ի Սոփի Առաքելոց (Պէտրոսի) վանս, մերձ 'ի Մուշ լեառն. ուր պահի մասն առաքելականին բերեալ յառաջ քան զԺ դար 'ի Հայս՝ յառնէ միջէ որ գնաց 'ի

Հասամ արձակել 'ի բանադրանաց քահանայի գեղջ իւրոյ, որպէս պատմի 'ի Յայսմաւուրս և 'ի հին Տօնականս. և գիւղն այն կոչի Գօմ Բեթլայէ, և վիճակն ԿՈՂՈՎԻՏ և ՆՍՊԱԳՈՒՆԻՔ. — Ի հարաւոյ սորա և բավանդակ Մշոյ գաւառին կան ԶԵՐԸԳՈՒՆՈՒ վիճակն և ԽԻԶԱՆ 'ի հարաւոյ Բաղիշու, համանուն աւանաւ. և ՇԻՐՈՒԱՆ 'ի մերձ հարաւոյ նորա, յորում նշանաւոր է Շիրվան Գալէսի բերդ։

76. Յարևելից հիւսիսոյ վիճակացս և յարևմտից Ծովուն Վանայ՝ կայ անուանի գաւառն ԲԱՂԻՇՈՒ, յանուն քաղաքին որ և ԲԻԹԼԻՍ կոչի առ համանուն գետով, 'ի բարձու 4837', 'ի կէսս երից ձորոց՝ որոց վտակք օժանդակեն զՏիգրիս, և 'ի հնումն կոչէին ՍԱԼՆՈՅ-ՁՈՐ, որ է գաւառ Աղձնեաց. քարաշէն են տունք և այլ շինածք քաղաքին և կամուրջք, և զուարճաւէս գրիւք և պարտիզօք, առողջարան օդով և ջրով. ունի բերդ ամուր 'ի բարձու, այլ խանգարեալ և ամայի. մզկիթ հոյակապ առ նմին և կարաւանատունք, ապարանք վիճակապետին՝ որ է պէկ, կան 'ի կոհակ մի լերին 'ի միջավայրի արևելեան ձորոյն, իբրև 280' բարձր քան զքաղաքն, դիտակ տեսարանաւ։ Վաճառք քաղաքին են կտաւք և խաղողս, ցքի, ծխախոտ, խէժ և պտուղք։ Բնակիչք 3 կամ 4.000 տուն, յորս 800 Հայոց, որոց են չորք եկեղեցիք 'ի քաղաքին, և չորք արտաքոյ 'ի մենաստանս, որ են Ամրդօլու վանք, Խնդրակատար Աստուածածին, Ակներ Աստուածածին և Գամոյ կամ Տարբերանց Աստուածածին. առաջինն՝ որ ստուգաբանի Ամլորդւոյ վանք, այսինքն Յովհաննու Կարապետի, պայծառագոյն վարժարանաւ յետ ԺԶ և 'ի ԺԷ դարու, և յեկեղեցւոջ նորա մեծի հանգչին Վարդան և Բարսեղ գիտնական վարդապետք։ — Ի գիւղորայս Բաղիշոյ՝ որ համարին 80իւ չափ, նշանաւորք են Ծաղաձոր ցրտաբուխ աղբերբ 'ի վիմէ։ — Ամք, յորում ուխտատեղի Ս. Յակովբայ Եղբօր տեառն։ — Պօռ, առ որով վանք Ս. Յովհաննու կամ Նուրշէնցոյ։ — Խուլթիկ աւան մեծ 400 հայ տամբք։ — Ծամփոր ապառաժ յարևմտից Ամպայ, ընդ որ բացեալ կայ հուն անցի կառավանին իբր 20' ընդ երկայն։ — Ի հիւսիսոյ քաղաքին ձգի Ռահուայ ձորահովիտ ընդ արևմուտս 'ի Մուշ, ընդ որ անցանէ կարավանն, և լինի 'ի նմա բաց ձեան անհնարին. վասն որոյ իջևանս քարաշէնս շինեալ է անդ, յորս նշանաւոր է կոչեցեալն Ալուճէ յարևելակողմն։

Յելից Բաղիշու ընդ մէջ ծովուն և Խիզանոյ կան ՏԱՏԻԿ և ԿԻՐՃԷՆՏԷՐԷ փոքր վիճակք, առաջինն կրէ զանուն միոյ 'ի գաւառացն Աղձնեաց, որոյ գլխաւոր տեղի լեալ թուի Դաւառանն աւան յարևմտեան ծովեզեր Վանայ ենթահանգիստ վաճառաբարձ նաւուց։

77. Ի հիւսիսոյ Բաղիշու և 'ի Ռահուայ ընդ արևմուտս մինչև 'ի Վարդոյ ձգեալ տարածանի դաշտն և վիճակ ՄՇՈՅ, որ է ՏԱՐՕՆ գաւառ հին, 'ի հարաւոյ ունելով զՍԻՄ լերինս Սասնոյ, Խուլփայ և Խութայ, 'ի հիւսիսոյ զՊուլանուխ և զխնուս վիճակս. Մուրատ յարևելից իջեալ անցանէ ընդ դաշտն ընդունելով յաջմէն զՉորդահուր որ 'ի Պինկէօլէ գայ, և զԿԲԱՃ՝ որ 'ի բարձանց քարաժեռաց անկանի 'ի նա, և յահեկէ զՄեղրագետ որ և Գոռգուռ՝ որ 'ի Նեմրութ լերին բղխէ։ Հարթածաւալ բարձրաւանդակ է դաշտն Մշոյ 3.500–4.000' բարձր, և ՁՈՒԽՈՒՐ կոչի արևելակողմն. քաջ մշակեալ և յոյժ բարեբեր է, անուշոտ և քաղցրաջուր ըստ հին նկարագրին Զենոբայ. նշանաւոր ևս է ամենայն յիշատակօքն կրօնական, ուսումնական և արիական հանդիսից նախնեաց մերոց, և մանաւանդ Թարգմանչացս և տանն Մամիկոնեանց։ — Գլխաւոր տեղի գաւառին է ՄՈՒՇ քաղաք յարևմտակողմն, 'ի ստորոտս Սիմ անուանեալ լերանց 'ի Նախնեաց, որ և Տաւրոսական լերինք ըստ նոցա. առ ձորաբերանով, ընդ 'ի մէջ ունելով և բերդ աւերակ, և առ վտակաւ օժանդակաւ Մեղրոյ. չէք նմա շինուած նշանաւոր և ոչ ճարտարութիւն արուեստից քաղաքին, որոյ վաճառք են արդասիք երկրին, մեղր, գաղզէ, ծխախոտ, չամիչ, գինի, և այլն։ Բնակիչք իբրև 8.000. յորս 700 տունք են Հայոց առաքելեայց և հռոմէականաց, և հինգ եկեղեցիք։ Ի 100իւ չափ գիւղորայս Մշոյ են իբրև 22.000 ոգիք Հայք. այլ բնակիչքն Քիւրդք են շինականք։

78. Նշանաւոր տեղիք Մշոյ են 'ի հարաւոյ Մեղրագետոյ. յելից քաղաքին Մօկունք գիւղ, և մերձ նմին 'ի լերինն Աղնդէրր (Ասպկանդերդ) և Կոփառ բերդ։ — Երկժամու յելից հարաւոյ քաղաքին կայ Առաքելոց վանք անուանի որ և Դղըրղու վանք, առ ստորոտ ՏԻՐՆԿԱՏԱՐ լերին. տաճար եկեղեցւոյն շինեալ է 'ի Լուսաւորչէն և ամփոփեալ ընդ բեմիւն զնշխարս Առաքելոց. յարևելից պարապոյ վանացն կան խաչաթոռք արձանք գերեզմանաց Թարգմանչացն Դաւթի Անյաղթի, և այլոց ոմանց։ Առաջնորդի վանացս թեմ են գիւղորայք հարաւոյ Մեղրագետոյ. յորոց մի է և Խասգիւղ աւանագեղ, և Նորշէն կամ Փոքր-Նորշէն վասն բնակչացն հռոմէականս գոլոյ, 'ի հիւսիսոյ վանացն. կայ և Քուրդ-Նորշէն հեռագոյն ընդ մէջ Գրգռոյ և Նեմրութայ։ Յարևմտից քաղաքին 'ի նմին կողման գետոյն կան Խուրզն և Խուշէն գեօղք, յառաջնոյն ծագեցաւ մեծն Մովսէս քերթողահայր և պատմահայր մեր. երկրորդն թուի Հաշտեանս աւան շինեալ 'ի հնդկազարմ քրմաց Դեմետրի և Գիսանեայ։ Մերձ սոցա 'ի լերին կայ Ս. Յովհաննու Եղրդութ վանք շինեալ 'ի Լուսաւորչէն, յորում պահիւր չէր իւղոյն որով Տէրն մեր օծաւ, և աջ Արիմաթացւոյն։ — Իսկ 'ի հիւսիսակողմն կամ յաջմէ Մեղրագետոյ կայ Խասի կամ Հացէկ գիւղ, հայրենիք մեծին Մեսրովպայ հեղինակի տառիցս և հօր հայերէն դպրութեանց. — Ալիճու, Քրդաքոմ, Վարդենիս, և այլն։

79. Այս ամենայն յահեկէ և 'ի հարաւոյ Արածանոյ կայ. իսկ յաջմէն որ է արևմտեան հիւսիսային և լեռնային մասն վիճակին՝ նշանաւոր տեղիք են Ս. Կարապետ 'ի ծայրս սահմանաց Մշոյ վեց ժամու հեռի, 'ի սահմանակցութեան Վարդոյ, 'ի Քարքէ լերին իբր 6000' բարձր. անուանի ուխտատեղի Հայոց. որ 'ի Թուրքաց Չանլը-քիլիսէ կոչի վասն զանգակատանն, կառուցեալ յԻննակնեան տեղիս պաշտամանց դիցն հնդկահայոց, զորս ջնջեալ Լուսաւորչին՝ նուիրեաց զտեղիս առ Ս. Կարապետն, առաջնորդ վանացն կարգեալ զասորին Զենոբ Գլակ, վասն որոյ

և Գըլըճոյ Հան կոչեցաւ, որ բազում անգամ աւերեալ 'ի Պարսից և աւարեալ 'ի Քրդաց. շէն և կանգուն կայ պարսպաւ ամրացեալ։ Յառանձին մատրունս եկեղեցւոյն պահին նշխարք Ս. Կարապետին և Աթանագինեայ, Ս. Սանդխտոյ և այլոց սրբոց. Լուսաւորչի գաւազանն համարի մատուռն Ս. Յարութեան։ Արտաքոյ պարսպացն կան մատրունք հանգստարանաց Ս. Անտոնի և Կրօնիդեայ և Լուսթանց խոստովանողացն, և հնագոյն ճգնարանք նոցա և գերեզմանք ուխտին։ Առաջնորդ վանացս ունի թեմ զհիւսիսակողմն Մեղրոյ, և միաբանքն են իբրև 30 ոգիք. յառաջ քան զսակաւ ամս ուղղեցաւ անդ և վարժարան մանկանց։ — Յարևելից վանացս ժամու հեռի կայ Աշնէշ որ է Յաշէշ անդիք բազմաղօհ պաշտամանց գեղ, ուր զառաջին եկեղեցին կանգնեաց Լուսաւորիչն, որ կործանեալ և նորոգեալ, արդ 'ի մատուռն մի եկեղ փոխեալ է. յորում ամփոփեալ կան նշխարք մեծին Յուսկայ Պարթևի և դստեր նորին Շուշանայ։ Ի հարաւոյ նորա և մերձ յԵփրատ կան Մաղրաշէն կամ Մընչաշէն, յորում ամփոփեաց Լուսաւորիչ զմասն նշխարս Ս. Կարապետին։ Մերձագոյն յԵփրատ 'ի հիւսիսոյ՝ կայ Ոզնէբէր բերդ 'ի դրակատար բլրի, ուր ամրանայր Արշակունին բռնաւոր, վասն որոյ Օսմանեանք քանդեցին զբերդն։ — Ի հարաւոյ նորա կայ Սուլուխ գեօղ և կամուրջ երկայն 14 կամարօք 'ի վերայ Մուրատայ, շինեալ յաւերակաց Աշտիշատայ 'ի Լէնկթիմուրէ։ — Ի հարաւոյ Ս. Կարապետին կայ Կոռզիւո գեօղ, առ որով Մուրատ (որ և Եփրատ) աճեալ գնդշմամբ իջանէ ընդ զառիվայր գետս յորդահոսան և քարավէժ ալեօք և անցանէ 'ի վիճակն Կինճայ։

80. Յարևելից Մշոյ և յարևմտակողմն ծովուն Վանայ, 'ի հիւսիսոյ Բաղիշու և 'ի հարաւոյ Պուլանըգայ՝ կայ վիճակն ԽԼԱԹ, 'ի ԲԶՆՈՒՆԵԱՑ գաւառի Վասպուրական աշխարհի, յորմէ և ծովն անուանեցաւ Բզնունեաց ծով։ Ի սմա ամրանայ 'Նեմրովթայ լեառն՝ 'Նէմրութ կամ Մնրութ կոչեցեալ, իբրև 9–10000՝ բարձրութեամբ, և է հրաբուխ շիջեալ, ջրալիր բաժակաւ, զոր և չանմարան ազբեր Մեղրոյ գետոյն ասեն լինել։ Ի հիւսիսակողմն նորին կայ Նազուք լիճ (18) կամ Նազիկ, և 'ի հարաւակողմն Ըշփաբազէշ անուանեալ անհեղեղ քարինք 50 կամ 60 եղեալք 'ի դաշտին, զոր ուղղեւորմունս ասեն լեալ Նեմրովթայ և 'ի քար փոխեալ՝ ցասմամբ Աստուծոյ, որ և զգաստակերտ նորա 'ի գլուխ լերինն՝ ջրասոյզ արար։ — Քաղաքն ԽԼԱԹ մայրաքաղաք Բզնունեաց 'ի հնումն, և ԽԱԼԱԹ ըստ Արաբացւոց՝ կառուցեալ է 'ի հիւսիսային արևմտեան ծայր ծովուն 'ի սարահարթի խառնարհելոյ 'ի ծովն կոյս հրաշագեղ իմն և անհման դրիւք. լերամբք 'ի թիկանց, կապուտակաւ ծովուն զառաջեաւ և շուրջանակի պարտիզօք զուարճացեալ. պայծառանայր 'ի միջին դարս հարստութեամբ Թուրք թագաւորաց Շահի Արմէն կոչեցելոց, որոց մնացուածք գաստակերտաց և շիրիմք հոյակապք և վայելչագործք, քարանձաւք ձեռագործք, խուռն գերեզմանք և մահարձանք մահմետականաց, և բերդ աւերակ առ ծովեզերբն, յիշեցուցանեն զնախկին փառսն. իսկ այժմ աւեր և ամայի՝ բնակեալ է 'ի Քրդաց իբրև 100 տանց։ — Ժամու հեռի 'ի Խլաթայ կայ Մառնէշէն 'ի կողս լերին, շինեալ 'ի Թագէէ առաքելոյ, ըստ աւանդելոյ տեղացեաց. ուր և ցուցանեն անդ զվէմն Գիւթահու որմնապատ մատրանաւն, զի 'ի նմա սուրբ չքացեալ գիւտոյ. առ առատով նորին բղխեն աղբերք սառնորակ և ականակիտ ջրոյ, և 'ի վէմն քանդակեալ են խաչք։

81. Յարևմտից հիւսիսոյ Խլաթայ կայ ՊՈՒԼԱՆԸԳ վիճակ, բաժանեալ 'ի Վերին և 'ի Ստորին, առ կոչի ԿՈԲ, ուստի և լեառն Խոզլու որ 'ի սահմանս նորա, յորմէ ելանէ և առու Կօփառու կոչեցեալ. և առ նմին գիւղն Կոբ 150 տամբք. և յերի Վանն Կոբոյ յանուն Ս. Դանիէլի ծերոյ։ Վերնոյն Պուլանըգայ գլխաւոր գիւղ է Եռնձուկ 100 տամբք. բնակիչք վիճակիս են Քուրդք և Հայք կարովիք։ — Յարևմտից վիճակիս ձգի Պլեճան կամ Պիլէճան լեառն՝ ընդ հիւսիս 'ի Մուրատ գետ և ընդ հարաւ 'ի Նազուկ լիճ, յորոյ գագաթան զրուցեն բնակեալ երբեմն Պարոյրայ (Պառոյ) ուժեղ թագաւորի, և որդւոց նորա գահավիժեալ 'ի լեռնէն կորայ 'ի յափշտակել զկայծակնաթափ թուր հօրն իւրեանց, և հեղձեալք 'ի նմին տակաւին հոգիք նոցա ասեն պայքարին 'ի ջուրսն ուրբաթու ուրբաթու։ Յայն կողմն լերինն՝ այսինքն է յարևմուտս՝ կայ փոքրիկ վիճակն ԼԻՋ, համանուն գիւղիւ մերձ 'ի Մուրատ, 60 հայաբնակ քարաշէն տամբք։ — Ի հիւսիսոյ Պուլանըգայ, յելից Վարդոյի և 'ի հարաւոյ Թէքմանայ (71) կայ ԽՆՈՒՍ վիճակ, յորում խաղան Գոռզրազլու և Գօղէնօս և իջանեն 'ի Մուրատ 'ի Պուլանըգ. հովիտ է ընդարձակ, 'ի հարաւոյ ունելով զլերինս Խամուրպէրտ, Զիռանէգ և Խամուր, և աղաջուր աղբերս շատ, յորոց շատ մեծ է. առ Դուզլու ջրով կայ 'ի բարձու բերդաքաղաքն փոքր ԽՆՈՒՍ որ է Խնուն աւան հին, հզօր պարսպօք և քարաշէն կամրջօք 'ի վերայ գետոյն, զորով կան և աւերակք եկեղեցեաց։ — Յելից Խնուսոյ և 'ի հիւսիսոյ Դուզլու գետոյ կայ փոքրիկ վիճակն ԿԷՕՔՍՈՒ 'ի հարաւոյ Բասենոյ. յորում Խոլլըգէն գեօղ և Կէսուռ բնակեալ 'ի Քրդաց։

82. Յելից վիճակացս կայ ՄԱՆԱԶԿԵՐՏ կամ Մէլազկերտ վիճակ, 'ի հարաւոյ Քէլէճ-Կէտուկ լերանց, Պայէզիտոյ և յարևմտից կուսակալութեան Վանայ, 'ի հիւսիսոյ Խլաթայ, և ունի զհին գաւառն ԱՊԱՀՈՒՆԵԱՑ մասամբ ՀԱՐՔայ. Քաղաքն ՄԱԼԱԶԿԵՐՏ որ է ՄԱՆԱՎԱԶԱԿԵՐՏ շինեալ 'ի Մանաւազայ յորդւոյ Հայկայ՝ կայ յահեկէ Մուրատայ, առ փոքու վտակաւ. երբեմն աթոռ իշխանաց Ուշտունեաց և եպիսկոպոսի. 'ի ԺԱ դարու պաշարեալ 'ի Տուղրիլայ վայրապար, տաւս ապա յԱլփասլանայ և աւերեցաւ. կիսաւեր կան ցարդ պարիսպք նորա հզօրք և բերդն, յորում նաև կուսակալն. բայց բնակութիւն քաղաքին նուազեալ է, 'ի Քրդաց ամենայն և 'ի Հայոց տանց իբր 50։ Կամուրջք հաստակառոյցք արկեալ կան 'ի վերայ գետոյն և 'ի վերայ օժանդակի նորուն Սարըսու կամ Բուլանըխ? կոչեցելոյ։ Յարևմտից քաղաքին կայ Օծի գիւղ աւերակօք հին շինուածոց. ասէ թէ գումարեալ ժողովն Յովհաննու Մանազկերտցւոյ։ — Դոնիզլու գեօղ յելից հիւսիսոյ քաղա-

Պայեզիտ. — Bayezid.

քին առ համանուն լերամբ, ուր և Աղջոր գեօղ և աւերակք։ — Հիւսիսակողմն Մալազկերտոյ ԹՕՐԼԱՒ կոչի և բազում շինից աւերակք են անդ, և երկիրն երիզուած է, և Թուխ ԳԵԼԵԱ գաւառ Տուրուբերանի։

Զ. ՊԱՅԵԶԻՏ ԳԱՒԱՌ

83. ՊԱՅԵԶԻՏ կուսակալութիւն անձուկ է սահմանաւ, և ձգի յարևելից 'ի սահմանակցութենէ բաժնի Ռուսաց և Պարսից՝ յարևմուտս ցԲաւէն. 'ի հիւսիսոյ սահման ունելով զմասն Բաւէնոյ և զԿաղզուան Ղարսայ. 'ի հարաւոյ զՄալազկերտ և զնահանգն Վանայ. լերամբք բարձամբք պարսպեալ ամենուստ, յորոց և Բարձրն Արարատ 'ի հիւսիսի արևելակողմանն անջրպետ ընդ բաժինն Պարսից. և Ալա-տաղ 'ի միջավայրս հարաւակողման, յորմէ բղխեն արևելեան ակունք Եփրատայ, որոյ ընթացեալ և յարևմտից կողմանէն վտակս յոլովս՝ առատանայ և խաղայ ընդ հարաւ 'ի Մալազկերտ։ — Յարևմտակողման նահանգիս առաջին վիճակ է փոքր՝ ԽԱԼԻ-ՍԵԶԸ ընդ մէջ Բաւէնոյ և Թօպրաքի, ջրաւէտ և խոտաւէտ երկիր դաշտաձև լեռնադաշտ. յորում առ Տօղու կամ Տօհէ գիւղիւ յերկաս քարայրերին վիմափորեալ կայ սեպագիր արձանակ մեծ, և կոչի Նաղշը-տաշ ինքն և լեռնանն, և գեօղին մի Քրդաց առ նովաւ։ Ի հիւսիսի վիճակիս միջասահման նորա և Բաւէնոյ և Ալաշկերտու ամրանոց սրակատար Քէօսէ լեռան, որ է Մուսա կամ Մուսաէտ, եւ և Չրաքալը վասն բազմութեան աղբերականց, իբրև 9000՛ բարձր. անուանի ուխտատեղի վասն նահատակութեանն 'ի նմա սրբոյ Սուքիասանց Քաջից. որոց և նահատակութեան տեղին և աղբիւրն բղխեալ 'ի նոյին աղօթից՝ ցուցանի առ սառրաւոքն. 'ի հնումն վիճակէր Բագրևանդ գաւառի։

84. ԱԼԱՇԿԵՐՏ վիճակ ընդարձակ, յելից Խալխալեայ, 'ի հիւսիսոյ Խամուրայ, յարևմտից Նահիճէ և 'ի հարաւոյ Շահեաղ լերանց, որք անջրպետեն զԿաղզուան. Միջավայր գաւառիս յոր ճապաղին բաղուկք Եփրատայ՝ դաշտավայր է ընդարձակ, 5000՛ և աւելի բարձր, պարարտ և գեղեցիկ. գլխաւոր տեղի գաւառին է ԹՕՓՐԱՔԳԱԼԷ քաղաքաւան, 'ի հնումն ԶԱՂԱՐՇԱԿԵՐՏ, 'ի ստորոտս Շահեաղի 'ի բարձու 5945՛, առ վտակաւ փոքու, պարսպաւ և բերդաւ 'ի սրածայր բլրի, զոր փոքր մի խանգարեցին Ռուսք, և զհայ բնակիչս երկրին 'ի գաղութ տարան. և յետ այժմ յաւանին 50 տուն Հայոց և իբր 200 Տաճկաց։ Իբրև 40 գեօղք են Ալաշկերտոյ։ — Յելից Ալաշկերտոյ կան ՆԱՃԻՒ և ԽԱՄՈՒՐ վիճակք. առաջնոյն գլխաւոր գեօղք են Օմալը, Գարաքիլիսէ՝ յաջմէ Եփրատայ. երկրորդին բերդաւանքն Խամուր և Շուն-Գօլէ յահեկէ կամ 'ի հարաւոյ գետոյն։

85. Յելից սոցա կայ վիճակն ՏԻԱՏԻՆ, յարևմտից Պայեզիտու. 'ի սմա են ակունք Եփրատայ յարևմտեան հարաւային ծայրի, ուր ամրանայ Ալա-տաղ, այն է լեռան Նպատեայ 10,000՛ բարձր, և յելից նորա Ոջի, տեղիք ծննդեան և նահատակութեան Ս. Ոսկեանց. 'ի գաւառի ԾԱՂԿՈՏԱՆ. որոյ գլխաւոր տեղի ԶԱՐԵՀԱՒԱՆ Թուի մերձ կամ նոյն ինքն ՏԻԱՏԻՆ, յաջ_

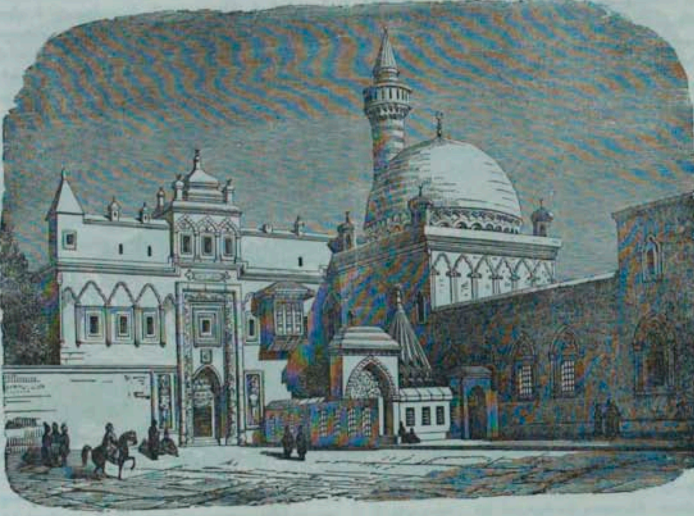

Դղեակ Պայէզիտայ. — Le Chateau de Bayezid.

մէ Եփրատայ. բերդաւոր, այլ անշքացեալ վան գաղթելոյ Հայոց։ Յարեւմտից հիւսիսոյ Նորա որպէս և Աշտաղ լերին՝ ամբառնայ երկայնանիստ գագաթամբ լեառն Նպատ, յորում յաղթս կացեալ Մեծին Ներսէսի գնաց զպատերազմն Հայոց և զյաղթութիւն ընդդէմ Պարսից 'ի Ձիրաւ դաշտի՝ որ ձգի ընդ մէջ Նահիճէի և Տիրառնայ. և յանուն նորին կայ ցարդ գեօղ մի յաջմէ Եփրատայ. և 'ի գագաթան լերինն մատուռն՝ սրբաթաւորք Ներսէսի. 'ի հիւսիսային արեւելեան ստորոտս լերինն առ Եփրատ գետով կայր Բագաւան աւան պաշտաման դից և հանդիսից. մերձ գոլով և 'ի Ըմոնդէշէն լեառն, զոր նախնեաց Նպատաւորին՝ որոյ կարապետին, անդ մկրտեալ զՏրդատ արքայ բիւրուք աշխարհագումար բանակի նորին. և կանգնեաց եկեղեցի, որ այժմ կոչի Իւչքիլիսէ, և է մի յանուանի ուխտատեղեաց Հայոց և 'ի հրաշակառոյց ընդարձակ տաճարաց, որ կանգնեցաւ օժանդակութեամբ Հերակլեայ կայսեր 'ի վերայ փոքու դրիգորականէն եկեղեցւոյն յամին 634-9. և ցարդ կանգուն և չէն կայ և հիացուցանէ զանցորս. քառորդաւ հեռի յեկեղեց վանացն կայ աւեր մկրտութեանն Հայոց, և խաչադրոշմք յոլովք փորեալք 'ի քարաժեռի աղընթեր։ — Ի հիւսիսակողման մերձակայ կայ լիճն Պուլանըղ փոքու կղզեկաւ, յորմէ եղանէ գետ համանուն և ստանձնէ զՆորանս 'ի Նախջուան գաւառի.

86. Ցեկից Տիրառնայ ընդ մէջ գաւառաց Ռուսաց և Պարսից և Բերկրոյ մերձակի Վանայ, կայ մերձակն կամ ընկէկ գաւառ ՊԱՅԷԶԻՏ, տարածեալ 'ի ԿՈԳՈՎՈՅՎԻՏ և 'ի ՄԱՍԵԱՑՈՏՆ հին գաւառս Այրարատայ. Գլխաւոր աւան գաւառին է քաղաքն ՊԱՅԷԶԻՏ 'ի զառիվայրի քարաժերին հայելով 'ի խոր անդունդս, ունի բերդ և գեղեցիկ ապարանս կուսակալի՝ 'ի բարձու նիրու 6000'. բարգաւաճեալ է վաճառականութեամբ ընդ Պարսս, այլ անշքացեալ և նուազեալ 'ի սակս պատերազմաց Ռուսաց յամին 1828, և յայսմ եւս ամի (1854), յորում Ռուսք դարձեալ տիրացան նմին հարեալ զՕսմանեանս բանակեալս առ քաղաքաւն, և առ վայր մի թողեալ՝ դարձեալ առին և սկսան ամբացուցանել զայն։ — Ի հիւսիսոյ Պայէզիտայ կայ Ձօնկէսար աւան. և 'ի նորին հիւսիսոյ յահեկէ Պալըգլը գետոյ Արծափ, որոյ անուանի էր բերդ 'ի հնումն. 'ի նմին կողման էր և Դարօնիչ վանքն կամ Դարոյնք սուրբ Աշոտ իշխան յէ դարու շինեաց զմեծ տաճարն Ամենափրկչի. և եդ 'ի նմա զփրկչական պատկերն զբերեալն 'ի Կոստանդնուպօլսոյ, որ արդ պահի յէջմիածին. բայց ոչ գիտեմ թէ մնայ ինչ 'ի տաճարէն.

Ի. ՎԱՆ ՆԱՀԱՆԳ

87. ՎԱՆԱՅ կուսակալութիւն որ յերկրին Թրքաց բովանդակի, սահմանս ունի 'ի հիւսիսոյ զՊայէզիտ նահանգ, յարեւմտից զՄուշ, 'ի հարաւոյ զՔրդաստան ընդ մէջ Ճէզիրէ և Մուսուլ գաւառաց, յարեւելից

զԳարսից Հայաստան կամ զԱտրպատական ։ Մեծ մասն ընդարձակ նահանգիս սակաւաբնակ է արդ. սակս Քրդաց բնակչութեան, բաց 'ի մերձաւոր սահմանաց Ռուսաց Վանայ, որ և Բզնունեաց Ծով, և է սա մեծագոյն ամենայն լճաց Հայոց և համօրէն արևմտեան Ասիոյ, իբրև 80 մղոն ընդ երկայնն 'ի Դատուանայ ցմուտս Պանտուամահի գետոյ 'ի Բերկրի. և աւելի քան զքառասուն ընդ լայնն յՈստանայ ցարեւմտակողմանս Արճիշոյ, տարածութիւն երեսոյն իբրև հազար երկերիւր մղոն քառ ։ Ջուրն աղի և բորակուտ է, և բերէ տառատակս Տառեխ ձուկն միայն, ընդունի գետս և վտակս իբրև 40 'ի շրջակայ բարձրաւանդակացն, բարձր գոլով և ինքնին 5130'. և տակաւ ընդարձակի յորդութեամբ ջուրցն ընդունելոց. արևելեան հիւսիսային կողմն, պարանոցաձև երկայնեալ է ընդ մէջ Բերկրոյ գաւառին և Արճիշոյ. և պարագրի նոքիմբք, և Արծկէով 'ի հիւսիսոյ. Խլաթաւ և Բաղիշով յարևմտից. Գաւաշաւ և Ոստանաւ 'ի հարաւոյ, և Վանայ վիճակաւն յարևելից. և յամենայն կողմանց ունի բարձրաւանդակ լերինս ։ Ի հնումն ընդ մէջ կային աշխարհաց Տուրուբերանի, Աղձնեաց և Վասպուրականի, և համարեալ էր ընդ գաւառս յետնոյս, այսինքն է 'ի Բզնունիս և 'ի Ռշտունիս և 'ի Տոսպ և այլն ։

88. Ցարևմտակողմն հիւսիսոյ ծովուն և նահանգին և յելից Խլաթայ կայ վիճակն ԱՐԾԿԷՈՅ որ այժմ կոչի ԱԼՃԱՎԱԶ կամ Ադիլճէվազ. մասն հնոյն Բզնունեաց, որոյ գլխաւոր աւանն է ԱՐԾԿԷ քաղաքաւան յեզր ծովուն, յոր առապարեալ ջուրցն գրաւեալ են զմասն ինչ նորա և զբերդն գլխովին. բայց է նորա և վերնաբերդ 'ի բարձու և պարիսպք 'ի զառիվայրի, այլ սակաւաբնակ. անուանի է աւանս քաղաքին 'ի Տուղրիլայ 'ի ԺԱ դարու, յորում չէն էր յոյժ. 'ի հիւսիսոյ արևելից նորին 'ի գեղադիտակ լերին կայ ուխտն Սքանչելագործ, յանուն խաչին որ ունի զմասն տաշտի յոր լուացաւ Քրիստոս ։ — Ի հիւսիսակողման վիճակին ամբառնայ Սիփան լեառն բարձրագագաթ իբրև 11.000'-13.000'. լճակք մանունք գտանին առ ստորոտովքն ։ — Ի հիւսիսոյ Արծկէոյ ընդ մէջ Մելազկերտոյ և Խամուրայ և Արճիշոյ կան ԲԱԴՆՈՑ և ՍԱՐԸՍՈՒ վիճակք յԱՂԻՈՎԻՏԻ հնոյ, գաւառայր խոտաւէտ, արօտք արածականաց Քրդաց, յորոց Հայաբնակքն տաճիկ գրաւեալ ունի զհիւսիսակողմն ծովուն ։ Գլխաւոր աւանն է ամուրն Բադնոց ։

89. Ցելից հարաւոյ սոցին կայ ԱՐՃԷՇ, 'ի մտից Բերկրոյ և 'ի հարաւոյ Պայէզիտու և է հին երկիր ԲԱԶՐԵՐՈՒՆԵԱՑ և ԱՐՃԻՇԱԿՈՎԻՏ գաւառ, զոր արդ Քուրդք ունին ։ ԱՐՃԷՇ քաղաքաւանն անուանի 'ի բերան գետակի համանուան յեզր պարանոցաձև ծովուն, գրաւեալ է 'ի ջուրցն մեծաւ մասամբ, վասն որոյ և լքեալ 'ի բնակչաց ։ Ի հիւսիսոյ Արճիշոյ 'ի ձորամէջս լերանց կայ անուանի ուխտն Մեծոփայ վանք յանուն Տիրամօր, յորմէ էր Թովմաս վարդապետ 'ի ԺԵ դարու, որ գրեաց զանցս ժամանակին 'ի Լէնկթիմուրայ, և գերեզման նորա և այլոց վարդապետաց գիտնոց կան հանդէպ վանացն, ընդ որս և Յովհաննու Ողնակեր կոչեցելոյ 'ի Ցորանեան գեղջ, յորում գոյ և եկեղեցի համանուն շինեալ 'ի ՉԽ. 1291 ։ Գոյ և յԱճանց գեղջ 'ի գաւառամիջին ուխտատեղի Ս. Գէորգ անուն. և Մողալանց աւերակ մերձ 'ի ծովն յարևմտից Արճիշոյ փոքր և վայելուչ եկեղեցեաւ, այլ կործեալ և քանդեալ յալեաց ծովուն ։

Ցելից և 'ի հարաւոյ Արճիշու կայ ԲԵՐԿՐԻ վիճակ յԱՌԲԵՐԱՆԻ գաւառի հնում, գաւառածաւալ երկիր, վասն որոյ և Բէրկրի-դաշտ կոչի, յանուն Բէրկրի աւանի, որ արդ անշքացեալ է և բերդ նորա ամայի կայ առ գետով իւրով, որ կոչի և Պանդամահի ։ Ցայնկոյս ջրոյն կայ անուանի ուխտատեղի մենաստանն Տէր Յովհան Որդի Ս. Ստեփանոսի, 'ի փապարս ահեղ և բարձր բարձր քարաժեռից. և 'ի գլուխ քարաժերին Ածէլան Աստուածածին վանք, ուր զառաջին պատարագն մատոյց սուրբն, և յետ այնորիկ արգել զանձն 'ի պատարագելոյ և յելանելոյ արտաքոյ վանացս, ուր և հանգեաւ 'ի կէս ԺԳ դարու ։ — Ի հարաւակողմն գաւառին Բերկրոյ առ Գարաւլոյ գետով 'ի ստորոտս լերանց կայ Գուշիճ գիւղ մեծ և բերդ ամայի հանդէպ նորա 'ի բարձու ։

90. Ի հարաւոյ Բերկրոյ յարևելակողմն ծովուն Բզնունեաց տարածի բուն վիճակն ՎԱՆ, երկուց ժամուց լայնութեամբ ցլեառն Վարագ, և բազում ժամուց երկայնութեամբ 'ի հարաւոյ ընդ հիւսիս, 'ի ձորաձև գաւառի խոնարհելոյ 'ի ծովն կոյս. 'ի հնումն կոչէր ՏՈՍՊ գաւառ, յորմէ և ծովն Տոսպայ, որ և յարտաքնոցն կոչեցաւ Թոսպեան լիճ. լերինքն շրջապարիսպք բարունք և ապառաժք են բայց ստորոտք նոցա և համօրէն գաւառն բերրիք իւրովք՝ բարգաւաճեալ և զարդարեալ այգեօք, պարտիզօք և անդաստանօք. և այսպիսի վիճակի լինել և յառաջ քան զամս չորեքհազար, և բնակեալ բազում շինութեամբք. զորս նկատեալ Շամիրամայ դշխոյի՝ ցանկացաւ շինել անդ իւր քաղաք ամարանոց և շինեաց զանուանին յարևելս հնութեամբն և ամրութեամբ քաղաք՝ որ և ցարդ յիւր անուն կոչի ՇԱՄԻՐԱՄԱԿԵՐՏ կամ ՔԱՂԱՔ ՇԱՄԻՐԱՄԱՅ, և յաճախագոյն եւս ՎԱՆ, յանուն երկրորդ շինողին կամ նորոգողի՝ որ կարծի լինել Վան՝ նախորդ Վաչէի յետնոյ թագաւորի Հայկազնեայ ։ Դիրք քաղաքին են 'ի բարձու 5137', իբր կիսով փարսախաւ հեռի 'ի ծովեզերէն, կրկին պարսպօք և խոր խրամով այլ ցամաք՝ պատեալ. և աշտարակօք ամրացեալ. բայց հզօրագոյն ամրութիւն և պարիսպ 'ի հիւսիսոյ կողմանէ ունի զկրայլին կարծր քարաբլուրն որ Ղալա կոչի 'ի Քրդաց, և է երկայնանիստ ուղղաձև իմն բարձրացեալ 'ի միջոյն, յարևելից ընդ մուտս ձգեալ իբրև 1700' ընդ երկայնն և իբր մղոնաւ և կիսով շրջապատաւ, գրեթէ անմատոյց և անշէջ բարձրացեալ 'ի հովտէն, 'ի հիւսիսոյ կողմանէ միայն սակաւ ինչ առկայեալ գոլով. վասն որոյ և կարգ կարգ պարսպօք և մարտկոցօք պատապարեալ է յայնմ կողմանէ. 'ի գագաթան նորա է գերահռչակ Վանայ Բերդն, զոր և այլազգիք Վան Ղալէսի կոչեն, զմասամբ կամ զելոյն ունելով յարևմտից 'ի ծովակողմանէն, յ'Իսքէլէ Գափուսի դրանէ քաղաքին. և է Ճանապարհն ահեղ և ուղղորդ, և մարտկոցօք և որմովք զգուշացեալ. երևին անդ և ճիգացուածք քարակտուր աշտ-

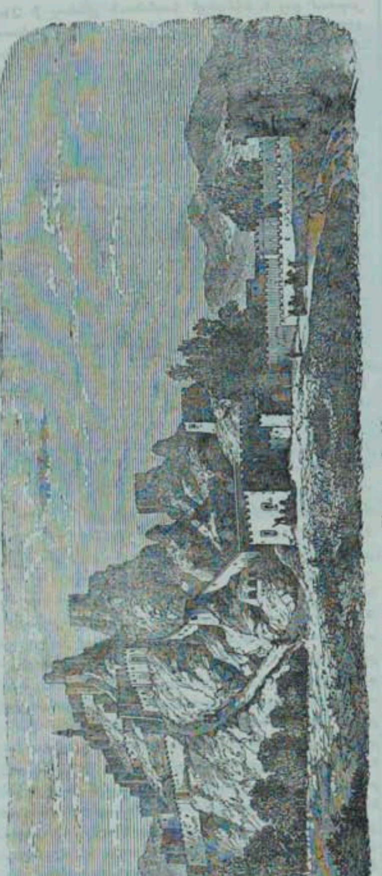

Վանայ Բերդն. — Le Château de Van.

Ճանայ Հնոյ Ճանապարհի, որ խանդարեալ է, և չոյնագոյն են և ամփիթատրաձև տախտից կամ նստարանաց 'ի ծովն հայելով. որք եթէ ոչ 'ի Շամիրամայ՝ հատեալք են 'ի Գագկայ Արծրունւոյ, զի և սա

և հայր սորա Գիրենիկ 'ի վերջկոյս Թ դարու՝ արարին բազում և նշանաւոր շինութիւնս 'ի քաղաքին և 'ի բերդին. և Թերևս նոցա գործակերտ իցէ աւերակ եկեղեցին Ս. Յովհաննէս հուպ 'ի ծայր եղեց Ճանապարհին, որոյ հիմունք մեծամեծ ատաղձոյ և անշարժ քարամբք կառուցեալ՝ ցուցանեն զգործ հզօրաց և նախնեաց. և մի 'ի վիմացն ունի արձան սեպագիր, և ընդ նովաւ հոսէ աղբիւր որ բղխեալ գայ 'ի ներքուստ ատաճարին. Բայց չկայ ինչ կանգուն ոչ յապարանից և 'ի պէսպէս շինածոց Շամիրամայ, և ոչ յԱրծրունեաց ոսկեզօծ ապարանեաց, բայց միայն արձանքն սեպագիրք և քարափոր անձաւքն, զի ոչ միայն բնութիւն մաշեաց, այլ եւ առաւել բռնութիւն, մանաւանդ աշխարհաւեր ձեռամբ Լէնկթիմուրայ յամին 1392 ջնջեաց զքաղաքին շինուածս, ոչինչ կարացեալ սասանել ներքնոյն, այսինքն անձաւացն հատելոց 'ի սիրտ քարանցն, յորոց առանձին չափ երևին, զմուրամուաք և 'ի սենեակս մանուանս արահեալք. 'ի հասարակի քառակուսիք և տափակք, սակաւք կամարաձևք, ոչ ունելով բնաւ գրուագս կամ քանդակս զարդուց. սակայն և այնպէս հիանալիք վասն միապաղաղ յղկման և պաղպաջմանցն. Երկուք յանձաւացդ յարևմտակողման առ բլրին կան, որոց առաջինն կոչի Խոր-Խոր հնդկերուծ սենեկօք. մին մեծ և չորք փոքունք՝ դրամբք կամ անձուկ փողոցք հաղորդեալք ընդ մեծին, որոյ 32' է երկայնութեան, 19' լայն. և 10½ բարձրութեան, և շուրջ յորմն առան խորշք փորեալք են քառակուսիք բարձր 'ի գետնոյ 3½. զոր ռամիկն բաղանիս Շամիրամայ կոչէ, այլ ոչ Թուին այնք աւազանք լուանալեաց. 'ի վերայ դրանն և 'ի կողս արտաքուստ քանդակեալք են բևեռագիր արձանք. 'ի միում 'ի սենեկացն փորեալ է գուր և 'ի ներքոյ նորա ջրամբար մեծ է ծածկեալ: Հարաւային երեսս քարայրին որ 'ի կիսոյն և 'ի վեր գրեաթէ ողորկերպ տաշեալ ուղղաբերձ հայի 'ի քաղաքն և հարկանէ 'ի նա զՃառագայթս արեգական, ունի սանդխաձև աստիճանս անգարեալս, որք Թուին Գագկայ ձեռագործք. զի առէ պատմիչն ժամանակակից գործեալ յայնմ կողմանէ “Ճանապարհ աստիճանեալ ներքուստ 'ի վեր”, այլ ոչ արդ մինչ 'ի կատար անձաւին ժամանէ և ոչ հեշտալի ելքն և էջք, որպէս նոյն առէ, այլ և անկոխ անգամ. անդ ուր 'ի կուտակալոց Վանայ բանտ յարգարեալ էր, և կոչի Զընտան գափուսի, այլ լքեալ է և այն. Նշանաւոր են յայսմ կողման բևեռագիր արձանքն ևսիջեան 60' բարձր յերկրէ 'ի սեպ ուղիղ գիծի քարայրին, որ Քսերքսեայ Պարսից արքայի կարծի յիշատակ. և այլ արձանագիր ութիջեան և 300տողեայ, կարծեցեալ յիշատակ Արգեստեայ որդւոյն արքայի. (Արտաշիսի?): Յարևելեան կողման կայ անձաւ մի հնգասենեակ, և այլ անձաւ միակ (23' երկայն, 14' լայն, 12' բարձր) նստարանաձև տախտիւք, յորոց վերայ երկ-

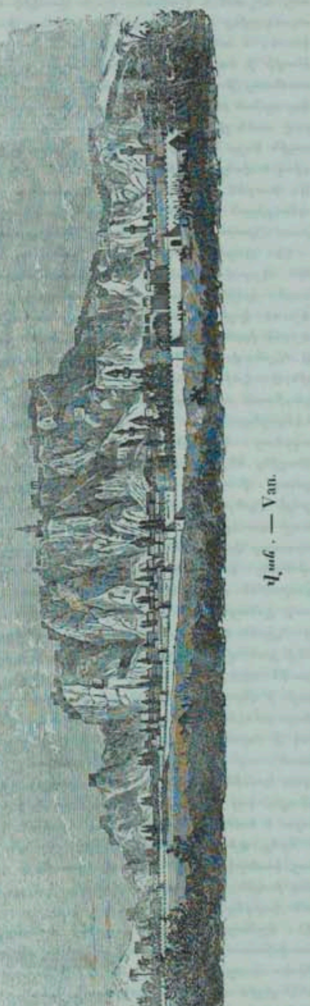

Վան. — Van.

կարգ ծակք բոլորակք փորեալք են 'ի վիմին։ Իսկ 'ի հիւսիսային գիմի անձաւին մերձ 'ի Դամփիժու կոչեցեալ դուռն քաղաքին՝ զոյգ անձաւք են հատեալք իբր 8' քուէաձև, 20' հեռի յիրերաց, որք [illegible] կոչին և [illegible] 'ի Տաճկաց, և պատուհան ցարգ. 'ի միումն կայ արձան բևեռագիր, և 'ի վե-բայ խաչ փորեալ է 'ի Հայոց խոշորաձև, և [illegible] կոչեն, կարծելով լինել ընդ նովաւ գրան մեաց գանձատուն. Են և այլ երեք արձանագրութիւնք նմանատառք յայսմ կողման, և միւս ևս առ դրամբ մեծի անձաւի որոյ 70' են երկայնութեան և 15' լայնութեան. 'ի վէմս պարսպացն գոն և հայկական խաչարձանք՝ յայտ է թէ յեկեղեցեաց և 'ի մահարձանաց քրիստոնէից հանեալք այլ և կճեայ քարինք խաղովակաձևք, թերևս "'Ի քարանց տաշելոց փողոցս գնացից ջրոյն կողմեալ", 'ի Գագկայ յայսմ կողման քարայրին, որպէս պատմիչն ասէ. և հակառակադէպ այսմ՝ արձանք սեպագիրք փոխադրեալք 'ի հեթանոսական վաղնջուց շինուածոց դըղեկին ագուցեալք յորմս եկեղեցեաց Վանայ և մերձակայ գիւղօրայից։ — Զայս ամենայն զարմանալի արձանս՝ զորս յիշէ պատմահայր մեր Խորենացի 'ի Ե. դարու, յետ չորեքտասան դարուց և նախ առաջին առ մեօք յամին 1827 գաղափարեաց Ճարտարութեամբ Շուլց գերմանացի, և յետ նորա այլք. և 'ի մերոցս Հ. Ներսէս վարդապետ Սարգսեան. և քըննեալք 'ի հնախուզից ոմանց բանասիրաց, ոչ 'ի Շամիրամայ՝ այլ 'ի յետնոց Ասորեստանեայց կամ յառանձնակ թագաւորաց երկրին Վանայ կարծին արձանագրեալք. այլ ցարդ ոչ առուգեցաւ լեզու նոցին, թէպէտ և բազմաց հաւանեալ է լինել 'ի նոսա և հայկականաց։ — 'Ի միջավայր քարայրին և 'ի բարձրաւանդակի ամրանոյ միջնաբերդն Իչ-Գալէ յորում միայն զօրանիստք են և մթերանոցք զինուց և ռմբոց. փորեալ են անդ և անձաւք երեք. 'ի միումն կայ սենեակ մի [illegible] կոչեցեալ, զի բուրէ հոտ նաւթի ծանր, և կարծի լինել ընդ նովաւ գուբ նաւթին. կայր 'ի նմա և ալիւսամած շինուած կարծրակուռ, զոր քակեցին բազում աշխատանօք. այլ ոչ յայտնեցաւ գտեալ ինչ 'ի նմա. և ոչ ինչ ոչ գտաւ յանձաւսն, բայց սակայն մի ոսկերաւոյ 'ի գերեզմանաձև գիրս. և սենեակքն թափուրք ջրհիկանաց և բուխերիկաց գաղտոլք են։ — Չկան շինուածք հինք և նշանաւորք և 'ի քաղաքին, զոր յետ Շամիրամայ և Վանայ՝ նորոգեաց Վաղարշակ, և 'ի Դ. դարու Պարսք աղաւաղեցին, և ապա Արծրունիք նորոգեցին. և 'ի միջին դարս և 'ի յետինս բազում անգամ 'ի Պարսից և 'ի Քրդաց ապականեցաւ, յորոց յետ ամենեցուն խան Մահմուտ բռնաւոր՝ առ մեօք. այլ յետ նուաճման նորին՝ հանդարտեալ բարգաւաճել սանու Վան։ Ունի ոչ սակաւ մզկիթս և բաղանիս և աղբերս վաճառս այլ ոչ մխտահաւոքս. և ութ եկեղեցիս Հայոց, յորոց Ս. Պօղոս և Ս. Պետրոս հնագոյնք թուին, և են 'ի նոսա վէմք բևեռագիր արձանօք. և գլխաւորն Ս. [illegible] կամ Ս. Նշան, զի 'ի նմա պահին խաչքն Ս. Հախախնայ կամ Վարագայ և Գետարգել նշանն. են Հայոց և վարժատունք մանկանց նորոգ հաստատեալք։ Բնակիչքն նուազեալք՝ համարին այժմ 6-7000 տունք, յորս 2000 Հայոց, յորոց ձեռս յաջողին արուեստք և վաճառականութիւն, զի գան կարաւանք 'ի քաղաքս. որ և աթոռ է փաշայի, որոյ ապարանք են առ հարաւային դըրամբ քաղաքին. իսկ առաջնորդարանն Հայոց առ

Ս. Նշան եկեղեցեաւ: — Յարեւելից քաղաքին ձգին պարտէզք և այգիք զուարճալիք և բարեջուրք երկժամեայ տարածութեամբ. Էֆէնդի կոչեցեալ. և 'ի Տաճկաց Պաղչէ, յորս ցրուեալ կան և գեօղք փոքունք կամ հանգրուանք Հայոց. յորոց մի է և Ախօռի 'ի Չէնէնէլ լերին. յորում 'ի վիմի մեծի որ կոչի Այջիւր՝ տաշեալ կայ տախտակ մեծ և արձան բևեռագիր 14½ 'ի բարձրութիւն և 6' 'ի լայնութիւն, 95 տող բան, երկարագոյն քան զյոլովս յարձանագրութեանց կողմանցս. այլազգիք Մէհէր-գափուսի կոչեն զայն, և կարծեն ալրամ և մուտս ստորերկրեայ ապարանից. և են խակ 'ի Թիկանց լերինն մուտք անձաւաց, այլ անգնալիք, ևս և կիսաքանդ աստիճանք և նստարանաձև տախտք քարակտուրք:

91. Ի հիւսիսակողմն Վանայ՝ կիսաժամու հեռի 'ի քաղաքէն կայ Աւան գիւղ, որ և նաւահանգիստ համարի քաղաքին. վասն այնորիկ և Խօճէլէ-գէօյի կոչի 'ի Տաճկաց. և արևմտեան հիւսիսոյն գուռն քաղաքին՝ Խօճէլէ գափուսի. տանի 'ի Դռնատուան լինին երթևեկք նաւուց. և կչիռ հանդէպ իրերաց կան երկոքին նաւահանգիստքն: Սակաւուք հեռի յելից հիւսիսոյ կայ Լէզք կամ Լէզոյ գիւղ փոքրիկ, ուր ասեն Շամիրամայ տուեալ լինել զայնս Գեղեցիկն Արայ. և վասն այսորիկ գեղջն անուն: Յորմէ ժամու և կէսով վերագոյն կայ Մօրչէտ գիւղ, յոր հասանին գետովք որ և Գօրոլոյ. և է հինաւեան, այսինքն որսարան առաւել ձկանց: — Իբրև հինգ ժամու ևս վերագոյն կայ անուանին Ամիկ. 'ի ներքոյ պարանոցաձև երկարեալ մասին ծովուն. բերդ նորա հզօր թուի գրուեալ 'ի ջուրցն բարձրացելոց, և ապառաժն մերկ կարկառի 'ի նոյն, ոչ ինչ կարի հեռի 'ի Լիմն կղզւոյ: Ուշմանիկ անուն առեալ այլազգի տիրէր գաւառին Ամկոյ կամ ԵՐԿԻՐ ՀԱՄԿՈՑ, որպէս և կոչին, յԹ դարու, այլ Գագիկ Թափեաց 'ի նոցանէ, և կրկին ամրացուցեալ եղև պատսպարան 'ի Թշնամեաց գորս յոլովս: — Ի տապառուած հիւսիսակողման վիճակին Վանայ և 'ի հարաւոյ Բերկրոյ կայ Տիրամայր կամ Տիրամէր ուխտ, յորոյ եկեղեցւոջն պահի գլխապատ Տիրամօր մերոյ. բերեալ որպէս ասեն 'ի Թադէէ, և ուխտաւորք՝ մանաւանդ վիրաւորք և խեղանդամք դիմեն անդր 'ի բժշկութիւն: — Ի հարաւակողման Վանայ նշանաւոր եկեղեցի են Կարմիր վանք Աստուածածնի, ժամու և կիսով հեռի 'ի քաղաքէն, և մերձագոյն ևս գեան Հորգոմու յանուն Հորգոմ կամ Խորգոմ գեղջ, որ 'ի Հայոց Ձորոյ եկեալ՝ Թափի 'ի ծովն: — Ի հարաւոյ սոցա իբր վեց մղոնաւ հեռի 'ի Վանայ է Արդամէտ կամ Արտամէտ աւան, գեղեցիկ դաստակերտ Արտաշիսի Բ. և զբօսարան պարտիզաց նորա, Ձորէ կոչեցեալ 'ի նմանէ, որ կրկին վայելչացեալ շինութեամբք 'ի հարստութեան Արծրունեաց, այժմ անշքացեալ է, բայց 'ի զուարթարար գեղոյ և վայելից դրախտիցն. ապառաժք 'ի Թիկանց կան նորա, յորոց բղխեն և աղբերք, և 'ի քարինան երևին հետք առաջինեան մեծագործ ագուգայից ջրոց, և տարև արձանագիր մի բևեռաձև. ցուցանեն անդ և զաղբիւրն՝ առ որով անէծ Ս. Յակոբ Մծբնեցի զկին լուացարար աղջկունսն: Ընդ անդաստանս Արտամէտայ անդ անէ և Շամիրամայ ջուրն վտակիկ պայծառ, ագուգայիւք ընդ քարաժեռս բերեալ 'ի հարաւոյ կուսէ, և անցեալ խաղայ 'ի սահմանս քաղաքին և Թափի 'ի ծով. յեզր նորին 'ի հարաւոյ կուսէ Արտամետայ 'ի վերայ ճանապարհին Ոստանայ 'ի վիմի կայ արձան բևեռագիր՝ Գէրէլէրու կոչեցեալ, ընդ որով ասեն լինել զգանձս Շամիրամայ: — Ի հարաւային ծայր վիճակին առ Խօշապ գետով կայ Անգղ գիւղ և վանք. յեկեղեցւոջն՝ 'ի վիմէ միոյ ծծելոյ 'ի Ս. Թադէէ, որպէս աւանդեն, քամի իւղ ինչ որպէս քիրան կայլակեալ: — Յայնկոյս գետոյն 'ի ստորոտս Արտոս լերին կայ Սղերդ Հիւթ գաղկաչէն:

92. Յարևելակողմն Վանայ նշանաւոր է անուանին Վարագ լեառն երկայնանիստ, մերկ և ապառաժ, կրկին կատարօք. որոյ առաջակողմն Ներքին Վարագ կոչի և ցածագոյն է, յետակողմն Վերին Վարագ իբրև 11000' բարձր. 'ի Ներքինն կայ ուխտն Ս. Նշան, վասն 'ի նմա պահելոյ դարս բազում խաչին Ս. Հոփսիմեայ, որ և Պատրոնիկեայ խաչ. գեղեցիկ տեղապատա և եօթն քարաշէն յարակից եկեղեցեաւք. վասն որոյ և Եէտի-քիլիսէ կոչի յայլազգեաց. երկուքն զատուցեալք են 'ի հնգիցն և հնացեալք են ՆԼ (981) թուականաւ, այլ ոչ անաղարտք. 'ի միումն են գերեզմանք Սենեքերիմայ արքային Արծրունեաց և Պետրոսի Գետադարձի, որոյ խաչն պահէր առ, և այժմ 'ի Վան փոխադրեալ է. արտաքոյ վանացն են Ոսկէ-Բոյր ճգնարանք Հոփսիմեանց: Ի Վերինն Վարագ՝ որ դժուարակոխ է և գագաթնն գրեթէ հանապազ ձիւնապատ, կայ աւերակ վանացն, յոր թաքուցեալ 'ի բարձունս եմուս Ս. Նշանն Հոփսիմեայ, որ թագեալ կայր անդ աւելի քան զ'350 և յայտնեցաւ Թոդիկայ ճգնաւորի յամին 653, որոյ և ճգնութեան տեղին Գոլէնի կոչի 'ի վերայ եկեղեցւոյն, և վերագոյն ևս յափշփայս դժուարինս են վայրք ապաւինի Հոփսիմեանց. խակ 'ի ձորավայր զառեջս լերինն՝ Ս. Գէորգ մենաստան, ուր առի եդեալ Սրբոյն զհողաթափ և զփողպատ կօշին օրհորդի. և խոնարհագոյն առ Շուշան գիւղիւ՝ կայ Կարմրաւոր Աստուածածին վանք. երկոքին սոքա և եօթանեքին եկեղեցիք Ներքնոյն Վարագայ և երեք Վերնոյն՝ տեղիք են 12 ուխտից լուսեղէնոյ կամարկապելոյ՝ զոր ետես Թոդիկ 'ի տեսլեան ընդ խաչին, և շինեցան եկեղեցիք 'ի նիշս նոցին. և տօն կարգեցաւ յեկեղեցին Հայոց յիշատակաւ խաչին: Վանացս Վարագայ հայր էր Տաճատ յԸ դարու խմաստուն վարդապետ, որ գրեաց վկայաբանութիւնս սրբոց, և յիշէ զնախորդս իւր հարս տանն: Յեկեղեցին Վարագայ և Շուշանց գեղջ, որպէս և 'ի մերձակայսն Կոփանից և Սէֆէէն գտանին քարինք բևեռաձև արձանագրութեամբք: Մերձ Կոփպանից և Ս. Գրիգոր Վանաց է Աչէնօիւն գիւղ, յորում մեհեան էր Վահեվահեան դից 'ի հնումն:

93. Ի ծովուն Վանայ չորք կղզիք են այժմ, այլ 'ի հնումն թուին աւելի լեալ. գլխաւոր կղզեացս է Աղթամար 'ի հարաւակողմն արևելից ծովուն, իբրև ժամու հեռի 'ի ցամաքէն. շինեալ նախ 'ի Բարզափրանայ Ռշտունեաց նահապետէ առ Տիգրանու

միջնով և աւանդեալ գեղեցկութեամբ Հրեկից զոր ած նա 'ի Պաղեստինէ, և այցելութեամբ Թադէի առաքելոյ պատուեալ և սրբեալ, կրկին և մեծապէս պայծառացաւ յետ Թ դարու և 'ի սկիզբն Ժ-ին, բազմապատիկ և մեծավայելուչ շինութեամբք Գագկայ արքայի, որ և ապարանս հովանաւորս և ամրոցս շինեաց 'ի նմա ամենազան գրուագեալ զարդուք, զորս ջուրցն ծածկեալ հեռախաղաղ արարեալ է. բայց կանգուն կայ Ս. Խաչ եկեղեցին շինեալ հրամանաւ նորա և ձեռնտուութեամբ յամին 915-921, որ բոլորչի խաչաձևութեամբն և բարձրակառոյց գմբեթաւն վայելչացեալ՝ զարմանալի ևս է և միակ ընդ ամենայն Հայս՝ պատկերօքն սրբոց և անասնոց և թռչնոց՝ որովք համակ քանդակեալ ծածկեալ են արտաքին երեսք քարանց եկեղեցւոյն, ճարտարեալք 'ի Մանուէլէ կրօնաւորէ արուեստագիտէ. յորս թէպէտ և ոչ երևի նրբութիւն, այլ ազգուութիւն և ճոխութիւն և վառվառ բազում. ճոխագոյն ևս էր ապառուք և արծաթի զարդուք և գեղանկար պատկերօք ներքին եկեղեցւոյն, որ արդ մերկացեալ է. իբր 64' են երկայնութեան նորա և 50' լայնութեան. և քարինքն բերան 'ի հեռաստանէ 'ի հարաւոյ գաւառին Բաղիշու 'ի Կոփոյ անուանեալ գեղջէ, ուր այժմ կառապաշտ Ջուբարիկ անուն ապաստանէր 'ի բերդ հզօր, զոր առեալ և քանդեալ Գագկայ՝ նաւով խաղացոյց այսր զքարինս. 'ի վերայ հարաւային դրան եկեղեցւոյն կայ աղօթատեղի թագաւորին, որոյ հին մուտք կամ սանդուխք ծածկեալ են. կիսաւեղծ է և հին արձանագիրն. զանգակատունն և ժամատունն նորաշէնք են: Նորաշէն է և մենաստանն, յորում նստի Կաթողիկոս ինքնագլուխ յաւուրց անտի Գագկայ արքայի, անընդհատ յաջորդութեամբ 113 Տերանց կացեալ յաթոռ մինչև ցայժմ. որոց թեմ ամփոփեալ արդ՝ ունի զհարաւակողմն ծովուն և զարևելս մինչև յեզր սահմանաց Հայոց: Չիք արդ այլ շինուած նշանաւոր 'ի կղզւոջն, բայց մատրանք անշուքք և ամայիք, և գերեզմանք հարանց տեղւոյն, և ամրոց մի փոքր մատրամբ հանդերձ 'ի հարաւոյ կուսէ կղզւոյն՝ արդ անջատեալ 'ի նմանէ աւելոք ծովուն. և վէմ մի ընտրագիր բերեալ այլուստ և եդեալ առ դրամբ եկեղեցւոյն. նա և 'ի բուսաբերութենէ զուրկ է կղզին ապառաժ գոլով. — Ժամու և կիսով յարևմտից Աղթամարայ կայ Արտէր կղզեակ անբնակ խոտավէտ. և առի այսպէս կոչեցեալ վասն երևելոյ անդ Տիրամօրն առ Ս. Գրիգոր Նարեկացի և ընծայելոյ առ նա զՏէրն հուսածին: — Ի փոքր կամ 'ի սոսրև պարանոցաձև մասին ծովուն կայ Կտուց կղզի քարաժայռ, և բնակարան անապատականաց միանձանց, Ս. Կարապետ եկեղեցեաւ. և վերագոյն 'ի ծայր պարանոցին կայ Լիմ մեծագոյն կղզեացն, կիսաժամու հեռի 'ի ցամաքէ, Ս. Գէորգ եկեղեցեաւ, և անապատաւ միաբանից՝ զոր հաստատեաց Ներսէս վարդապետ Մոկացի յամին 1622, և միաբանքն են իբրև 50 թուով, այր խստակրօնք, աղօթականք անձանձիրք, նոյնպէս և Կտուցայն. առ սոսա անթերի պահին նախնեացն կարգեալ սահմանք ժամակարգութեանց և որ ըստ օրէնս սաղմոսաց: Երկոցուն ևս անապատացն են 'ի մերձակայ եզեր ցամաքին Դրոխ տունք իբրև հիւրանոցք կամ օթի տունք, ուր գեռահասակ նորընծայք մարզին և ապա անցանեն 'ի կղզիսն: Ի Լիմ՝ քանզի ընդարձակ է և գիւր՝ յաջողի և մշակութիւն. յամին 1847 ապաստանէք Պէտէրխանայ յարձակեցան 'ի Դրոխ տուն և 'ի կղզին Լմայ, 'ի վտանգի կացուցանելով զմիաբանսն, որոց հայր էր Տէր Գաբրիէլ այժմեան առաջնորդն Վանայ:

94. Արևելակողմն վիճակին Վանայ յայնկոյս լերանց Վարագայ մինչև 'ի սահմանն Պարսից՝ երկիր սակաւածանօթ է. յորում նշանաւորք և յայտնիք են Հոռոլ լիճ առ համանուն գիւղիւ 100 տամբք Հայոց, գառնահամ ջրով և մանր ձկամբք. յեզերց կողմանց պատեալ 'ի լերանց և արձակ յարևելեան գիմէն. այս թուի Ծուծին ոչ և մանրաձուկն՝ առ որով գաղարեաց Հայկն նահապետ ազգիս մերոյ 'ի խաղալն 'ի վերայ Բելայ. քանզի և հուպ առ կաւն կայ տեղի չահաստակութեան հսկայիցն այնոցիկ արանց և հոչակագոյնն և առաջին գաղթ ճակատամարտի, 'ի ՀԱՅՈՑ ՁՈՐ վիճակի. որ ձգի յելից կուսէ և 'ի հարաւոյ լճին և լերանց Վարագայ, ձորագաշտ ընդարձակ և երկայն 'ի միջավայր երկայնաձիգ լերանց՝ որք բոլորին ընդ հարաւ արևմտից 'ի Խոշապ կոյս, և ընդ մէջ անցանէ Հոգոց գետ որ այժմ Խոշապ կոչի. ափանեալ են 'ի գաշտին գիւղօրայք Հայոց, յորոց մի է և Աստուածակէնն կոչեցեալ վեհագոյն անուամբ քան զամենայն շէնս աշխարհիս, դաստակերտ գիւղախառն հօրս Հայոց, որում ազդեալ առեն անդ Աստուծոյ և ցուցեալ զաղէտն և զնետ. և շինեալ քաջին բերդ յերկայնաձիգ քարակառոյ բլրին որ կայ յերի գեղջն 'ի մօտից կուսէ անջատ և մեկնակ. և ցարդ կան մնացուածք բերդին՝ որ յիւր անուն Հայկաբերդ կոչի խարխափեալ 'ի գաղաթան քարարլին հսկայակերպ աշտածոյ վիմօք մեծամեծօք, և փոս փորեալ 'ի միջի 'ի քարաժեռին: — Էն 'ի ձորագաշտին և միաստանք անշքացեալք, որպէս Խէկեոց ձոր, և 'ի հիւսիսոյ նորա և վիճակին Արճակայ Խառակօնէսոյ, այն է աշակերտն Ղևոնդեանց. զորմէ ճառէ Եղիշէ. և գերեզմանն նորա 'ի նմին: — Ի հարաւոյ Հայոց Ձորոյն կայ ԽՕՇԱՊ վիճակ, քաղաքաւանաւ յանջմէ համանուն գետոյն, աւերակ մզկիթօք, բաղանեօք և կամրջօք, կալեալ 'ի Քրդաց, որոց բէկ ինքնագլուխ նստէր 'ի Մահմուտիէ բերդի յապառաժի բարձու, շինեալ 'ի ԺԵ դարու, և նեղէր զսահմանս Վանայ, մինչև նուաճեցաւ յՕսմանեանց յամին 1847: — Ի հարաւոյ կուսէ Խոշապայ կայ ԹԱՐԳԱՀ վիճակ, որ է երկիր ԱՆՁԵՒԱՑԵԱՑ գաւառի, յորում անուանի և հին ուխտատեղին Հոգւոց վանք շինեալ 'ի Բարթուղիմէոսի առաքելոյ 'ի պատիւ Վերափոխման Տիրամօրն, զորոյ և զպատկեր փայտեայ զձեռագործ Յովհաննու Աւետարանչի եդ 'ի նմա, և ցարդ թուի լինել անդ. այլ անշքացեալ և անծանօթացեալ է տեղին:

95. Հարաւակողմն ծովուն Վանայ ՌՇՏՈՒՆԵԱՑ երկիրն է, որ այժմ ՈՍՏԱՆ և ԳԵՒԱՇ կոչի, երկայնաձիգ պարու լերանց զատուցեալ յաշխարհէն Մոկաց: Ի հարաւոյ գետոյն Խոշապայ և յարևելից հարաւոյ ծովուն Վանայ ձգի բարձր և ծաղկաւէտ լեառն

Արզոու՝ որ գործէ զծովն Ոստանայ, ունելով 'ի սարքաւն զՉաղոր Ասփառաձաձին վանս, ուր փոխադրեալ հանգուցեալ կան նշխարք սքանչելւոյն և գեղեցկաբան սուրբ վարդապետին Եղիշէայ Թարգմանչի։ Ի մօտոյ նորա 'ի հարաւակողմն ծայր արևելից ծովուն կայ ՈՍՏԱՆ աւան, մայրաքաղաք Ռշտունեաց, յորում Գագիկ արքայ շինեաց ապարանս և տաճարս ամարանոցս սքանչելիս, որք առ հասարակ քանդեալք և աւերեալք են, բերդն միայն կանգուն կայ նորոգեալ 'ի յետնոց, և աւանք սակաւք 'ի սորա։ — Յարևմտից Ոստանայ կայ Քարաբաշ կամ Մանթաշ առ ծովեզերբն 'ի սարաւանդի կարկառելոյ 'ի ծով, յոր զաւհանգիժեալ Մամաձրիհքն Ռշտունի 'ի բարձանց զարկաւագութիւն Ս. Յակոբայ։ — Ի սորա արևմտից նշանաւոր անգիք զծովեզերբն են Իշխ գեօղ, յորում աւերակ Քառասուն խոջան մենաստանի մեծի շինելոյ 'ի Գագկայ. որ և 'ի թիկանց նորին շինեաց այլ մենաստան Ս. Սիոն անուն, յամարանոց բազմամբոխ միաբանիցն։ — Փշատան, Տուղ և Նորշէն, կիսաւերակ հեռի է 'ի սմանէ առ ծովեզերբն Ճգնարան Գրիգորի Նարեկացւոյ երկնակրան սրբոյ, քարայրք երկու և մատուռն մի. իսկ 'ի գեղջն կայ անուանի մենաստանն ուր կրօնաւորեցաւ և գրեաց զհրաշալիս մատեան Աղօթիցն. անդ թաղեալ են արենակիցք սըրբոյն, և նշխարք սրբոյ օրհնողին Սանդխտոյ։ — Մախրաբերդ գիւղ, այսպէս կոչեցեալ վասն մօտի հոսելոյ 'ի ծով Ս. Սահակայ Ռշտունեաց եպիսկոպոսի զհուր և զմոխիր ատրուշանին Պարսից։ — Կարմրավոր Աստուածածին, փառաւոր եկեղեցեաւ, 'ի Գագկայ շինեալ, որոյ և աղօթատեղի վանդակապատ կայ 'ի վերոյ դրանն, և կոչի այսպէս վասն կարմիր ականն եդելոյ 'ի վերայ նշանագործ խաչափայտին՝ որ առա պահի։ Մերձ է նմին Լուսաղբեւր Ս. Սահակ վանք, և յերի նորա Ս. Թովմա առաքելոյ, որոյ և մասն նշխարաց ծածկի յունիս։ — Առ սոքօք 'ի միջավայր հարաւային կողման ծովուն ամբարձեալ և ընդկողեալ է 'ի նոյն Ըռշտունեաց կամ Կոտովիճ լեառն բարձր, յորոյ գագաթանէ գիտելով Ս. Յակոբայ անէծ զերկիրն Ռշտունեաց. և 'ի կողս լերինն կայ վանք խրթնի յիւր անուն Ս. Յակոբ։ — Բեյուն գեօղ 'ի հարաւոյ սորա, զոր ասեն կոչեալ վասն Թաղմանն 'ի անդ Բելայ նետահարելոյ 'ի Հայկայ։ — Յարևմտակողմանս հարաւոյ ծովուն՝ Սոաֆ գիւղ և Ս. Կարապետ վանք 'ի լերին. Խորշիֆ, ուր պատուի վէմ մի վասն սքանչելեաց ինչ Ս. Նարեկացւոյն։ — Թաղ 'ի ծայր արևմտից հարաւոյ ծովուն՝ առ հանդիսուն գետով որ Կիւզելտերէ կոչի այժմ, ունի կամուրջ քարաշէն. և 'ի մերձակայ լերինն զվանս Ս. Յովհաննու՝ վայելչուչ եկեղեցեաւ և գեղահայեաց։ Այս Թուխ կամ Թաղի որ և Հոգւոց կամ Խոզոյ կոչի՝ Աղձնեաց նահանգին էր վիճակ 'ի հնումն, ուրանոր դադարեցին առ վայր մի Հռիփսիմեանք. և աստ առ ջրովն Ս.փրատ արքայ Ա. հարաւ ընդ զօրս Աշխատայ բըռնաւորի յամին 896։

96. Ի հարաւոյ Գաւաշայ և Ոստանայ կայ հին աշխարհն Մոկաց, որ ակաւածանօթ է, ապա անվարուն լերանցն ափափայից և Քրդաց բնակութեան. 'ի բազում վիճակս տրոհեալ է, որոց գըլխաւոր և առաջին և Վանայ կուսակալութեանն գրաւեալ՝ ՄՕԿՍ զոր Մէքս կամ Մուքուս կոչեն այժմ. 'ի 'ի հարաւոյ Քարագաշոյ և 'ի մօտոյ Անտոս լերին, իբր 60 գիւղօրայիւք, յորոց շատք հայաբնակք են, և գլխաւոր է քաղաքաւանն ՄՕԿՍ 'ի գժուարակոխ քարալերին իբր 2000 բնակչօք. տունք ցրուեալ են 'ի կոհակս քարալերինն, և առ գետովն՝ որ անկանի 'ի Պոհտան իջեալ 'ի լերանց 'ի հիւսիսոյ արևելից. բնակիչք Մոկաց տառապեալք են և նեղեալք, և այն են արգասիք ճարտարութեան նոցա և վաճառք, ընդ որս և մեղր և մոմ։ — Մերձ 'ի Մոկս յարևելից կուսէ կայ Աղաւանից գիւղ և վանք հռչակեալ յանուն Ս. Խաչ, զոր 'ի Ժ դարու շինեաց Սանփանոս եպիսկոպոս Մոկաց, հանգուցեալ 'ի նմին մասն 'ի կենարար փայտէն զոր եբեր 'ի Կոստանդնուպոլսոյ, հանդերձ բազում նշխարօք սրբոց, և Գրիգոր Նարեկացի գրեաց գովասանս վիպասանութեամբ ըղպատմութիւն շինութեան տեղւոյն և նեբրող 'ի նոյն և 'ի խաչն սուրբ։ Յնապարանից էր և Սիմէոն վարդապետ բանաստեղծ 'ի ԺԶ դարու, որ տաղաչափեաց զվիպասանութիւն Պահլաւունեաց և Մամիկոնենից։

Յելից Մոկաց կայ ՇԱՏԱԽ վիճակ համանուն քաղաքաւանաւ բնակեալ 'ի ճարտարաց Հայոց սատայնանեաց, և 'ի Քրդաց սակաւուց որք Շախ կամ Տավ կոչեն զանեղին, նշանակ ՃԵՐՄԱԶՈՐ գաւառի Մոկաց. ուր և Լէտուր (Կլէտուր) ասէ լինել Թովմա Արծրունի, այսինքն է Կապան կամ անձուկ անցք լերանց. կայ առ գետակի աժանդակի Տիգրիսի, յորոյ աջմէ բերդն է ապաստանարան բռնաւորացն Պէտէրխանայ և Նուրուլլահայ։ Ի լերանց Շատախոյ բղխեն արևելեան ակունք մեծի գետոյն Տիգրիսի. Յերկրէ աստի ընծայեցան կաթողիկոսք ամանք Աղթամարայ, որպէս և Յովհաննէս նախորդ տեառն Խաչատրոյ վախճանեալ 'ի 1851, էր 'ի գեղջէ Ծըղօյ։ — Յարևելից հարաւոյ Շատախոյ կայ ՆՈՐՏԸԶ կամ ՆՕՏԸԶ վիճակ բնակեալ 'ի Հայոց և 'ի Քրդաց։ — Իսկ յարևմտից հարաւոյ Մոկաց ցամաքսմանս Բաղէշու և Քրդաստանի վիճակք են ԿԱՐԿԱՌ, ՊՕՀՏԱՆ, ԿԵՏԱՆ և ԽՈՊԵՐԴ կամ ՍՊԱՐԿԵՐՏ, յորոյ Լիսար գեղջէ էր Նիկողայոս կաթողիկոս Աղթամարայ, ուսումնասէր այր, 'ի կէս ԺԸ դարու։

Ը. ՔԻՒՐՏԻՍՏԱՆ ու ՀԻՒՔԵԱՐԻ

97. Բնիկն Քիւրտիստան կայ 'ի հարաւոյ Մոկաց և գաւառին Վանայ, յարևելից ունի զՊարսից սահմանն, յարևմտից զԱղձնիս և զՏիգրիս ցկողմանս Մոսուլոյ, 'ի հարաւոյ զփոքր Զապ գետ. հիւսիսակողմն և արևմտակողմն երկրիս 'ի բուն 'ի Մեծ Հայս է, աշխարհն ԿՈՐԴՈՒԱՑ, յորմէ և ՔԻՒՐՏԻՍՏԱՆ կոչեցաւ. և է ըստ անուանն կորդ երկիր բարձր բարձր և ալեւալեալ լերանց կոհակօք, զորս ապաստանարանս ազգն Քրդաց ունին 'ի վաղ ժամանակաց, ընդ որս և Հայք բնիկք, և Քաղդէացիք քրդարարոյք 'ի բարձրագոյն կողմանս երկրին բնակեն 'ի բազում դարուց հետէ. որպէս և նախահարք նոցա Քաղդէացիքն առաջինք

անուանիք 'ի վէպս Ս. Գրոց՝ 'ի լերանց առատ իջին և կալան զմիահեծան տէրութիւն Ասիոյ, որ յանուն մայրաքաղաքին՝ Բաբելացւոց կոչեցաւ պետութիւն։ — Առ ահի Քրդաց անհամարձակ է ուրդ երկիրն. և սակաւ ամք են յորմէ հետէ մուտ գտին ճանապարհորդք ոմանք 'ի կողմանս սոյնս. վասն որոյ և մեք ոչ ունիմք երկարագոյնս ինչ և ստոյգ ստանդել զհամառօտ տեղեկութիւնս։ — Բայց յիշեսցուք այսչափ, զի արևմտեան Քրդստան այսինքն հարաւակողմն Տիգրիսի ԲՕՀՏԱՆ կոչի, և լերինքն Պաւուտան լերինք, որք ընդարձակ են քան զբարձրաւանդակն Վանայ. բայց յարևելակողմանն ամբառնան Ճիւտի լերինք բարձունք 12 կամ 13000'։ Հիւսիսակողմն արևմտեան Քրդստանի է ՃԷԶԻՐԷ գաւառ, յանուն քաղաքին որ յեզր Տիգրիսի, և փոքու մեծ շրջապատեալ կղզեաւ, վասն որոյ և Ճէզիրէ կոչեցաւ յԱրաբացւոց, որ և առ նախնիս մեր ԳԶԻՐԱ կոչի. իսկ 'ի հնագունիցն ասորւոց Զաբդա կամ Բէզաբդա քաղաք Զաբդիկեան գաւառի, և կարծի մայրաքաղաք Զարբինոսի կամ Զօրուանայ Թագաւորի Կորդուաց, զոր սպան Տիգրան Բ. վասն դաշնակցելոյ նորա ընդ Լուկուլլեայ. մինչև 'ի գիրսն քաղաքի այսորիկ հալածեաց քաջակորովն Մուշեղ զՀոռս 'ի Դ. դարու։ Ի յետին ապստամբութեան և մարտս Քրդաց յամին 1836 անշքացաւ քաղաքս, և են 'ի նմա իբրև 3000 բնակիչք, ընդ որս և Քաղդէացիք և Յակոբիկք. կոչի և Ճէզիրէ-Իպն-Էօմէր։

98. Ի հիւսիսոյ Ճէզիրէի կայ ՖԸՆՏԸԳ վիճակ, համանուն ամրոցաւ. կայ և այլ ամրոց Ֆէնէք անուն ընդ մէջ նորա և Ճէզիրէի։ — Ցելից և 'ի հարաւոյ Ճէզիրէի կայ ԶԱԽՕ վիճակ համանուն քաղաքաւն, առ Քաբուր կամ Խապուր գետով օժանդակաւ Տիգրիսի. են 'ի նմա քարաշէն բնակարանք և կամուրջք։ Ի հարաւոյ նորա կան Ջուտի կամ Ճէպէլ-Ճուտի (պղնձեակ) լերինք. յորոց թիկանց յարևմուտս առ Տիգրիսիւ Ֆէշխապուր բերդաւան, որ աւերեցաւ 'ի Բէշիր փաշայէ 'ի մարտին ընդդէմ Քրդաց։ — Միջակողմն կամ հարաւակողմն հայկական Քրդստանիս կոչի ԲԱՀՏԻՆԱՆ, յորում՝ գաւառ երևելի է ԱՄԷՏԻԷ, ընդ մէջ Խաբուրոյ և Մեծին Զաբայ, քաղաքն համանուն որ և ԷՄԱՏԻԱ կոչի. 'ի լեռնավայրի 4000' բարձու, խանդարեցաւ 'ի մարտին Քրդաց. ունի տակաւին մնացուածս հնութեանց քարակերտ շինուածոց և պատկերաց, որք 'ի Սասանեանց կամ յառաջ քան զսոսա 'ի մերոյն Արտաշիսէ Բ. գործեալք են. այժմ նուազեալ են բնակիչքն իբրև 400 տունք, յորս Հայք սակաւք յոյժ, և Քաղդէացիք ոչ կարի բազում. որք բազմաթիւք են են 'ի ԴԷՐԳԱԼԻ յարևելից վիճակին Ամէտիոյ։ Ի հիւսիսոյ Ամէտիոյ կայ ԱՀՐԱՒԱ վիճակ և աւան, և յելից նորա ԶԱՐԻՒԱ, բնակեալք 'ի Քաղդէացւոց, յորոց շատ զոք արաճարակ տարար Պէտէրխան պէյ։

99. Արևելեան մասն Քրդստանի, 'ի հիւսիսոյ Պահտինանոյ և 'ի հարաւոյ արևելեան հարաւային վիճակաց Վանայ՝ ՀԷՔԵԱՐԻ կոչի, և է բարձրաւանդակ լեռնախիտ, յոր խաղայ Մեծն ԶԱԲ կամ ԶԱԻ գետ, և յելից կողմանէն ամբառնան հսկայաձև լերինք Կորդուաց Ճօւլոր կամ Թօւրա-Ճէլու կոչեցեալք, ըստ ոմանց հաւասար Մասեաց և Կովկասու. և 'ի սառին ուանդէն բնակիչք կողմանն նուաճել զատպաձն, ըստ ոմանց 'ի նախնեաց՝ որք 'ի լերինս Կորդուաց ասէին զէջս նորին։ — Ի բարձրաւանդակս 8-10000' բարձունս են հանգրուանք ամարանոցք գեղջկաց՝ Եաիլա կոչեցեալք։ Քրդաց կալեալ է զերկիրս զայս, և յանուն նոցա հատեալ 'ի գաւառս գաւառս՝ կոչի ԹԻԱՐԻ, ՏՈՒՀՔԻ, ՋՈՄԱ, և այլն. այլ 'ի միջավայրս անդ լերանցն 'ի վաղնջուց դարուց բնակութիւն կալեալ է Քաղդէացւոց կամ Ասորեաց նեստորականաց, զահճմնովք ՃՈՒԼԱՄԵՐԿ կամ ՋՈՒԼԱՄԵՐԿ գաւառի, որք և ազատաբար կէին զդէմ ունելով Քրդաց դարս յոլովս. մինչև յամին 1843 և 1846 Պէտէր խան բէկ Ճէզիրէի գաւառ և բռնութեամբ ընկճեալ՝ կոտորեաց 'ի Լէխ և յայլ գեօղս ոգիս աւելի քան զբիւր մի և զբազումս փախստականս ցրուեաց, վասն որոյ և ինքն նիզակակիցքն ձերբակալ եղեալ յՕսմանեան զնդէն փոխադրեցաւ 'ի Կրետէ։ — Քաղաքն ՋՈՒԼԱՄԵՐԿ որ է ՋԼՄԱՐ բերդ հին կամ ՋՈՍԼԱՄԱՐ, կայ 'ի բարձու 5070' ոտից, առ Հաքեարի գետակաւ՝ որ է նոյն ինքն Զաբ, ամրացեալ և կառավերտ տունք իբր 500ոք. զորս անշքեցոյց բռնութիւն Նուրուլլահայ. — Ի հիւսիսոյ նորա կան Բաշ գեօղ և Քոչանէս, ուր նստի պատրիարք Քաղդէացւոց, աւերեալ 'ի Պէտէրխանայ՝ գործեալ շինութիւն սանու։ — Ի հիւսիսոյ Ջուլամերկոյ կայ Ապէգ Թաղ լեառն, յորոյ հարաւոյ Սէրդ կամ Սերեդ գիւղ. որ է հին բերդ Հայոց. և առ նովաւ հովիտ ծծմբաբեր։

Վանք մերձ ի Ճուլամերկ. Monastére prés de Djoulamerg.

100. Ի հիւսիսոյ արևելից Ջուլամերկոյ, 'ի մերձ Սալմաստայ գաւառի Պարսից՝ կայ վիճակն ԱԼԻԲԱԳ, որ է ԱՂԲԱԿ, երկրին գաւառք Կորդուաց և Վասպուրականի. որոյ գլխաւոր աւան է Պաշ-Քալէ 'ի բարձու քարաժեռի իբրև 7000'. երբեմն աթոռ Նուր-Ուլլահ Քուրդ բէկի բռնաւորի. նիզակակից Պէտէրխանայ, որ ամրութեամբ անմատոյց բերդին ընդ երկար զդէմ կալաւ Օսմանեանց, և նուաճեցաւ

ուր ուրեմն յամին 1847 . 'ի ներքոյ բերդին է աւանն Ազնաւակերտ, 100 տամբք կամ աւելի, յորս 40 տուն Հայոց և 25 Հրէից . որք թուին 'ի գերութենէն զոր ած Բարզափրան զօրավար Տիգրանայ Բ. . և զասենին հանգրուանք նոցա 'ի լերինս, որպէս և յարևմտից Պաշցալէի յ'8900' բարձու, և խաշնարածք են : — Յարևելից հիւսիսոյ կայ հին մենաստան Հայոց Գօռփօխէօէ? կոչեցեալ յուղևորաց ոմանց, և այլ մենաստան մերձ նմին . որոց մին անշուշտ է վանքն Բօռթօղիմէոյ 'ի ՀԱԴԱՄԱԿԵՐՏ քաղաքի հնում . 'ի Բօլլա կամ յԱրեբանոս տեղւոյ նահատակութեան Առաքելոյն Քրիստոսի : — Զվայրօքս սոյն յամին 1829 'Նուր Ուլլահ զգերմանացի ուղևորն հնախոյզ՝ զՇուլց որ նախ գաղափարեաց զբևեռագիր արձանս Վանայ : Ոչ սակաւ Հայք բնակեն 'ի կողմանքս, այլ և Հրեայք ոչ սակաւք, որք թուին յոմանց 'ի հին գերութենէն Հրէից սերեալք, կամ 'ի գերութենէն Տիգրանայ Բ. : — Հարաւային արևելեան մասն Քրդաստանի՝ յարևմտից հարաւոյ ծովուն Ուրմիոյ՝ ՐԷՎԱՆՏԸԶ կոչի, և է գաւառ առանձին ընդ կուսակալութեամբ Մօւսուլի, և կայ յեզր սահմանաց աշխարհին Հայոց, երբեմն ընդ նոցա ձեռամբ գրաւեալ 'ի հնումն, և յառաջխաղացն ընդ Ասորեստանեայց և Մարաց, և ապա Պարսից . և է նորա քաղաք համանուն պարսպապատ 'ի բարձրաւանդակի յեզր վտակի միոյ Զաբայ, երր 1300 տամբք, և վիճակք նորա քրդարնակք . յորոց ելից կան բարձրաբերձ և պարաւոր լերինք անջրպետք Օսմանեան և Պարսկական գաւառաց, 'ի հընումն Զօկրօս կոչեցեալ լերինք (12) և Նիֆօտօխօ, առ որով ՆԻՀՈՐԱԿԱՆՆ երկիր մարզ Հայոց :

ՊԱՐՍԻԿ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

101 . Պարսից իշխանութեան մանաւորեալ են 'ի Հայաստան երկրէ մեծ մասն մի Վասպուրական աշխարհի, 'ի հիւսիսոյ արևմտից . Պարսկահայք՝ 'ի հարաւոյ նորին, և փոքր մի մասն Կորդուաց . որք ըստ օրինաց Պարսից բաժանեալք են 'ի գաւառս կամ յիշխանութիւնս, զի գաւառապետքն՝ որպէս և նահանգապետքն նոցա խան կոչին . և թուին եօթն գաւառք լինել 'ի մասինս Հայոց . զոր կոչեսցուք Հայկական նահանգ Պարսից, և են Մակու, Սէկմանապատ, Խոյ, Մարանդ, Սալմաստ, Խուշնէ և Ուրմիա : Միւս ևս նահանգ Պարսից ըստ մասնէ Հայոց իշխանութեան է Ատրպատական աշխարհ, որոյ մասն մի ևեթ սեփականեալ էր մերոցս, որպէս խառնեայն աշխարհ, արտաքոյ բուն սահմանացն Հայոց Մեծաց . այլ քանզի չեն ճշգեալք 'ի նախնեաց, սահմանք կրկին պետութեանց՝ Հայոց և Պարսից՝ յայսմ կողմանէ, և զի 'ի տեղագրի Պարսից աշխարհին 'ի աշխարհագրութեան մերում 'ի բաց թողեալ էր մեր խսպառ զմեծ զայս նահանգ, հարկ կարևոր համարիմք յիշատակել աստ զգլխաւոր տեղիս նորին, թէ և սակաւ մի անցանիցեմք ըստ բնիկ սահմանս Հայոց :

Ա. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՆԱՀԱՆԳ ՊԱՐՍԻՑ

102 . Հիւսիսային արևմտեան ծայր երկրիս կայ ընդ մէջ Պայեզիտոյ՝ յարևմտից, և հարաւոյ Մասեաց և Երասխայ յարևելից, և մինչև ցգետն Պալըգ (80) սակաւածանօթ է երկիր, և է վիճակ Մագուայ . այսպէս կոչեցեալ յանուն ՄԱԿՈՒ կամ Մագու քաղաքի որ 'ի ձախմէ գետոյն . որոյ է բերդ կամ ամուր ահեղ և ընդարձակ քարայր, կարկառեալ 'ի վերայ շինին, ուրում բազում խնամով զգուշանան Պարսք, ոչ ումեք թողեալ մտանել 'ի ներքս . այս տեղի Ծոյ Մագուայ կոչի 'ի գիրս մեր, և թուի հնութեանց և արձանագրութեանց լինել 'ի սմա : Աւանն կամ քաղաքն 'ի ներքոյ բերդին կայ 'ի զառիվեր լերին անջրպացեալ վասն բնակչացն Հայոց գաղթելոյ 'ի Ռուսս, և քայքայեալ 'ի սասանութենէն Արարատայ յամին 1840 : Ի հնումն ԱՎԷ և ԱՐՏԱԶ գաւառք էին յերկրի աստ, և ՇԱՒԱՐՇԱՆ դաշտ և քաղաք էր գլխաւոր, ուր հռչակեալք և զօրանիստք թագաւորացն Հայոց, և ապարանք Սանատրկոյ, թերևս 'ի նոյն խուլ 'ի սահմանս Մակուայ . անդ կատարեցաւ հանդէս նահատակութեան քրիստոսահրաւէր առաքելոյն Հայոց Թադէի և կուսին արքայադստեր Սանդխտոյ . մինչև ցայսօր ուխտատեղի են Վանք Թադէոսի բազում ժամանք 'ի հիւսիսոյ Մակուայ առ գետեզերբն 'ի ձորամիջի, որ կոչի և Ծործոր կամ Կեծոռնոյ յանուն գեղջ մերձակայի . յորում Ծործորեցի կոչեցաւ Յովհաննէս Երզնկացի, որ գագարէր 'ի սմա երբեմն առ Զաքարիայի առաջնորդի սորա . պատուի ընդ նմին և Սանդխտոյ շիրիմն 'ի մատրան միում : Կրկին սրբազան է տեղին և անդ յղութեամբ երկրորդի առաքելոյն Հայոց՝ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի, վասն որոյ և աթոռ մեծի արքեպիսկոպոսի կարգեցաւ 'ի նախնեաց անդի : Միւս ևս անգամ հռչակապանծ գաւառ վիճակս արիական և մեծահռչակ նահատակութեամբ Վարդանանց յամին 451 'ի նմին Շաւարշանի դաշտի որ և Աւարայր կոչի, յեզերս հիւսիսոյ Մակուայ, զեղերբք Տղմուտ գետոյ, որ թուի Աքչայ վտակ խառնեալ յԵրասխ, կայ անդ և լճակն Աքչայ : Այլ աւաղ, զի ոչ ոք ցարդ հետախուզեաց և ևս ծանօթս ճշգրիտս զցանկալի վայրացն, յորում կրօնք և հայրենիք միաբանեալ գործս սխրալիս կատարեցին յաւուրսն անդ հարստութեան Հայոց :

103. Յարեւմտակողմն Մակուայ և յելից Պայեզիտայ կայ ՕՎԱՃԸՂ վիճակ, որոյ գլխաւոր աւանն է Քէլիսէքէնտ աւան. յորոյ հիւսիսոյ՝ յԱղթաղ լերին անցք են կարաւանի յ'7240' բարձու, երթալով 'ի Պայեզիտ կամ 'ի Խոյ: — Ցելից նորա և 'ի հարաւոյ Մակուայ և Պալըք գետոյ՝ կան ԱՊԱՃԱ և ՁԱԼՏԸՐԱՆ վիճակք. և 'ի հարաւոյ նոցա յելից Օվաճըղայ և 'ի մտից Երասխայ՝ ԳԱՐԱԳՕՅՈՒՆԼՈՒ վիճակ, յերկրին ՎԸՐՆՋՈՒՆԵԱՑ, յորում գլխաւոր աւղք նշանակին Գօրգօյան և Մէշուր կամ Մէխուր. և խոնարհագոյն 'ի հիւսիսոյ Ըմիրխանէ լերանց՝ Գնէրան գիւղ որ Թուի Աշտի Գնէրն ժառանգութեան որդւոյն Վահանայ Գողթնացւոյ: — Ձհարաւով լերանցս պատի Աւաճայ գետ յարեւմտից եկեալ 'ի սահմանաց Օսմանեան տէրութեան և ընթացեալ յելս՝ թափի յԵրասխ մերձ 'ի Հին Ջուղա. ընդունելով խուռն մի յառաջ զԲօտուր (20) գետ, որ 'ի հարաւոյ գայ նովին ընթացիւք անցանելով ընդ Խոյ. 'ի միջի երկոցուն գետոցս յարեւմտից կայ ՍԷԿՄԱՆԱՊԱՏ կամ Սէլմանաւագ վիճակ, որ պատշաճի ՄԱՐԴԱՍՏԱՆ և ՏՐՊԱՏՈՒՆԻՔ գաւառաց հնոյ. և յարեւելից ՉՈՐՍ վիճակ համանուն բերդաւանաւ, որ է հին վիճակն և գաւառն ՀԱՑԻՒՆԵԱՑ, ուր Բիւրեղ ոփկին Սիւնեաց եւ ընծայիւք ընդառաջ հերակլի կայսեր. և խնդրեալ էառ 'ի նմանէ մասն 'ի կենարար փայտէն, մինչեւ դարձուցանէր զայն 'ի գերութենէն Պարսից. և կանգնեաց եկեղեցի մեծ 'ի հանգիստ խաչին: — Ի հարաւոյ Սեկմանապատայ կայ ՔՈԴՈՒՐ վիճակ յԱՆՁԱՀԻՑ-ՁՈՐ գաւառի հնում, որ և ԸՆՁԱՀԻՑ-ՁՈՐ. և գլխաւոր աւեղին աւանն Քօդուր է բերդն ԿՈՏՈՐոյ առ համանուն գետով, ուր մեռաւ Սմբատ Գ. կաթ. յամին 971:

104. Ցելից Կոտորոյ և 'ի հարաւոյ Չորսայ կայ գաւառն ԽՈՅ, 'ի հարաւոյ կողմանէ մինչեւ 'ի հիւսիսակողմն ծովուն Ուրմիոյ, և յարեւելից գետով Ժամանդակաւ Կոտորոյ՝ բաժանեալ 'ի Մարանդ գաւառէ. հիւսիսակողմն երկրին պատշաճի ԹՈՌՆԱՒԱՆ գաւառի հնոյ, հարաւակողմն ՀԵՐ գաւառի աշխարհին ՊԱՐՍԿԱՀԱՅՈՑ. և ինքն ԽՈՅ քաղաք որ աթոռ է խանի և գլուխ բազում վիճակաց, նոյն ինքն է ՀԵՐ քաղաք, ուր նստէր ոստիկան Արաբայ յաւուրս և յետ Բագրատունեաց: Ընդարձակ է քաղաքն 'ի հիւսիսոյ գետոյն՝ որ և յիւր անուն կոչի, աղիւսակերտ այլ վայելուչ տամբք. լայն փողոցիւք և ծառաստանօք. ճանապարհք ալքունիք ձգին 'ի չորից ծագաց նորին յԱտրպատական և յօսմանեան և 'ի ռուսական Հայս: Բնակիչք 20-25,000. յորս գոն և հարիւրաւոր երդք Հայոց. Սահմանք Խոյի կարի բարեբերք են և բարգաւաճ: Ջերկաթի դուան քաղաքիս եհերձ պողովանիկ տուեալ քաջն Ալլահվերդի Հանունի, հալածելով զտաճիկանն, և ազատեցուցանելով զարքայն Արծրունեաց, զոր յառաջ մատնեալն էր առ քինու. (112 'ի ծանօթ):

105. Ցելից Խոյի և 'ի հարաւոյ Երասխայ, 'ի հիւսիսոյ ելից Ուրմիոյ ծովուն՝ կայ ՄԱՐԱՆԴ գաւառ, որոյ հիւսիսակողմն առ Երասխաւ էր ՃՈՒԽԱՀ կամ ՃՈՒԽԱՀՈՒՈՑ և հարաւակողմն ՄԱՐԱՆԴ, գաւառք Վասպուրականի, ընդ որ խաղայ Սօղան կամ Զօնոզ գետ խառնեալ 'ի գետն Խոյի. և առ նովաւ կայ ՄԱՐԱՆԴ կամ ՄԵՐԷՆԴ քաղաք 'ի հարաւակողմն վիճակին, 'ի բարձու 4300', ունելով բերդ 'ի հարաւոյ. ըստ աւանդութեան Հայոց և բնակչաց քաղաքին՝ աստ թաղեալ է կին Նոյի Նոյեմզար, վասն որոյ և Մարանդ կոչի. և 'ի մզկիթի ուրեմն ասեն լինել զգերեզման նորա: Աստ թաղեալ են և Ալփարսլան և Մէլիքշահ ըստ մերոց պատմչաց: Բնակիչք 1000 տուն մահմետականք: Գեօղք բազումք են Մարանդայ բարգաւաճք և զուարճառատք. 'ի հիւսիսակողմն կայ Զօնոզ բերդաւան. և յարեւմտից հիւսիսոյ նորա Դօրջօն գեօղ 'ի ստորոտ Քեանի Նշան լերին. յորոյ հիւսիսոյ Քէշէչ աւան մերձ յԵրասխ, և կամուրջ 'ի վերայ գետակի առ նովաւ. յելից նորա հուպ 'ի խառնուրդս Աքչայ և Քօզուր գետոց Մառախեան գիւղ, որ ձմերոց էր թագաւորացն Արծրունեաց, և Գաղկայ արքայի բազում շինութիւնս արարեալ 'ի սմա, և գետն կոչէր Կորիկ. նոյնպէս արար շինուածս և յանձաւսն Ջուխ կոչեցեալ մերձ 'ի Մառախեան: — Ցելից Մարանդայ կայ ՏԻՕՄԷՐ կամ ՏԱՍՄԱՐ վիճակ փոքր թռ Երասխաւ, 'ի մտից Գարատաղ նահանգի. և աւան համանուն հուպ յԵրասխ 'ի հարաւոյ Որդուատայ:

106. Ի մտից Խոյ գաւառի և 'ի հարաւոյ Քոգուրայ, յելից օսմանեան սահմանին և 'ի մտից հիւսիսոյ ծովուն Ուրմիոյ, կայ ՍԱԼՄԱՍ կամ ՏԻԼՄԱՆ գաւառ, որ է ԶԱՐԵՒԱՆԴ գաւառ Պարսկահայոց. և քաղաք նորա ՏԻԼՄԱՆ իբր չորիւք ժամօք հեռի կայ 'ի ծովէն, կաւակերտ տամբք և պարսպօք, կարի բարգաւաճ վաճառաշահութեամբ և անցք կարաւանաց. բնակիչքն մահմետականք իբրեւ 800 տունք: Ի մտից հարաւոյ քաղաքին կան աւերակք հնոյ ՍԱՂԱՄԱՍ քաղաքի որ և Սալմաս անուն յիւր անդստին 'ի Դ. դարէ և Կորճէից նահանգի առ վիճակեալ. աթոռ էր եպիսկոպոսի ԴՐԱՆ ՊԱՐՍԻՑ. յաւերակին երեւին աշտարակք բոլորշիք և արտաքոյ արձանք: Աւան նոր առ նմին կառուցեալ և բնակեալ է 'ի Քաղդէացւոց, 'ի Հայոց և 'ի մահմետականաց: Ի մերձակայ լերինս Սալմաստայ գտանին պատկերք Սասանեան արքայից քանդակեալք 'ի վէմս: Ի հարաւոյ Սալմաստայ կայ Խոսրովա աւան աթոռ Նեստորական եպիսկոպոսի. մի 'ի գլխաւոր գիւղից վիճակին է և Ճամլաւա կամ Եալավա: Հայոց վիճակիս գաղթեալ 'ի Ռուսս՝ մնան աստ իբրեւ 400 տունք եւեթ: — Արեւմտեան հարաւային ծայր Սալմաստայ ՉԱՐԻ կոչի, վիճակ փոքր, ընդ որ խաղայ գետ համանուն և թափի 'ի ծովն 'ի հիւսիսոյ կողմանէ:

107. Ամենայն արեւմտակողմն ծովուն ցսահմանս Օսմանեանց վիճակեալ է ՈՐՄԻԱ կամ ՈՒՐՈՒՄԻԷ գաւառի, յանուն ծովուն մանաւանդ թէ քաղաքին գլխաւորի, որ սակաւ ժամօք հեռի է 'ի ծովէն 'ի միջավայրս արեւմտակողման նորուն առ Շահէր կամ Սատէ գետով. ՈՐՄԻ՝ քաղաք Հայոց կոչի միշտ առ նախնիս մեր, յայտ է թէ 'ի Պարսկահայս, այլ ընդ գաւառ նորա ոչ յիշի. համարի հայրենիք Զրադաշտայ առաջնորդի զանգին կրօնից, որ եկեալ առ մերով հայկազն Տիգրանաւ. իսկ 'ի փրկչական դարուն

Ցուցա առաջեալ եղբայր տեառն սաս քարոզու-թեամբ կատարեցաւ, և գերեզման նորա պատուի ցարդ յեկեղեցւոջն Հայոց․ յետ նահատակութեան նորա եկեալ եղբայրն Հայրապետի, այն է Սիմոնի կամ Շմաւոնի կանանացւոյ և քարոզեալ, կատարեցաւ և ինքն յԸռ... կամ Ռ..., զոր 'ի Թիֆլիս(?) Որմիոյ սուրբ վկայարանք, և թուի 'ի հիւսիսոյ նորին լինել. քանզի նշանակի յայնմ կողման գետակ մի Ռ...անուն։ Որմիա քաղաք հին է, այլ չկան 'ի նմա նշանաւոր հնութիւնք, բայց աշտարակ մի, և մզկիթ հին, և եկեղեցին Հայոց․ նստի յՈրմի խան պարսիկ կուսակալ. ընդ որոյ ձեռամբ են 10 վիճակք և 700 գեօղք։ Բնակիչք քաղաքին 20.000 աւելի կամ պակաս, յորս ոչ սակաւ նեստորականք, Հրեայք և Հայք․ և Ամերիկացի քարոզիչք հաստատեալ ունին վարժարան 'ի նմին. Վիճակն Որմոյ բարեբեր և բարգաւաճ է յոյժ․ բերէ որթ և բամբակ և ծխախոտ և խաղող ընտիր և մրգս․ և 'ի լերինան անձաւք ձեռագործք և հողաբլուրք և մնացուածք հին շինուածոց ոչ սակաւք․ այլ և բերդք 'ի լեռնակողմանս։ Քուրդք ունին զարեւմտեան և զհարաւային կողմանս գաւառին։

108․ Հարաւային արեւմտեան ծայր երկրին Որմիոյ կոչի ԽԻԶՆԷ(?) կամ ՀԻՆՈՑ երկիր յարեւմտից Րեվանտըզայ(?), բնակեալ 'ի Զէրզաւ տոհմէ Քրդաց, 'ի 40 գեօղս, որոց գլխաւոր է ԽԻԶՆԷ(?) քաղաքագեօղ 'ի բարձու 4330', տունք 200 կամ աւելի․ յորում յեգարու նստէր եպիսկոպոս Աւարի(?), և ուխտատեղի է գերեզման նորա։ Ի հարաւոյ մերձ Խաչնէի(?) ընդ բարձրաբերձ լերինս որ սահման հատանեն ընդ Օսմանեան Քրդստան, իբր 5 ժամուք հեռի 'ի քաղաքէն են լեռնանցք 9300' բարձր, և արձան սեպագիր ՔԷԼԻ-ՇԻՆ կոչեցեալ, որ է կապոյտ սիւն, կերեղծ․ այսպիսի արձան կայ և 'ի մերձ նորին յայլում լերին Րեվանտըզայ, և թուի յԱսորեստանեայց կամ 'ի միջոյն Արամայ կանգնեալ, զի սահմանածայրք Հայոց և Մարաց էին լերինքն. և իջեւանն կամ գեօղ առ երի արձանին Հոյք(?) անուն յեղի յԺԳ դարու․ 'ի հարաւոյ արձանին ամբառնայ Շէյխի(?) լեառն 10500'։ Յորոց եւեթ 'ի հարաւոյ ծովուն Որմոյ ցհարաւային սահմանս այժմեան Ատրպատականի և ընդ արեւելս ցԹա... Բ... գետ (որ թափի 'ի ծովն յելից հարաւոյ) կան քրդաբնակ լեռնակայք վիճակքն ՍՕԼՏՈՒԶ, ԼԱՀԻՃԱՆ, ՍՕՈՒՔ կամ ՍՈՒՃ-ՊՈՒԼԱՔ, բնակեալք 'ի Մէքրի, Պիլպաս, Մինաէհ(?), Բիրան, և յայլոց տոհմից Քրդաց․ գաւառին աւերակք և 'ի սոսին, և սեպագիր արձան մի 'ի Դաշթ... առ Թաւթաւ գետով։

109․ Զարմանալի են մնացուածք հնութեանց և աւերակք կան յարեւելակողմն վիճակացս և մերձ գետոյն Ճաղաթու որ յելից Թաւթաւայ մտանէ 'ի ծովն․ յաջմէ նորա կայ Սուխ կամ Սխա-... բերդաւան, առ որով աւերակք քաղաքին կամրջի և բերդի, որ ձեռակերտ Սասանեանց թուի։ Ի նմին կողման գետոյն բազում ժամուք վերագոյն 'ի հիւսիսոյ կայ Քալէհ... բերդաւան․ իբր երկժամու հեռի յարեւմտից հիւսիսոյ նորա յահեկէ գետոյն' գեօղն Էշ-...-..., որ վկայէ անուամբն ցոյս վայր ձգեալ զհայ ձեռն և զինակութիւն(?)։ Առ երի գետոյն ընդ մէջ Քաշավերայ(?) և հարաւային ծայրից ծովուն Որմիոյ կայ Մէ...հէ... քաղաքաւան 'ի ՄԻԵՆԴՈԱՊ(?) վիճակի․ առ որով կան աւերակք, ձեռագործ անձաւք և քանդակք և սիւնք 'ի Շէյ... և Ս...-... կոչեցեալ վայրս, յորս և արձանագիր մի նման պահլաւիկ տառից․ և յելից հիւսիսոյ նոցա առ Լէյլան գետովն մեծագոյն աւերակ քաղաքատեղւոյ Գ...-Պ... կոչեցեալ։ Աւերակքս այսպիսի համարին արդ յանուանէ լինել առ ԳԱՆՁԱԿ կամ ԿԱԶԱ քաղաքաց Ատրպատականի, որ է 'ի Գանձակ(?)․ միւս ևս Գանձակ և բնաւիցն վեհագոյն համարին աւերակքն Թախտի-Սուլէյման կոչեցեալ այժմ առ ակամբք Ճաղաթ... գետոյ, յարեւելեան հարաւային եզր Ատրպատականի, և սա ինքն ԵՐԿՐՈՐԴՆ ԵԿԲԱՏԱՆ, որում տիրացաւ Տրդատ արքայ յարշաւելն 'ի Պարս․ և անդ էր գլխաւոր և առաջին տարուշանացն հրապարակից, զոր Հերակլ կայսր 300 ամաց յետ Տրդատայ' աւերեաց ըստ մասին, և ընդ բազում դարս մնացուածք նորին զարմանս արկանէին ուղեւորաց բանաւորաց, որպէս և յամին 1837 Ռաուլինսոն Անգղիացի բանասէր հետազօտեալ եգիտ անդ պարիսպ քարաշէնս և ծով կամ աւազան մեծ 'ի միջի, և առ երի զանազանն տարուշանին, այլովք հանդերձ։

110․ Ծովն' զորոյ զարեւմտեան, զհարաւային և զհիւսիսային կողմանս ակնարկեցաք' ՈՐՄԻՈՅ կոչեցեալ 'ի հասարակէ յանուն Որմի քաղաքի, Ս... և Մ...-... 'ի Յունաց նախնեաց, և 'ի միջոյն' Ծովն Կ... կամ Ծովն Դ..., և յարեւելեայց յառաջոյց Ծովն Հայոց (Տէ...-...), ընդ մէջ Պարսկահայոց և Ատրպատականի ձգի 'ի հարաւոյ ընդ հիւսիս երկայնեալ իբրեւ 80 մղոն կամ աւելի, այլ ընդ լայնն իբրեւ 20-22 ևեթ․ աղի է և դառնահամ և անձկնաբեր, և ոչ խորայատակ որպէս զՎանայն, այլ առ առաւելն 46' ևեթ, և ոչ շատ յուզի 'ի հողմոց․ և բարձրութեամբն ևս նուազ, իբրեւ 4000' գոլով. աւելի կամ պակաս․ սուղ ինչ 'ի միջոյն 'ի վայր է 'ի նմա կղզեաց ութից մեծագունից քան զծովուն Վանայ և պարսկից աւելի քան զկիսուն․ 'ի միում յայնցանէ որ Թ... կոչի և Գ... Հուլաղու խան Թաթարաց շինեաց բերդ և գանձատուն յԺԳ դարու, ըստ ոմանց անդ թաղեցաւ։

Բ. ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆ ՆԱՀԱՆԳ

111․ Արեւելակողմն ծովուն Որմիոյ ցսահմանս Կիլանայ(?) առ Կասպից ծովուն' է բուն նահանգն ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆ, 'ի հիւսիսոյ կողմանէ ձգեալ ցԳառատաղ(?) և Մուղան դաշտս կամ ցԵրասխ գետ, և 'ի հարաւոյ ցՔիւրդիստան Պարսից և ցԻրաք-Աճէմ, այն ինքն է հին աշխարհն Մարաց կամ Մեծ Մարք․ քանզի և Ատրպատական մասն համարէր նորին և Փոքր կոչէր Մարք․ այլ զի մերթ ընդ ձեռամբ նոցա և մերթ Հայոցս նուաճիւր, կամ կէս առ և կէս նոցա, վասն այն և կոչէր Ատրպատական Հայոց և Ատրպատական

Մարայ, և այս յաւուրց Հայկազանց մերոց ցվերջ կայս Դ դարու. յորմէ հետէ խաղաց նուաճցաւ 'ի Պարսից. որք կոչէին զաւհասարակ երկիրն ԱԴԷՐ-ԲԻՅՃԱՆ 'ի հին անուանէն, որ նշանակէ Հրոյ-դարան կամ տեղի, վասն բազում ատրուշանացն պաշտամանց հրոյ, և այն 'ի պատճառս հրաբխից երկրին և բորբոքման նաւթային նիւթոց յառաջին ժամանակսն :

112. Գլխաւոր գաւառ և նախնական կուսակալութիւն աշխարհիս է ԹԷՎՐԻԶ 'ի հիւսիսի արևելից ծովուն, 'ի հարաւոյ Մարանդայ, և 'ի հիւսիսոյ Սահհէնտ լերին և Մարաղայ գաւառի, տարածեալ ընդ արևելս, ընդունելով անտուստ 'ի Սաւալան լերանց զԱճի-չայ կամ Սէ-րէ-ռուդ գետ որ թափի 'ի մէջ կոյս արևելակողման ծովուն, և նման նմին գաւառահամ սսի լինել ըստ անուանն : Ընդարձակ է գաւառն և վիճակք բազմադեղք 'ի նմա, այլ ոչ քաջ ծանօթք. որոյ գլխաւոր քաղաք և համօրէն Ատրպատականի է ԹԷՎՐԻԶ կամ ԴԱՎՐԷԺ, մի 'ի կարի նշանաւոր և բարգաւաճ քաղաքաց Ասիոյ, իբրև 30 մղոնաւ հեռի յարևելից ծովուն Որմիոյ. 'ի հարաւոյ կամ յահեկէ Սևրխաայ գետոյ, 'ի բարձու 4700', և յեզր դաշտի մեծի որ ձգի 'ի ծովակողմանէն ցայն վայր. ըստ արևելեայց շինեալ է 'ի Զոպէյտայ կնոջէ Հարուն-էլ Րէշիտ ամիրապետին յԸ դարու, և կոչեցեալ Թապրիզ այսինքն ջերմահալած. ըստ Հայոց յԴ դարու 'ի քաջէն Խոսրովայ' յետ վանելոյն զԱրտաշիր, և առ առակէ նորին կոչեցեալ Դաւ-րէժ, որ 'ի հին գրուածս ուրեք գրի և Դաւրէժ. իսկ ըստ եւրոպեացւոց ոմանց' հնագոյն ևս կարծի' և յիշատակեալն 'ի Պտղոմեայ աշխարհագրէ Գաբրիս կամ Տաբրիս անուն. կոչէր և Գանձակ, այլ ոչ է բուն Գանձակն շահաստան Ատրպատականի' զոր վերագոյն յիշեցաք (109) : Ընդարձակ է յոյժ քաղաքն և կրկնապարիսպ, այլ չէն նորա հին և վայելուչ շինուածք. քանզի 'ի բազում սասանութեանց երկրի և 'ի բուռն պատերազմաց և ոխերելոյ քաղաքին Օսմանեանց և Պարսից, խանգարեալ են. Նշանաւոր են այժմ մնացուածք մզկթի միոյ կապուտակ աղապատոյ վիմօք, մանաւանդ քանդակք գրոյն նորին, և ապարանք' զոր ոմանք Զոպէյտայ շինած կարծեն. և բազում կարաւանատունք. այլ և տաճար և տունք և մզկիթք ցածունք են առ աչի սասանութեանց : Բայց վաճառականութիւն քաղաքին և երթևեկ վարուն է յոյժ. ընդունի վաճառս 'ի Հնդկաց և յԱնգղիոյ, 'ի Ռուսաց և յՕսմանեանէ, և ընդ բազում կողմանս ճանապարհք աղբերանք ձգին 'ի քաղաքէն, որ առաջին շահաստան քաղաք է Պարսից : Արտաքոյ պարսպացն պատին ընդարձակ արուարձանք և պարտէզք, որ յառաջագոյն անընդմէջ մասն էին քաղաքին, և թիւ բնակչացն կէս միլիոն թուէր. այժմ ըստ ոմանց իբրև 150,000, բայց ըստ այլոց կիսով չափ ևեթ կամ նուազ ևս, որոց մեծագոյն մասն Պարսիկք են և Թուրքք 'ի Դըզըլպաշ ազգէ, և Հայք սակաւ, և նուազունք ևս յատուր ազգաց. յորոց Անգղիացիք ունին հիւպատ հաստատեալ 'ի նմա, և քարոզիչք ոմանք' գպրոց : Խանն կուսակալ Դավրիժու յորդւոց շահին Պարսից ընտրի, և նախապատիւ է քան զամենայն կուսակալս պետութեանն (1) :

113. Ընդ մէջ Դավրիժու և Մարանդայ կայ ՍՕՖԻԱՆ քաղաքաւան 'ի վիճակին ՌՈՒՏԻԿԱՏ առ Թալխա գետով. 'ի մօտ նորա ԵՐԱՆԻԿ վիճակ և Տիղէի-Խալիլ գլխաւոր աւան մերձ 'ի ծովն երկուք ժամօք. յորոյ հարաւոյ և 'ի մօտ Դավրիժու ԴԱԼՏԱՐԱՆ վիճակ. արևմտակողմն սորա որ է հիւսիսային արևելեան ափունք ծովուն' աղուտ դաշտ է, և 'ի մօտ կամ յահեկէ Թուրքմանայ ցամաքն կղզիաձև յառաջացեալ 'ի ծովն, և են 'ի նմին աղբերք ձմերոցք խանին Դավրիժու 'ի Գիւմիշ չինի. և ցամաքակղզին այն Շահի կոչի (աղբերանի) յորմէ և ծովն ինքնին : Ի հարաւոյ դաշտին և զարևելեան եզերբք ծովուն գըլխաւոր տեղիք 'ի վերայ ճանապարհին որ 'ի Դավրիժու իջուցանէն 'ի Մէրհէմէթապատ, են Տէհի-Խէրիէտ, Շէրամի և ԳՈՂԱԿ քաղաք փոքր առ Սաֆի գետով մերձ 'ի ճաղագու գետ. ընդ մէջ երկոցուն առաջնոցն կան անուանի քարաղբերք, զի ջուր քարացեալ գործէ զալապաստրն դաղամի : Իսկ 'ի հարաւոյ Դավրիժու ՄԷՀՐԱՆՐՈՒՏ վիճակ. յորոյ հարաւոյ ամբառնայ անուանի լեառն Սէհէնտ կամ Սահանտ 8000', որ տարածէ թևս շուրջանակի. 'ի մօտ նորա ամբառնայ Տէվէրաղ առաւել քան զ'11500'. Իսկ յելից հարաւոյ բղխեն բազմառուքն Քարանկու և Շահի-Րուտ որք ժամանակեն զհզօրագոյն գետն Դըզըլ-Օզէն կամ Սէֆիտ-Րուտ (Սպիտակ գետ) : — Իսկ յելից Դավրիժու առ Սևրխաայ գետով տարածի ԳԷՐՄԻՍՏԱՆ վիճակ ցստս Սաւալան լերանց. և 'ի հարաւոյ գետոյն կայ ընդարձակ դաշտ աղի :

114. Ի հարաւոյ Սահէնտայ, և յելից հարաւոյ ծովուն, 'ի հիւսիսոյ Մէրհէմէթապատայ և 'ի մօտ Քարանկուի կայ ՄԱՐԱՂԱ գաւառ, համանուն քաղաքաւ առ Սաֆի գետով. յորում Հուլաւու խան եա կանգնել աստղաբաշխ աստեղագիտաց, 'ի ձեռն իմաստնոյն Նասրէտտին Թուսեայ. որոյ ցարդ երևին աւերակք 'ի բլրի ուրեմն. հուպ 'ի քաղաքն յայլում քարայրերին հատեալ կան տաճարաձև անձաւք և անձևակք 'ի վաղ ժամանակաց : Հին և անշուք է քաղաքն, ունի գեղեցիկ բաղանիս և կամուրջ մի : Բնակիչք 15,000, Պարսք, Հայք, Հրեայք և Քաղդեացիք : — Յելից Մարաղայ կայ ՀԷՇՏՐՈՒՏ վիճակ յահեկէ Քարանկու գետոյ, Սէրէսքէնտ քաղաքաւանաւ. 'ի հարաւակողմն գետոյն առ խառնրդով վտակի միոյ կան զարմանալի աւերակք Գալէի Զոհաք (Բերդ Աժդահակայ) կոչեցեալք, քարաշէն աւան, գեղեցիկ գրամբ. յորոյ վերայ կայր երբեմն և արձանագիր հին :

115. Յելից վիճակիս և Սահէնտայ մինչև ցեզր Ատրպատականի 'ի սահմանս Կիլանայ ձգի գաւառն ՄԻԱՆԷ, 'ի հիւսիսոյ Դըզըլ-Օզէնայ և Խրատ Ասէմի

(1) Յետ գրելոյ մեր զայսոսիկ' ծանեաք զի սասանութիւն սաստկագոյն գրեաթէ հիմնովին կործանեաց զքաղաքս մեծ, 'ի 23 աւուր սեպտեմբերի 1854 տարւոյս : Ընդ նմին և զխոյ քաղաք (104) և գեօղեան բազում, թերևս և զայլս ոմանս 'ի ստորագրելոցս զորոց ոչ ունիմք ստոյգ տեղեկութիւն :

և 'ի հարաւոյ գաւառին Էրտէպիլայ․ քաղաքն ՄԻԱՆԷ մերձ է 'ի խառնուրդս Շահի-Րուտայ և Քարանկուսի 'ի Կըզըլէօզէյն, և կոչի Միյանէ նշանակելով միջասահման գոլ ընդ Ատրպատական և ընդ Իրագ․ փոքր է և սակաւաբնակ, իբր 700 տամբք․ այլ գեղեցիկ և բարեբոյս շրջակայիւք․ և ճանապարհք 'ի չորից ծագաց նորին տանին 'ի գլխաւոր նահանգս արևմտեան Պարսից։ Ի հարաւոյ նորուն ընդ մէջ Կըզըլէօզէյնոյ (որ թուի Գօզյան գետ յիշատակեալ 'ի Ս․ Գիրս) և Այփըղնօու-չայ օժանդակի նորին՝ յահեկէն, ձգին Քօֆլան կամ Քաֆլան-Քուհ լերինք անջրպետք կրկին նահանգացն․ և յանցս գետոյն որ տանի 'ի նոյին՝ արկեալ է գեղեցիկ և մեծ կամուրջ ագիւսեայ 23 կամարօք։ — Յարևմտից Միանէի առ Շահի-Րուտաւ ձգի վիճակն ԻՒՃԵԱՆ․ յորում 'ի վերայ արքունի ճանապարհին Թաւրիժու և Միանէի՝ կայ ամուր աւանն ԹԻՒՐՔՄԷՆ-ՉԱՅ, ուր յամին 1827 կնքեցան դաշինք հաշտութեան ընդ Պարս և Ռուսս․ սոքա յետինքս հասին յայնժամ 'ի շահէն զՎրաստան և զԱղուանս և զՀայս մինչև ցԵրասխ գետ։ — Ի հիւսիսոյ Միանէի կայ ԿԷՐՄԻԱՆ վիճակ ցՊօղլինուղ լեառն 'ի հիւսիսոյ, և ԽԷԼԽԷԼ կամ Խալխալ վիճակ յարևելից ցԿիլան նահանգ։

116․ Ի մտից Կիլանայ, 'ի հիւսիսոյ Միանէի, յելից Սուրխապայ և ալի դաշտին, և 'ի հարաւոյ Գօրա-չայ կամ Տէրէաէ-Րուտ գետոյ (որ թափի յԵրասխ), և յարևմտից հարաւոյ Մուղան անապատի՝ կայ գաւառն ԷՐՏԷՊԻԼ կամ ԱՐՏԱՒԻԼ, յորում ամբառնայ բարձրագոյն լերանց Ատրպատականի, անուանին Սէվլան կամ Սավէլան որ է Սաւալան 12200՛, յորոյ գագաթն են մնացուածք քարանց շինուածոց և արձանագիր ևս եղծեալ, և պատուի անդ 'ի մահմետականաց գերեզման սրբազանի ուրումն, և անդ ասեն զեռալ զմի յականց եդեմաբուխ գետոց․ զի և յամենայն կողմանց լերինն բղխեն վտակք անթիւք, որք աղբիւրացուցանեն զգլխաւոր գետս արևելեան Ատրպատականի․ յարևմտից կողմանէ սորա լերանցն աղխաղնեալք ձգին ցսահմանս Վասպուրական Հայոց։ Քաղաքն ԱՐՏԱՒԻԼ յարևելից կուսէ լերինն կայ և յարևմտից Պօղրով-Քուհ լերանց Կիլանայ, իբր 34 մղոնաւ մերձ 'ի ծովէն Կասպից, 'ի բարձու 4235՛, առ Պուլըքլը-սու գետով որ խառնի 'ի Գարա-չայ․ պարըսպապատ է և աշտարակազարդ, հնագոյն շինից աւերակօք կարկառեալ․ անուանի է վասն գերեզմանաց Սէֆեան արքունի տոհմին, զի Շէյխ Սէֆի նախապետ նոցին աստ մեռաւ յամին 1334․ շիրիմ նորա և Շահ Իսմայէլի առաջնոյ թագաւորի տոհմին և այլոց համազարմից, կան 'ի հոյակապ արծաթազօծ և ճոխազարդ մզկիթի, այլ ոչ սակաւ խանգարեալ է վայելչութիւն նոցա 'ի սասանութենէ երկրի, և մատենադարան աղօթանոցին յաւարի առեալ 'ի Ռուսաց։ Ճանապարհք կարաւանաց ձգին յԱրտաւիլայ ընդ բազում կողմանս, յորոց մին տանի 'ի հիւսիս 'ի Պաքու և 'ի Տէրպէնտ։ Բնակիչք իբրու 4000 ևեթ․ քանզի ոչ է յոյժ հաճելի կլիմայն, վասն երկար ձմերայնոյն, որով և բուսաբերութիւն սահմանացն նըւազեալ է։ Գտանին 'ի մերձաւոր վայրսն աղբերք հանքային ջերմ և ցուրտ ջրոց։

117․ Ի հիւսիսոյ Սէվլանայ կայ ՄԻՇՔԻՆ վիճակ ցԳարա-սու․ և յայն կողմն սորա, այսինքն 'ի հիւսիսոյ՝ ԱՐՇԱՒ-ՎԱԼԽԻ վիճակ, 'ի մտից Կիլանայ․ 'ի հիւսիսոյ նորա ՈՒՃԱՐՈՒՏ․ անտի և 'ի վեր ցԵրասխ գետ և ընդ արևմուտս ցբուն Գարա-սու կամ Տէրեաի-Րուտ, երկիրն մասն է ՄՈՂԱՆ անապատի կամ մեծի երիզուտ դաշտի, որ մասամբ բնակեալ է 'ի Թիւրքմէնից, և մասամբ անբնակ, և ձմերային արօտք անթիւ հօտից վրանաբնակաց։ Արևելեան և հիւսիսային կէս Մուղանայ առ Կասպիականաւն՝ Ռուսաց բաժին է։ — Յարևմտից Միշքինայ և 'ի սորին հարաւային մասին Տէրեաի-Րուտայ կայ ԱՀԱՐ կամ ԷՀԷՐ վիճակ, տարածեալ առ համանուն գետով, որ 'ի կողմանց Մարանդայ գայ յարևմտից և օժանդակէ զԳարասու․ յաջմէ կամ 'ի հիւսիսոյ նորին կայ քաղաքն ԱՀԱՐ, որ ոչ միայն վիճակին գլխաւոր քաղաք է, այլ և համօրէն ԳԱՐԱՏԱՂ գաւառի, որ կայ յելից Մարանդ գաւառի, 'ի հարաւոյ Երասխայ և Գարապաղայ, և 'ի մտից Տէրեաի-Րուտայ․ փոքր է և սակաւաբնակ իբր 700 տամբք։ Շուրջանակի պարտէզս ունի անխնեաց, և ոչ հեռի 'ի լերինն՝ երկաթահանս։ Մերձագոյն Երասխ գետոյ վիճակք են ՔԻՎԱՆ և ԷՆԿՈՒՉԷՖԴ, և ոչ սակաւ ամուր վայրք 'ի նոսա։

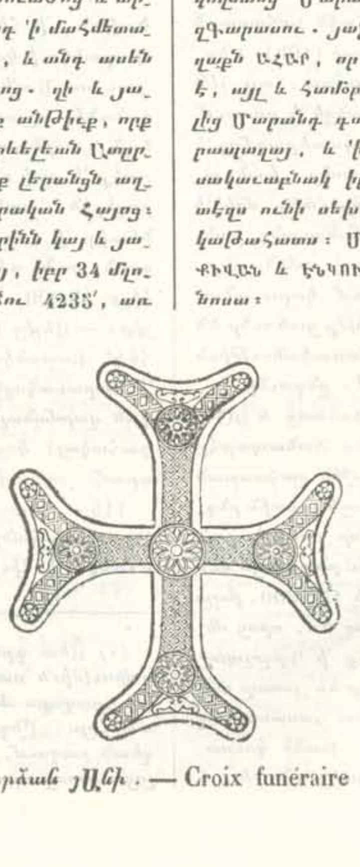

Խաչարձան յԱնի․ — Croix funéraire (Ani).

ՌՈՒՍԱՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

118. Ընդ ձեռամբ Ռուսաց երկու ազգք գաւառաց են Հայոց, կէսք մասն բնիկ Հայոց Մեծաց, և կէսք Աղուանից-Հայոց և յարևլից 'ի նոյնս լեռնակողմանցն կովկասայ: Առաջինքն 'ի չորս նահանգս զատուցեալ են, Սոմխէթ և Սամցխէ, Հայկական նահանգ կամ Երևան, Գանձակ, և Գարաբաղ. Սոմխէթ-Սամցխէ մասն համարի մեծի կուսակալութեանն Տփխեաց, և Գարաբաղ՝ Շէմախեայ կամ Կասպիական կուսակալութեան, որ գրաւէ զարտաքին մասն Հայոց, նահանգս վեց, այսինքն են Շաքի, Շիրուան, Թալիշ, Պաքու, Քուպա և Դարբանդ. յետինքդ թէպէտ և գուն ուրեք անկան ընդ Հայոց իշխանութեամբ, այլ զի յաճախ յիշին 'ի վէպս ազգիս և սահմանակիցք են մերոյ աշխարհիս, և զի ոչ նկարագրեցան 'ի կարգի աշխարհագրութեանս՝ յիշատակին աստ:

Ա. ՍՈՄԽԷԹ կամ ՎՐԱՀԱՅՔ

119. Հիւսիսակողմն Հայոց աշխարհի ընդ ձեռամբ Ռուսաց՝ գրաւեալ է ըստ վարչութեան 'ի մեծի կուսակալութեան Տփխեաց, և երեք գաւառք են 'ի նմա, Ախըլցխա 'ի հիւսիսոյ արևմտից, Գիւմրի 'ի հարաւոյ, և Պօռչալու 'ի հիւսիսոյ արևելից:

Ա. ԱԽԸԼՑԽԱ կամ ԱԽԱԼՑԻԽԷ գաւառ, որ ՍԱ-ՄՑԽԷ կոչի 'ի Վրաց (այսինքն Երկիր Մծխեաց կամ Մեսխաց) սահմանի 'ի հարաւոյ՝ Օսմանեան գաւառօք Արտահանայ (53) և Չըլտըրայ (37) Կարուց, յարևմտից՝ Իմերացոց երկրաւ և Կուր գետով, 'ի հիւսիսոյ և յեկից՝ լեռամբք որ անջրպետեն ընդ Պօռչալու և ընդ Սոմխէթ գաւառս, և Խրամ (Քցիա) գետով. 45,000 բնակիչք են գաւառին: Բնիկ վիճակ ԱԽԱԼ-ՑԽԱ քաղաքի, որ թարգմանի Նոր Բերդ, յարևմտից հարաւոյ գաւառին կայ, 'ի հինն ՕՑԽՐԷ կամ ՈՍՐԱԽԷ նահանգի, որ յարևմտեան հիւսիսային ծայրս աշխարհին Գուգարաց և ամենայն Հայոց. քաղաքն 'ի վերայ համանուան գետոյ աժանդակի Կուրայ կառուցեալ է, 'ի բարձրին բարձու 3000', բաժանեալ 'ի հին և 'ի նոր քաղաք և 'ի բերդն, զոր 'ի Թամարայ թագուհւոյ ասեն շինեալ. Նշանաւոր է մզկիթն մեծ 'ի ձև Ս. Սոփիայ Կոստանդնուպոլսոյ շինեալ, զոր յեկեղեցի փոխել կամեցան Ռուսք, տիրեալ քաղաքիս յամին 1828. և ածին այսր գաղթական Հայոց, 'ի Կարսայ և 'ի Կարնոյ, որք և շինեցին զնոր քաղաքն. Եկեղեցիք ութ են 'ի քաղաքին, յորոց երեք Հայոց արևելեայց և երկու հռովմէական Հայոց. Երկուք յեկեղեցեացն հինք են, յորոց մի է յանուն Ս. Յովհաննու 'ի բարձու բերդին, որոյ է պատկերս առաջի եդեալ: Բնակիչք քաղաքին են իբր 13000 ոգիք, որոց երկու մասն Հայ է, և մի մասն Վրացի, Թուրք և Հրեայ և այլազգիք:

120. Յարևմտակողմն Ախըլցխայ 'ի կողմանս ԱԳԱՍԹՈՒՄԱՆ վիճակի որ 'ի ձախմէ գետոյն կայ՝ Սմբատ Բիւրատեան ասպարապետ Արտաշիրի Բ. կառոյց զՏէկոբ բերդ ընդդէմ արշաւանաց հիւսիսայնոց: — Ի հիւսիսոյ Ախըլցխայ յաջմէ կամ յեկից Կուրայ կայ ԱՋՂՈՐ վիճակ, համանուն ամուր բերդաւանաւ, որ է ԱՍԿՈՒՐԷԹ ըստ Նախնեաց, ընդ որով բանակեցաւ երբեմն Աշոտ Երկաթ և եհար զգաւառն Գնունիս. և աստ ուրեմն 'ի հերուն (1853) յարձակեալ Օսմանեանց 'ի վերայ Ռուսաց՝ ընկրկեցան յետս: Ունի հոյակապ եկեղեցի և ուխտ Տիրամօր, զորոյ պատկեր ասեն Անդրէի առաքելոյ բերեալ այսր: — Ի հարաւոյ Ադղորոյ և յեկից Ախալցխեայ, 'ի հիւսիսոյ Ախալքալաքի կան վիճակքն ԱՍԲԻՆՋԱ և ԽԵՐԹՎԻՍ 'ի հին գաւառին ՋԱՒԱԽԱՑ. Խերտվիս աւան՝ ունի ամրոց հզօր և վայելուչ առ Փ------ն գետով. — ԱԽԱԼ-ՔԱԼԱՔ վիճակ հարաւային մասն է գաւառին կամ Սամցխեայ, 'ի հին Ջաւախս, յորում են լիճք շատ, և գլխաւոր Փ------ն կամ Թո-ֆ------ն 'ի հիւսիսոյ արևելից. ժառանգութիւն էր վիճակս Թորին Քարթլոսի եղբօրն Հայկայ, նահապետի Վրաց, և ցարդ բնակեալ է 'ի Վրաց և 'ի յոլովից ևս Հայոց, որք զնոցին զլեզու լեզուն խօսին, որպէս և յամենայն Սամցխէ և 'ի Սոմխէթ. Քաղաքն ԱԽԱԼՔԱԼԱՔ որ թարգմանի Նոր-քաղաք, յեզր Փառաւան գետոյ՝ ունի ամրոցս, և վաճառանոցս յաջող աւերիւ: Համօրէն

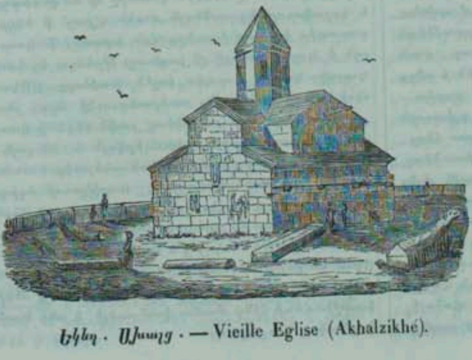

Եկեղ. Ախալց. — Vieille Eglise (Akhalzikhé).

բնակիչք վիճակիս են 6 կամ 7000 ոգիք․ յորս Հայք երրորդ մասն և աւելի են։

121․ Բ․ ՊՕՌՉԱԼՈՒ գաւառ, մասն բուն նահանգին Տփխեաց, 'ի հարաւոյ կայ նորուն և խրամ գետոյ, յարևելից Ախալքալաքի, 'ի հիւսիսոյ Սամխեթայ և յարևմտից խաղախ գաւառի նահանգին Գանձակայ․ և ինքն մասն է Գուգարաց աշխարհի, ունի բնակիչս 30,000 կամ աւելի։ Ի հիւսիսակողմն արևմտից գաւառին առ ակամբք Քցիա կամ խրամ գետոյ կայ ԹՐԻԱԼԵԹ վիճակ, որ է ԹՌԵՂՔ գաւառ ըստ նախնեաց․ յորում Սմբատ Բագրատունեան զօրավար Արտաշիսի Բէհէզար զՎ կրոս․ գլխաւոր տեղի վիճակին է ԾԱԼԿԱ կամ Ծալքա բերդաւան բարձր։ — Զամփամբք խրամայ և Ալգէթ գետոյ (որ 'ի նորին հիւսիսոյ ընթանայ, և յարևելեան հարաւային ծայր գաւառին խառնին երկոքեան 'ի Կուր), կան վիճակքն ԱԼԿԷԹԻՆԻ և ԽՐԱՄԻ, 'ի հնումն ՄԱՆԳԼԵԱՑՓՈՐ և ԳԱՐՈՒԱՐ? գաւառաց վիճակեալք, որք ձգէին մինչև 'ի Կուր և 'ի Տփխիս, և վաղ ուրեմն նուաճեցան ընդ ձեռամբ Վրաց․ նշանաւոր տեղի է Մանգլիս աւերակ, այլ կանգուն ունելով զհին եկեղեցին զլխաւոր առ կոստանդիանոսիւ և նորոգեալ 'ի յետնոց և եպիսկոպոսանիստ լեալ․ առ երի կառուցեալ և Նոր Մանգլիս, ամրարանոց և զօրանիստ Ռուսաց։ Յարևմտակողմն՝ յեզերս Լոքճոյ լերանց որ անջրպետեն ընդ Թռեղս, յանկեան գետոյն խրամայ և վտակի միոյ՝ կան աւերակք ՕՐԲԵԹԻ կամ ՇԱՄՇՈՒԼԴԷ բերդի (որ թարգմանի Երեք-Նետ) հայրենի ժառանգութիւն Օրբելեան տոհմի եկելոյ 'ի Ճենաց յաւուրս հարստութեան Հայկազանց․ բազում շինուածոց և քարակերտ տանց են անդ մնացուածք և եկեղեցեաց Հայոց․ 'ի ԺԵ դարու Լէնկթիմուր և Ճիհանշահ աւերեցին զբերդս զայս։ Հանդէպ նորա և գետոյն կանգնեալ է Հայոց գիւղն Շամշուլդէ գեօղ և բնակեալ յ'30 տանց։ — Ի հարաւոյ Թռեղաց և Լոքճոյ լերանց և 'ի մէջ Պօռչալուայ կան փոքր վիճակքն ՍԹՈՒՓԻՐԷԹ և ԱՊՈՑ կամ ԳԱՑԳՈՒԼԻ, որոյ լերինք անջրպետեն ընդ Ախալքալաք և ընդ Պօռչալու գաւառ։

122․ Իսկ վիճակն ՊՕՌՉԱԼՈՒ տարածանի զհարաւով գաւառին 'ի հիւսիսոյ Տաշրայ, և է հին երկիրն ԴՄԱՆԵԱՑ և ԲՈՂՆՈՓՈՐոյ, միջասահման ընդ Տաշիրս ունելով զԼէլվար լերինս, յորում պղնձահանք են անուանիք, ժառանգութիւն Արղութեան տոհմի յԺԲ դարէ հետէ, և կարկեհան քար, վասն որոյ և Լալվար կոչին լերինքն․ ընդ որս են և անցք ճանապարհի յԱղջաղալէի տեղւոջ 5460' բարձու։ Բազում գետք են 'ի վիճակիս մեծի, այլ գլխաւորն Պօռչալու կամ Տէպէտա որ է Ձորոյ-գէտ ըստ հնոց, խաղաց յարևելս 'ի Սամխեթայ եկեալ, և խառնեալ ընդ խրամայ թափի 'ի Կուր։ Յարևմտակողմն յեզերս Շիքար լերին առ Մաշավէր կամ Փոքր Խրամ գետով կայ Դմանիս գիւղ, որ է հին ՔԱՂԱՔՆ ԴՄԱՆԵԱՑ, որոյ կան մնացուածք սակաւ։ Իսկ Բօլնիս կայ յարևելից առ Բօլօսչայի գետակաւ 'ի հարաւոյ խրամայ․ առ որով կան հին եկեղեցիք, և 50 տուն Հայոց։ Ի հիւսիսոյ նորա յափն Մաշավերայ կայ Քաթարինէնֆէլդ գեօղ գերմանացի գաղթականի 120 տամբք։

— Ընդ մէջ Բոլնիսուրի և Պօռչալու գետոց խաղայ Շուլավէրի վտակ և առ նովաւ կայ ՇՈՒԼԱՎԵՐ քաղաքաւան Պօռչալու վիճակի, 500 տամբք, յորս 400 Հայոց են, որոց է առընթեր և գեօղ մի Փոքր Շուլավէր կոչեցեալ։

123․ Արևելեան կամ աջակողմն Պօռչալու գետոյ ցելս սահմանաց գաւառին և անդր ևս 'ի հնումն կոչէր ՁՈՐՈՑԳԵՏՔ ևս և ՍԵՒՈՐԴԵԱՑ ՁՈՐ կամ ԱՇԽԱՐՀ, վասն ափափոյ խորաձորոց ընդ որս ընթանայ գետն, իսկ Սևս՝ վասն Սևկոյ նախահօր բնակչաց կողմանն, որ մասն է Գուգարաց, այժմն ՁՈՐՈՓՈՐ, ԽՈՐՈՓՈՐ, ԿՈՂԲՈՓՈՐ գաւառք նորին, որ մասամբ անկանին և յայն կողմն գաւառիս 'ի խաղախ վիճակ։ Անուանի եղև յաւուրս Բագրատունեաց, և զկնի ցԺԴ դար՝ հաւաստեաւ վանորայիւքն Հաղբատ և Սանահին, որք յեզերս գետոյն 'ի քարափանս ձորոյն կառուցեալք են առ մերձ գետակաց, ժամու հեռիք յիրերաց։ Սանահին 'ի մէջ հարաւոյ կայ ընդարձակ և ամայի, շինեալ 'ի Խոսրովանոյշ թագուհւոյ Հայոց յամին 967․ կանգուն ունելով զհոյակապ և բարձրագմբէթ եկեղեցին Ամենափրկիչ, և այլս մատունս, և մասն մենաստանին, և գերեզմանս թագաւորաց, իշխանաց և իմաստուն վարդապետաց։ Հաղբատ 'ի հիւսիսոյ արևելից կայ, զուգակից՝ շինութեան ժամանակաւ և յօրինուածով, և մեծագործ ևս քան զայն, Ս․ Նշան տաճարաւ և բազում մատրամբք և գրատամբ և սենեկօք, համակ քարաշէն․ յոլովագոյնք ևս 'ի սմա ննջեն իշխանազունք և արք իմաստունք, ընդ որս և Սարկաւագ վարդապետ և Կորիկեան թագաւորք։ Բազում եկեղեցեաց և վանորէից մնացուածք գոն և 'ի սահմանս սոցա, և 'ի համօրէն գաւառին Ձորոգետոյ, նշանակք բարեպաշտութեան և մեծագործութեան արքայական շառաւիղաց Բագրատունի տանն Հայոց և Վրաց, և իշխանաց յարեցելոց 'ի նոսա․ յորոց մի է և Ախթալա 'ի թիկանց Սանահնի 'ի վերայ Ձորոյ գետոյն, արկեալ 'ի Նանայ թագուհւոյ քեռն Զաքարէի և Իւանէի, որ անխախուտ կայ ցայսօր գեղեցիկ արձանագրաւն, որ և մահարձան է յիշատակի վաղամեռիկ ամուսնոյ իւրոյ Աշոտայ արքայի թագաւորելոյ 'ի Տաւուշ (161)։ Կամուրջ մի ևս վէհագոյն և հոյակապ ընդ ամենայն տունն Վրաց՝ 'ի ծայրս գաւառիս կայ առ խառնրդովքն խրամայ 'ի Կուր, այն է Կարմիր կամուրջ՝ զի յաղիւսոյ թրծելոյ է, կամ Կոտրած-կամուրջ, որպէս կոչեն Թաթարք Սընըգ-քէօփրի, զի սակաւ ինչ աւերած ունի արդ, յետ քակման հնոյն նոր ևս շինեալ յամին 1647 'ի Ռոստոմայ Վրաց արքայէ․ 400' երկայն և 30' լայն։ Յայն կողմն Կարմիր կամրջոյն կան աւերակք ԽՈՒՆԱՆ քաղաքի զոր ասեն կառուցեալ Քարթլոսի եղբօր Հայկայ, և Գըզըլ-քուլէ կոչի արդ 'ի Թուրքաց վասն բերդին․ և է ըստ իս ՀՈՒՆԱՐԱԿԵՐՏՆ քաղաք 'ի ծայրս սահմանակցութեան Հայոց և Վրաց և Աղուանից։ — Միւս ևս բերդ անուանի Աքճա-քալէ 'ի Թուրքաց և Թէթրի-ցիխէ 'ի Վրաց կոչեցեալ՝ կայ յարևմտից մեծի կամրջին հեռի հինգ ժամու կամ աւելի, և անդ նստի կողմնակալ Պօռչալուայ։

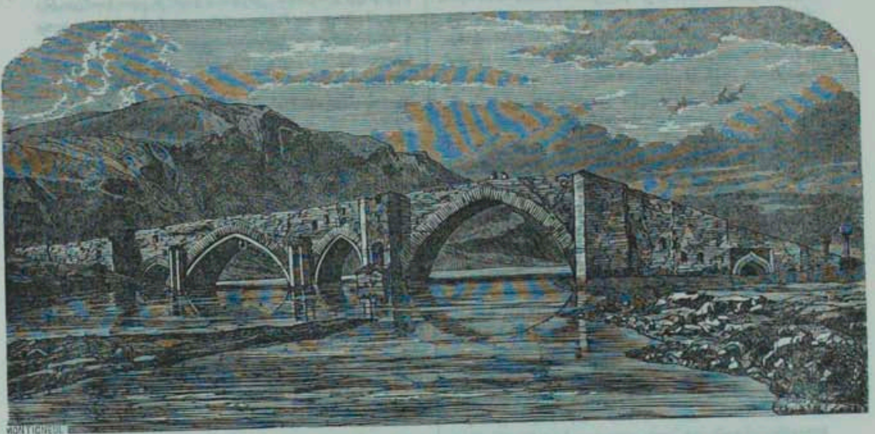

Կարմիր կամուրջ. — Le Pont-Rouge.

124. Յարեւմտից հարաւոյ Սանահնի յայն կողմն (յաջակ) Ձորոյգետոյն կայ Օձուն կամ Ուզունլար գեօղ, յորմէ էր մեծ իմաստասէր հայրապետն Յովհան յետ Է և 'ի սկիզբն Ը դարու. մահարձան հայրապետ կայ 'ի գեղջն և կարծի Սմբատայ Բագրատունւոյ լինել նահատակելոյն 'ի Դունի. իսկ գերեզման հայրապետին որ և ուխտատեղի՝ կայ 'ի Վ. [illegible] անդուստ մերձ յԱխթալա գեօղ, յարեւմտից Օձնոյ։ — Ի հիւսիսոյ Արգուայ առ Աչքեհառ գիւղիւ կայ Հոռոմայրի Ս. Նշան ուխտն, քարայրք և եկեղեցիք. հանդէպ նորին աւերակք Կոչէթ բերդի. մերձ նոյին Քոբայր անուանի մենաստան, կանգուն եկեղեցեաւ շինեալ 'ի կէս ԺԲ դարու. և առ Ախ[illegible] գիւղիւ 'ի հիւսիսոյ Օձնոյ՝ աւերակք ապարանից։ — Գաւառս Փօռչալուայ մասն է ՍՈՄԽԵԹ որ ըստ Վրաց նշանակէ զՀայս, որպէս թէ Վրահայք գաւառ իշխանութեան նոցին (1)։

125. Գ. ԿԻՒՄՐԻ կամ ԱՂԷՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼ. որ սահմանի յարեւմտից Ղարսաւ, 'ի հիւսիսոյ և յելից Փօռչալուաւ, 'ի հարաւոյ՝ Հայկական նահանգաւ. և ունի զգաւառս ինչ Գուգարաց և զմիջին հիւսիսային կողմն Այրարատայ. և բնակիչս 40,000։ Հիւսիսակողմն գաւառիս 'ի հարաւոյ Լեալվար լերանց՝ է միճակն ԼՕՌԻ, 'ի հին ՏԱՇԻՐՔ, ոռոգեալ յարեւմտեան կամ 'ի սկզբնաւոր վտակաց Տեպետայ (Ձորագետոյն), որք են Չէնկիլէր-սու և Ճիլ-սու. ժառանգութիւն սա Գուշարաց Հայկազնոյ առ Վաղարշակաւ լեալ. լուսաւորեցաւ կրկին քարոզութեամբ Ս. Մեսրովպայ. և թագաւորք Բագրատունիք 'ի Ժ և ԺԱ դարս պայազատեցին 'ի սմա, եդեալ զաթոռ իւրեանց 'ի բերդաքաղաքն ԼՕՌԻ կամ ԼՕՌԷ, պատեալ 'ի Ճիլկայ և 'ի Չէնկիլէր գետոց և հզօր պարսպօք, որոց միջավայրն աւերակ է այժմ. Գուրգէն որդի Աշոտոյ Ողորմածի նախ ժառանգեաց զսա, և զի 'ի Վրաց Կորիկէ կոչիւր, յայն անուն և թագաւորութիւնն կոչեցաւ Կորիկեան. բայց սերունդք նորա զրկեցան 'ի Վրաց, և յԺԲ և յԺԳ դարս թագաւորէին 'ի կողմանս Ձորոգետոյ և Խաղախոյ։ Այժմեան գլխաւոր տեղի միճակին է Ճէլալ-օղլու առ Ճէլալ գետով որ նոյն ինքն է Ճիլկա։ Ուր ասկաւ մնացուածք եկեղեցեաց և շինութեանց են և յայսմ միճակի. յորոյ հարաւոյ ձգի ԲԱՄԲԱԿԻ միճակ յանուն երկայնաձիգ լերանցն, որ թուին լերինքն ԿԱՆԳԱՐՔ գաւառի Գուգարաց, անջրպետք Այրարատայ. գետ համանուն անցանէ 'ի հարաւոյ, և յաջմէ նորին որ է 'ի հարաւոյ՝ Գարաքիլիսէ գլխաւոր գեօղ միճակիս. յորում վասն լեռնակոհակ անհարթութեան երկրին՝ սակաւ են գեօղք. գլխաւոր լերինքն ընդ մէջ Լօռւոյ և Բամբակի գետոյ՝ Պէզոպտալ կոչին. իսկ հարաւոյ արեւելակողմանն ընդ մէջ Կիւմրոյ և Այրարատայ՝ Գո[illegible]. յորում և անցք են ճանապարհի յ'7340 բարձու։

126. Բուն միճակն ԿԻՒՄՐԻ յելից կայ Ախուրեան գետոյ, 'ի հիւսիսոյ Արագածու, և 'ի հարաւոյ Բամբակոյ, և մասն է Շիրակ գաւառի (38). քաղաքն ԿԻՒՄՐԻ յեզր գետոյն կայ 'ի վերոյ քան զՊաշ Շօրեկէլ իբր չորիւք ժամու. գեօղ անշուք էր տեղիս յառաջ քան զքսան ամ. և 'ի գաղթականէն Հայոց եկելոց 'ի Կարուց և 'ի Պայէզիտոյ շինեցաւ քաղաք ընդարձակ 'ի բարձրաւանդակի 4520'. և յանուն գբշ-

(1) Ջգաւառս զայս և զհաջակաւոր վանորայսն մանրապատում տեղագրեալ առաջնորդին Հաղբատայ բանասէր Վարդապետին տեառն Սարգսի Ջալալեանց, և տպագրութեամբ հրատարակեալ է յամին 1842 'ի Տփխիս։

խոյլ կայսերն Բրուսայ կոչեցաւ ԵՂԵՓՍԵՆԴՐԵԳՕԼ յամին 1834. Բրուսք շինեցին 'ի նմա բերդ և զօրանիստս, և մզկթարան վասն եկեղցոյն յՕսմանեան երկրէ. կանգնեցան և եկեղեցիք և շուկայք։ Այժմ իբրև 2500 տուն բնակիչք են նորա, որոց 2000 տունք Հայոց։ Սահմանք քաղաքին զուարճալիք են և աննարեցք։ — Իբր երիւք ժամուք 'ի հիւսիսոյ քաղաքին առ գետեզերբն և Ղանըճա գիւղիւ կայ անուանի մենաստանն Մուրատչըն շինեալ յելս Ժ դարու 'ի Պաշտաւնէից հօրեղբօրէ Գրիգորի Մագիստրոսի, որոյ կանգուն կայ գմբեթաւոր եկեղեցի անուխն, և յիշատակք շինողացն և նորոգողաց ԺԲ դարու, յորոց մի և Մարիամ դշխոյ Աւխազաց, և Թերևս յանուն նորա կոչեցի, և ոչ որպէս ոմանց կարծեցաւ Մարմարաշէն կոչել, 'ի սակս նիւթոյ քարանցն, այլ շէրեխ 'ի նմա մարմար, բայց կիտ կարմիր։ — Պոռնաուս կամ Պէնաբէլըն 'ի հիւսիսոյ ևս չորիւք ժամուք, առ որով աւերակք Գեղըլը-խոճ կոչեցեալ։ Նոյնքան ևս 'ի վերոյ 'ի հիւսիսոյ Խոլընձը գեօղ 'ի սահմանածայրս վիճակին առ Ապոյգաւ, յորոյ Թիկանց ամբառնայ Աղըմ-խան լեառն 9400'. և 'ի հարաւոյ նորա Խոսրովու լեառն առ որոյ ստորոտով աւերակք հնոյ շինի մեծի՝ Խոռոպ կոչեցեալ։ — Ի հարաւոյ կիւմրոյ կայ Գոռտոհլը-է աւան 300ովք հայաբնակ տամբք։ Ի հարաւոյ նորա Պոյընոզ գեօղ յեզր Ախուրենի հանդէպ խառնրդոց գետոյն Չըլտըրայ. առ սովաւ 'ի հերուն (1853) Օսմանեանք միջամուխ եղեալք հարան 'ի Բրուսայ։ Ի հարաւոյ հեռագոյն մերձ 'ի ծայրս սահմանաց վիճակին առ գետակաւն՝ որ Թուխ հիմն Բոհ՝ կայ Չըլտըըր գեօղ, առ որով կամուրջ յԱխուրեանն։ — Յարևելս կիւմրոյ նշանաւոր տեղի է Ղըզըլ-գիւղ 'ի ստորոտս Արագածու, յորում կայ Հոռոմոց Ո-խոհ մենաստան շէն և եկեղեցի հայակապ շինեալ 'ի Զաքարիայէ սպարապետէ յամին 1201. մեծագոյն ևս եկեղեցի կայ յԱղբուլ գեղջ յարևմտից Ղըփչախոյ, յանուն Ս. Լուսաւորչի։ — Ոչ պակաս քան զ'80 գիւղորայք են 'ի վիճակին կիւմրոյ։

Բ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՆԱՀԱՆԳ

127. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՆԱՀԱՆԳ Բրուսաց՝ որպէս կոչեցին նոքա, ստորին արևմտեան մասն է բաժնի նոցին, և յայնմ կողմանէ սահմանս ունի զՕսմանեան և զպարսկային Հայս, յԱնեաց ցկազզուան՝ առ Ախուրենիւ. անտի ընդ արևելս խոտորեալ և անջրպետեալ լերամբք յՄասիս, և անտի ցՆերսոխ ըստ հիւսիսի արևելից. և առաջ Երասխաւ սահմանի ցՕրդուպատ, որ զհարաւային սահմանն ձևէ. յարևելից լերինք Սիւնեաց կամ Գարապաղու սահման հատանեն յարևելեան հարաւային ծայրս ծովուն Գեղամայ, և այլ լերինք պատեալք զեկլեաք նորա. և 'ի հիւսիսոյ նորա և նահանգին լերինքն Կէշէմ-Մէյտան. և Արագած, և անտի ցԱնի՝ գաւառն կիւմրի. և ունի Հայկական նահանգս զմեծ մասն հին աշխարհացն Այրարատայ և Սիւնեաց։ Բովանդակ երկիրն կոչի և ԿՈՒՍԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆ ԵՐԵՒԱՆԱՅ, և պէսպէս արտոհի 'ի մեծ և 'ի փոքր գաւառս, յերկուս կամ 'ի չորս կամ յութ. ըստ յեանոյս կամ ըստ մանր բաժանման՝ գաւառք կամ վիճակք են՝ Սարտարապատ, Սուրմալի, Զէնկիպաղար, Կէօք-չայ, Շարուր, Տարալագէզ, Նախիջևան, Օրդուպատ, յորոց հինգ առաջինքն 'ի կողմնակալութեան Երևանայ են բաժանեալք 'ի վիճակս (մահալ) 17, երկուքն՝ Նախիջևանայ հինգ վիճակօք, յետինն առանձին կողմնակալութիւն հինգ վիճակօք. յորս միահամուռ են գեօղք և հանդրուանք 1110. և 'ի նոյսուն 750 բնակեալք, 360 ամայիք։ Իսկ բնակիչք 180.000, կիսով չափ Հայք։

128. Ա. ՍԱՐՏԱՐԱՊԱՏ գաւառ յարևմտեան հիւսիսակողմն Հայկական նահանգին կայ, զԱխուրեան ունելով յարևմտից և զԵրասխ 'ի հարաւոյ, յելից ըզգետս գաւառին Վաղարշապատու, և 'ի հիւսիսոյ զգաւառն կիւմրի. և ունի 'ի հիւսիսակողմանն զՏՐԵԴԵԾՈՑՆ գաւառ հին, 'ի հարաւոյ զԵրասխաւոր, և զմեծ մասն մի Ալըշէրեղէն դաշտին. յորում են աւելի քան զ'120 գեօղք, և բազում նշանաւոր տեղիք բնականք, շինականք և պատմականք. և առաջին 'ի բնական արձանս՝ լեառնն Ալագեազ յանուն Արմենակայ որդւոյ Հայկայ, (Ալաքեազ ըստ ռամկաց) երկրորդ 'ի բարձրութեան 'ի շարժեալ լերինս Հայոց, շեղջաձև ամբարձեալ քառահերձ գագաթամբ, լիճ 'ի միջակին ունելով, և պաղածո ծծմբոյ 'ի շրթունսն, բարձրագոյն գագաթանցն հիւսիսակողմանն է 12871'. մի 'ի հրաբղխից կանուխ ժամանակաց աշխարհիս Հայոց։ Ի լեռնէ աստի բղխէ Մէծամօր գետ միա, և ընդ հարաւ խաղացեալ՝ յարևմտից Էջմիածնայ խառնի 'ի Քարասու կամ Քարասուի որ է Կարբի-չայ, և երկուքին միանգամայն ընկալեալ և այլ ևս վտակս՝ Թափին յԵրասխ. կոչի Մեծամօր և Շէհիթ-չայ վասն եղեգանցն շամբից, յորս աւեն անկեալ զՏրդատ 'ի խոզաձև պատահմանն։ Յելից գետոյս ընդ մէջ սահմանաց Սարտարապատայ և Կէօք-չայի կայ Արտոզ լեառն 7910' բարձր, առ որոյ ստորոտով բնակեալ աւեն զԱրայն Գեղեցիկ, և անդ անկեալ մարտնչելով ընդ Շամիրամայ. այժմ Գոռնը-Եարուխ կոչի լեառնն, վասն զի վերուստ 'ի վայր հերձեալ է 'ի բուռն ցնցմանց երկրի յառաջին ժամանակս (15)։

129. Արևմտեան հիւսիսակողմն գաւառիս է ԹԱԼԻՆ վիճակ 20 գիւղօրէիւք, և համանուն աւանաւ յարևմտեան ստորոտս Արագածու 'ի բարձու 4234'. 'ի վերայ արքունի ճանապարհին կիւմրոյ, 50 հայ տամբք. են առ երի նորին աւերակք մեծի շինի։ Ժամու հեռի է 'ի նմանէ և 'Նոյն Թալին, ամայի, և առ երկոքումբք ևս ցքեալ և կիսաւեր եկեղեցիք, արձանագրութեամբք Ժ դարու, և հնագոյն ևս մասուան շինեալ 'ի Ներսէհէ Արշարունեաց և Շիրակայ տեառնէ յԷ դարու. և աշտարակ մի և պարիսպք հզօրք առ նորին։ — Յելից Թալնոյ կայ Աշնակ աւան, երբեմն ձմերոց Թագաւորաց Արշակունեաց։ — Մաստարա գիւղ 100 տամբք 'ի հիւսիսոյ Թալնոյ, և 'ի նմա գեղեցիկ հին եկեղեցի ութանկիւնի։ Յելից Թալնոյ վիճակին կայ ՍԻՐՏԼԻ և ԱՐՍԵՆԼԸ վիճակ, 20 գիւղօրէիւք, յորս և ԹԱԼԻՇ աւան 'ի տեղւոջ հնոյն Արուճոյ, ուր Գրիգոր Մամիկոնեան կանգնեաց իւր ա-

պարանս, և եկեղեցի մեծ և հոյակապ յամին 671, որ և բաց 'ի գմբէթէն՝ կանգուն կայ մինչև ցայսօր հազարամեայ արձանագրութեամբք. են առ նմին և մնացուածք գղեկի : — Ցելից հիւսիսոյ նորա 'ի կողս Արագածու կայ Կօշ կամ Կօօշ աւան, յորում նշանէր կուրացեալն Տիրան արքայ եղկելի, և սպանցական լեալ Թոռին իւրում Գնելայ՝ վասն այն անդ սպանաւ հրամանաւ որդւոյ իւրոյ Արշակայ. են և առ նովաւ աւերակք. և մերձ է 'ի սա լձակն յորմէ Մեծամօրի (որ և Սեւ ջուր) ելանէ : Ցելից սորա 'ի ձորավայրս վիմուտս կան Վերին, Տէղէր և Աշտ, բազում աւերակօք. 'ի յեանունմն Թաղեցին Նախարարք Հայոց զոսկերս Թագաւորացն Արշակունեաց Թափեալ յաւերածու և պղծագործ ձեռաց Պարսից, 'ի գերութենէն Կամախայ (61) և ցարդ պատուի անգին յայլազգեաց իբրև սրբազանի իրիք վայր : — Ցելից սոցա կայ հին գեղն ԱՆԲԵՐԴու կամ ԲԻՒՐԱԿԱՆայ, որոյ մնան կիսաւեր ամրոցք և եկեղեցիք 'ի ձորամէջս, նոյնպէս և յԱփարան տաճկաբնակ գեղջ. իսկ յՕշական բնակեն Հայք 40 տուն : Ցելից նորա կան Լուսէան և Փարպի գեօղք և մենաստան, յանուն Ղազարայ Փարպեցւոյ Թարգմանչի, զորոյ և զգերեզման ցուցանեն անդ. վտակք մանունք անցանեն առ Անբերդաւ և Փարպով և Թափին 'ի Քասաղ առ Օշականաւ (134). Փարպոյ ջուրն կոչի և Շողկերտու ջուր :

130. Ցարևմտից վտակացս և 'ի հարաւոյ վիճակացն յիշելոց կայ ՍԱՐՏԱՐԱՊԱՏ վիճակ, համանուն քաղաքաւ յեզր Քուլփուր գետակի, շինեալ յամին 1819 'ի սարտարէն Երևանայ, աւերակօք հնոյ քաղաքի. որում ընդ հուպ ափրայեալ Ռուսաց՝ ամրացուցին և ևս զբերդն. են 'ի նմա 'ի մերազնեայց տունք իբրև 70. — Ի հարաւոյ քաղաքին գլխաւոր գեօղ է Շէհրիար, 70 հայեցի տամբք և նորաշէն եկեղեցեաւ : Ցելից գեղջս և 'ի հարաւոյ Թէփէքէնդ գեղջ կան 'ի կարմիր լաւաքար բլրի կամ բարձրաւանդակի՝ տակաւ մնացուածք առաջնոյն և հնագունի քաղաքամօր Հայոց, այն ինքն է ԱՐՄԱՒԻՐ, շինեալ յԱրամայիսայ 'ի Հայկայ Թոռանէ իբր 4200 ամօք յառաջ. և ընդարձակեալ 'ի Հարմայէ որ չորրորդ յԱրմայիսայ, այն որ 'ի բարձու բլրին կանգնեաց զամրոցն, յորոյ յաշտարակն երկաթի կարթիւ վարեաց որդի նորա քաջն Արամ զՆիւքար Մադեաց իշխան. ամս աւելի քան զ'2300 մայր և Թագաւորանիստ քաղաք լեալ Հայոց, ապա սակս հեռանալոյն 'ի նմանէ Երասխ գետոյ և անջուր թողլոյ զտեղին, միանգամայն և զելելոյ 'ի հզօր պաշտպանութենէ ալեացն, լքաւ Արմաւիր յԵրուանդայ բանաւոր արքայէ. այլ տակաւին նշանաւոր էր տեղին և 'ի Ե դարու, և ոչ է յայտ երբ իսպառ աւերեալ անշքեցաւ. զքարինս գերբրկացն վարեցին 'ի շինութիւն Սարտարապատու և Շէհրիարայ, մնան տակաւին և 'ի տեղւոջն և 'ի գագաթան բլրին : Երևի և հին հունն Երասխայ Գուրու Արազ կոչեցեալ:

131. Ընդ մէջ Քաղակեարխ գետոյ և Ախուրենի և Երասխայ կան ԲԱՐՁՆՆԻՍ և ՍՀՐԱԹԼՈՒ վիճակք 30 գիւղովք, մասն Արշարունեաց կամ Երասխաձորոյ. և 'ի սմա Ախուրեանն խառնի յԵրասխ. յարևելեան անկեան խառնրդոյս 'ի Սհաթլու վիճակի կան աւերակք ԵՐՈՒԱՆԴԱԿԵՐՏ աւանի, գեղեցիկ դաստակերտին Երուանդայ՝ հանդէպ Երուանդաշատայ նոր քաղաքամօր (41), որ յարևմտեան անկեան խառնրդոյ գետոցն. յերկոսին ևս գերբուկք սևաւ և կարմիր լաւաքարից, մնացուածք գերեզմանաց քրիստոնէից և եկեղեցեաց. յորոց մի և Գըզըլ-Գումբէզ կոչեցեալ, կիսաւեր տաճար մեծ և հոյակապ. բազում և այլ մնացուածք հնոց շինուածոց են յերկոսին ևս ափունս գետոյն մեծի Երասխայ, որ խաղայ ընդ բովանդակ դաշտս Այրարատեան, զոր հինքն օտարք Երասխեան դաշտ (Araxenus campos) կոչէին. և նա է սեպհականն բնավայր պայազատութեան Հայոց ազգի:

132. Ցարևելից վիճակացս ամենեցուն, և յարևմտից լերինն Արայի և Հրազդան գետոյ և հարաւային արևմտեան սահմանաց Երևանայ՝ ձգի վիճակն ԿԱՐԲԻ կամ դաշտն Վաղարշապատու, երկայնեալ 'ի հարաւոյ յափանց Երասխայ՝ ցԱնբերդ և ցստորոտս Արագածու, ուստի իջանեն նախայիշեալ գետքն յԵրասխ, առագանելով զդաշտս բարձր 2800-2900': Այս է բնիկն ԱՅՐԱՐԱՏ գաւառ, կամ գլխաւոր մասն ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԵՐԿՐԻ. յորում 'ի հարաւ կոյս դաշտին յարևելից Քասաղայ կայ գլխաւոր տեղի նորին և նշանաւոր ընդ ամենայն Հայս ԷՋՄԻԱԾԻՆ գեօղ, վանք և աթոռ մեծի Կաթուղիկոսին Հայոց, յ'2870' բարձու. չորիւք փարսախօք յարևմտից Երևանայ. տեղին յիշատակի յառաջ քան զ2500 ամս, առ Երուանդաւ հարբ Հայկազինն Տիգրանայ, առ որով 'ի Շրէշ բլրի՝ որ Թուխ կոչեցեալն այժմ Ուչ Քիլիսէ Կենդ, քեռայր նորին Վարդգէս շինեաց կամ նորոգեաց զառաջին աւանն Արտիմէդ անուն, և յիւր անուն կոչեաց Վարդգէս. յետ բազում ժամանակաց Վաղարշհաւ Ս. Տրդատայ ընդարձակեաց զաւանն և ամրացոյց և յիւր անուն կոչեաց ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ որ և ՆՈՐՔԱՂԱՔ կամ ՔԱՂԱՔՈՒԴԱՇՏ. ուր 'զզարման եղանակն անցուցանէին Տրդատ և հայր նորա Խոսրով. և աստ եւես Ս. Գրիգոր զհրաշալի տեսիլն իջման Միածին Բանին և զբաղխելն ուսամբ զհիմունս երկրի, վասն այսորիկ կոչեցաւ տեղին Էջ-Միածին կամ Էջ-Միածին, և անուանի եղև և է հաստատութեամբ 'ի նմա քահանայապետական աթոռոյ Հայոց, որ և շէն մնայ յետ աւերման քաղաքին 'ի Մեհրուժանայ յամին 380. և երևի ցայսօր հետք պարսպաց քաղաքին յանուանեալ գեղջն Վաղարշապատ կամ Էջմիածին, արտաքոյ պարսպաց վանացն և ընդ մէջ եկեղեցւոյն Հռիփսիմեայ, զոր հանդերձ մեծաւ կաթողիկէիւն Շողակաթու և մասամբ Գայիանեանց, որք 'ի տեղւոջ նահատակութեան և թաղման կուսանացն սրբոց, շինեաց Սուրբն Գրիգոր. և վասն այնորիկ յայլազգեաց Իւչ Քիլիսէ կոչի ուխտն: Ի սկզբան անդ հաստատեալ էր վանս միանձանց 'ի նմա յանուն Սուրբենայ ուրումն առաջնորդի. յետ աւերածոյն Մեհրուժանայ նորոգեալ և ընդարձակեալ 'ի Վահանայ Մամիկոնենէ՝ կարգեցաւ ընդ տեսչութեամբ Ղազարայ Փարպեցւոյ. և անկեալ ընդ պէսպէս փոփոխութեամբք և անշքութեամբ՝ 'ի կէս ԺԵ դարու սկսաւ անդրէն

Էջմիածին. — La Cathédrale d'Etchmiadzin.

պայծառանալ՝ հաստատութեամբ կաթողիկոսական աթոռոյ փոխադրելոյ կամ բաժանելոյ 'ի Սսայ, և նախապատիւ համարելով ամենայն պատրիարքաց և կաթուղիկոսաց Հայոց: Ի սկզբանէ ձԷ դարու և այսր բազում շինութիւնս արարին կաթուղիկոսունքն Մովսէս, Փիլիպպոս, Ղազար, Սիմոն և այլք: Յետինս այս էած զմեծ կամ զարտաքին պարիսպս Էջմիածնայ որ և բրգամբք զարդարեալ է, և իբր փորսախառ անի զշրջապատն, չորեք դրամբք. կայ և ներքին պարիսպ դրամբք հինգ. 'ի միջոցի կրկին պարսպացն կան կրպակք, ախոռք, կալք, բաղանիք, և այլն: Միջոց ներքին պարսպին բաժանեալ է 'ի կրկին քառանկիւնս և 'ի պէսպէս շինուածս, որպիսիք են վեհարանն՝ որ է բնակարան կաթուղիկոսին, սենեակք միաբանիցն, սեղանատունն, և այլն: Ի միջակի պարսպիս և համօրէն վանացն կայ տիեզերահռչակ կաթուղիկէն և մայր եկեղեցեաց Հայոց, շինեալ նախ 'ի Գրիգորէ և 'ի Տրդատայ, նորոգեալ յետ 80 ամաց, և գործեալ քարաշէն կանգնեալ յամին 483 'ի Վահանայ Մամիկոնէանց, վերակացութեամբ Ղազարայ Փարպեցւոյ, անփոփոխ պահելով զառաջին չափն և զձև, 'ի վերայ տեղւոյն իջման Միածնին. և 'ի մէջ Է դարու կրկին նորոգեալ՝ քարակերտ շինութեամբ գմբեթին 'ի Կոմիտասայ կաթողիկոսէ, և այլով ինչ մասամբ 'ի Ներսիսէ Շինողէ. և յետ հազար ամաց գործեալ նորոգեալ յաւելուածովք խորանաց և կաթուղիկէից. Մնան տակաւին հնութիւնք 'ի տաճարիս նուիրելոյ Տիրամօրն և կոչեցելոյ Շողակաթ. որ երկայնաձև քառակուսի է, և կամարք բաժանեալ 'ի թեւս, ունելով իբրև 96՛ ընդ երկայնն 'ի ներքուստ և 88՛ ընդ լայն. և 'ի վերայ չորից ստուար սեանց պածայր կաթուղիկէն 62՛ բարձր 'ի ներքուստ. Եօթն խորանք են, արեւելեանն հին և աւագ բեմն Շողակաթն, հարաւայինն՝ Իջման տեղին. և մի 'ի խորանացն 'ի վերայ արեւմտեան մեծի դրանն է, 'ի միջին գաւիթին եռայարկ Զանգակատանն, յորոյ 'ի վերնատան են զանգակքն, և մի 'ի նոցանէ ձուլեալ 'ի Դիպէթ աշխարհի Թաթարաց, նոյնին տառից և սրբազան բանի դրոշմածով. առաջի արեւմտեան դրանն կայ ժամատուն ամառանի. և դրունք 'ի հարաւոյ և 'ի հիւսիսոյ. աւանդատունք յաջմէ և յահեկէ աւագ բեմին, մին նշխարատուն և պահարան սրբոց նշխարաց և գանձուց. յորում պահին Գեղարդն աստուածամուխ, փայտեայ պատկեր ձեռագործ Յովհաննու աւետարանչի՝ որ կարծի բերեալն 'ի Գառնւոյ եկեղեցւոյն (86).

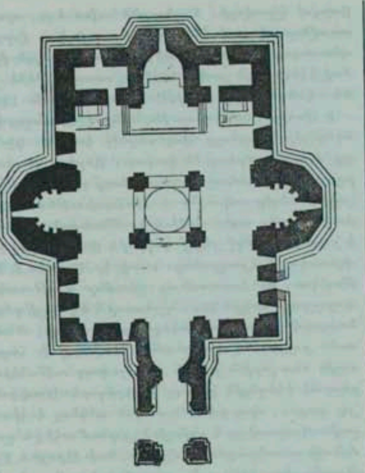

Յատակագիծ էջմիած. — Plan de la Cathédrale.

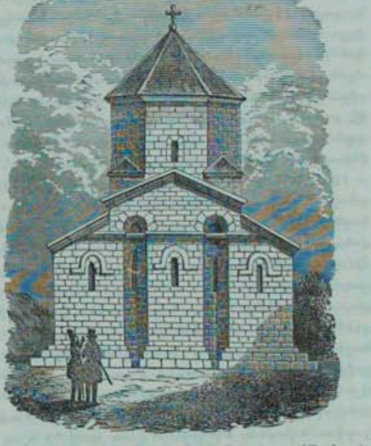

Ս. Հռիփսիմէ. — Eglise de S. Ripsimée (Etchm.).

Թղշչափ մասն 'նոյեան տապանին, Աջ սրբոյ Լուսաւորչին, Աջ սրբոյն Յակոբայ Մծբնեցւոյ, այլովք մասամբք փայտի տապանին, Գագաթն սրբոյն Հռիփսիմեայ, և այլն։ Ի գանձն են կրկին գահք կաթուղիկոսի, ճարտար քանդակօք գրուագեալ. և այլ բազում քանդակք և պատկերք 'ի վերայ դրանց և կամարաց և ձեղուանն, յորոց շատք՝ ձեռագործք են Մկրտչի և Յովնաթանու 'նաղաշ կոչեցելոց և Ստեփանոսի Լեհացւոյ։ — Յարևմտից տաճարին կայ կաթուղիկոսարանն, այսինքն բնակարան կաթուղիկոսին. և 'ի հիւսիսային և յարևելեան թևս՝ միաբանիցն բնակարանք. իսկ 'ի հարաւակողմն որ Ղողորդ կոչի՝ հիւրատունն մեծ՝ շինեալ 'ի Ղազարայ կաթուղիկոսէ, և նորոգեալ յաւելուածով յամին 1839. ուր հաստատեալ է ժողովարան Սինոդոսին, զոր կարգեաց կայսրն Ռուսաց յամին 1837 'ի վերչութիւն ուխտի եկեղեցւոյն Հայոց։ Ի ներքոյ հիւրատանն են Սեղանատունք՝ ամառայինն մեծ և քարաշէն, ձմեռայինն փոքր. Մատենադարան՝ աշխատակարանն մոմոյ. խոհակերոց մեծ, Սառցատուն, և այլն։ Տպագրարան մերձ նոյին, կայք և թղթարան յառաջագոյն. 'ի վերայ մեծի սեղանատանն կայ Մատենադարանն, յորում ճոխ հաւաք հայ ձեռագրաց և այլոց ոչ սակաւ տպագիր մատենից։ Պարտէզք ընդարձակք են վանացն, այլ և բուրաստանք, ջրհորք և աւազանք ածեալք 'ի Քասաղայ, և Քանաքեռ ջուր բղխեալ 'ի ներքուստ եկեղեցւոյն. և ծառատունկ նոր հանդերձ լճաւ յաւելեալ 'ի տէր Ներսիսէ այժմեան կաթուղիկոսէ։ Թիւ միաբանիցն առաւելու և նուազէ, որպէս այժմ, յորս են արքեպիսկոպոսք, և եպիսկոպոսունք, վարդապետք և աբեղայք. հաստատեալ կամ է անդ և մեծ վարժարան մանկտւոյ։ Հայք միաբանիցն հայթհայթին 'ի կալուածոց աթոռոյն, յորս են ոչ սակաւ գեօղք մերձակայք և այգիք և խանութք, և 'ի նուիրաց։ Յամէն 1441 յորում կրկին հաստատեցաւ աթոռ նախագահ հայրապետութեանն Հայոց յէջմիածին՝ մինչև ցայժմ նստան 44 կաթուղիկոսունք։

133. Քառորդաւ ժամու հեռի 'ի վանացն յարևելից հիւսիսոյ կայ երկրորդ եկեղեցին՝ Ս. Հռիփսիմէ 'ի տեղւոջ նահատակութեան հրաշագեղ կուսին և մօր հօգևորի Հայաստանեայց՝ 32 ընկերօքն 'ի Տրդատ թագաւորին Հայոց, շինեալ նախ 'ի Լուսաւորչէն, ապա 'ի մեծէն Սահակայ, և յետոյ 'ի Կոմիտասայ կաթողիկոսէ յամին 618, որոյ և արձան յիշատակի անջինջ կայ անդ, ուր և գերեզմանն իւր. նորոգեալ յետ հազար ամաց 'ի Փիլիպպոսէ կաթուղիկոսէ, և առ անդ հանգչի. պարսպապատ է և եկեղեցիս այս։ Իսկ երրորդ եկեղեցին Ս. Գայիանէ մերձագոյն 'ի վանան՝ 'ի հարաւոյ կայ, ուր նահատակեցաւ մայրն կուսանաց երկոքումբ ընկերօքն. զեկեղեցին գրիգորաշէն ընդարձակեալ վայելուչ եւ շինեաց յամին 630 Եզր կաթողիկոս, և ինքն անդէն հանգչի. և յետ հազար ամի Փիլիպպոս կաթողիկոս, յետ նորա Եղիազար շինեաց գաւիթ, և ինքն անդ հանգչի հանդերձ այլովք աշխատակցօք։ Են և առ սովաւ պարիսպք և բնակարանք։ Կայ և չորրորդ եկեղեցի յարևմտից Հռիփսիմեայ 'ի տեղւոջ նահատակութեան միւսոյ հիւանդ կուսին. նորոգեալ 'ի Նահապետէ կաթողիկոսէ յամին 1690, ուր և ինքն հանգչի։ Կիսաժամու հեռի կայ հանգուցեալ անուանի եկեղեցին Ս. Գրիգորի [illegible] կոչեցեալ, յաւազախիր առաջար տեղւոջն՝ ուր Տրդատ այլակերպեալն ընդառաջ եղև Գրիգորի. Ներսէս Գ կաթուղիկոս 'ի կէս Է դա-

բու շինեալ զմեծ և զհոյակապ տաճարս զայս, զոր « զարմացուցիչ տեսողաց » կոչեն հինքն. այլ յետ ոչ բազմաց կործանեցին Հագարացիք նախանձաբեկք: Այս ամենայն սրբութիւնք և աթոռ կաթուղիկոսական 'ի սկզբանց դարձին Հայոց 'ի Քրիստոս և ցայսր ձգեն յիշատակին ամի ամի ուխտաւորս և նուէրս ուխտից. բայց յանհաւատից բռնութենէ և յաւարառուակէ բազում անգամ կողոպտեալ և աւարառեալ աթոռոյն՝ յապահովանայ արդ ընդ Ռուսաց իշխանութեամբ յետ վերջին պատերազմին Պարսից:

134. Ի գաւառին Վաղարշապատու են իբրև 40 գեօղք և վանորայք անուանիք. յոլովք յարևմտակողմն կամ յաջմէ Քասաղայ և 'ի հիւսիսոյ մայրավանացն, յորս գլխաւորք են Օշական գիւղ յարևմտից հիւսիսոյ երկժամու հեռի. առ կարմրագոյն չեչաքար ափամբ Քասաղայ, որ Աշտարակ Օշականայ կոչիւր առ նախնեօք. անդ եհար Վահան Ամատունի զհէնն հիւսիսոյ ակն արկանելով յեկեղեցիս կուսանացն, և ընկալաւ զգեօղն 'ի պարգևի մասին 'ի խոսրովայ յորդւոյն Տրդատայ, և ժառանգ իւր միւսն Վահան Ամատունի՝ անդ հանգոյց զմարմին մեծին Մեսրոպայ, ուր և կայ ցարդ ընդ փայտածածուկ յարկաւ նորոգեալ եկեղեցւոյն. առ որով են և աւերակք, զոր ապարանս և մահարձանս շիրմի քաջին Վահանայ ասեն: — Ի հարաւոյ մօտ Օշականայ կայ փոքրիկ լճակ Աղըր-կէօլ անուն: — Քամու յելից հիւսիսոյ Օշականայ է Աշտարակ գիւղ, ուր երեք եկեղեցիք են շինեալք կամ նորոգեալք յԺԳ դարու, և խաչվէմք գամբանաց. և կամուրջ քարաշէն եռակամար, նման այնմ և յՕշական գոյ: Ի գեղջէ աստի է այժմեան ծերունի կաթուղիկոսն Հայոց Տէր Ներսէս: — Կիսաժամու 'ի հիւսիսոյ Աշտարակայ 'ի սարահարթի գետոյն կայ Մուղնի գիւղ, յորում եկեղեցի Ս. Գէորգայ, որոյ նշխարք փոխադրեցան 'ի Յովհաննավանից յեկեղեցի սորա մեծ և հոյակապ, առ որով կայ և մենաստան վայելուչ և պարսպապատ:

Կիսաժամու ևս 'ի սորա հիւսիսոյ կան Յօհաննավանք, ռամկօրէն Հաննավանք, մեծ և անուանի, այլ լքեալ. շինեալ նախ 'ի Լուսաւորչէն և Սուրբ կամ Սուրբ վանք կոչեցեալ զառաջինն, նորոգեալ 'ի Մեծէն Ներսէսէ, և ապա 'ի Զ և ԺԳ դարս և յԺԷ. ունի արձանագիրս յոլովս զնորոգութեանց և զնուիրատուաց. յեկեղեցւոջ սորա աւանդի պահեալ Վարշամակին Քրիստոսի և այլոց նշխարաց սրբոց. յայս վանս գաղթեալ առ վայր մի Ս. Վահան Գողթնացի յԸ դարու: Ի սկիզբն անցելոյ դարուն Զաքարիա Սարկաւագ պատմիչ աստ զատարագրութիւն վանացս. որ և խաչ 'ի վերայ դրան եկեղեցւոյն ասէ կանգնեալ 'ի Լուսաւորչէն 'ի չափ իւրոյ հասակին: — Մերձ է 'ի Մուղնի Սըղըքլու գիւղ, ուր սպանաւ Վասակ Պահլաւունի հայրն Գրիգորի Մագիստրոսի:

135. Ի հիւսիսոյ Յովհաննավանուց կայ Կարբի գիւղ, բնակեալ 'ի գաղթականէն Պայեզիտոյ 100 տամբք. են և 'ի սմա աւերակք յոլովք հնգեքումբ եկեղեցեաց: — Կիսաժամու յարևմտից Կարբոյ կայ Ուշի գիւղ, ուր եդն Ս. Մեսրովպ զնշխարս սրբոյն Սարգսի զօրավարի, և անուանի ուխտ եղև, որում առաջնորդ կայր 'ի կէս ԺԷ դարու Ոսկան վարդապետ տպագրիչ. այժմ ծածկեալ կան նշխարքն փլածով եկեղեցւոյն յամին 1827 'ի սասանութենէ մեծէ. կանգուն կայ գաւիթն նորոգեալ յամին 1264:

Ի հիւսիսոյ Կարբոյ առ խորաձորով Քասաղայ կան եկեղեցիք հնացեալք Սաղմոսավանից կամ Ս. Սիոնի, այլ վանքն աւերեալ են իսպառ: Ցերեկս խորաձորոյ գետոյն հատեալ են քարանձաւք դժուարամուտք յայժ, տեղիք ապաւինի և պահպանութեան գանձուց, որպէս ասի: — Միւս ևս մենաստան անուանի է յԸշթարակ գեղջ յելից Կարբոյ և Մուղնւոյ ընդ մէջ Քասաղայ և Հրազդանայ. աստ էր Մովսէս Բ կաթողիկոս, որ հաստատեաց զՏումար և զԹուական Հայոց յամի Փրկչին 552. նշանաւոր է եկեղեցի գեղջս եռայարկ, կամ երեք եկեղեցիք մի զմիով. մենաստանն քայքայեալ կիսաժամու հեռի կայ 'ի հարաւային ուս լերինն Արայի, և հոյակապ ութանկիւնի բոլորակ եկեղեցին շինեալ 'ի Գրիգորէ Մամիկոնեայ յԷ դարու, որոյ գմբէթն անխախ անկեալ է կիսով չափ: Դաշտավայր է զգիւղիւն, յորում ահեղ և զարմանալի պատերազմունք մղեցան, նախ Արայի և Շամիրամայ իբր 3850 ամք յառաջ քան զմեզ. և յետ 2600 ամաց 'ի սկիզբն Է դարու՝ յունական զօրացն Փոկասայ կայսեր ընդ Պարսից. և դարձեալ զկնի 1100 և աւելի ամաց՝ Թահմազայ կամ Նատըր շահի ընդ Օսմանեանց: — Ի հարաւակողմն Էջմիածնայ գեօղ անուանի է Զէյվէ, 'ի մօտոյ Մեծամօրի, 60 հայաբնակ տամբք:

136. Բ. ՍՈՒՐՄԱՌՈՒ կամ ՍՈՒՐՄԷԼՈՒ գաւառ 'ի հարաւոյ Երասխայ կայ և Արտաշատու, և յայլոց կողմանց սահմանս ունի զՕսմանեանն և զպարսիկ Հայաստան. արևմտեանն մասն է ՃԱԿԱՏՔ գաւառ, յորում են Բօզտաղ լերինք Թօփալըն և Քէօսէ-տաղ կոչեցեալք յայլազգեաց, 8980' բարձր, և 'ի հարաւոյ Սինէկ սար անջրպետ Պայեզիտոյ. իսկ արևելեանն մասն ՄԱՍԵԱՑ ՈՏՆ է: Արևմտեանն մասն ՏԵՐԱՔԷՆՑ կոչի, յելից Կաղզուանայ, և բնակեալ է 'ի Թաթարաց 28 գիւղից. միջակողմն բուն ՍՈՒՐՄԷԼՈՒ, յորում են գեօղք 50, և բազմաբնակք հայութեամբ, զի են 'ի նոսա իբրև 9000 ոգիք: Գլխաւորք շինից են, յարևմտակողմն՝ ԿՈՂԲ կամ ԳՈՒՂԲ աւան, հայրենիք Եղնկայ Թարգմանչի յատակաբան իմաստասիրի, յարևելեան հիւսիսային ստորոտս Բարդող լերին, 'ի ձև շրջաթատեր կառուցեալ տամբք և աշտարակօք, 'ի խաղս Վարդամարգ վտակի, բնակեալ 'ի 180 հայ ընտանեաց, յերի աւերակաց հնոյ քաղաքաւանին. ուր մնացուածք կճեայ եկեղեցեաց և բնակարանաց, որք առ Հերակլիւ կայսեր և Եզրի կաթուղիկոսիւ թուին շինեալք. սմա շնորհեալ էր կայսրն զանուանի Աղահանս Կողբոյ, որ և Աղբ. և է լեառն աղի 'ի նմին Բարդողի յելից կուսէ աւանին երկայնեալ 'ի Չընար գիւղ. երեք կարգք են խուց 'ի խորոյ աղից. անջրպետեալք այգ այգ և գոյնագոյն կաւաքարք. հօսանք Վարդամարգայ և խլրտմունք երկրի զկէս լերինն փորացուցեալ են և հողիս յորդարեալ. և մասն մի հատեալ է յանձաւս անձաւս յաղահանիցն, զոր

և յաւուրց անտի նահապետին Նոյի ասեն սկսեալ փորել. գլխաւոր գոգ աղահանիցն ձգի 150 ոտս ընդ երկայն։ Հայոց ունեին յանձնեալ է Ռուսաց տէրութեան զաղահանքս և առնու բաժ 50.000 ֆրանգաց, ամի ամի հասանի աղ բաւական 'ի պէտս 550.000 մարդկան։ Գոյ և ընձակ մի այլ առ Դուզ-գունան գիւղիւ յաստ սորոյ միոյ Արարատայ յորում բնակեն 75 տուն Հայք։ — Յեկից Կողբոյ կայ Սուրմալու գեօղ. և 'ի հիւսիսոյ նորա յանկեան խառնրդոց Չնչաւատայ յԵրասխ՝ յ'2850' բարձու՝ Գուրգուլէ աւերակ հնոյ քաղաքի կամ աւանի, ամրոցելոյ հզօր պարսպօք և քարաժեռիւք. են առ նովաւ մեծամեծ գերեզմանք յոլովք Հայոց և Թաթարաց։ Միւս ևս նշանաւոր տեղի աւերակաց է Ամարատ գեօղ առ նովին ափամբ գետոյն հեռագոյն կիսօրէիւ։ Ի հարաւոյ սորին և 'ի մօտոյ Դաշտուռուն լերին կայ Իգդիր կամ Իգդիր գեօղ մեծ 130 հայ գերդաստանօք։

137. Ի հարաւակողմն արևելից գաւառին Սուրմառոյ, միջասահման բաժնի երիցն ինքնակալութեանց՝ ընդ որս այժմ բաժանեալ է աշխարհս Հայոց, ամբառնան յաւերժական արձանք երկրի ոտնկերահրաշակ ԼԵՐԻՆՔ ԱՐԱՐԱՏԵԱՅ, յանուն մեծի դաշտին (յորոյ հարաւակողման կան), և գլխաւորի աշխարհաց կամ նահանգաց երկրիս Հայոց՝ Այրարատայ, և սա յանուն Արայի Գեղեցկի, ըստ հնապատում աւանդութեանց ազգիս. յիշեն և Ս. Գիրք զլերինս Արարադայ 'ի սկզբան անդ պատմութեան ազանց, 'ի ձեռն Մովսիսի մարգարէի, իբր շօրիւք եւթ դարուք յետ Արայի կացելոյ, և 'ի նոյին վկայեն զնիստ տապանին։ Բնիկ անուն լերանցս՝ առ տեղացիսն պահի առ Հայս, ՄԱՍԻՔ կոչեցեալ և Լեռն Մասիս, և յաճախ ևս Մասիս զբարձրագոյն կատարն իմանալով. և զայս՝ յանուն Ամասիայ նահապետի նախահաւուն Արայի ասեն կոչեալ, (որ և չինեաց յարևմտից հիւսիսոյ լերինն զՓառախոտ և զՑոլակերտ աւանս), և կամ Մարասեայ ընդոծնի Արգամայ հաստատելոյ յԻսահակայ 'ի Հայս, ըստ այլոց պատմչի։ Կոչի և այլ պէսպէս մականուամբք, Աղրի, Աղրը, Թաշխ, Մասիս, Մեսա Լեոսն, և 'ի ռամկաց Մասիս սարխորհ, Կեահն Նուհ 'ի Պարսից, և Աղրը կամ Ահըր տաղ 'ի Թուրքաց։ Անուանի 'ի սկզբանցն և այսր, վասն տապանին 'ի նմա հանգստեան, և երկրորդ խանձարուրք մարդկութեանս լինելով, յոր սակս և արդարապէս կարգի ընդ սրբազան տեղիս, և ուխտագնացութեամբ պատուեալ է անդստին 'ի վաղ ժամանակաց հեթանոսութեան և 'ի դարս քրիստոնէութեան. և բազում առասպելս և զրոյցս յօդեալ է զնմանէ վիպասանիցն Հայոց գիւղապաշտից. Նշանաւոր է և վասն բարձրութեանն, զի յետ կովկասեանն Էլպուրզայ առաջին է բարձրութեամբ 'ի լերինս արևմտեան Ասիոյ, ունելով յերեսաց Սևու ծովու 'ի վեր 16254'. և ևս առաւել վասն բարձրագլխակ կերպարանացն չեղջաձև ամբարձմամբն, որպէս յարևմտեան հարաւային կողմանց՝ յերեսաց դաշտին Երասխայ վերամբառնայ ոտս ոչ պակաս քան զ'13500, ահեղ իմն և գերահրաշ տեսլեամբ, զոր գրեթէ չիք այլուրեք տեսանել, ոչ 'ի Կովկաս և ոչ 'ի հսկայն երկրի 'ի լերինս Հնդկաց և Անդեայց Ամերիկոյ. այսպէս և ըստ հեռաւոր վայրաց 'ի տես գալոյ՝ ըստ ոմանց գրեթէ զամենեքումք գլէ, հաստատելով յայսմ ծայրագունին լերանց Հիմալայայ, նշմարեալ յափանց Կալքաթայէն 'ի բացէ 200 և աւելի մղոնաց։ Երրորդ անգամ, զարմանալի և բնութեամբն, այսինքն է կազմուածովն, գոլով միատանի ոլոռաքար պորփիւր ցցուեալ յերկրէ, և հրաբուխ ահաւոր չիջեալ 'ի հազարաց ամաց, այլ ոչ խաղաղ գադարեալ. հիւսիսային տարրոցն երկայնեալ տարածին 'ի դաշտն Երասխայ, խորափիւք և քարակարկառ կոհակօք, ահեղակողմն խաճախառն և աւաղուտ, ըստ հարաւոյ կուսէ անձուկ լեռնադաշտակաւ կցեալ ընդ այլում լերին որ Փոքր Մասիս կոչի, և երրորդ է բարձրութեամբ 'ի չափեալ կատարս լերանցն Հայոց, ունելով 12284'. Իսկ արևմտեան ոտքն 'ի լերինս մանունս յանգին։ Ի հատարակի տարրին կողմանքն աւաղուտք և առապարք են, միջավայրքն բուսաբեր և քարուտ, և քարինքն յաճախակի լաւա, պորփիւր, բուցցոլեան հող, աւաղ և աղ ինչ. այլ բազում ուրեք անհեդեգք և խառն 'ի խուռն իմն կառուցեալք, 'ի մեծ և 'ի բուռն ցնցմանց երկրի կերպարանեալք. և վերնակողմն յ'12000 ոտից և 'ի վեր համակ ձիւնապատ է 4000ամեայ վերարկուաւ անլուծանելի սառամանեաց. և 'ի քղանցից անտի սառամանեացն 'ի հիւսիսոյ կուսէ ցդեալն Արկուռի՝ պատառեալ է լեառնն 6000 ոտս ընդ խոնարհ. 'ի վաղնջուց ուրեմն հրաբուխ վերաշնչմանց, զոր յիշէ և մեր վիպասանը Մովսէս Խորենացի, և վէհ Մասեաց կոչէր կամ Փլաշն Դէ, յորում արգելեալ ասէին վիպասանքն Հայոց զԱրտաւազդ արքայ և 'ի Քաջաց պահեալ, զի մի ելեալ և աշխարհի աւեր և վախճան հասուցէ. ընդ այն խաղալին ուղխք 'ի հալից ձեանց։ Ի կուշտ մի քարակոհակ վհին չինեալ էր մենաստանն Ս. Յակոբ, 'ի տեղւոջ գագաթման Մծբնեցւոյ հայրապետին՝ յելանել խորում 'ի խնդիր փայտից նոյեան տապանին, ըստ ազգիս մերոյ աւանդութեան, մենաստան փոքր և պարտէզ. և 'ի վերոյ լուսաղբիւր ջնջին մարախոյ յ'7620' բարձրութեան։ Սորա քան զսա կայր Ակոռի կամ Արկուռի գիւղ 'ի 5982' բարձու, 'ի տեղւոջ այգւոյն անկելոյ 'ի Նոյայ, ըստ աւանդութեան, առ որոյ յիշատակէ անկեալ գարմանէին այգիք սորին 'ի 4013' բարձու. Իսկ 'ի գեղջն բնակէին 300 տուն Հայոց, և ունէին եկեղեցի հին և գերեզմանատեղի հայրապետաց արձանագրովք, ցամ տեսան 1840. յորում 'ի քաանեորդի աւուր ամսեան յունիսի՝ սաստանութիւն մեծ եղև 'ի դաշտին և 'ի լերինս Արարատայ, որ և ընդհատ և նուաղ ժամիւք տևեաց աւելի քան զերկու ամիս, կենդրոն ցնցմանց ունելով զբարձրն Մասիս. որոյ յետ բազում դարուց 'ի յուշ իմն բերեալ զնախկին հրաբուղխ եռանդն, ահեղ որոտմամբ և վերապատառմամբ արձակեաց բոցախառն ծուխ սևաւ. և մեծապէս շարժեալ գլորեցաւ, ինքն և դաշտն առհասարակ և անդրագոյնք ևս սահմանք. և մինչև բազում ուրեք երկիրն խորխորեալ պատառէր, և շինուածք տապալեալ կործանէին, և գետն Երասխ օժանդակօք իւրովք աշխոծեալ ընդ հուն

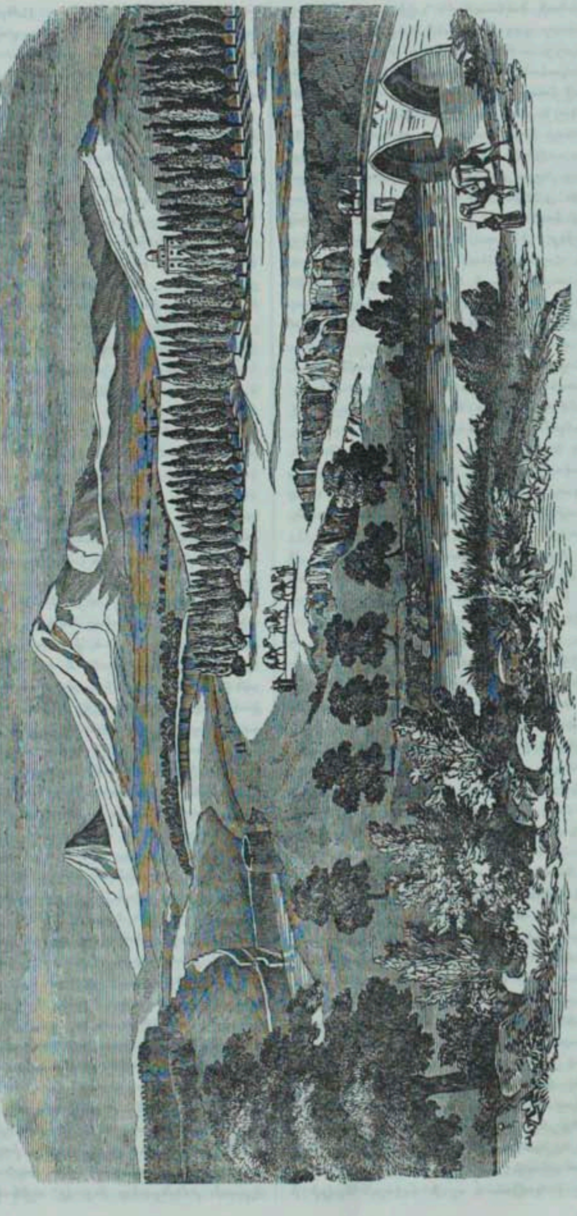

Տեսիլ Մասեաց ի բերդէն Երեւանայ. — Vue des monts Ararat, prise de la forteresse d'Erivan.

վայէր և անդափոխէր. վէմ մի կարմրագոյն բըլրահատակ փլթուցեալ 'ի բարձանց լերինն, և Թափ ընդ Թափ հոլովեալ ձուլեալ ընդ քարինս և ընդ սառոյցս՝ գահավիժեալ անկանէր կիսով յորկորս վհին մեծի, և կիսով խոնարհագոյն ևս Թաւալ առեալ՝ զմատն մի վանաց Ս. Յակովբայ և զնորին աղբեր հարեալ՝ կործեալ արկանէր 'ի վերայ գեղջն Ակոռւոյ, և նորխմբք զգիւղն կործանեալ ասերէր ջնջէր հետախաղաղ առնէր. տամբք և բնակչօք և ստացուածովք կորուսեալ զանգին, և զառ սորա նորին տաւալեալ վանորեակ Քուրդս, յորոց սակաւք ոմանք կարացին անձնապուրծ լինել. և ծուխ հրախառն փոթորկեալ զհետ մեծի Թաւալոյսին՝ Ճարակեաց Թխացոյց զխացուածս շինին և ծառաստանին, և ծածկեաց ապեղծ աւերածովք. որք յետ ամսօրեայ աւուրց ('ի 24 յուլիսի) քայքայեալք սորանկցան իջին 'ի խոնարհ 'ի դաշտավայրան, վարեալք 'ի հեղեղեալ քարանց զերծելոց և 'ի սկախառն հոսանաց կաւոյ և աղմոյ. յորոց դարձեալ ոչ սակաւ աւերմունք եղեն. և ցարդ նշմարին ողորմելի մնացուածք գեղջն և մենաստանին մասամբ 'ի աղմի խրեալք և մասամբ 'ի խառնակոյտս անկերպարանս, և մեծագոյն ևս մասամբ՝ անհետացեալք: Բայց առ յիշատակէ գեղջն հնոյ կանգնեցաւ Նոր Ակոռի 'ի ստորոտս լերինն, և բնակեցաւ 'ի Հայոց իբր 180 տանց. — Գագաթն լերինն 'ի հանդարտութեան օդոց՝ մառախլապատ անտանի, իսկ 'ի շնչել 'ի նմա հողմոց՝ պարզ և սպիտակափառ և պայպաջուն փայլէ վսեմահայեաց. բայց և հողմքն և մառախուղք, և սառամանիք նորին և ապառաժ ուղղաբերձ կողք և աւաղն սահադնաց, և անմարանի հեղեղք ձիւնահալ հոսանաց, և փլթածք հիւսոյ, դըժուարինս և վտանգաւորս գործեն զելս լերինն, և գրեաթէ անմատոյց՝ զբարձրագոյն գագաթն զաւաղընջական տապանին. յոր նախ առաջին առ մեզ յամին 1829 յիններորդում աւուր ամսեան հոկտեմբերի ել գիտուն բնախոյզն Բարրոդ Գերմանացի ընդ Փեօտորովի չափաբերի և այլոց ոմանց, և եգիտ բլուրս երիս սառամանեաց 'ի վերայ քան զպատառածն մեծ, և 'ի գագաթան անդուռջն տափարակ իբր 200 քայլից շրջապատու, ուստի երևէին համօրէն Արարատ և կողմանք Սիւնեաց. անդ կանգնեաց խաչ փոքր, և խաչ մեծ 'ի ստորև՝ յառաջին եղան. յետ նորա ելին և այլ բնագէտք 'ի զանազան նուագս և հաւաստեալ ստուգեցին զքննութիւնս Բարրոդեանց: — Փոքրն Մասիս որ կոնաձև ևս քան զԱւագն ամբառնայ ց'9560' յերևաց դաշտին Երասխայ, յամբառն զերծանի 'ի ձեանց, և դիւրելանելի է. Թէպէտ և աւազուտ և սա. 'ի գագաթանն ունի լճակ ըստ օրինի հրաբըխաց, և եզերքն քարախիթք. իսկ 'ի անդուռջ տափարակի վէմք մեծամեծք Թաւալեալք կան, զորս Օշաֆ կամ հսկայից գերեզմանս ասեն լինել: Ի լեռնադաշտի կցուածոյ կրկին լերանցն կարծի յամանց նիստ տապանին: Ի հարաւոյ կուսէ խառնին սոքա Մասեաց ընդ լերինս Պայէզիտայ, յարևմտից ընդ լերինան որ սահման հատանեն ընդ գաւառս Պայէզիտայ և Սուրմառոյ, և երթեալ կցին ընդ Բարգողայ. համօրէն լեռնադաշտակքն բերեն զհրաբուխ երկրի կերպարանս, այլնգաքարիւք և լաւաքարիւք, որք յաճախագոյն ևս գըտանին 'ի հիւսիսային կողս լերինն, մանաւանդ առ ակամբք Սեւ-ջրոյ ուր և մարմանդք են, և բազմութիւն ջրաներ հաւուց: Հաւուցս վայրենեաց և որսականաց առատութիւն է և 'ի ստորոտս լերինն, ուր և որսան բազմայիւք. իսկ չորքոտանիք չեն առատ 'ի Մասիս, 'ի գազանաց՝ երևի երբեմն և յովազ. Նուազեալ է և բուսաբերութեամբ. Ծառք սակաւք են 'ի նմա և գտանին ցբարձրութիւն 7800-8000 ոտից. անտի և 'ի վեր ալպեան բոյսք որք ժամանեն ց'12000', և այգք մինչ ց'13000': Առ ակամբք գետոյդ յեփելոյ 'ի սահմանս Արկուռոյ՝ եղեալ Արտաւազդն արքայի յորս կրնճից և ցռուց՝ խարդաւանեցաւ 'ի վիհն. լեռնակոհակն այն կոչէր առ հինսն Գինոյ լեռան կամ Բլուր և գետն Գինչփոյն, Թուի Թէ 'ի յիշատակ գինւոյն Նոյի: — Ի հիւսիսային Մասեաց ասին կան գեօղքն Սէրդարաւ, Արալըխ, Հասանդաւ, և այլն:

138. Գ. ՉԻՆԿԻ-ՊԱԶԱՐ գաւառ փոքր, այլ նշանաւոր՝ զմայրաքաղաքն նահանգին Հայոց յինքեան ունելով. կայ յելից Երասխայ հանդէպ Մասեաց Ոտին և Սեաւ ջրոյ, 'ի հիւսիսոյ ունի զգաւառն Վաղարշապատու և զգաւառն Կեօք-չայ, յարևելից զլերինս Գեղամայ, 'ի հարաւոյ զՇարուր գաւառ. և այսպէս կոչի յանուն Չինկի գետոյ, որ է Հրազդան քաս Նախնեաց, և է ԿՈՏԱՅՔ գաւառ հին. Հարաւակողմն գաւառիս կոչի ԳԱՌՆԻ-ՊԱԶԱՐ յանուն Գառնոյ գեղջ, որ և մասն է Գեղարքունի գաւառի Սիւնեաց. հիւսիսակողմն ԳԸՐԽ-ԲՈՒԼԱՂ, վասն բազում աղբերացն ականց որ 'ի լերանց Գեղամայ իջեալ՝ առու գործեն և խառնին յելից Երևանայ: Միանգամայն 100 գեօղք են երեւան վիճակացս. յորոց 'ի ծայր արևմտից հիւսիսոյ կայ մայրաքաղաքն ԵՐԵՒԱՆ յահեկէ Հրազդանայ և Գըրխ-պուլաղայ, յարևելից առաջնոյն, 'ի բարձու 2970' ոտից 'ի սարահարթի Հրազդանայ. աւան էր 'ի հնումն հին, այլ շինողն անյայտ. յԸ. դարէ և այսր անկեալ ընդ իշխանութեամբ Հագարացւոց, Պարսից և Օսմանեանց, և իշխանանիստ լեալ. 'ի դարէ հետէ կայր 'ի ձեռս Պարսից՝ որոց իշխան 'ի սմա սարտար կոչէր, և յետին սարտարն բազում շինութիւնս արար 'ի սմա. Ռուսք նուաճեցին յամին 1827, 'ի ձեռն Բասգեւիչի որ և կոչեցաւ Երևանեան. յամին 1841 կարգեցին մայրաքաղաք կուսակալութեան համօրէն Հայկական Նահանգի, նորոգեալ զամրոցն որ 'ի հարաւակողմն քաղաքին, ուր և դղեակ կուսակալին՝ երբեմն սարտարին Երևանայ, և ապարանք աւագ որերոյ, և կամուրջ 'ի վերայ գետոյն: Բայց քաղաքն գծուծ է անալեամբ, և մասամբ հողակերտ. հինգ Թաղք են նորա և վեցերորդ Նոր-Թաղ շինեալ 'ի գաղԹականէն Հայոց, յորում է հին եկեղեցին սուրբ երկրեայ մասամբ շիրմի Ս. առաքելոյն Անանիայ, են և այլոց Թաղից եկեղեցիք. և շուկայ մի մեծ աղիւսեայ կամարօք, և մզկիթ յախճապակազարդ, և վարժարան նոր վասն մանկանց. ամենայն ազգաց բընակաց քաղաքին, որ են 20.000 ոգիք. յորս Հայք իբրև 6000, այլքն մահմետականք և Ռուսք: Ի Զօրաֆէզէ Թաղի կայր աշտարակ մի հին և վայելուչ

բազմանկիւնի ձեւով. այլ այժմ կործանեալ է և անգին յայգի փոխեալ. որպէս և մեծ մասն մի քաղաքին այգեստան և պարտէզք են. բայց կլիմայն խիստ է 'ի ձմեռան և անհամբոյր յամառան (26)։ Ի հիւսիսոյ քաղաքին հանդէպ Կոտ Թաղի կայ Կուչեան բլուր, և 'ի նմա մատուռն և տապան Յովհաննու Կոզռան, և Մովսէսի կաթուղիկոսի նորոգողին Էջմիածնայ, և գերեզմանք Հայոց։ — Քոռոտէօ գիւղ ժամու հեռի 'ի հիւսիսոյ քաղաքին՝ ասի շինեալ 'ի Քամայ և 'ի քեռէ նորա, բնակեալ է 'ի Հայոց. և են անդ աւերակք ինչ. — Ի Նորք գեղջ յելից քաղաքին են բրուտք, զի եղանէ անդ կաւ ընտիր։ Ի հիւսիսոյ և յելից սոցա նշանաւոր տեղիք են Արամէօ կամ Արամուս և Զոք գեօղք, յորս պայծառ եկեղեցիք շինեցան յԸ դարու, և նշխարք նոցին մնան, նոյնպէս և Զոքո-Հանից մենաստանք։

139. Ցելից Երեւանայ տարածանի դաշտ ցատորտս լերանց Գեղամայ, յորում բազում ճակատամարտք մղեալ են. 'ի հարաւոյ կուսէ ձգի դաշտն ցԵրասխ գետ, և 'ի մասին աստ են աւերակք երկուց անուանի և մեծաց մայրաքաղաքաց Հայոց, Դունայ և Արտաշատայ։ ԴՈՒԻՆ յելից հարաւոյ կայ Երեւանայ իբր հինգ ժամու հեռի, 'ի ձախմէ Ազատ գետոյ (Գառնոյ), այժմ գեօղ մի անշուք է առ տեղեաւն համանուն քաղաքին մեծի, որոյ աւերակք կան 'ի մօտոյ նորա 'ի կատուտ բլրի, ուր շինեցաւն 'ի Խոսրովայ յորդւոյն Տրդատայ, և պարսկական ձայնիւ Դուին կոչեցաւ ըստ պատմչին մերոյ՝ որ է Բլուր. և անուանեցաւ ՈՍՏԱՆ ՀԱՅՈՑ, զի անդ փոխեցան արքունիքն յԱրտաշատայ, և 'ի բարձման Արշակունեաց՝ եղև աթոռ կաթողիկոսին և ամրացուցաւ 'ի Հայոց, որք և շինեցին 'ի նմա եկեղեցի յանուն սրբոյ Լուսաւորչին, զոր հոյակապ ևս կառոյց Սմբատ Բագրատունի առ Մօրկաւ կայսերբ. 'ի Զ և յԷ դարու չորից ժողովք եղեն ուխտի եկեղեցւոյն Հայոց 'ի Դուին. բայց ամրութիւնք քաղաքին քաջքայեալք՝ 'ի կայսերաց Յունաց՝ նորոգեցան 'ի բռնանալ Հագարացւոց 'ի Հայս յԸ դարու, և մայրաքաղաք աշխարհին համարեցաւ. անդ նահատակեցան Ս. Դաւիթ Դունեցի և Ցիզոնիրուզա։ Բագրատունիք յետոյ ուրեմն զրաւմբ ածին զքաղաքն, այլ յետ Թ դարու 'ի մեծէ սասանութենէ կործանեալ և կորուսեալ ոգիս 70,000, խոպան աւերակ մնայ, և երևին արդ գերբուկք կաւակերտ տանց և պարսպաց։ — Ի մօտոյ հարաւոյ Դունայ մերձ յԵրասխ և յԱզատ գետ կայ ԱՐՏԱՇԱՏ առ Արտաշատ գիւղիւ, որ յառաջ քան զամս 2000 և աւելի, յորժամ շինեցաւն (յԱրտաշիսէ նախարարէ Հայոց ընդվզելոյ 'ի Սելեւկեանց, Թելադրութեամբ գոռ զօրավարին Աննիբալայ Կարքեդոնացւոյ), յերից կողմանց պատեալ էին յԱզատ գետոյ և յԵրասխայ, որոյ այժմ փոխեալ է զընթացսն. քանզի յառաջն խաղայր ընդ հիւսիսի և քերէր զքաղաքաւն, և գետն Մեծամօրի յորևմից Քասաղաւ հանդերձ ցայս վայր ձգեալ խառնէր յԵրասխ. և 'ի վերայ նորա արկեալ էր Տափերական կամուրջն, ընդ որ գահավիժեալ սպանաւ հայր Լուսաւորչին Անակ՝ սպանիչն Խոսրովայ Մեծի. դարս իբրև վեց մայրաքաղաք եղև Հայոց, այլ ոչ յար 'ի նմա նստէին թագաւորք. Կորբուղոն զօրավար Ներոնի կայսեր պաշարեալ էառ զքաղաքս և աւերեաց, և ապա վերստին շինեալ կոչեցաւ Ներոնեա, նորոգեցաւ յԱրտաշիսէ Բ. յաւելուածով մեհենեաց, զորս քանդեաց Ս. Գրիգոր. Շապուհ Բ և Յազկերտ թագաւորք Պարսից աւերեցին զքաղաքն, այլ Մամիկոնեանք վերստին նորոգեցին, և անդ առ Վարդանայ խմբեցաւ ժողովն Արտաշատու. բայց յետ սակաւուց թուի լքեալ անկեալ 'ի պայծառանալ Դունայ, և ընդ նմին կործանեալ սասանութեամբ։ Այժմ հիմնայատակ երևին ընդարձակ փլածքն, համակ աղիւսաշէն, հետք կրկին պարսպաց և միջնաբերդի 'ի հիւսիսոյ կուսէ խրամով զատուցելոյ. 'ի հարաւոյ կողմանէ ամրանան տանիւ չափ հողաբլուրք գամբանականք, և բեկորք ամփորոց 'ի նոսա, գեղջն և կանաչ ապիկով բաժոյ գրուագեալք։ Խրամքն այժմ յածուս ընձայ փոխեալք են և հրապարակքն յանդաստանս, և յաւերակացն մէջ կայ գեօղն Արտաշէ սակաւ տամբք։

Ի հարաւոյ յեզեր Երասխայ կայ Խոր Վիրապն Արտաշատու, ուր զամս երեքտասան տանջեցաւ Ս. Գրիգոր, և այժմ մատուռն շինեալ կայ 'ի վերայ գբոյն, որոյ խորութիւն է 25-30'. և շրջապատն անձուկ յայժ իբրև 15 կամ 20', որմ ածեալ գմբեթաձև 'ի ներքուստ և սեղան փոքրիկ 'ի ներքոյ սեղանոյ մատրանն, յորոյ կողաց են մուտքն կամ էջք 'ի գուբ անդր 'ի ներքոյ մատրանն. եկեղեցին հոյակապ շինեալ անդ 'ի Ներսիսէ Գ՝, բնաջինջ լեալ է. առ երի ամրածնայ արդ 'ի գագաթան բլրի 'ի հիւսիսոյ վիրապին 'ի վայելչագիտակ վայրի՝ մենաստան քարաշէն և եկեղեցի մեծ 'ի կարմրագոյն քարանց նորոգ շինեալ 'ի Դաւթէ վարդապետէ յԺԷ դարու. անդ կարծին թաղեալ Ներսէս Գ, և Վարդան Բարձրբերդցի, սակաւք յայժ են միաբանքն կամ վանապահք. Մերձ նմին 'ի քառաժեառ են երկու գրոշմածք խաչի, զոր ասեն տապելոց Բարթողիմեայ և Յուդայի փորեալ՝ առ յիշատակ հանգստեանն իւրեանց անդ։ Ցերի Արտաշատայ 'ի մօտոյ կուսէ զՃանապարհայն կայր Երուանդայ մեհեան Տիր գրչի Հայոց, որ էր (Հերմէս) դպրութեանց խնամակալ և երազացոյց։ — Ցարեմտեան սահմանս և Մասեաց ստին և Վաղարշապատու դաշտին՝ լինի անուանի Որդանն կարմիր 'ի վերայ սիզոյ միոյ, յորմէ ժողովեալ տանեն 'ի Ռուսաստան։

140. Իբրև չորիւք և կիսով ժամու հեռի յԵրեւանայ 'ի հարաւոյ արևելից նորա, կայ հին քաղաքագեօղն Գառնի, պանծալի հնութեամբն և գաստակերտիւ մեծի ալքայլին Տրդատայ, յասս մի հարաւոյ բուն լերին Գեղամայ կամ Գեղայ, որք 'ի սամեաց Աւշինէի անուանին։ Ահաւոր ընծայեն կերպարանք վայրացն բուռն հրաբղխից զօրութեամբ այլակերպեալք, խորք խոխոմաձիգք և անձաւք քարայրից բացեալ բազում ուրեք, յորոց մէջոյ դնդնչելով 'ի Գեղ լեռնէ բղխեալ իջանէ Ազատ գետ, որ և Գառնոյ վտակ, 'ի բարձանց 4-500 ոտից ընդ աչագին կոշկոռս գահավիժեալ 'ի խորաձորս լեռնահովտաց. Ոչ այնքան անհարթ էր անուղ վայրացն յառաջ քան

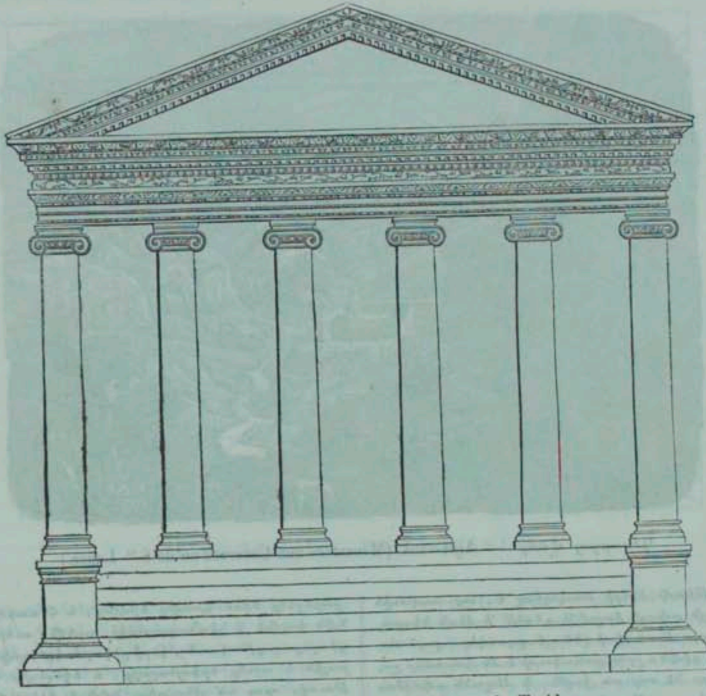

Հովանոց Տրդատայ. — Terrace ou Trône de Teridate.

զամս չորեքհազար յորժամ հայկազնեանն Գեղամ նահապետ շինեաց անդ 'ի ձորակի միում զԳեղջամէ դաստակերտ, զոր թոռան նորա Գառնկի` յիւր անուն Գառնի անուանակոչեաց. և եղև այն գիւղաքաղաք բարգաւաճ մինչև յաւուրս Տրդատայ մեծի. որ յառաջնում քառորդի Դ. դարու շինեաց անդ ամրոց "օրհնաքար և կոփածոյ վիմօք, երկաթագամ և կապարով մածուցեալ, որպէս ասէ Խորենացին. յորում շինեալ և տուն հովանոյ, մահարձանօք, սքանչելի գրօշուածովք բարձր քանդակաւ. 'ի համար քեռ իւրոյ Խոսրովիդխտոյ. և գրեալ 'ի նմա զյիշատակ իւր հելլենացի գրով". զատ յեռինքն կոչեցին ՍԱՐԱՒՈՍԹ ՏՐԴԱՏԱՅ, և ցարդ կոչի Թախտ Տըրդատայ: Շէն էր տակաւին և առ Շահապատաւ, և բնակիչք նորա հարին զատպատակս նորա, այլ ապա գերի վարեցան: Ի մեծի սասանութեան Երեւանայ յամին 1679, 'ի սպառ կործանեցաւ և ամրոցն եղև Գառնի, և "անկաւ զարմանալի Թաղտն Տրդատայ", որպէս ասեն ժամանակագիրք: Երևին ցարդ 'ի պաղլւեան գահաւանդի ուրեմն, որ խոնարհի 'ի հովիտն յարևմտից վտակին Գառնւոյ աւերակք գեղեկին քանդակուածոյ, երբ հարիւր կանգուն յերկայնութիւն 'ի հարաւոյ ընդ հիւսիս և հարիւր և քսան յելից ընդ մուտս. ձակատն զառ 'ի վայր 'ի ջուրն հայի, իսկ երկուքին կողմանքն ամուրք 'ի բնէ` ամրացոյն եա գործեալ են փորուածից պարսպօք որ 'ի կոփածոյ գորշագոյն լաւայէ, ձարտարագործ յոյժ. իսկ յետուստ կողմն` ամրացեալ է յարուեստ: Երևին տեղիք աշտարակացն որք ամրապնդէին պարսպեան սեամբք` 'ի վերայ կոհակաց ժայռից, որոց բեկորք ցրուեալ են յերեսս ձորահովտին խառն ընդ բնական փրթուածոց քարանց. հնդանկիւնի սեանի ձև սեանցն, և որակ քարին խիտ և սևագոյն. և բնութեան ինքնին իբրև 'ի նախանձ մտեալ ընդ արուեստի` ձևակերպեալ է անդ սիւնս իմն անհեղեղս և պատուարս անձեռագործս` կարգ ըստ կարգէ: Հիւսիսային կողմանն կիսաբոլոր ընծայէ պատուար աշտարակաղորդ. և յանդգին եղջերքն յարևելս և յարևմուտս. մի միայն մուտք նշմարին առ արևելեան աշտարակաւ, խաչաձև նշանօք դրուագեալ: Իսկ զմէջ պարսպացն գերբուկք եւեթ ունին խառն 'ի խուռն մասանց շինուածոց, սեանց խարիսխաց և քուեաց. ընդ որս և Հովանոցն այն զարմանալի, և արժանի ձեռակերտ քաջին Թագաւորի և առաքինի սիրոյն արձան. որ թէպէտ և աւ-

Գեղարդայ վանք. — Aïjri-vank (Monastère aux-Cavernes ou de S.te Lance.)

սանութեամբ երկրի տապալեալ է, այլ տակաւին մասանցն ամբողջ կալով 'ի գետնի' 'ի ձեռն նկարահանի արուեստագիտի ընծայէ զպատկերս զայս ճակատու գինին. որոյ քառակուսի է ձև հաւասար չափով երր 34 ոտք առ կողմն, և ձեղունն գմբեթաւորեալ. ութ անկիւնաւ բարձր է յատակէն քան զհրապարակի գետինն յոր հիմնեալ է. երեսք նորա հային 'ի դուռն գաւթին. զճակատն վեհաշուք բազմաձև սիւնք վեց յանկիւնք, կատարեալ գեղով և պարզութեամբ ըստ հին ոճոյն, 22 և կէս ոտն 'ի բարձրութիւն հանդերձ վերնաքուռին, 25 ընթաչափ շրջապատութեամբ. տակաւին ողջ կան քիւքն մանր գրուագք. նկարազարդիւք և հերապանծ աղեծագլխովք. բազմութիւն ջախջախեալ սեանցն և խոյակացն տան կարծել թէ և համօրէն կողմանքն սիւնազարդք էին. և յայտնապէս իսկ տեսանի այս 'ի յետին կողմն որ հայի 'ի քարադնոյն հոսանս Ազատայ և տակաւ ինչ այլատարազ է քան զճակատն, մանաւանդ զարդքն ծաղկանձեք: Նոյնպէս և անդրատակ տաճարին հօծ և խիտ ունէր քանդակս և սիւնս. առաջին կողմանք տաճարին ոչ երևեցուցանեն զարդս, այլ միայն որըբատաչ քարինս: Ի հիւսիսոյ և յարևմտից հովանոցիս կան այլ աւերակք քարաշէնք, որ թուին բուն պալատանք Խաղբակեանց, այլ 'ի քարանց հեղեղատի կառուցեալ, պարզունակ ոճով: Շարտէն Գաղղիացի որ երր երկու դարուք յառաջ ճանապարհորդեաց ընդ 'ի Գառնի և աշտարակ մի նորանշան ձևով, որոյ չերևին արդ հետք. իսկ 'ի հիւսիսոյ գաւթին կան մնացուածք մատրկոցաձև շինուածոյ, մեծամեծ դռնովք

քարեղէնք նման հրաձիգ աղմրոց, և հեռագոյն 'ի նմին կողման 'ի լեռնադաշտակի ուրեմն աւերակք գիւղաքաղաքին Գառնոյ կարի ընդարձակք. որք քարաշէն և տունք երկայնաշարք, և եկեղեցիք հինգ թուով, որոց ոմն շինուածոյ նման է եկեղեցեացն Էջմիածնայ. զմի յայնցանէ նորոգեալ այժմ բնակչաց տեղւոյն՝ կատարեն զուրբ պաշտամունս. նշանաւոր է յայլոց մասունս մի յանուն որոյ կարապետին, յոյժ գեղեցիկ յօրինուածով, կիսափուլ կաթողիկէիւ, որոյ է պատկերդ հանդիպոյ: Համօրէն շրջակայքս Գառնւոյ լի են այսպիսի աւերակօք. 'ի նոյնն ասեն է և մնացուած բերդի միոյ 'ի քարաբլեր մերձ յափն Ազատայ, զոր ժողովուրդն՝ Գանձատուն Տրդատայ կոչէ:

141. Իբր ժամու և կիսով հեռի յարևելից հիւսիսոյ Գառնւոյ 'ի սաստիկ անձաւախիտ լերին գեղայ որ հայի 'ի ձորն Գառնւոյ՝ կայ 'ի գաւառին Կոտայից հռչակաւոր մենաստանն Այրիվանից կամ Գեղարդայ, շրջապատեալ լերամբք և քարայրովք ահաւորօք. թուի և սա դաստակերտ կամ ժամանակակից Տրդատայ շինիլն. քանզի և ոչ յետ բազմաց յայց ելին տեղւոյս Ս. Ներսէս և Ս. Սահակ՝ թէպէտ և 'ի յետնոց նորոգեալ տեղւոյն միայն հիմունք պարսպոյն թուին հինք. հիւսիսային դուռն կայ 'ի բարձու տապարի, և արևմտականն առ 'ի շէղ բարձրացեալ. իսկ այլք ցածունք են: Կրկին մուտք են վանացն, մի անձուկ ընդ արևելս որ հայի 'ի գետակն կարկաջասահ, և միւս ըստ արևմուտս լայն և խաչազարդ: Ի մենաստանի աստ են եօթն եկեղեցիք զարմանաշէնք՝

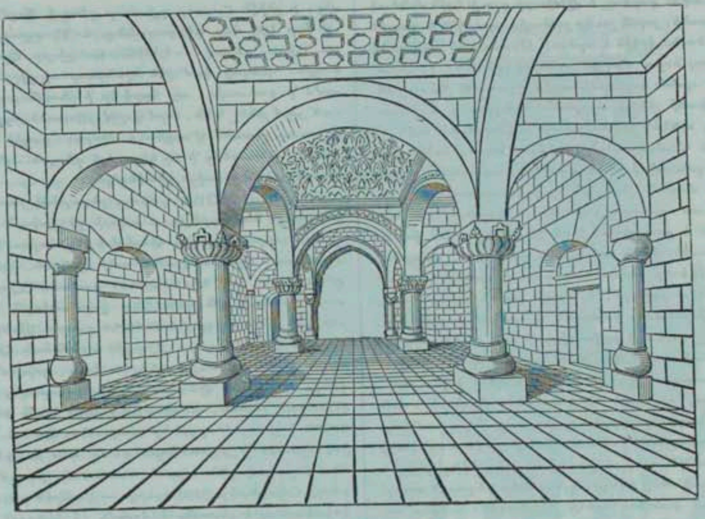

Տաճար Գեղարդեայ. — Eglise de la S.te Lance.

յորոց անուն Եօթն եկեղեցիս իսկ կոչեն ռամիկք զանղին, և իբրև մի եկեղեցի միացեալ 40 խորանօք։ Ընդէն ընդ մտանել 'ի վանսն՝ ընդ առաջ լինի եկեղեցին մեծ կոփածոյիւք կառուցեալ համակ, և տրոհեալ 'ի տաճար և 'ի ժամատուն. տաճարն անսիւն բարձրանայ սրածայր կաթողիկէիւ. 'ի չորեսին անկիւնս նորին են մի մի ստանդատունք կրկնայարկք.

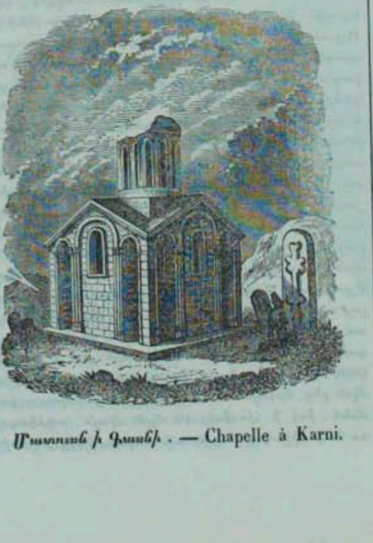

Մատուռ ի Գառնի. — Chapelle à Karni.

սիւնազարդք կամ աղօթատեղիք. իսկ ժամատունն ընդարձակագոյն ես է՝ յարկեալ 'ի վերայ չորից միատամնի հսկայաձև սեանց թանձր վերնախարսխօք. յորոց վերայ ամբառնայ կաթողիկէ քառակուսի խոձևով, խորշխորշեայ փորածովք և լուսամուտ մեծաւ. յորմէ միայն լոյս առնու եկեղեցին. կամարք ուղ ձգեալ 'ի սեանցն՝ յուղ կամարաբաժինս տրոհեն. առ գրամբն որ 'ի ներքինն մուծանէ տաճար՝ կանգնեալ են աստի և անտի խաչվէմք մեծամեծք. կարի յոյժ ճարտար արուեստարկեալ. և համօրէն իսկ եկեղեցին քանդակեալ է խիտ և հոծ գրուագօք և արձանագրութեամբք, և գեղեցիկ օրինակ ընծայէ ճարտարապետութեան, թէպէտ և մանր մասունք նորա չեն քաջ զուգապատշաճք և նմանք միմեանց. 'ի վերայ միջնադրան անդ կայ արձանագրութիւն շինութեան յամին ՈԿԳ (1214). Հիւսիսային որմն եկեղեցւոյս է միապաղաղ վէմ յղկեալ՝ երեսք առապարին, և կրկին բարձր է քան զեկեղեցին, և վէմն զբնութիւն երկաթաքարի ունի. 'ի նմա հատեալ փորեալ է մատուռս երիս որմնակիցս, և յերիցն վերայ միւս այլ ընդարձակագոյն. մուտք առաջնոյն են 'ի ժամատանէն, և է փոքր, իբրև ութ ոտք յերկայնութիւն և 'ի լայնութիւն հաւասար. ձեղունն գմբեթաւոր ամբառնայ, և 'ի հարաւոյ ունի զլուսամուտն բոլորշի. 20 ոտս բարձր 'ի յատակէն՝ հատեալ և գործեալ է բեմն և սեղանն 'ի նմին իսկ 'ի վիմէ. 'ի հիւսիսակողմն այսր մատրան կայ խորշ մի ութ ոտնաչափ, կրկին կամարօք զատուցեալ. ընդ որով կան գերեզմանք, և յորմն ընդ կամարօքն՝ բարձր

քանդակաւ փորեալ է վիթխարի գլուխ եզին մանեակ 'ի բերանի, յորմէ լուծք շղթայից արձակին և կարծեն առիւծունս կրկին և արծուի թևատարած ասեղանէ 'ի վերոյ նոցա՝ մագլցի ունելով զգառն. 'ի հարաւային որման կայ արձանագիր յիշատակի Պաղչայ մեծի իշխանի չինողի մատրանն. ծաղկանեք և խաչազարդք պճնեն զերես որմոյն։ Համանման սմին են և Բ և Գ. մատրունքն յարևելից նորա, ունելով և սոյա զմուտն 'ի մեծ գաւթէն, առաւելեալք զարդուցն մասամբ. իսկ Դն որ 'ի վերայ սոցա կայ՝ ունի մուտս արտաքոյ յարևմտեան հարաւոյ. 'ի նմին վիմէ, և է քառակուսի իբրև 20 ոտնաչափ առ կողմն. չորիս ունի սիւնս ստուարս և գեղեցիկս, յորոց կամարք ձգեալք ամբառնան գմբէթ սրաձև, յորում լուսամուտ բոլորշի. և առաւ կարծի սկիզբն արարեալ փորուածոյ մատրանն և տակաւ 'ի վայր խաղացեալ որպէս 'ի բուխ. կայ 'ի սմա բեմ և սեղան. 'ի վերնախարսխի միոյ 'ի սեանցն գրեալ է արձանագիր Պապաքայ որդւոյ Պաղչայ և կնոջ նորա Ռուզուքանայ, որ յամին 1288 եսուն զայն փորել. կան և այլ մատրունք փոքրկունք փորեալք 'ի բաղում կողմանս քարայրերինն. մասամբ վիմափորք են և սենեակք մենաստանին որ 'ի հարաւոյ և յելից եկեղեցեացն. 'ի տաճարի մեծի եկեղեցւոյն պահէր գեղարդն սուրբ՝ որ այժմ զանձեալ պահի յէջմիածին։ — Նշմար առեկան Արտաշէսի աւերեալ նախ զեկեղեցի զայս յամին 923, և ապա սասանութիւնն 1679 ամին, և յետոյ Լեզգիք. և առ մեզ կրկին նորոգեալ յամին 1834, ոչ տակաւ անդրէն վատնեցաւ և խախտեցաւ 'ի մեծ է սասանութենէն Արարատայ յամին 1840. առկայք ոմանք 'ի ճգնաւորաց Սևանայ պահեն այժմ զզարմանալին մենաստանս։ — Որում նման և պայծառագոյն եւ էր [illegible] կամ [illegible]՝ յարևելից հարաւոյ սորա և յելից գետոյն, նորոգ չինեալ [illegible] եկեղեցեաւն 'ի Գրիգորէ մագիստրոսէ՝ յամին 1013, որ նոյնպէս կործանեցաւ յամին 1679. և թէպէտ ձեռն արկին 'ի նորոգութիւն, այլ լքեալ մնաց։ Միւս երկոցուն սոցա 'ի նոյն լերինս էր և Ա[illegible]՝ առ յիշատակէ որդւոյ Հախիխիանց, հաստատեալ 'ի Լուսաւորչէն։ Միւս նմին թուի և Ո[illegible] գիւղ, բնակեալ այժմ 'ի տաճկաց մահմետականաց, յորում ննձաւանիս քարայրք են վիմափորք, այլ ոչ է քննեալ անդուստ։

142. ՇԱՐՈՒՐ գաւառ 'ի հարաւոյ կայ Ջէնկիպազարայ և յարևելից Տարալագեազայ. Երասխաւ սահմանեալ յարևմտից կողմանէ, և Արփա գետով աժանդակաւ նորուն 'ի հարաւոյ. արևելեան մասն նորա լեռնավայր է, արևմտակողմն դաշտավայրին, և մասն է գաւառայն Այրարատայ՝ ԴՈՒՆԱՅ ԴԱՇՏՆ և ՇԱՐՈՒՐԱՅ։ Հիւսիսակողմն կոչի ՎԷՏԻԴԱՉԱՐ, յանուն Վէտի վանքի՝ որ թափի յԵրասխ. ընդ մէջ նորա և Արփայի խաղայ այլ վտակ [illegible] կոչեցեալ։ Ցերկայսին վիճակս գաւառիս 70 գեօղք են, յորոց բնակիչս՝ Հայք 3000 միայն, այլքն թաթարք։ Գլխաւորք 'ի գեօղեանն են Վէտի, յորում 100 տուն Հայոց և 130 թաթարաց։ — Տէլէճ. 'ի սմա են 100 երդք Հայոց. — [illegible]. 140 տունք թաթարաց և Պարսից. Ի բնիկն Շարուր գլխաւոր գեօղ է [illegible] իբր 100 հայ գերդաստանօք և 25 այլազգեօք. առ Արփայ գետով. — [illegible], [illegible], [illegible]? և այլն։ Քաղաք կամ չէն նշանաւոր ոչ յիշատակի այժմ 'ի գաւառիս, այլ հարկ էր 'ի հնումն բարգաւաճ յոյժ լինել նմին, մերձ գոլով յՈստանն արքունի և յաւագ լեռանն Մասիս. և թերևս գոյին հնացուածք չինուածոց 'ի 40 և յաւելի գեօղսն սմայիս, արտաքոյ եօթանասնիցն բնակեցելոց։

143. ԿԻՕՔ-ՉԱՅ գաւառ ընդարձակ յարևելից կայ չորիցն նախագրելոց, և բոլորի զծովակաւն Գեղամայ, տարածեալ ընդ հիւսիսի և ընդ հարաւ և ընդ արևմուտս. հիւսիսակողմն ունի զԱՇՈՑՔ, զՆԻԳ և զԾԱՂԿՈՏՆ կամ ՎԱՐԱԺՆՈՒՆԻՍ գաւառս Այրարատայ, արևմտակողմն զՄԱԶԱԶ, հարաւակողմն և արևելեան անձուկ եզր զԳԵՂԱՔՈՒՆԻ գաւառ Սիւնեաց. մասամբ Վայոց Ձորոյ։ Ջարդիս արևմտեան հիւսիսային մասն գաւառիս ԵԳԵՐԵՆ կոչի, յորում 40 գեօղք են. մասն վիճակիս յայնկոյս Քառասնակ կայ ցԱրագած լեռան, հիւսիսային և միջին կողմն ՏԱՐԱՉԻՉԱԿ կոչի, որ թարգմանի [illegible] Ձոր, և կոչի իսկ այսպէս 'ի յիշատակարանս. 'ի սմա 37 գեօղք են. հարաւակողմն է բուն ԿԻՕՔ-ՉԱՅ, յորում 60 գեօղք հայաբնակք 9000 ոգւով։ — Համօրէն գաւառն կոշակացեալ է լերամբք և ձորովք, և կենդրոն իմն թուի ահեղ հրաբխից, և 'ի նոցանէ գոգացեալ տաշտաձև Լիճն Սևանայ, որ է Ծովն Գեղամայ կամ Գեղաքունեաց ըստ նախնեաց. կապոյտ ծով կոչեցեալ յայլազգեաց. Կէօք-չայ կամ Կէօքչէ-տէնկիզ, և Տէնկիզ-չէրի՝ 'ի Պարսից. այսինքն Գեղեցիկ ծով։ Ի հիւսիսոյ նորա ձգին Էշէկ-մէյտան լերինք և անջրպետեն յելից կուսէ զնահանգն Գանձակայ. յարևմտից կուսէ ամբառնան Խ–ր–Էֆէնտէ (Երկեքդագաթունք) կոնաձևք հրաբխեք, և Ահմանկան լերինք բարձունք, որ են Գեղամայ լերինք. 'ի մէջս կուսէ նոցին՝ Քէօֆթանկ, և Համիս՝ որ է Շամիրամայ լեռան հանդէպ լերինն Արայի. յարևմտեանն հարաւակողմն՝ Նալ-թէփէ և Աք-տաղ որ են լերինք Գեղայ, և Արգըլայ-տաղ՝ այսպէս կոչեցեալ յանուն սրբազանի ուրուք, և այլ գագաթունք բարձունք բիւր ոտնաչափ և աւելի. յարևելից կուսէ Քունկուր, Քիլլակլի, Տէլքեթէփէ, և այլն։ Ի լերանց աստի 35 գետք և վտակք մտանեն իջանեն 'ի ծովակն, կեպ առանձինն և կեպ յիրար անկեալ, որպիսիք են գետն Չիպուգլու 'ի հիւսիսոյ, [illegible] և [illegible] 'ի հիւսիսոյ արևելից. իսկ յարևելից կուսէ վտակք մտանեն իջանեն զի լերինքն հուպ կան 'ի ծովակն. 'ի հարաւոյ և յարևմտից հզօրագոյնք իջանեն գետակք, որպէս [illegible] գետն՝ աժանդակեալ 'ի յոլովից վտակաց, գետն Մարենոց, Շղուաքոյ, Ձագայ, Կոթայ, [illegible] որ յԱՐԳԸԼԵՅ ասրէն իջանէ, և այլն։ Իսկ 'ի ծովէն մի միայն առու ելանէ յարևմտից հիւսիսոյ և հոսէ 'ի Հրազդան գետ, որոյ և թէւ մի համարի։ Եւ է ծովակն 6000՝ բարձր յերեսաց Սևու ծովու, ունելով 40 մղոն ընդ երկայնն և 20 ընդ լայնն 'ի հարաւոյ կողմանէ, իսկ 'ի հիւսիսոյ 10 մղոն միայն, անձկագոյն եւ է 'ի միջակողմն՝ քարուա [illegible] յառաջե_

լով 'ի ծովն . ցածագունից յարևմտից և բարձրագունից յարևելից կուսէ . և համօրէն երկայն տարածութիւն է 370 մղոն քառակուսի : Ջուրքն 'ի հասարակի բարեհամք են և քաղցր . բայց յափանցն ուստեք , յոր խառնեալ է հրաբուխ լերանց արգասիք . և որպէս գիտեալ է բնակչաց կղզւոյն և մերձակայ գեղջէիցն՝ եօթն ամ անձէ ջուրն և բարձրանայ և ապա եօթն ամ զնուազնի . բերէ ալգի աղցի ձկունս . որպէս մեջեցաք 'ի բնական նկարագրի աշխարհիս (28) . յորոց ազխեալ տառասպէս տանին 'ի գաւառս և 'ի նաչանգս հեռաւորս , սուղ ինչ բաժ առլով յարքունիս . խայտան և հաւք ջրայեղք 'ի վերայ մկանոյն , զորս հերձանեն ակաւ նաւակք ձկնորսաց . և լատափայտ մի 'ի ալեաս վանայն որ 'ի ՍԵՒԱՆ կղզւոջ՝ կղզիս այս փոքրիկ որոյ կէս մղոն եւեթ է շրջապատ , ունելով վերաս մի ռուսական ընդ երկայնն և կէս վերստ ընդ լայն , կայ յարևմտից հիւսիսակողման ծովուն , ասկաւուք հեռի 'ի ցամաքէն , իբրև գագաթն արտփիւրաբար լերին սեւորակ ցցուեալ ընդ ջուրսն , այլ գաղտրագեղ բուսաբերութեամբ զուարճատեսս է աչաց . մանաւանդ 'ի գարնայնի՝ զարգարի քաղցրահոտ ծաղկամբք և վայրենի մրգաց : Ոչ է յայտ սկիզբն բնակութեան կղզւոյն , այլ զի յանուն Գեղամայ կոչի ծովն՝ թուի և 'ի Հայկազնեայն յայնմանէ զառաջինն շինեալ . և 'ի յետնոց ամուր հաստատեալ 'ի նմա՝ որոյ աւերակք երևին երբեմն 'ի նեղքոյ ջուրցն . և յեշեն պատմիչք մեր 'ի սկիզբն և 'ի կէս Ը դարու հագարացւոց ձեռն արկեալ և քանդեալ զայն . այլ իբրև անդի ամբողջ առատան լինէր ինքնին կղզին յԹ և Ժ դարս իշխանայն Սիւնեաց և Աշոտայ Բ արքայի : Իսկ վանայն որ 'ի նմա շինութիւն 'ի Լուսաւորչէն մերմէ ասի սկզբնաւորեալ և 'ի նմանէ կոչեցեալ Սա-ե-վան յորմէ Սևանն յորջորջեցաւ . մատուռն մի Ս . Յարութեան անուն շինեալ ասի Սրբոյն , և հիմունք

Սեւան . — Lac de Sévan.

Նորա ցուրտ երեկին, բայց յեւս թ գարուն պայծառացուս աւդին շինութեամբ և վայելուչ կարգաւ միաբանակեցաց, առաջնորդութեամբ հօր Մաշտոցայ, որ եղեն յետոյ կաթողիկոս. քանզի մեծահռչակ և աստուածասէր տիկինն Սիւնեաց Մարիամ 'ի յիշատակ առն իւրոյ Գաբուռն Վասակայ և 'ի յոյս անդարձի նորան՝ ուխտիւք խնդրեալ շնորհս եղեւ մտանել 'ի կղզին, զի ոչ էր երբեք թոյլ տուեալ կին մարդոյ մտանել յանապատ միաբանիցն, և եւ կառուցանել վերակացութեամբ Մաշտոցի յամին 874-80 զեկեղեցին մեծ յանուն սրբոց Առաքելոց, որ և կանգուն կայ ցարդ. խաչաձեւ գոլով և առանց սեան կրելով զմբէթ. երկուասեք ընդ մին աւանդատունս ունելով, որոց հիւսիսայնոյն դուռն արտաքուստ է, զի անդ էին եւս տիկնոջն 'ի վերնատունն փառն աղօթից. դրունք եկեղեցւոյն յարեւմտից և 'ի հարաւոյ միափեղկեք են յընկուզենւոյ փայտէ, առաջինն շինեալ յամին 1176 որպէս փորագրեալ 'ի նմա յիշատակարանն ցուցանէ, և երկրորդն պէսպէս քանդակօք դրուագեալ յամին 1557. Նորոգեալ է եկեղեցին յամին 1654 յերից հարազատաց Տփխեցւոց։ Յեկեղեցւոջս յայսմ յաղօթս կալով երանաշնորհ Հօրս մերոյ Մխիթարայ Աբբայի մինչ աբեղայն էր յամին 1692, արժանացաւ այցելութեան Տիրամօրն և քաջալերութեան առ 'ի նմանէն։ Կայ և այլ եկեղեցի յարեւմտեան հիւսիսի կղզեկին 'ի գլուխ անդնդոց ապառաժին ձեռամբ, շինեալ 'ի նմին տիկնոջէ և նորոգեալ 'ի նոյն հարազատաց յամին 1664, և վերստին 'ի յետնոց յամին 1740։ Յարեւմտից եկեղեցւոյս է նորաշէն բնակարան միաբանիցն 25 սենեկօք, շինեալ յառաջ քան զամս քառն։ Գոն և այլ մատրունք անշուքք. և յարեւելեան կողմն առ ծովափին երկու խաչքարք Մաշտոցի կոչեցեալ, զի անդ ճգնէր երանելին Մաշտոց թէպէտ և խաչքարքն նորաշէնք են։ Միաբանքն անապատակեացք այժմ 10 կամ 15 ոգիք են, և զնախնեացն խստակրօն վարս անաղարտ բերեն յանձինս, պարապեալք 'ի պահս և յաղօթս յերկարս։ Զուարճալի են բոյսք և պարտեզք կղզւոյն, մանաւանդ ծաղիկն կամ շուշանն Մարեմայ կոչեցեալ։ Են 'ի ծովուն և երկու ժայռք անբնակք. բազում անգամ յուզին սաստիկ ալիք նորա 'ի շնչելոյ արեւելեան հողմոյ, զոր և Սոթայ հողմ կոչեն։ Ի կարեւորեան ձմերանի խոյս տայ ծովակն, և յայնպիսում ժամանակի ծածկեալ սառամբ զաւանն և չափեալ զաղին զխորութիւնն ուրեք իբրեւ 70 ոտն, չէ հասեալ լարին 'ի յատակն։

144. Յարեւմտակողման հիւսիսոյ գաւառիս, յԻՇԽԱՆ վիճակի և 'ի հին Աշոցս մինչև ցՔառաղ գետ, նշանաւոր տեղիք են Գօշ-Աղաճ 'ի գլուխ Քառաղ գետոյ՝ և ինքն Քառաղ կոչեցեալ 'ի հնումն, ունի հին եկեղեցի մեծ, և 56 երդ Հայ։ — Աղաչան մեւս որ և Չիբուխլու նոյնպէս հայ բնակիչք. մերձ 'ի սա և 'ի Ձամբլու գիւղ՝ կան քարաշէն և կիսաւեր շինուածք հին. գտանին և սրբոյ շինուածոյ աւերակք առ գեղջիւքն [illegible], [illegible] (որ թուի [illegible]), [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], և այլն. Ձոլաք, առ որով ձոր գեղեցիկ բրաբխնի կամ Մարեմայ ծաղկի։ Գտանին և բազմ կայարք և պղնձոյ, որպէս կարծի և ոսկւոյ՝ 'ի լերինս կողմանս. յորոց մի է Սուլթան 'ի մօտ հիւսիսոյ լերինն Արայի. առ որով գեօղ համանուն՝ բնակեալ 'ի Հայոց գաղթելոց 'ի Մակուայ։

145. Յարեւելից հարաւոյ լերինս և 'ի մօտ Հրազդանայ 'ի Տարայիչակ վիճակի, որ է ԾԱՂԿՈՒՆԵԱՑ կամ ԿԱՐԵՊՆՈՒՆԵԱՑ գաւառ, նշանաւոր տեղիք են, Կէչառուս կամ Կէչառոյ վանք յաջմէ գետոյն 'ի սարբոյս Ալաբէկ-Թօս լերին 'ի մօտ գեղեցիկ հովտի 'ի բարձր 5500', ուր 'ի հնումն էր ԿԵԶԻՐՈՐ քաղաքաւան. շինեալ յԱպիրատայ Պահլաւունւոյ և 'ի Գրիգորէ Մագիստրոսէ յամին 1031-3. Վեց եկեղեցիք են 'ի նմա, մեծագոյնն հրաշակերտ անուան գմբէթաւ՝ որ անկաւ 'ի սասանութենէ յամին 1827. Կայ 'ի նմա և արձանագիր յիշատակի պատուոյ Մագիստրոսին յամին 1051. և նորոգողաց և ընդարձակողաց վանացն 'ի սկիզբն ԺԳ դարու՝ յայլ եկեղեցիս. Մենաստանին ունէր խաչ հռչակ անուն։ Վանն գեղջ վայրացս՝ առ օթագային բնակիչք Երեւանու յամառան. Մերձ 'ի Կէչառուս կան մնացուածք և Մարմարաշէնի. առ համանուն գիւղիւ և այլոյ Մէնաստանի։ — Ի մօտ հարաւոյ սոցա յանկեան վանքի ամանդակի Հրազդանայ կայ ԲՋՆԻ գիւղ, առ աւերակօք հնոյն ԲՋՆԻ կոչեցելոյ ամուր աւանի, որոյ մնան բերդքն 'ի բարձր սարահարթի, առ որոյ ստորոտով կանգուն կայ հոյակապ տաճար անուան գմբէթաւոր շինեալ 'ի Գրիգորէ Մագիստրոսէ (որոյ կալուած էր Բջնի) յամին 1031, յորում Սմբատ արքայ (Յովհաննէս) և Պետրոս կաթողիկոս Գետադարձն՝ հաստատեցին եպիսկոպոս 'ի Բջնի, որոյ ընակարանին մնան նշխարք։ Ի ԺԳ և 'ի ԺԵ դարս ասպատակ թաթարաց աւերեաց զսեղիս։ Բնակիչք գեղջն 40 տուն մահմետական և 30 տուն Հայ։ Առ Բջնեաւ կամուրջ փայտաշէն արկեալ կայ 'ի վերայ Հրազդանայ։ — Ի հիւսիսոյ Բջնոյ կայ Սոլաք գիւղ, և առ նովաւ աւերակ [illegible] կամ [illegible], ուր եկաց Յովհաննէս հակառակորդն Եզրի։

146. Յելից Հրազդանայ 'ի հիւսիսային արեւմտեան կողման ծովուն, 'ի ՆԻԳ և 'ի ՄԱԶԱԶ գաւառս նշանաւոր տեղիք են, [illegible] գեօղ որ է [illegible] բնակեալ Հայոց, 'ի հիւսիսային արեւելեան ծայր ծովուն 'ի սահմանակցութիւն գաւառիս և Գանձակայ, 'ի սարտոտ լեռնանցից Էշէկմէյտանայ, 130 տունք Հայոց եկեղեցւով 'ի Պայէզիտայ։ — [illegible] կամ [illegible] յարեւմտեան հիւսիսային ծայր ծովուն, թուի [illegible], 60 հայ տունք և աւերակօք։ — [illegible] մերձ 'ի Պարսկ։ — [illegible] յաշկեան Հրազդանայ մերձ 'ի խանութոց աւուրն Սեւանայ 'ի գետն, հանդէպ Կէչառուսոյ, 100 հայ տունք։ Ի հարաւոյ նորա [illegible] գեօղք երկու 120 տունք Հայոց։ Ընդ մէջ սոցա և ծովուն կայ [illegible] լեառն։ — [illegible] որ թուի [illegible] գիւղ. 'ի հարաւոյ վերնոյց և 'ի հիւսիսոյ Քեօթանին լերին, 40 տունք։ — Դարձեալ յեզր ծովուն [illegible], [illegible], [illegible], և այլն. ընդ որս և Հայր Յոհան վանք և Ալի [illegible]? աւերակ յեզր ծովուն։

147. Ի հիւսիս ծովուն և 'ի վերայ՝ բուն գաւառ է Գեղարքունեաց, որոյ արեւմտեանն մասն ԳԱՒԱՌ կոչի այժմ, յանուն աւանին զոր առ Կէօվ-Լէս գետով թափելով 'ի ծովն՝ կանգնեցին գաղթականք Պայէզիտու, վասն որոյ և Նոր-Պայէզիտ կոչի, երկու ժամու հեռի 'ի ծովեզերէն, շինեալ եկեղեցիւ յանուն եկեղեցւոյն Պայէզիտոյ. բայց 'ի խնդիր շահաստան տեղւոյ շատք 'ի բնակչացն մեկնեցան, և մնան այժմ տունք իբր 260, և ոգիք 1350. Ի մօտոյ նորա հուպ յարեւմտեան ընդու ցամաքին 'ի ծովուն (143) առ գետակաւն կայ Նորաշէն կամ Նորաշինոյ գեօղ հին, 100 տամբք. յորում կան գերեզմանք հին և տաճարն զոր կանգնեաց Սահակ Սիւնի յԹ դարու կործանեալ գմբեթաւ, և աւերակ կառուցանի Դոփոյ վանաց. — Հարաւային արեւմտեան ծայր գաւառին կոչի ԾԱՂԿՈՏՆ, յանուն երկկին գիւղից բնակելոց 80 Հայ տամբք. Ի հնումն առա էր ԿՈԹ քաղաքագիւղ, ուր հոյակապ եկեղեցի շինեալ 'ի Գրիգորէ Սուփանայ Սիւնւոյ, այժմ աւերակ. գետն որ առ աւանաւս թափի 'ի ծովն՝ կոչի Իշխանաւէ, զի բերէ առատ զիշխան անուանեալ ձուկն և զկողակ. — Ի մօտոյ Կոթայ կայ Վ...-Արթ գիւղ, ըստ նախնեաց Շողագեայ, յորում մնացուածք մեծի եկեղեցւոյն շինելոյ 'ի Մարիամայ Սիւնեաց տիկնոջէ յելս Թ դարու. — Արեւմտեան հարաւային կողմն ծովուն կոչի ԳԱՐՆԱԼԻ (մթին) յանուն երկուց գիւղից՝ յորս 120 տունք են Հայոց, առ համանուն գետակաւ յելից Իշխանագետոյ. Յելից սոցա մերձ 'ի ծովեզրն կայ Վ...-... մենաստանն՝ եկեղեցեաւ շինելով յամին 903 'ի Մարիամայ տիկնոջէ և յեղբօրէ նորա Շապհոյ արքայեղբօրէ, գեղեցիկ արձանագրաւն. — Յելից սորա առ Կ...-...է վտակաւ 'ի լանջս լերին միոյ կայ մեծահռչակ մենաստանն Մ... կամ Մ...ոց որ և Մ..., որ պայծառանայր յԲ. դարէ, առաջնորդութեամբ հօր Սողոմոնի առն իմաստնոյ՝ հեղինակի Տօնական գրոց. կանգուն կայ անխուն բարձրագմբէթ տաճարն զոր շինեաց Գրիգոր Սուփան յամին 852, և մասն մի վանացն՝ քարաշէն. զոր և Գ...-... կոչեն. 'Ի Կ...-...է գեղջ բնակեն 100 տուն Հայք.

148. Արեւելեան հարաւային կողմն ծովուն կոչի ՍՈԹ, և է Սոթից գաւառ Սիւնեաց, որոյ արեւելեան մասն արտաքոյ Հայկական նահանգիս մնայ 'ի Գարապաղ. Անունն ՍՈԹՔ կամ ՁՈՐ ըստ արդեացս կայ յելս վիճակին առ վտակաւ յոր խառնեալ այլք գործեն զԳ...-Պ... գետակ, և առ ակամբք նորին 'ի սպառաւած հարաւոյ գաւառին կայ Ա...-կ... կամ Ա...-կ... լճակ ցամքուտ. ՁՈՐ և Պ...ք գեօղ ԶԻԼ խառն բնակեալ են 'ի Թաթարաց. գեօղն 'ի հնումն կոչէր Վ...-...ն. կան առ նովաւ հին գերեզմանք և խաչքարք և եկեղեցիք. Յայսմ վիճակի Սոթից են երեսուն չափ գիւղօրայք բնակեալք 'ի Թաթարաց որոց փոխեալ է և զանուանս գիւղօրէիցն. որք հին հայկական անուամբք 'ի գիւտս տեղեացն Սիւնեաց յիշին և յամին 1513, յորում գեռ հայաբնակք էին. 81 գեօղք թուեալ են անդ 'ի Սոթս, յորս և Դ...: և 47 'ի Գեղարքունիս, որ է արեւմտեան կողմն հարաւոյ ծովուն, որպէս յիշէր և յելս ԺԳ դարու Ստեփաննոս Օրբելեան պատմիչ և առաջնորդ Սիւնեաց. Արեւելեան մասն Կեօքչայ գաւառի՝ անձուկ երկիր է և լեռնավայր սահման Գանձակ նահանգի. և կոչի ԿԻՒՆԷՅ 'ի Թաթարաց և Ա...ք ըստ Հայոց, յորում գեօղք սակաւք են, որպէս ('ի հարաւոյ սկսեալ) Մ... Մեծ և փոքր. Շ..., Ճ..., Շ..., Թ..., Ճ...: և այլն. Շ... կայ 'ի վերայ հրուանդանին յարեւելից կարկառելոյ 'ի ծովն (143).

149. Զ. ՏԱՐԱԼԱԳԵԶ գաւառ 'ի հարաւոյ կայ Գեղարքունեաց Ք... լերամբք անջրպետեալ, յարեւմտից սահման ունի զՇարուր, 'ի հարաւոյ զՆախիջեւան, յելից զԳարապաղ նահանգ, բարձր բարձր լերամբք նորուն անջատեալ. յորոց բղխեալ Արփա գետ արբուցանէ զգաւառս և ընթանայ յարեւմուտս ընդ մէջ Շարուրայ և Նախիջեւանու. և է երկիրս այս ՎԱՅՈՑ ՁՈՐ կամ ԵՂԵԳՆԱՁՈՐ հին գաւառ Սիւնեաց. լերամբք պարապեալ ամենուստ, ոչ սակաւ և 'ի մէջն կոհակեալ. յորում 110 գեօղք նշանակին այժմ, բայց 32 'ի նոցանէ ամայիք. Ուշակելեանն թուէ հարիւրիւ չափ գեօղս հարկատուս Թեմին Սիւնեաց 'ի գաւառէն Վայոց, ընդ որս են և հռչակաւոր վանորայք, որպէս Թանահատ, Խոտա-կերից, Նորավանք, Հերմոն..., Գլաձոր, Ց..., և այլն. որոց գիրք և հանգամանք չեն մեզ ծանօթք. Այժմեան գլխաւոր տեղիք գաւառին են Քէշիշ-քէնտ աւան 'ի հիւսիսոյ կամ յաջմէ Արփայ 60 հայ գերդաստանօք, և Եղեգիս յարեւմտից հարաւոյ 230 տամբք մահմետականաց. Այլ գեօղք. Ա... 'ի հիւսիսոյ, 36 հայ տամբք. Մ..., 45 տունք. Ա..., Ա..., Խ... քարաշէն եկեղեցեաւ, Խ..., Ա..., և այլն. Մ... 'ի հարաւակողմն գաւառին, 40 հայ տամբք և 20 թաթարօք. որոյ մերձ կայ մենաստան յանուն Տիրամօր. — Ա... 'ի հարաւոյ գետոյն որ յանուն նորա կոչի, 20 հայ տամբք. յԺԳ դարու Տարսայիճ իշխան կառոյց 'ի սմա ապարանս և Սարգիս եպիսկոպոս Նորավանից կամուրջս մեծակառոյցս. յորմէ գուշակի մերձ նմին լինել և Նորավանից որ գլխաւոր էր վանորէից Սիւնեաց յետ Տաթեւու, և վասն տեղւոյն գրեցի կոչէր և Խ...: մերձ էր նմին ամրոցն Հ...-... կամ Հ...-.... Իսկ պայծառացեալն յելս ԺԳ և 'ի սկիզբն ԺԴ դարու Գլաձոր կամ Գ...որ վանք, որ և Աղբերց վանք, իսկ թերեւս յարեւելակողմն գաւառին առ ակամբք Արփայի, 'ի ստորոտս Ք... լերին. կան և այլ ամայի վանորայք. յորոց երկուք Գ... կոչին, և մին առ Ա... գիւղիւ կայ 'ի հարաւոյ Խաչիկեան լեռանց. և բազում եկեղեցեաց աւերակք 'ի թաթարաց բնակեալ գեօղս, որ աւելի են քան զկէսն, և բնակիչքն իբրեւ 5000, իսկ Հայք բնակեալք 'ի 25 գեօղս՝ 3000 ոգիք.

150. Է. ՆԱԽԻՋԵՒԱՆ գաւառ 'ի հարաւոյ կայ Տարալագեզայ և Շարուրայ, 'ի մօտոյ սահմանի Երասխայ և Գարագոյունլու վիճակաւ Պարսից մասին (103), 'ի հարաւոյ Օրտուպատու, և յարեւելից Գարապաղու. արեւմտեան կողմն է հին ՆԱԽՃԱՒԱՆ գաւառ

Վասպուրականի, արեւմտեանն ԵՐՆՋԱԿ գաւառ Սիւնեաց, հարաւայինն՝ մասն ՃԱՀՈՒԿ գաւառի Նորին. այժմ 'ի չորս վիճակս բաժանի. յորոց 'ի հիւսիսոյ արեւմտից՝ 'ի հարաւոյ Շարուրայ կայ ԽՈՔ ինն գիւղօրէիւք. համանուն գիւղն բնակեալ է 'ի Թաթարաց կամ Թուրքաց, որպէս և այլքն, բաց յԱբրակունիս գեղջէ, յորում են 43 տուն Հայք: — Ցեկից Խոքայ կայ ՄԱՒԱԶԻ-ԽԱԹՈՒՆ վիճակ 9 գիւղօրայիւք առ Ճահուկ գետով որ 'ի լերանց Տարալագեզայ գայ և անցեալ 'ի հարաւոյ Նախիջեւանայ Թափի յԵրասխ. յաջմէ կամ 'ի մտից գետոյն կայ համանուն աւանն Ճահուկ կամ Ճահրի 100 Թուրքք և 130 հայ գերդաստանօք:

151. Ի հարաւոյ Խոքայ և յեկից նորա և Մաւազիխաթունի կայ վիճակն ՆԱԽԻՋԵՒԱՆ, 60 գիւղօրայիւք. յորում և ՆԱԽԻՋԵՒԱՆ քաղաքն գլխաւոր երկուց գաւառացն Նախիջեւանայ և Տարալագեզայ, յաջմէ ճանապարհ գետոյ, 'ի բարձու ոտից 2630' Երասխեան դաշտի. քաղաք հին, և ըստ հաստատեաց աւանդութեան Նախ-Իջեւան Նոյի և բնակութիւն յետ ջրհեղեղին, առ որոյ հաստատութիւն ցուցա-

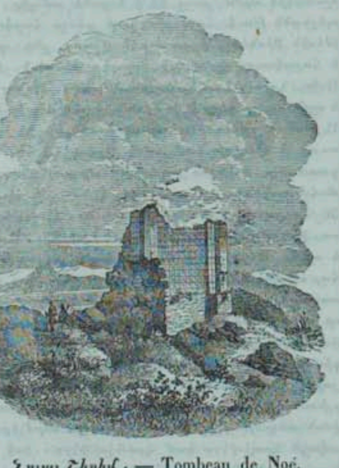

Նոյայ Շիրիմ. — Tombeau de Noé.

նեն և զԳերեզման նորա առ դրամբ քաղաքին, աղիւսակերտ կիսաւեր շինած քառակուսի կամ ութանկիւնի. 12' տրամագծաւ. բայց ինձ 'ի բուն 'ի ստորոտս Արարատայ թուի նոյեանն Նախիջեւան յիշատակեալն 'ի Յովսեպոսէ պատմչէ յԱ. դարու, համանիշ յունական Թարգմանութեանն. իսկ առ Թուի Նախճոյ-աւան քանզի և յաճախ գրի Նախճաւան: Հայկազնեանն Տիգրան բնակեցոյց 'ի սմա զգերութիւնն Մարաց, և յետ այնորիկ բազում անգք անցին ընդ քաղաքս, յորս և եղերական հրկիզումն նախարարացն Հայոց յեկեղեցւոջ սորա 'ի բռնաւորաց Հագարու. յԺԳ դարէ և այսր բազում անգամ աւերեցաւ 'ի Թաթարաց, Պարսից և յՕսմանեանց և 'ի Ռուսաց՝ յառաջ նորին 'ի ձեռաց Պարսից՝ որոց խան նստէր և 'ի սմա: Ի մնացորդս շինիցն նշանաւոր է գուռն գղեկի խանիցն կամ Աթաբէկաց, շինեալ յԺԲ դարու, գունագոյն աղիւսազարդ, կրկին մինրայիւք և արաբացի արձանագրութեամբք. և հոյակապ շիրիմ կամ աշտարակն Աթաբէկաց՝ վտանգեալ 'ի սասանութենէ 1840 ամին 12անկիւնի ձեւովն 70' 'ի բարձու և 96' 'ի շրջաբերութիւն, 'ի գունագոյն աղիւսոց նկարապաճուճեալ, հարուստ քանդակօք և արձանագրութեամբք: Բնակիչք 6000, յորս իբր 2000 Հայք: Սահմանք քաղաքին թէպէտև քարուտք, այլ բարեբերք են և զուարճալիք: — Ի ԺԴ դարու հաստատեցաւ 'ի Նախիջեւան աթոռ համմէական արքեպիսկոպոսի Հայոց 'ի Դոմինիկեան կամ 'ի Քարոզչաց ուխտէ, որոց քարոզեալ 'ի գաւառիս և յԵրնջակ և 'ի Գողթն, աշակերտեցին գեօղս բազումս և հաստատեցին վանորայս. սոքա են Ունիթորքն կոչեցեալք կամ Ֆռանկեցիք, որք առեցին ցԺԸ դար. և ապա այսր անդր ցրուեցան մնացորդք նոցա. Գլխաւոր աթոռ նոցա Քռնայ կամ Ճռնայ աւան յանուն գաւառի Սիւնեաց, յեկից հիւսիսոյ Նախջեւանու այժմ ամայացեալ է. անյիշատակ է և Ապարանէր կամ Ապարաներոց գիւղ, յորում անուանի մենաստան նոցա յանուն Ընծայման Տիրամօրն:

152. Այժմու նշանաւոր աւանք վիճակիս են ԱՍՏԱՊԱՏ առ խառնրդովք Ճապու յԵրասխ, երբեմն քաղաքաւան նշանաւոր, և ըստ աւանդութեան՝ կոչեցեալ այնպէս վասն առա պատանաց մարմնոց Ավարդանանց, յորոց անուն կայ և եկեղեցի 'ի բերդին՝ զոր շինեաց Աղասա Միրզա Շահ Պարսից վասն որոյ և Աղդաղարութ կոչի. այժմ անշքեցեալ է քաղաքաւանն, և բերդն միայն կայ: Ի հարաւոյ սորա է անուանի մենաստանն Կարմիր վանք յանուն Ս. Ստեփաննոսի, մեծաւ եկեղեցեաւ յաղիւսոյ և 'ի կարմիր քարանց. շէն է մենաստանն նոր շինեալ 'ի սկիզբն անցելոյ դարու. և են առ նովաւ քարանձաւք 'ի ձորն Երասխայ, ուրանոր կառուցեալ են վանքն յ'2200' բարձու, վասն որոյ և Քարափոր վանք կոչին. 'ի գեղջն փոքու որ առ նովաւ բնակեն 20 երդ Հայք: — Հեկրեա աւան բնակեալ յ'200 երդ մահմետականաց. Գուշչի 140 տուն հայ և 20 Թուրք. Կիւլ-Բէճէ յահեկէ ճանապարհ գետոյ 75 երդ Հայովք. Գարախան-դէզլի 100 տուն հայ. Շահբուդաղ, Հաբդադ, Խոչիվար, և այլն, բնակեալք 'ի Հայոց:

153. Ցեկից Նախիջեւանու կայ ԱԼԻՆՃԱ վիճակ 24 գիւղօրէիւք առ համանուն գետակաւ երկայնեալ ընդ մէջ Երասխայ և Աղոտին և Այրի լերանց Գարապաղու, և է ԵՐՆՋԱԿՆ գաւառ. որոյ հին բերդաւանն համանուն՝ այժմ ամայի Ալինճա-Գալէսի՝ կայ յաջմէ գետակին 'ի բարձու քարաժայռին, շինեալ յԵրնջակայ ուռմնէ Սիւնեաց ախինօջէ 'ի հին ժամանակս. յԹ դարու պաշարեաց զսա ոստիկանն Յուսուֆ առնուլ զգանձս Սմբատայ Ա: Ի հարաւոյ Երնջակայ առ գետակերպն կայ հին մենաստանն Ս. Գէորգ և նորն Ս. Ստեփանոս շինեալ կամ նորոգեալ 'ի ԺԶ դարու: Երնջակ մի էր 'ի գլխաւոր աթոռոց Ունիթոռաց, և անուանի էր Ս. Կարապետ մենաստան և

ուխտ 'ի Նմա. և 'ի սահմանս բերդին հաստատեալ էին և այլ գիւղաւոր ամրոցք և վա- նորայք նոցին, յԱպրակունիս՝ յորում այժմ 43 տուն հայ. 'ի Խաչակունիս՝ որ արդ Խօչ- ակէն կոչի, և յիւր տեղիս յաւուրց Տիգրանայ հայ կազնոյ, ուր արդ 12 տուն մահմետական. — Բունս, յորմէ Յովհաննէս հայ ա- ռաջնորդ Ռւնիթոռաց և թարգմանիչ լատին գրոց 'ի սկիզբն ԺԴ. դարու. այժմ մահմետականք բնակեն անդ 30 տուն, և են աւերակք վանաց և եկեղեցեաց. — Նորաշէն, 40 հայ և 15 թուրք տամբք. և հեռագոյն յարև- ելս Շոռոթ աւան, 20 հայ և 10 թուրք տամբք. մերձ է 'ի սա Աստապատ անուն մե- նաստան: — Ի թեկանց՝ որ է յարևմտից հարաւոյ սորա՝ ամբառնայ Եղնաւէր լեառն, յորոյ քարածերպս զեռան օձք. 'ի ստորոտս լերինն կայ մատուռն Կնտարմ կոչեցեալ, ուրանոր աւանդեն գաղա- րեալ առ վայր մի սրբոց Հռիփսիմեանց:

154. Ի հարաւոյ մերձ լերինս և 'ի սահմանամէջս գաւառացն Նախիջևանայ և Որդուպատայ առ խառնըր- դովք Արաքսայ յԵրասխ՝ կան աւերակք հնոյն ՋՈՒՂԱՅ որ և ՃՈՂԱ, 'ի քարափն բար- ձու 2500', որ 'ի Հայկա- զանցն ժամանակաց շինեալ կայր, և բնակեցաւ 'ի յաղ- նուաց գերութեանն Մա- րաց. 'ի միջին ժամանակս 'ի նուազել այլոց քաղաքաց Հայոց՝ պայծառանայր սա ծաղկեալ թւականաց վաճա- ռական բնակչացն, և եղև շահաստան անուանի և ձոխ և շինեցաւ քարաշէն եկեղե- ցեօք, ապարանօք և կամըր- ջօք. և վաճառականք նորա երթային մինչև յԽտալիա և յայլ քաղաքս ուրեք Եւրո- պիոյ. 'ի սկիզբն ԺԷ. դա- րու Շահաբաս Պարսից ար- քայ՝ գաղթեցոյց բռնու- թեամբ զձարատար բնակիչսն

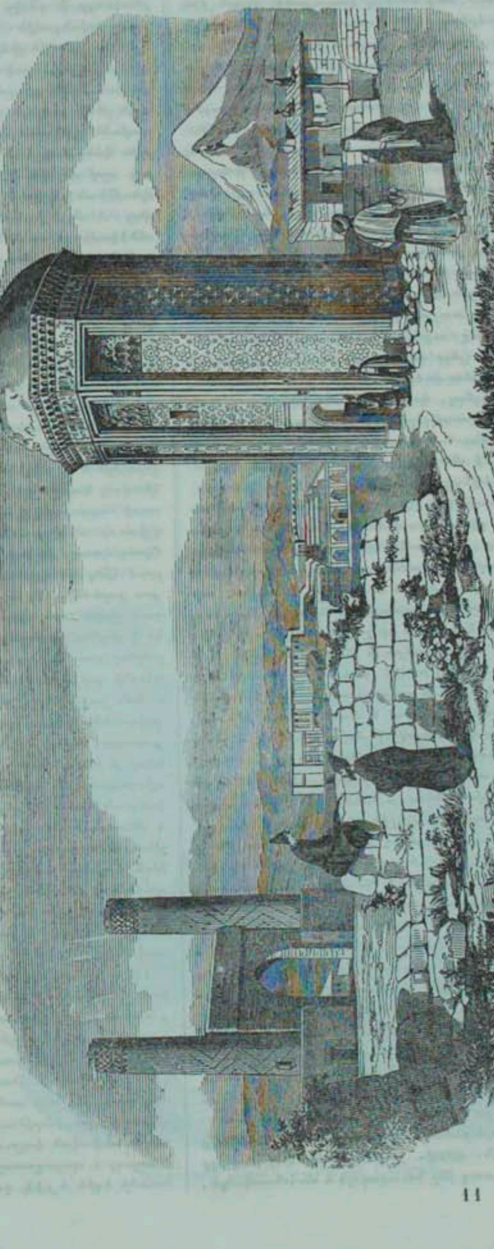

Դուռն եւ Աշտարակ Աթաբէկեաց ի Նախիջեւան. — La Tour et la porte du palais des Atabeks à Nakhitchevan.

յԱռաջահան, անդ տուեալ կառուցանել զնորն Ջուղա, և աւերեալ զհինն. որոյ կան միան նշխարք մեծագործ շինուածոց, բերդի և կամրջոյ, և հիացուցիչ հոյակապ գերեզմանաց. 'ի գերդուկս աւերակացն զեռան կարիճք մեծամեծք. բայց յամաց հետէ անձէ բնակութիւն Հայոց առընթեր նմին և են այժմ տունք 55 : Ժամու 'ի հարաւոյ նորին կայ այժմ նաւակատղ անցին Երասխայ, Ճանապարհ վաճառուց ընդ Ատրպատական: Սերունդք Ջուղայեցւոց 'ի Պարսս՝ տառապանօք նուազեցին և անանկացան. այլ գաղթականքն 'ի Հնդիկս՝ ոչ սակաւ բարգաւաճեցին և բարգաւաճեն մինչև ցայսօր : — Յարևմտից հիւսիսոյ Ջուղայ առ խառնրդովք Ալք-չայ գետոյ յԵրասխ յաջմէն՝ կայր ԽՐԱՄ քաղաք յորում զնախարարսն Հայոց այրեցին Հագարացիք որպէս 'ի Նախիջևան յամին 704. առ աւերակօք նորին կայ Ղ-մ- կամ Տ-ր-ւ-մ- գիւղ, ուր մասն նշխարաց Ս. Կարապետին պահիւր, և յետս կոյս Ժ դարու փոխադրեցաւ 'ի Ջուղա, և յետ աւերման սորին՝ 'ի Ս. Ստեփաննոս վանս Մաղարթայ, որ կայ ընդ մէջ Խրամայ և Ջուղայ առ ստորոտով լերինն Մաղարթայ. յառաքելոցն Բարթողիմէոյ և 'ի Թադէէ առեն հաստատեալ ըղձման, և 'ի մեծէն Ներսիսէ. և 'ի հիման եկեղեցւոյն առ եդեալ Ս. Բարթողիմէոյ երիս հատս մասանց. յամին 976 Աշոտ Գ. և Խաչիկ կաթուղիկոս նորոգեցին զկալուածս վանացն և կանգնեցին նոցին ցարդ պահի անդ. իսկ յամին 1643 Յակոբ կաթուղիկոս վերստին նորոգեաց ամուր պարսպօք և բրգամբք. և այլք յետ նորա. և չէն և պայծառ է տեղիս, ուր ցուցանեն յիշատակս զառաքելոյն Բարթողիմէոյ, աղբիւր և խաչ երկաթի և գրչմանս խաչաձևս 'ի վէմի. և պարգևս արքայատուրս 'ի Բագրատունեաց :

155. Ը. ՈՐԴՈՒԲԱՏ գաւառ որ է ՈՐԴՈՒԲԱԴ ըստ նախնեաց, և 'ի սպառուած Հայոց Նահանգին կայ, անձուկ սահմանաւ և եռանկիւնաձև, 'ի հարաւոյ զԵրասխ ունելով, 'ի մօտ զԵրնջակ, և յելից զխափան Գարապաղու. և է հինն ԳՈՂԹՆ կամ ԳՈՂԹՆԱՍՏԱՆ գաւառ, մերթ Վասպուրականի և մերթ Սիւնեաց սեփականեալ, և ԿՈՎՍԱԿԱՆ Սիւնեաց. զարևելակողմն պարսպեն լերինք Գարապաղու, Խուշանճէւ 'ի հիւսիսոյ և Ալանջէչ 'ի հարաւոյ. յառաջնոյն իջանէ հզօրագոյնն գետոյ գաւառիս ջուրն Բ...: — Անուանի էր գաւառն Գողթան յաւուրց Հայկազանց՝ արգասաբերութեամբ երկրին և հանճարոյ բնակչացն, երգասէր և բանաստեղծ մարդկան, որոց յօրինեալ էր վիպասանութիւնս զնախնեացն քաջաց և անգիր երգովք աւանդեալ յետնոց ցհինգերորդ դար. յորում կրկին մանաւանդ թէ երեքկին՝ յետ Բարթողիմէոյ և սրբոյ Լուսաւորչին՝ քարոզեաց նոցա սուրբն Մեսրոպ, ցածուցանելով զառասպելասէր բարս նոցին. մինչև ցայսօր միան առ նոսա յիշատակք առաքելոյն Բարթողիմէոյ աւետարանչի երկրին, իսկ վիպասանութեանցն փոխանակ՝ նորալուր բարբառ նոցա՝ զոր ... կոչեն, որպէս և զնիքեանս. և են արդարև բանաստեղծականք թարգմանութիւնք բառից նոցին : 4000իւ չափ եւեթ են Հայ բնակիչք գաւառիս, սուղ ինչ նուազագոյն և մահմեդականքն, բնակեալք 'ի գեօղս 52, որք 'ի հինգ վիճակս տրոհեալ բովանդակին.

156. Առաջին վիճակ է ՈՐԴՈՒԲԱԴ՝ այժմ ՕՐԴՈՒԲԱԴ կոչեցեալ յարևելակողմն հարաւոյ գաւառին՝ առ Երասխաւ, ինն գիւղովք. Ժամու հեռի կայ 'ի գետոյն մեծէ քաղաքն ՕՐԴՈՒԲԱԴ 'ի բարձու 1850՝ քարափանն՝ խոնարհելոյ 'ի գաշտակողմն. տունք նորա ցիւ կանգնեալ կան 'ի միջի ծառոց անտառի, յորոց սոսի մի մեծ 32՝ շրջապատու բնոյն 'ի 6՝ բարձրութեան յերկրէ՝ ոստոսն կիսոյ հրապարակի միոյ, և մերձ 'ի կողին փապարեալ ժողովարան է սենեկաձև. պատեն և զքաղաքաւն ծառք, ընդ որս և թթենիք շերամարոյծք : Բնակիչք քաղաքին 4000, յորս 200 միայն Հայք : Ի սահմանաց Օրտուպատոյ սկսանին երագասահ հոսանք Երասխայ ընդ քարուտ զառիվայր երկիր, քանզի խոնարհի յառակ երկրին ընդ արևելս իբրև 800՝ ցՄեղրի, որ չորիւք ևեթ փարսախօք հեռի կայ, և անտի և անդր նոյնպէս ցքարավայրս իւր, անցանելով ընդ անձուկս վիմաց և ընդ ժայռս : Յեւս անդ սահմանաց գաւառիս մերձ 'ի Մեղրի կայ Կ-ր-չ-և-ն գեօղ 30 հայ տամբք և հուպ 'ի նա մենաստան յանուն Ս. Կ-ր-ա-պ-ե-տ : Մի 'ի գիւղորայից է և Վ-ե-ն-ք 30 տամբք մահմետականաց, 'ի հիւսիսոյ Կարչևանայ, և թուի բնավայր Գողթն գաւառի՝ աղաւաղելով անուանն : Այլ յետին ծանօթ գլխաւոր տեղի գաւառին է ԱԳՈՒԼԻՍ 'ի հիւսիսոյ Օրտուպատոյ՝ գլխաւոր աւան փոքու վիճակի, յորում հինգ գեօղք եւեթ են. և կայ առ ստորոտ փոքու յարևմտից Պ-ե-լ-է լերին, և ըստ նախնեաց՝ Գ-ո-ռ-ա-յ լերին, որոյ պար երկայնեալ ընդ հիւսիս խառնի 'ի լերինս Տարալագեազայ : Ս. Բարթուղիմէոս քարոզեալ առա կացոյց առաջնորդ հաւատացելոցն ըղԿումի զոր աշակերտեացն 'ի Խորասան աշխարհի. և նմա յաջորդեաց Բաբելաս Խուժիկ, և միայն քրիստոնեայք ցաւուրս Ս. Գրիգորի Թագուցեալք 'ի քարայրս Գարունայ. որ նորոգեաց զեկեղեցին շինեալ 'ի Բարթողիմէոյ և հաստատեաց զաթոռն եպիսկոպոսական, վիճակեալ նմա գեօղս՝ յորոց չորք կանգուն կան. եկեղեցին կոչի յանուն Ս. Թովմայի և մենաստան մեծ պարսպէ զնա, ամուր և վայելուչ շինուած նորոգեալ յԺԷ դարու, որ և չէն է և աթոռ եպիսկոպոսի և վարժարան. արտաքոյ պարսպացն կայ մատուռն շիրմի Ս. Կումեայ և հին գերեզմանք : ՅԱգուլիս՝ որ յերկու թաղս բաժանի 200 տունք են Հայոց և ըստ այլոց 300, և 50 մահմետականաց :

157. Ի մօտ Ագուլիսայ կայ վիճակն ՏԵՂԴԻՆ յանուն Դ-ր-ա-ք-ն գեղջ և կամ Դ-ր-ա-ք-յ՝ որ ընդ մէջ Օրդուպատոյ և Երասխայ, առ որ սահմանակցեալ ուղի գործեալ առ յանից բլրոյն՝ ուր կայն Դաշտ : — Մերձ նմին է ընդ մէջ Որդուպատոյ և Ագուլեաց՝ Վ-ա-ն-ա-ն-դ գեօղ, անուանի 'ի հնումն բնակչացն արութեամբ և ուշմութեամբ, ուր սուրբ կատարեալ զուարթն Լուսիկ աշակերտ Բարթուղիմէոյ : Վանանդ և Աշ-ո-ն Գ-ի-ր-ա-ն սեփական կալուածք էին Ս. Վահանայ Գողթնացւոյ և պայազատաց տոհմին : Ի Վանանդայ անուանի եղեն և յԺԷ դարու Թովմաս եպիսկոպոս և

մերձաւորք իւր, որք ուղղեցին յՆմռակրդամ տպագրարան անուանի։ Երկոքին եւ գեղջք բնակեալ են 'ի մահմետականաց։ — Ի հիւսիսակողմն արեւելից գաւառիս կայ ՉԻՆԱՆԱՐ վիճակ փոքր հինգ գիւղովք. որոց գլխաւոր Չինախ 40 տուն Հայովք, և երկուք հին եկեղեցեօք. իսկ յարեւմտից ԳԵՂԵՒ 19 գիւղօրայիւք, յորս են և հին թեմքն Թովմայի վանաց, այսինքն Ծըղնա՝ յեկից Շռաոնթայ բարձրագմբեթ եկեղեցեաւ, Բռոնդ՝ յորում աւերակք եկեղեցեաց, Փոռոխ՝ յորում մենաստան Ս. Յովէֆ հայրապետի. Անդ երկու գեղջք 100 հայ գերդաստանօք, Մաղէաւ՝ յորում էր մենաստան շինեալ 'ի Ս. Մեսրովպայ, Գէղէւ, Խոտր, և այլն։

Գ. ԳԱՆՁԱԿ ՆԱՀԱՆԳ

158. Նահանգս այս որ յանուն հնոյ քաղաքին Աղուանից-Հայոց՝ կոչի ԳԱՆՁԱԿ և նորով անուամբն ԵՂԻՍԱԲԵԹՈՒՊՕԼԻՍ կոչի, կայ յեկից Սեւանայ կամ Կեղարքունի, և 'ի մտից Կուր գետոյ, 'ի հիւսիսոյ՝ Զորագետով կամ Պօռչալուաւ (121. 123) բաժանի 'ի Սամխեթայ, և 'ի հարաւոյ 'ի Գարաբաղ նահանգէ՝ Կուրակ կամ Գուրակ գետով, և ընդամէջ՝ յարեւելից հարաւոյ Սեւանայ։ Հիւսիսային կողմն՝ ապառուած է Գուգարաց աշխարհի, արեւմտեանն երկիր լեռնային է մասն ՍԻՒՆԵԱՑ աշխարհի, արեւելեանն դաշտային երկիր առ Կուր գետով մասն ՈՒՏԻ աշխարհի։ Յարեւմտից 'ի լերանցն իջանեն գետք հզօրք և մանունք և ընթացեալ յարեւելս՝ խառնին 'ի Կուր, արոգեալ զերկիրն 'ի ձորահովիտս յոլովս, որոց 'ի վաղեմի դարս իշխէին ազատութեան պայազատք Սիւնեաց ազգի հայկազնոյ, և յետ բարձման Արշակունեաց հարստութեան՝ միջամուխ եղեն և Աղուանք վասարեալք յայնմ կողմանէն Կուրայ. սերունդք նոցա և Թաթարք և Պարսք տիրեցին երկրին ցմերս դար, յորոյ սկիզբն Ռուսք հանին 'ի Պարսից զնահանգս, նուաճեալ զԳանձակ քաղաք՝ յորում նստէր խան մեծիշխան, և կարգեցին զայն աթոռ կուսակալի. 'ի չորս գաւառս արոհեալ զնահանգն, որ են Խազախ, Շամշադիլ, Ալլրում և Եղիսաբեթուպօլ. յորս բնակեն Հայք աւելի քան զ20.000 և Թաթարք հանդերձ այլովք իբրև 60.000.

159. Ա. ԽԱԶԱԽ գաւառ 'ի հիւսիսոյ նահանգին կայ. յարեւմտից սահմանակից գոլով Պօռչալուայ (122) և Կեփչայայ (143) և Աղստեւ գետով բաժանեալ 'ի Շամշադիլայ. 'ի միջին դարս Հայոց չէին երբեք երկիրս շինութեամբ ամրոցաց յիշխանաց պայազատաց Բագրատունեաց և բարեկանոն վանորայից, և կոչէր ըստ զանազան կողմանցն ԿԱՅԵՆ, ՄՈՒՆԹՈՐ և ԾԱՂՈՏԵՒ, մերթ գաւառաց անուամբ և մերթ աշխարհաց, և մնան ցարդ անթիւ նշխարք շինուածոցն, է որ կանգուն և է որ աւեր. այսպիսի է Բէրդի Կալինոյ յարեւմտակողմն, ուր Աշոտ Երկաթ ամրանայր երբեմն, զոր զօրք Չարմաղանայ յԺԳ դարու աւերեցին. և յարեւմտից հարաւոյ առ ստորոտովք Իշըխ-մէյտան լերանց և մերձ յԱղստեւ գետ Գէօյջամ կամ Գօշայ ջան, զոր 'ի վերջ կոյս ԺԲ դարու կանգնեաց Մխիթար իմաստուն վարդապետ, յետ աւերման հնոյն Գետկայ որ յեկից հարաւոյ նորա բացագոյն յայլում վիճակի. կանգուն կան եկեղեցիք նորա և մասն մենաստանին և գերեզման կանգնողին։ Յեկից սոցա ձգի Կէօյ լեառն երկայնանիստ, որ է Գեղ լեառն 'ի համանուն դաշտի, յորոյ դադաթան մատուռն շինեալ սրբոյն Մեսրովպայ՝ եդ 'ի նմա մասն 'ի նշխարաց Ս. Սարգսի. առ ստորոտովն կայ բերդն Գագայ անուանի 'ի Ժ-ԺԳ դարս։ Ի սմին դաշտի ամառնոյ և Գօռոզլին լեառն 1500՛ 'ի վեր. բրգաձև ապառաժ պորփիւր գորշագոյն, պատուեալ անձաւաձև գագաթամբ։ Ի ստորև սորա կայր բերդ համանուն, թերևս կոչեցեալն Քարհէբ՝ որում իշխէր Վահրամ իշխան յաւուրս արշաւանաց Թաթա-

Գաւարզինի լեառն. — Pic de Cavarzin.

բաց։ Մերձ 'ի սա են աւերակք Խօշաբ աւանի յորմէ առեն զկոչումն գաւառիդ, և զայն ըստ ոմանց ասեն Թիկնաւէտ մարդկան կողմանն՝ ըստ սովորութեան վրաց անուանեալ, և կամ վասն նախնի բնակութեան Ուռպելեանց Ճենաց, որպէս թէ Ճենաց խաղախս անուանիլ։

160. Գլխաւոր գեօղք կողմանցս են Կէբի. Մէլէօօղլու. Տէլէ. Ճուբիէլ առ Զօրավիլ (?) լերամբք. առ սրով և Հօղաբեթին գեօղ և անուանի մենաստան նորին՝ պայծառացեալ ԺԺԲ դարու յառաջնորդութեան խաչատրոյ վարդապետի՝ որ երգեաց զխորհուրդ խորին երգ. եկեղեցին և մատուռնք նորոգեալք կանգունք կան, և 'ի միում յայնցանէ են հանգստարանք Թագաւորաց Գագկայ և Գորգեայ։ Յելից Զարսակլը լերին յոստ այլոյ անտառախիտ լերին Զօ[illegible] կոչեցելոյ մերձ յԱլէօգօբ (?) գեօղ՝ կայ հրաշակերտ մենաստանն Մօխօրօյ [illegible] գեղազարդ գրիւք, քարեղէն քանդակօք և պատկերօք զրուագեալ վեհագոյն ամենայն մերձակայ վանորայից, այլ ամայի վասն դժուարամատոյց անդրոյն. և գամբանք խաչագրօք շուրջ զնովաւ։ — Ի հիւսիսոյ արևելից սորա և մերձ 'ի Գաւառգլին 'ի վերայ ալքունի Ճանապարհին Տփխեաց կայ Ճօղօղ կամ Բէքէբ աւան յ՚2200՚ բարձու. 'ի մօտոյ նորա Կօ[illegible]էն առ աւերակօք հնոյ քաղաքի կամ աւանի, և Կիրանց վանաց։ Յելից սոցա ցԿուր գետ նշանաւոր գեօղք են Գօզ-Սէլահօղլու և Նօր Սէլահօղլու առաւաշէն, Աք-Գօյունլու, Գարաֆօյունլու, Տօղ Քէօլէմէն և Ալգօթ՝ առ գետովն, յորոյ անուն և գետս և գաւառս կոչէր 'ի հնումն։— Ի կողմանցս յայս և յայլ գաւառս նահանգիս բնակեն նորաղանդ Ռուսք հերձուածք յեկեղեցւոյ նոցա՝ Մալոքան և Տուխոբորեց կոչեցեալք։

161. Բ. ՇԱՄՇԱՏԻԼ գաւառ որ և ՇԱՄՇԱՇԱՏԻՆԼՈՒ, 'ի հարաւոյ Խաղախայ կայ, ընդ մէջ Սևանայ և Կուրայ, և ձգի ընդ հարաւ ցՃէկիր գետ, որով անջրպետի յԱյրարատայ (?) և 'ի Գանձակայ։ Ի լերանց որ յարևելից Սևանայ հոսեն 'ի Կուր՝ 'ի գաւառի աստ՝ Հասանսու, Թօս[illegible], Մէղազուսու, Զաֆէմսու, և այլն. և Թօրօ հակառակ այլոցն հոսանաց ընդ հիւսիս իջեալ խառնի յԱղստև։ Ի հնումն արևմտեան կողմն գաւառիս մասն էր Արցախայ՝ ԿՈՂԲ գաւառ նորին, թերևս և ԲԵՐԴԱՁՈՐ կամ ԲԵՐՁՈՐ, իսկ արևելեանն մասն Ուտիոյ՝ ԴԱՐԴՄԱՆ գաւառ. և 'ի բնակչացն գաւառին ցարդ Ուտիացիք կամ Աղուանք անփական լեզուաւ, զոր և Ուտիք կոչեն, յորոց են եւ ոմանք յայնկոյս Կուրայ 'ի բնիկ Աղուանս։ Ի միջին դարս որպէս և ցարդ՝ յայլ նոր վիճակս արոհեալ է գաւառս, այսինքն են՝ ՄԻԱՓՈՐ, ՏԱՒՈՒՇ և ՁԱԿԱՄ, և միանգամայն ՍԵՒՈՐԴԵԱՑ ԱՇԽԱՐՀ կամ ՁՈՐ կոչեցեալ, յորս բնակեն Թաթարք և Հայք։— Ի մէջ Աղստև և Հասան գետոյ նշանաւոր գեօղք են Ալգօ[illegible] 40 հայ տամբք, Քէ[illegible] 70 տամբք, Հասանսույ կամ Հասանսու, և այլն. և 'ի հնոյ անդեայ աստ թուին լինել ՀԻՆ ԳԻ[illegible] (159). և բերդն Տէ[illegible] ուր նշխարքն Կորիկեան թագաւորք, նոյնպէս և 'ի Նօր-Բէրդ, և մերձ ամին Վ[illegible] Ս. Նշան մենաստան տակաւին կանգուն։— Ընդ մէջ Հասանայ և Մրղուզ ջրոյ որ յանուն լերինն բարձու (7), նշանաւոր անդիք են Զօր Տօվուզ, յորում և ցարդ կան Թօվուզ Գալէ և Թօվուզ գեօղք, որոց մին Տօվուզ թուի՝ յորմէ էր մեծ վարդապետն Վանական ԺԳ դարու, և միւս Տօվ՝ յորմէ Յովհաննէս Տաւուշի ժամանակակից նորին։ Աշոտ Երկաթ սիրէր յոյժ զկողմանքս և բազում անգամ նստէր 'ի Տաւուշ, և աստ մարտեաւ ընդ աներոյ իւրում Սահակայ, և աստ ընդ Յուսփն Ամիրայ։ Մերձ 'ի Տաւուշ և 'ի Զօրբան գիւղ է Խօրանաշատ վանք զոր շինեաց Վանականն վարդապետ, որում հուպ էր Եր[illegible] բերդն. և ոչ հեռի թուի Մածնաբերդն, ամենեքին սոքա անուանիք 'ի ԺԱ-ԺԳ դարս, վասն բնակութեան Կորիկեանց պայազատացն Բագրատունեաց և նուաճմանն 'ի Թաթարաց։ — Յելից Տաւուշոյ 'ի անդր (?) կամ յանկիւնաձև ջրապատ երկրի զոր գործեն գետքն Տաւուշ, Խնձէ և Կուր՝ բնակեն Ուտիացիք 'ի Կը[illegible]էն գեղջ և 'ի սահմանսն։

162. Ընդ մէջ Մըրղուզ լերին և գետոյ և Ճէկիր գետոյ կայ ՁԱԿԱՄ երկիր, որոյ հիւսիսային արևմտեան կողմն ՂԵՐԱՂՈՒ ԵՐԿԻՐ կոչի, ուր յաւուրս գերեվարութեան Շահաբասայ բնակեցան Գեղամեցիք. 'ի հնումն թուի ՍԵԳԵՄ կոչեցեալ վիճակիս և Գարդմանայ գաւառի Ուտիոյ մասն լեալ. աստ էին ձմերոցք թագաւորաց Հայոց 'ի ջերմահովիտս լեռնաձորոց մերձ 'ի դաշտն Աղուանից, այսինքն Կուր գետոյ, և առ եզերբ Ջակամայ կայ ցարդ Խալֆալու գիւղ. որ թուի ունել զանուն ԽԱՂԽԱՂ ձմեռնահանգիստ քաղաքի թագաւորացս մերոց Արշակունեաց, ուր Աշակ Պարթև յանդիման եղև Խոսրովու մեծի. և 'ի հանդիպոյ դաշտին եհար մեծն Վարդան զՊարսս՝ 'ի գալ նոցա 'ի Դրանէն Ճորայ 'ի Հայս, առ ափամբք Լօքմա կամ Լօքմանը (?) գետոյ, որ թուի մի 'ի վտակաց Ջակամայ, կամ ինքն իսկ։

163. Գ. ԱՑՐՈՒՄ գաւառ ունի զարևմտեան հարաւային մասն նահանգին, զլեռնակողմն, յականց Ջակամայ և 'ի Ճէկէր գետոյ և 'ի վայր, և է ԲԵՐԴԱՁՈՐ գաւառ հնոյն Արցախայ, թերևս մասամբ Կողթայ. 'ի միջին դարս կոչեցեալ ԾԱՐայ երկիր, և այժմ ԱՑՐՈՒՄ և ԽՕՋԽԱՐԱ կամ ՂՕՋՂԱՐԱ վիճակք. առաջին անուանդ ստուգաբանի յամանց Հայ[illegible], կամ անուն է առհմի Թաթարայ Այր[illegible]ու կոչեցեալ. իսկ երկրորդն թուի Խօջէ[illegible] յանուն լերին, յորմէ բղխէ գետ համանուն, և 'ի հարաւոյ նորա գետն Գանձակայ. իսկ 'ի հիւսիսոյ գետն Շէմքօրայ, և 'ի նորա հիւսիսոյ՝ Ճէկիր գետ։ Առ ակամբք Շէմքօրայ, 'ի Թիկանց Սոթից գաւառին Սիւնեաց (148) կայ Ծօվ աւան, զոր յիշէ Մագիստրոս։ Ի սկիզբն ԺԳ դարու շինեցաւ 'ի սմա մենաստան հոյակապ, որ և ամայի կայ. և դարու յառաջ յաւանէ աստի Դաւիթ ոմն մոլորեցուցիչ համբաւեաց զանձն Քրիստոս, և զբազումս խաբդաւանեալ, հերքեցաւ 'ի գիտնոց վարդապետաց ժամանակին։ — Ի հիւսիսոյ Ծօրայ յաստ (?) Բօլ[illegible] Գօ[illegible]էն կոչեցեալ լերանց կան Շէ[illegible] որ են հանք պղնձոյ։ — Ի հարաւոյ Ելից սոցա 'ի սպառուածս կոյս լերանցն ձգեալ 'ի դաշտն Կուրայ՝ կան վանորայք ինչ և անապատ անուանիք 'ի Ը դարու

քարոզութեամբ Ս. Մեսրովպայ և բնակութեամբ աշակերտաց նորին և պահելով 'ի նոսա նշխարաց սըրբոց զոր յԵրուսաղեմէ բերին, և կոչին Խոչբուլաղ և Ախտա Թուրքմենչայ և մնացածն. յանապատին կանգուն կայ հին եկեղեցի գեղեցիկ զանգակատամբ, և 'ի հարաւոյ նորա մատուռն և գերեզման նահատակի 'ի նմին, զոր Շեյխահմէտ կոչեն. նոյնպէս և 'ի մենաստանին որ առ Խաչարականաւ' կայ անուրեն եկեղեցի գմբեթաւոր. որոց շինութիւն կամ հիմնարկութիւն առ սկզբնաւորելով 'ի սրբոյն Մեսրովպայ յերկրորդումն քարոզութեան իւրում զԳարդմանայ ձորով, յորում զհեթանոսամիտ բնակիչսն իշխանաւ նոցին Խուրսաւ եած յուղղութիւն. յիշատակք նորա և աշակերտաց նորին գտանին և 'ի հարաւոյ կողմանցս 'ի Չլբերդ գաւառի (176)։ Մերձ սոցին ամբանայ Հայաբէկէր? լեառն։

164. Գեօղք 'ի կողմանս նշանակին Պ...ոց, Կէ...ոց, Շ...ի, Կենդերէ, Գ...ն, և այլն։ Ցեղից սոցա ընդ մէջ Շէմքոր և Խոշխարա գետոց կան նշանաւոր աւերք առ Կիւլմէ... և Նէ...? գիւղովք և Քիւ...լերամբ. և են, Հ... աւերակ անապատն կուսանաց, և Դ... ..., ուր Մխիթար Գոշ գրեաց զԳիրս Դատաստանացն, և Ձ... բերդ և Անապատ, բերդն նոյն թուի ընդ Մ... բերդի զոր նորոգեաց մի 'ի Կանեւմանեանց յԺԷ (165) դարու և շինեաց մենաստան մեծ, որ և ցարդ չէն կայ։ Իսկ յարևմտից հարաւոյ սոցա' աւերակք Գ... բերդի, անուանի յԺԴ դարու. — Տ... անապատ, անուանի 'ի Ժ դարէ. և ՓԱՌԻՍՈՍ աւեր քաղաքատեղի և վանք, երբեմն աթոռ իշխանաց Փոքր Սիւնեաց, յորմէ թուի և անուն ՓԱՌՆԷՍ գաւառի Արցախոյ։

165. Գ. ԵՂԻՍԱՐԵԹՈՒՊՕԼ գաւառ կայ յելից Այրումայ, յինքն փակելով զԿուր յերրոց եզից. 'ի հնումն ԳԱՐԴՄԱՆ գաւառի Ուտիոյ վիճակէր, և է երկիր գաշտավայր, ջերմ և բարեբեր. անուանի վասն մեծի քաղաքին Գանձակայ, որ և մայրաքաղաք Աղուանից եղև 'ի միջին դարս. 'ի սմա խառնին 'ի Կուր գետքն Ճ..., Շ..., Կ... և Գ... կամ Կ... ըստ մասին. և բաժանին 'ի վիճակս համանուանս գետոցն. Ի ՃԿԵՐ' որ 'ի հիւսիսոյ ամենեցուն կայ, նշանաւոր գեօղք են Ե..., Զ..., Պ... և Բ..., որում մերձ ուխտն Մխիթարայ ճգնաւորի, և լեառն Գ... կոչեցեալ, յորում Սուրբն հանգըրուանք բնակչաց գեղջն Գ...։ և քարահատք յեղանի։ Մերձ նմին են և Շ... և Ախտաֆա. — Առ Շամքոր գետով կայ Ա... գեօղ 'ի հիւսիսոյ, և 'ի հարաւոյ նորա 'ի ձախմէ գետոյն Շ... գեօղ, առ աւերակօք ՇԵՄՔՕՐ կամ ՇԱՄԽՈՐ քաղաքի, զոր 'ի Զ դարու շինեալ ասէ ոմն 'ի մերոց պատմչաց, և այլք ասանգեն 'ի Կանեւմանեան ազգէ Հայոց շինեալ, որք թուին իսկ Մամիկոնեանք (Մամ և Կոն), և որոց գաստակերտք բազումք են 'ի կողմանս յայսոսիկ, թէպէտ և ոչ հինք. 'ի ԺԱ դարու Պարսք տիրեցին քաղաքիս, և յետ բազում անցից աւերեցաւ 'ի սկիզբն անցելոյ դարու. նշանաւոր 'ի շինուածս քաղաքին էր Սիւնն կամ Աշտարակ Շէմքորայ աղիւսակերտ և գեղեցիկ 200' 'ի բարձրութիւն բերելով նմանութիւն զաշտարակին Անւոյ և զզոյգ մինարայից Եդղիասամայ, որ 'ի սասանութենէ կործանեցաւ յամին 1840։ Յաւերակս քաղաքին երևին կամուրջք և կարաւանատունք։ Ի հարաւոյ Շէմքորայ շինեալ էր գաղթականաց Գերմանացւոց զԱննէնֆելտ գեօղ յամին 1818, այլ առ հինի Թաթարաց և օդոյն անբարեխառնութեան' լքեալ մեկնեցան 'ի Հելէնէնդորֆ Գանձակայ (167)։

166. Զարեւելեան խաղիւք Խոշխարայ մերձ 'ի Կուր ձգի այժմեան ԳԱՐԴՄԱՆ վիճակ, յանուն գաւառին մեծի, յորմէ երբեմն բոլոր իսկ Ուտիացիք և Աղուանք Գարդմանեցիք կոչէին, և Թագաւորն Աղուանից' Տէր Գարդմանայ. առ գետեզերբն կայ ցարդ Գ...ն կամ Գ... աւան, որոյ բերդ շինեցաւ յէ դարու, որպէս թուի մերձ ՄԻՀՐ աւանի, սակաւուք յառաջ շինելոյ. յամին 633 Ջեւանշիր Աղուանից իշխան հանդոյց յեւրոպացւոց մեծի եկեղեցւոյ Գարդմանայ զմասն կենարար փայտին զընկալեալն 'ի Հերակլեայ կայսերէ. Բուղա ոստիկան յամին 854 ըմբռնեաց 'ի սմա զԿարին զիշխան երկրին, և Աշոտ Երկաթ յինքն գրաւեաց զայն. սպա Պարսք, Վիրք և Թաթարք տիրեցին. այժմ աւեր է տեղին և որ չորրջ զնովաւ. յեկեղեցւոյն մեծի ասին լինել գերեզմանք Կանեւմանեանց. և 'ի նոցանէ իսկ շինեալ ասեն և զԳարդման. նշանաւորք 'ի վիճակիս ըստ մերոյ կուսէ են Կ..., Ա... վանք, Շ...-... որ է Շ... յիշատակեալ յԺԲ դարու յորում ժամանակի յեղի և Բ... Շ...' 'ի նահանգիս յայսմ։

167. Բնիկ վիճակն Գանձակայ' որ ԳԵՆՃԷ կամ Գանջայ կոչի յայլազգեաց, յելից հարաւոյ այլոցն կայ, ըստ հարաւոյ գետոյն իւրոյ ցԿուրակ գետ. և է սա բնավայր ՀԱԿԱՐԷՆ գաւառի Ուտիոյ, որ այսպէս կոչեցաւ յանուն Շակք ազգի կամ Սակաց Սկիւթացւոց ասպատակելոց 'ի Հայս յէ դարու յառաջ քան զՔրիստոս. և զանուն նոցա ցարդ համարի կրել Շէքի գաւառ յայնկոյս Կուրայ յարևելս Գանձակայ (184)։ Քաղաքն ԳԱՆՁԱԿ որ ոչ յիշատակի առ նախնի մատենագիրս և 'ի բազմաց բազում կարծիս բերէ զհիմնադրէն, 'ի մերոյս Աղուանից պատմէ առ' յԱղթայ կամ 'ի Վրթայ ումեմնէ ոստիկանէ շինեալ յամին 846 կամ 848, և լեալ մայրաքաղաք Աղուանից յետ Պարտաւայ. յեւ Ժ դարու փառունն ամիրայ տիրեաց կողմանց Գանձակայ և յամին 1088 Պողան ոմն հրամանաւ Մէլիքշահի. յամին 1140 մեծաւ սասանութեամբ երկրի կործանեցաւ քաղաքն, և կորոյս անձինս և գանձս բազում, այլ ընդ հուպ վերականգնեալ' աթոռ եղև ամիրայից կամ կուսակալաց Պարսից, և բարգաւաճէր յայժ յԺԲ և յԺԳ դարս, յորում Թաթարք աւերեցին զայն. այլ դարձեալ շինեալ' միշտ անուանի և բարգաւաճ եկաց ցաւուրս Շահաբասայ, որ առ քինու Օսմանեանց եառ քակել զքաղաքն և շինել զնորն Գանջայ որ է Կենճէ' 'ի ձախմէ գետոյն 'ի հարաւոյ հնոյն, որոյ մնան փլածք եւեթ, և մզկիթ մի կանգուն' որ յառաջն եկեղեցի էր և 'ի նմա գերեզման երանելւոյ նահատակին Խաչարվոյ պատանւոյ։ Բա-

զում իմաստնոց Պարսից և Հայոց խանձարուրք լեալ էր տեղիս, յորոց մի և վարդապետն Մխիթար Գօշ։ Զայժմու քաղաքս շինողն յիւր անուն [illegible] կոչեաց, այլ հին անուամբն լսի մինչ. Լեկզիք յաւուր մատնեցին զքաղաքս յամին 1721, յետոյ Օսմանեանք նուաճեցին, զամ մի և Վիրք. այլ յետ անցելոյ դարուն ճաւատ խան՝ մատնեաց զբերդն Ռուսաց, սակս և 'ի նոցանէ ձաղապրեալ կամեցեալ՝ յամին 1804 պաշարեցաւ 'ի նմին և սպանաւ. և Ռուսաց տիրացեալ յ'3 դեկտեմբեր ամսոյ՝ յաւուր տօնի Ս. Եղիսաբեթի՝ 'ի նորին անուն և 'ի կայսրուհւոյն իւրեանց՝ կոչեցին ԵՂԻՍԱԲԵԹՈՒՊՕԼԻՍ, որով ճանաչի արդ համօրէն նահանգն. և աթոռ կուսակալի հաստատեցաւ 'ի նմա։ Նշանաւորք 'ի Կանձայ շէնք՝ են բերդն 'ի բարձու 300 ոտից, ապարանք կուսակալին որ է գղեակն ճաւատայ, կամուրջք որ 'ի հինգ թաղս արուհեն գետոյն զքաղաքն, վաճառանոց մեծ, և ճեմելիք բարձրաբերձ սօսեաց. մզկիթն Շահաբասայ, մեծ եկեղեցին Հայոց շինեալ յամին 1833. և գործարանք մետաքսի 250իւ չափ։ Բնակիչք 20.000 որոց երրորդ մասն Հայ է։— Ի հարաւոյ Գանձակայ յաջմէ գետոյն իբր 2 և կէս ժամու հեռի կայ ՀԷԼԷՆԷՆՓՕՐՖ (Հեղինեայ գիւղ) աւան Գերմանական գաղթականի 650 ոգւոց, որք պարապին 'ի մշակութիւն։ Մերձ յաւանն կան աւերակք հնոյ քաղաքի և հողաբլուրք գամբանաց մեծաշէնք, որոց ոչ ծանուցան շինողք և թաղեալք։— Յելից հարաւոյ Գանձակայ յեզր Կուրակայ կայ Գօրանպօյ աւան, 'ի վերայ արքունի ճանապարհին Գանձակայ և Շուշեայ. և 'ի հիւսիսոյ ելից հեռագոյն 'ի վերայ նորին ճանապարհի՝ Քօրչլուլու, ուրանօր Կօրան գետ Ճեւանշիր գաւառի (179) խառնի ընդ Կուրակայ։

Դ. ԳԱՐԱՊԱՂ կամ ՇՈՒՇԻ

168. Նահանգն Գարապաղ 'ի հիւսիսոյ կողմանէ սահման ունի զԳանձակ, յելից զԿուր, 'ի հարաւոյ զԵրասխ, 'ի մտից զՀայկական նահանգն յՕրտուպատայ ցՍոթս. մեծ կէս երկրին՝ որ է արեւմտեանն՝ լեռնակոհակ է և անտառախիտ և այգեւէտ, վասն այնորիկ և ԳԱՐԱՊԱՂ կոչեցաւ կամ Գօրօդաղլըք. արեւելեանն մասն՝ դաշտավայր տափարակ ընդ մէջ Կուրայ և Երասխայ, և է սա ՈՒՏԻ աշխարհ հին. իսկ արեւմտեանն և բուն Գարապաղ՝ կէս ԱՐՑԱԽ աշխարհ է առ Ուտիով, և կէս ՍԻՒՆԻՔ առ Հայկական նահանգաւն։ Արցախականն երկիր 'ի միջին դարուց և այսր ԽԱՉԷՆՔ կոչի, որ և ՓՈՔՐ ՍԻՒՆԻՔ. կոչի եւս ԱՌԱՆ 'ի Պարսից, որպէս և 'ի Հայոց 'ի միջին դարս, յանուն Առանայ Սիսակեանց, զոր Վաղարշակ արքայ կողմնակալ կարգեաց վայրացս, և 'ի զարմից նորա սերեցան Թագաւորք Աղուանից և իշխանք ցամս իբրև հազար, վասն որոյ և Առանշահիկք կոչէին։— Գետք ոչ սակաւք իջանեն 'ի լերանցն, յորս հզօրագոյն է օժանդակն Կուրայ Թօրթօր կամ Թէրթէր որ է Տրտու ըստ Նախնեաց. 'ի հիւսիսոյ նորա Կօրան և այլ գետակք. 'ի հարաւոյ՝ Գէօքչէնոյ և Գօրգօր կամ Կօրխօռ. և ոմանք յԵրասխ իջանեն 'ի հարաւ կոյս, որպէս Հագարի կամ Ագէրա ընդ մէջ Սիւնեաց և Խաչենոյ, յինքն ընկալեալ զվտակս բազումս. և 'ի մտից նորա Զէնգէզուր, յելից՝ Քէնտէլան։— Ի վեց գաւառս բաժանի արդ նահանգս, որք են Ջանկազօր, Մեղրի, Չլաբերդ, Վարանդին, Ճեւանշիր և Քէպէրլին, որք ընդ միոյ կուսակալի վարչութեամբ են, հաստատելոյ 'ի Շուշի քաղաքի, յորոյ անուն և նահանգն համօրէն կոչի երբեմն. իսկ ըստ զինուորական տրուհմանց ընդ Շէմախեայ տեսչութեամբ է։ Ոգիք աւելի քան զ'100.000 բնակեն 'ի նահանգիս, որոց չորրի մասն Հայք, կամ աւելի եւս։

169. Ա. ՋԱՆԿԱԶՕՐ գաւառ 'ի մտից հիւսիսոյ նահանգին կայ յարեւելից Տարալաղըզայ և 'ի հարաւոյ Սոթից և Ապրուման, 'ի մտից վտակաց Թարթառայ, Պարկուշատայ և Հագարեայ, և 'ի հիւսիսոյ Մեղրւոյ. և ունի զհին գաւառսն ԱՂԱՀԷՋ և ՀԱԲԱՆԴ, մասամբք այլոց ոմանց. որք 'ի միջին դարս կոչեցան ՔԱՇԱԹԱՂ և ՀԱԲԱՆԴ կամ ՀԱՆԲԱՏ. յորս աւելի քան զհարիւր գեօղս յիշէ Ստեփաննոս Օրբելեան հարկատու թեմի Սիւնեաց աթոռոյն. այժմ հազիւ հարիւր գեօղք 'ի բովանդակ թեմին նշանակին և 16 'ի նոցանէ կալուածք են աթոռոյն. իսկ անուանք վիճակաց գաւառիս որպէս և մերձակայիցն ըստ դարս դարս փոփոխէին ընդ սահմանացն ըստ փոփոխել տիրապետաց նոցին. և չեն մեզ քաջածանօթ այժմու հանգամանքն։ Յարեւմտից գաւառիս բղխէ Թարթառ գետ, և 'ի հարաւոյ կուսէ Պազարչայ որ առաւել Բէրգուշադ Չէյ կոչի և խառնի 'ի Հագարու գետ մերձ յԵրասխ. հուպ յակունս նորա կայ Պօղօրչէնի գեօղ, յորոյ ելից ամբառնայ Գըշլը կամ Կիօղէլ լեառն բարձր 11000՛, և 'ի հարաւոյ նորա Քիւլ-էլի 9740՛. յելից սոցա յայլոց լերանց իջանեն վտակք Հագարու գետոյ, յորոց մին Քօղօթօղ կոչի և առ նմին կան Ծիծեռնավանք։

170. Գլխաւոր տեղի գաւառիս է աւանն ԳՈՐԵՍ՝ Կէօրիս կոչեցեալ այժմիկ, 'ի հարաւակողմն առ վտակի միում Պարկուշատայ 'ի խորահովտի 3900՛ բարձու, 200 տամբք և ամրոցաւ. յելից նորա կայ Խնձորէսկ անուանի 'ի պատերազմունս Ղափանեցոց 'ի սկիզբն անցելոյ դարու քաջութեամբ բնակչացն արանց և կանանց. և Կօռնիձօր կամ Կօռնայօր 'ի հիւսիսոյ նորա 75 տամբք և սքանչելեան եկեղեցեաւ մեծաւ. Քարահունջ 'ի հարաւոյ Խնձորեսկայ, 'ի գոգ ժայռից, յորոց բարձանց իջանեն ջուրք. 'ի հիւսիսոյ և 'ի մտից Տեղ, Խնածախ, Խօզնավար, Խօտ, և այլն։ Սիսիան և Պռնագօթ կամ Բռնակոթ յարեւելից լերանց Նախջեւանու և Օրտուպատայ, և յարեւմտից գետոյն Որոտան, որ նոյն ինքն է Պարկուշատ. 'ի Բռնակոթ անուանի է Թանկեան տոհմ մելիքաց Հայոց, որոց առ մեօք շինեալ է կամուրջս 'ի վերայ Պազարչայ գետոյ և կարաւանատուն 'ի գլուխ Ալագէօզ լերին որ տանի 'ի Նախիջեւան։ Հանդէպ Բռնակոթայ յայն կողմն գետոյն կայ Գօրաթիլիսէ գեօղ։

171. Բ. ՄԵՂՐԻ 'ի հարաւոյ Ջանկազորայ կայ, ընդ մէջ Օրտուպատայ, Երասխայ և Հագարայ. և

ունի զհին գաւառն Սիւնեաց զԲԱՂՔ՝ որ յետոյ ԱԺԱՆԱՆ և ՔԱՋԱՐՈՒՆԻՔ կոչեցաւ, զԿՈՎՍԱԿԱՆ կամ Կապան (ԳՈՒՐՀԱՄ և ԿԵՆԱՈՒԶ), զԱՐԵՒԻՔ (Տաշտն և Մէղրի), զՁՈՐՔ (Ղափան) և զմասն Ծղկայ 'ի սահմանակցութեան Երնջակայ, որոյ ընդ հարաւոյ կան Խոշունենչ լերինք. և 'ի հարաւոյ սոցա Ալամենէչ լերինք յորոց բղխէ Զուլֆուլ գետ և յիւր անուն կոչի երկիր խաղից նորա, որպէս և ՊԱՐԿՈՒՇԵԱՏ կամ Բուրբուլաւ միանակ յելից նորա՝ ընդ Խրուին գետոյ։ Բազում նշանաւոր տեղիք են 'ի գաւառիս և անցք բազմադիմիք անցեալ 'ի սմա, քանզի աթոռ մեծագահ իշխանաց Սիւնեաց էր և արհի եպիսկոպոսի նոցա կամ մետրապօլտի. և ցարդ կանգուն կայ և չէն աթոռս այս եկեղեցական 'ի ՏԱԹԵՒ կամ Սոֆի-գեղջ յելից Խազանկելայ, յերկ գետակի որ 'ի լերանց անտի իջեալ 'ի խոխոմս քառաժեռից մեծաձայն գնդեմափ անկանի 'ի գետն Որոտան 'ի հարաւոյ նորին, որ է յաջմէ. մենաստանն անուանի 'ի սարահարթի ուրեմն կայ իբրու կիսով մղոնաւ հեռի 'ի գեղջէն, շինեալ յԵւստաթեայ աշակերտէ Թադէի և պատուեալ 'ի Գրիգորէ Լուսաւորչէ և 'ի Թարգմանչացն, և անդ հաստատեալ ԺԲ կամ ԺԹ դարու արքեպիսկոպոսական աթոռոյն Սիւնեաց. որով 'ի հնուց մինչև ցայժմ նախապատիւ գոլանի քան զյոգունս յաթոռոյն Հայոց, և իբրև ուխտատեղի վասն մասին կենարար փայտին յայժ պատուի, և Ս. Խաչ եա կոչէր 'ի հնումն. բազում անգամ մեծակառոյց շինուածովք նորոգեցաւ տեղին, նախ յելս Թ դարու 'ի ձեռն Յովհաննու արքեպիսկոպոսի, և 'ի նուաստաւս նորին եկին Սմբատ արքայ և կաթողիկոսքն Հայոց և Աղուանից, ապա յԺԲում 'ի Սենեքերիմայ արքայէ. յետոյ յելս ԺԳ դարու 'ի Տարսայիճայ Օրբելեանց և յորդւոյ նորա Յովհաննէ մետրապօլտէ. յելս ԺԴ դարու և 'ի սկիզբն ԺԵ անուանի էին անդ Յովհաննէս կախիկ Որոտնեցի և Գրիգոր Տաթևացի վարդապետք։ Մենաստանն համակ քարաշէն է քառակուսի, և եկեղեցին հոյակապ 'ի միջի, արձանաւ յիշատակի Տարսայիճայ, և զանգակատամբ շինեալ 'ի Յովհաննէ Որոտնեցւոյ. ուր նոր նորոգեցան յետ նուաճելոյ Գարապաղու 'ի Ռուսաց, զի 'ի պատերազմաց Պարսից և 'ի բանւորաց աղարտեալք էին. և հաստատեցաւ վարժարան ջանիւք առաջնորդին և միաբանիցն։ Ի գեղջն Տաթև են իբրև 100 գերդաստանք Հայք, յորս և սերունդք Օրբելեանց մելիքք։

172. Մերձ է 'ի Տաթև 'ի մօտ հիւսիսոյ Շնհէր գիւղ հին Շնհէր կոչեցեալ, և յերի նմին Շահապունեաց խորաձոր, յանուն գաւառ իշխանին Աղուանից, որ մինչ 'ի հարանութիւն երթայր 'ի ձի նստեալ (ԺԵ դարու) յահէ ապստամբաց յափշտակեաց՝ վաղեաց 'ի գահէ ձորափին յանդունդս երկվարուան հանդերձ և ողջ մնաց, վասն որոյ և անդէն ճգնաւորեցաւ զամենայն կեանս իւր, շինեալ խրճիթս, և կոչեցաւ գահն՝ Հարանձող։ — Հուպ 'ի խառնուրդս Տաթևայ ջրոյն յՈրոտն կամ 'ի Պարկուշատ կայ Հարանց անապատն ընդարձակ տեղի մենաստանաց ճգնաւորաց շինեալ յԺԷ դարու, յետ կործանման հնոյ Հարանց անապատին շինելոյ 'ի սկիզբն դարուն 'ի Սարգսէ ճգնաւորէ եպիսկոպոսէ։ — Ի մօտ հիւսիսոյ սորա կայ Լօր կամ Լօր գիւղ ատորերկրեայ տամբք և հոյակապ եկեղեցեաւ, առ գետակի միոյ՝ Գիւնէն կոչեցելոյ 'ի հնումն. յարոյ արևմտից հիւսիսոյ մերձ 'ի գետն Որոտան և 'ի Բռնակոթ՝ կայ Շաղաթ տեղի անուանի 'ի ՇՂՈՒԿ գաւառի, որ էր աթոռ իշխանաց Սիւնեաց և եպիսկոպոսի. յայլեայ յաւէր գործոցեալ 'ի Շապհոյ յելս Դ դարու առ վրէժ քինու նախարարին Անդովկայ, որոյ որդի Բաբգէն՝ հայր ուրացելոյն Վասակայ՝ վերստին շինեաց զտեղին, գտեալ զապառան սրբութեան զոր հօր նորա թաղեալ էր հողաբլուրով. այժմ անշքացեալ է գեօղն, բնակեալ յ'30 տանց Հայոց գաղթելոց 'ի Խոյէ Պարսից (104)։ — Ցահեկէ գետոյն Պարկուշատայ առ վտակաւ փոքու կայ Ոչօն գեօղ, մի յամրոցաց Հայոց առ Արշակունեօք. այժծառացաւ յելս ԺԴ դարու, յորում Յովհաննէս կախիկ վարդապետ շինեաց զՍ. Կարապետ վանս որ և Կարմիր վանք. անուանի գաւառ Որոտն և 'ի սկիզբն անցելոյ դարուն 'ի մարտս Ղափանեցոց. բայց այժմ անշքեցեալ են և գեօղն և մենաստանն։ — Ի հարաւոյ վտակին Որոտնայ կայ Գորոզդոր գեօղ Թաթարաբնակ հաւակերտ պարսպօք. և յերի նորա Անգեղ Կուռանոց կամ Աստուածածին։ Մերձ կայ և Հարձոր գեօղ և բերդ, յորում էր Տէր Աւետիք զօրավար Դաւթի բէկի առաջնորդի Ղափանեցոց քաջաց, և փարատգան մելիք իշխան. կայ և մերձ 'ի սա Անապատ կուսանաց։ — Ցելից Տաթևու 'ի սեպացեալ քարաբլրի ուրեմն կայ հզօրագոյն ամրոցաց Սիւնեաց Բաղաբերդ կամ Բաղաքայ քար, շինեալ 'ի վաղ ժամանակս, զոր ոչ կարաց առնուլ Շապուհ արքայ Պարսից, և ապաւէն էր ամենայն երկրին Սիւնեաց 'ի հնումն և 'ի միջին դարս, առ նորովք Թագաւորօք Բաղաց և Ձորոց. այլ յԺԲ դարու տիրացան նմին այլազգիք, և 'ի յետին դարս խակ ամրութեամբն պիտանի և անուանի եղև։ Ի ստորոտ Բաղաց բերդի կառուցաւ անուանի մենաստանն Վահանավանք 'ի սկիզբն Ժ դարու 'ի Վահանայ յորդւոյ իշխանին Բաղաց, և յեպիսկոպոսութեան նորա Վահանայ որ ապա կաթողիկոս եղաց Հայոց. և բազում արքայազանց գամբանք են անդ։

173. Ցելից Բաղաքայ 'ի Ձորք գաւառի կայր ԿԱՊԱՆ ամուր մայրաքաղաք նորոց Թագաւորաց Սիւնեաց կամ Բաղաց և Ձորոց 'ի ԺԱ դարու, որք ունէին ընդ պատմչին " Բերդս 43, վանորայս 28, և „ գեօղս 1400 „. յամին 1103 Չորթման Պարսիկ կալաւ և աւերեաց զքաղաքս՝ ոչ կարացեալ տիրել բերդին. որ ոչ գիտեմ այժմ զիարդ իցէ. բայց յանուն նորին կոչմանս համօրէն ՂԱՓԱՆ կոչին։ — Ի հարաւակողմն գաւառիս 'ի հինն Արեւիս գլխաւոր տեղի է ՄԵՂՐԻ աւան հայաբնակ մերձ յԵրասխ և 'ի Կարչեւան (156) առ համանուն վտակաւ, 'ի բարձու 1500 ոտից, պարսպեալ յերկուս մասունս, մին Գընջավորան և միւսն Մէյըլան կոչեցեալ. յերկոսին եա են ամրոցք և եկեղեցիք. և մերձ նմին Ս. Յովհաննու վանք։ Յարևմտից Մեղրւոյ 'ի սահմանս Կարչեւանայ են անուանի քարավաղքն Երասխայ ընդ զառիվայր վախուտ և ժայռուտ երկիր իբրև 400՛. և 'ի բովանդակ

միջասահմանին Օրտուպատայ և Մեղրեայ՝ գետոյ գետն ընդ առապարս և ընդ խոխոմս, ահաւորանս յոյժ զմայլեցուցիչ աչաց և պտղացանողս գործելով, և աՀագին գանչիւն ականջաց. նոյն կերպարանք յանդիման լինին և անդր քան զՄեղրի, այլ չափաւորք և նուազք, մանաւանդ ջրվէժք. այս է անդին « ուր գետն Երասխ Հատեալ զքարանձաւս լերանց՝ » անցանէ ընդ խոխոմս ձիգս և նեղս, աՀագին գը- » գըչմամբ իջանէ 'ի դաշտն » (Մուղանայ). ըստ Խորենեցւոյն: Բարեբեր և այգեւէտ են վիճակքն, և գեօղք չէնք 'ի նոսին Աչարը Թաթարաբնակ, Աղուս Հայաբնակ, որոյ է ագուգայ ջրաղացին մեծ և բարձր և միակամար 'ի վերայ խորաՀովտի միոյ. Նուռուզ Թաթարաբնակ՝ 'ի բարեբեր խորաՀովտի: Յետ այսր իջանէ Պասուբ գետակ յԵրասխ առ որով Շ[illegible] աւան. և 'ի նորա ելից Զանգիլան, որում մերձ կայ Թ[illegible] կամ Տէ[illegible] գեօղ. իսկ ընդ մէջ Զանգեզուրայ և Պերկուշատայ կայ Խոձախան գեօղ և առ նմին աւերակ գղեկի [illegible] կոչեցեալ. բազում գեօղք չէնք գոն 'ի գեղեցիկ Հովտին Պերկուշատայ, և Հաքարու. յորս տակաւին առնուաերական պայազատութեամբ առաջնորդեն մելիքք Թաթարք և Հայք՝ սերունդք նախնի Սիսականց, որք յամրութիւն երկրին իւրեանց և 'ի քաջութիւն վստահացեալ՝ Հակեցին ընդերկար 'ի վերայ Հայրենի ազատութեան. և մարթ է զրովանդակ երկիրս այս 'ի Գեղարքունեաց ցԵրասխ ընդ Հարաւ, և 'ի դաշտէն Արարատայ ցմեծ դաշտն Կուրայ կամ Ուտիոյ՝ կոչել Կովկաս Հայաստանեայց, կամ Սառրին Կովկաս. առաւել քան զբարձրն բնակչացն բարգաւաճ բարուք:

174. Դ. ՁԼԱԲԵՐԴ գաւառ որ է ՃԱՌԱԲԵՐԴ ըստ նախնեաց և ՋԱՐԱԲԵՐԴ ըստ յետնոց, կայ 'ի Հարաւոյ Այրումոյ, յելից Զանկազուրայ, Խաչէն և Գարգար գետովք անջրպետի 'ի Վառանդինայ 'ի Հարաւոյ, և յելից ունի զՃեւանշիր գաւառ կամ զդաշտն Աղուանից: Եւ է առ վերին մասն ԽԱՉԷՆ աշխարհի, որպէս կոչէր 'ի միջին դարս և այժմ, կամ ՓՈՔՐ ՍԻՒՆԻՔ, և ըստ հնոց նախնեաց միջին մասն Արցախ աշխարհի, վասն որոյ և ՄԻՋՆԱՐՑԱԽ կոչէր, և գաւառք 'ի նմա էին ՄԵԾԿՈՒՆԻՔ կամ Մեծ-Կուանք որ և Մեծ-Կուանք, ՄԵԾԻՐԱՆՔ կամ Մեծ-Իրանք, և ՄԻՒՍ-ՀԱԲԱՆԴ: Գետն Թարթառ յարեւմտից յարեւելս անցանէ ընդ գաւառս այս՝ Հատեալ յերկուս. Հիւսիսայինն մասն բուն Ջլաբերդն է կամ ՎԵՐԻՆ ԽԱՉԷՆ, Հարաւայինն ԿԻՒԼԻՍՏԱՆ կոչի այժմ, և է ՆԵՐՔԻՆ ԽԱՉԷՆ միջին դարուց. յորում ժամանակի և միջնակողմն առ Թարթառաւ ՉՂԱԽ կոչիւր. գետն Խաչենոյ խաղայ ընդ մէջ Թարթառայ և Գարգարայ: Հանդոյն արեւմտեայ գաւառաց Գարաբաղու լեռնախիտ է և այս գաւառ, և 'ի Հիւսիսայնին աՀմանածայրն մերձ 'ի Խոջաւար՝ ամրանոյ բարձրագոյն կատար չափեալ 'ի Պարրոտայ՝ Մ[illegible] կամ Մ[illegible] լեառն 11540'. առաւելինք էին վանորէից 'ի ժամանակս պատերազմաց լերինքս անդստին յաւուրց Վարդանանց, որպէս ցուցանեն պատմիչք. և առ Բագրատունեօք և զկնի: — Ի Հիւսիսակողմն արեւլից գաւառիս առ ստորոտովք Մռաւայ ձգի փոքր վիճակն ԻԿԻՐՄԻՏԷՕՐԹ, այսինքն է Քսանեւչորս, ասկս Համաթիւ գիւղորայիցն, որք կոչին և յանուն գլխաւորին իւրեանց Ջիւանշիր կամ Ջիւանշիրլու առ իւրանուն վտակաւ. Կիւլիստան բերդ 'ի Հիւսիսոյ Թարթառայ. Պ[illegible] և Գ[illegible] գեօղք և մենաստանք: Մերձ 'ի Ջէյվայ և 'ի Մռաւ կայ Հաթերք գիւղ, որ է Ո[illegible] Հին, ուր Հանգուցեալ գլուխ Ս. Եղիշէեայ առաքելոյ, և ապա փոխեցաւ 'ի մերձակայ վանն Ներս-Միհր կոչեցեալ նախ և ապա Ջրվշտիկ մինչև ցայժմ. այժմու եկեղեցին նոր շինեալ է յամին 1279-85 յիշխանաց և յեպիսկոպոսաց Խաչենու. զՀինն շինեալ էր Վաչագանայ Աղուանից արքայի 'ի վերջ կոյս Ե դարու. զի յետ բառնալոյ թագաւորութեանն Արշակունեաց՝ Աղուանք ունէին կողմանց Խաչենոյ: Մերձ 'ի սա կան աւերակք Մայրաքաղաք կոչեցեալ տեղւոյ. և վանքն Երից Մանկանց շինեալ յամին 1664:

175. Յարեւելից վանացս առ Թարթառաւ յաՀեկէ կայ անառիկ ամրոցն Չարէքը կամ ՃԱՌԱԲԵՐԴ որ և Ջրաբերդ կոչի, ապաւէն իշխանացն Խաչենոյ: — Անուանի է և Հաբէրք կամ Հայբէրք բերդ 'ի մտից կուսէ առ նովին Թարթառաւ, ուր յԺԲ դարու իշխէին Վախտանգեան իշխանք: Միւս եւս բերդ անուանի էր Հանդաբերդ 'ի ՎԱՅԿՈՒՆԻՍ Արցախոյ, յարեւմուտս Հիւսիսոյ մերձ աՀմանաց Ծար աւանի Գեղարքունեաց: Եւ քան զսա անուանի էր Խաչենոյ Բերդն որ թուի առ Համանուն գետովն լինել, և սա ապաւէն իշխանացն՝ Ներքին Խաչենոյ, որ և ԽԱՉԵՆԱՁՈՐ. որոց պայազատութիւն յիշի յԺԲ դարէ ցԺԸ դար. յորոց սկզբան Ջալալբէկ իշխան նեղեալ յՕսմանեանց Հատուած 'ի Պարս գնաց. 'ի նոցին իշխանազանց Ջալալեանց կային և կաթուղիկոսք Աղուանից ցմեր ժամանակս, որոց յետին աթոռ եղև ԳԱՆՁԱՍԱՐ, որ 'ի ստորոտս լերին Համանուան (գանձուց կամ բովուց սար) կայ, 'ի Հիւսիսային ափն Խաչէն գետոյ. մենաստանն անուանի յիշի 'ի Ժ դարէ. բայց նոր շինութեամբք պայծառացաւ յԺԳ դարու 'ի ձեռն Ջալալդոլայ իշխանի մեծի, որոյ և գեղեցիկ արձան յիշատակի կայ յեկեղեցւոջն մեծի, ուր եդ զգլուխ Ս. Կարապետին և զայլ նշխարս սուրբս, զորս Եւստաթեայ աշակերտին Թադէի և Ս. Լուսաւորչին և թոռին նորա Գրիգորիսի բերեալ էր, որոց և աթոռ Ճանաչի անդէն. և ինքն և նախնիք իւր և սերունդք և բազում կաթուղիկոսք Աղուանից անդ թաղեալ կան, որոց յոլովից շիրիմք և արձանագիրք 'ի վանսն ցԺԶ դար. յամին 1657 նորոգեցաւ ուխտս յԱրովայ մելիքէ ԹԱԼԻՇայ (որ ընդ մէջ Թարթառ և Թ[illegible] գետոց յելից Կիւլիստանու), և անընդմէջ յաջորդութեամբ նստան 'ի նմա կաթուղիկոսունք Աղուանից ցամն 1815, յորում բարձաւ անուն իշխանութեանն և կոչեցաւ մետրապոլտութիւն. այլ ցեղ կաթողիկոսացն 'ի Ջալալեան տոհմէ է, որպէս և այժմու բարեպաշտօն մետրապոլտին, Տէր Բաղդասար Հասան-Ջալալեան: — Հանդէպ Գանձասարայ առ գետովն 'ի բարձու քարակատար լերին կայ բերդն Խոխան կամ Խոխանաբերդ, աւերեալ 'ի Թաթարաց:

176. Ի մօտոյ Հարաւոյ Գանձասարայ կայ անուանի ուանն ԵՄԱՐԱՍ 'ի Հարանդ գաւառի Արցախոյ, ուր նախ Լուսաւորիչն հիմն արկ եկեղեցւոյ և Գրիգորիս մեծաշէն կանգնեաց զայն. և ինքն անդ հանգուցաւ առ նշխարաց որդւոյն Զաքարիայ և Պանտալէոնի՝ զորս բերեալն էր 'ի Հռոմայ. և առ Վաչագանաւ յայտնեցան նշխարքն այն և խաչքն. և աթոռ եպիսկոպոսի հաստատեցաւ անդ, ուր նստան երբեմն և կաթողիկոսք. յԹ. դարու 'ի Պարսից աւերեցաւ, և յետ ԺԳ. գաւաղանն Գրիգորիսի բարձաւ անտի և տարեցաւ 'ի Կոստանդնուպօլիս. առ մօք նորոգեցաւ հին եկեղեցին 'ի մէջ Շահնազարայ։ — Միւս ևս անուանի ուխտ կայ սակաւուք հեռի 'ի Գանձասարայ յաջմէ Խաչէնոյ Ս. Յակոբ վանք, որ է Մեծիրանից վանքն, յեզր Գըլօ-Կէօզ լերին, յանուն Մծբնացւոյն, որոյ և աջ պահի 'ի անդ. կանգուն կան երեք եկեղեցիք նորոգեալք յամին 1691, այլ հնոյն թուի կանգնեալ 'ի կէս Է. դարու. իսկ եպիսկոպոս Մեծիրանից յիշի 'ի Զ. դարէ. չէն է մենաստանս այս և նոր նորոգեալ առ մօք։ Հանդէպ վանացս ամրանոյ Հաւախաղաց բերդ 'ի վերմ բարձու, Ասքերան-Գալէի կոչեցեալ այժմ. զոր առեալ Թաթարաց ԺԸ. դարու՝ կառուցին անդ թութեւամբ զապաւինեալսն 'ի նա։ — Ի հարաւոյ Խաչէն՝ գետոյ կան գեօղք Տօղլուճա, Կիւլըթափա, Բոլու, և Շօշաղուլու ուան 'ի վերայ ալքունի Ճանապարհին Գանձակայ և Շուշւոյ, ուր Նասըր շահ կառոյց ամրոց, և Փանախան յաւել շինուածս. առ երի ամրանոյ լեառն բուսաբեր և աղբերք 'ի նմա՝ որմնեալք 'ի Նասըրշահէ. և 'ի գագաթանն հայ եկեղեցեաց մնացուածք, յորոց մինն այս ունի թուական ՉԺԲ (1263) և խաչարձան կանգնեալ 'ի Շահնշահէ որդւոյ Աշոտոյ. յորոց երեսի նշանաւոր տեղի լինել 'ի հնումն, և կարծի ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏն կամ Տիգրանակերտ ուան. — Ի ստորև 'ի վերայ Ճանապարհին կայ Ասկէրան ուան յեզր Գարգարայ և ամրոց հզօր կառուցեալ 'ի Փանահ-խանէ։ Ի մօտոյ նորա կայ Մէխթէ-Գէնտ գեօղ, 'ի հարաւոյ Խանքէնտ, Խոճալու մերձ 'ի Շուշի։ — Առ ափամբք Թարթառայ՝ որ է Տրտու կամ Տրտուական գետ՝ գագաթնեաց առ վայրս մի Ս. Մեսրոպ և յերկարագոյնս աշակերտք նորա, կէսք 'ի հիւսիսոյ կողմանէ 'ի Մեծկուանեաց գաւառի մերձ յԱԿԱՆԱ քաղաք, 'ի մայրենոր մենարանս, ուր և նահատակեցանն 'ի զօրացն Հոնաց, հանդերձ Թագուհեաւ Ռուսիացի տիկնաւ, որոց մարմինք և հանդերձք ափաւեալ ընդ բլուրն՝ 'ի գիշերի առակղափայլ ծագեցան, վասն որոյ կոչեցաւ տեղին Նուրի-Բլուր, յորմէ սպանչացեալ զօրավարին Հոնաց՝ հաւատաց 'ի Քրիստոս և մկրտեցաւ խորովքն, և 'ի նմին տեղւոջ կատարեցաւ նահատակութեամբ յետոյ Թագաւորեն, որպէս և որդիք նորա 'ի Դիզափայտ լերին (178)։ Իսկ կէսք յաշակերտացն գագաթեցին 'ի հարաւոյ Տրտուայ 'ի Չըլ-Բ կոչեցեալ հովտի՝ գեղանկիւ հաւանութեան ընդ մէջ անցանելով. 'ի ԲՈՍԱՍՏԱՆ գաւառի մէջտասահման ընդ Մեծ-Կողմանս և Մեծ-Իրանս, և անդ թաղեցին զնշխարս սուրբս՝ զոր յԵրուսաղեմայ բերեալ էին, յահէ աստուածային հրաշից. և յետ ժամանակաց յայտնեցան նշխարքն և մարմինք նոցա յաւուրս Ջուանշէրի տեառն Աղուանից ԺԷ. դարու։

Vieille Eglise près de Schouscha.

177. ՇՈՒՇԻ կամ ՇՈՒՇԱ քաղաք յորջորջեալ հարաւային սահմանածայր գաւառին կայ, յաշխէ Գարբարայ, 'ի ստորահարթի բարձու 4000', յանմատոյց վայրի, ամրացեալ և աշտարակօք և պարսպօք. զորս կառոյց Փանահ խան Թուրքմեան յամին 1789, փոխեալ այսր զաթոռ իւր 'ի Շահպուլաղէ, նուաճելով զհամբարձայ, և կոչեաց զերկրն յիւր անուն Փանահաբադ. այլ 'ի փոխադրել այսր բնակչաց մերձակայ Շուշի գեղջ, զայս անուն ընկալաւ. առ որդւով նորա Իբրահիմու՝ շահն Պարսից երիցս պաշարեալ ուր ուրեմն էառ զքաղաքն և բազում նախճիրս գործեաց. յամին 1805 Իբրահիմ եմուտ ընդ պաշտպանութեամբ Ռուսաց. այլ 'ի կամել նորա վտարանջել, և յետ նորա՝ որդւոյ իւրոյ, զրկեցան յիշխանութենէ և յամին 1822 Շուշի և Գարբաղաղ մտին կայսրին Ռուսաց։ Քաղաքն ամուր է այլ գծուծ ատաղեամբ և անձուկ և չքաւորութեան. չորք եկեղեցիք են Հայոց, գաւթականաց Ագուլեցեաց և Ղազանչեցւոց, և առաջնորդարանն յաջորդի աթոռոյն Աղուանից, որոյ թեմք են Գարբաղաղ և Շիրուան. Զուարճալի են սահմանք քաղաքին անտառախիտք և ապառաժք, որպէս և քաղաքին տեսարան է 'ի վերայ դաշտին Աղուանից և լերանց Կովկասու և Արցախոյ։ Բնակիչք 7.000, Հայ և Թաթար։

178. Դ. ՎԱՐԱՆԴԱ գաւառ յերից կողմանց ունի զգետան Գարգառ, Հաքար և զԻշխան, և յերից զդաշտն Աղուանից կամ զՔիւրդլէրլի գաւառ. հիւսիսակողմն և արեւմտեանն լեռնախիտ որպէս Ըղ-Չլերք, դաշտանոյ ըստ հարաւոյ և ըստ արեւելից.

և ունի գետ գլխաւոր զՔէնդրիւսն, և 'ի յաջմէ նորա զԳիւրճի-չայ, և գետակս օժանդակս Երասխայ. և է սորին մասն Արցախ աշխարհի, յորում Թուին լինել գաւառքն հին ԳԱՐԴՄԱՆՔ, ԳԻԱՆՔ և ՀԱՐՃԼԱՆՔ, և ՄՈՒԽԱՆՔ 'ի հարաւոյ, յորմէ Թերևս ծագեալ Մուղանն անուան, որով կոչի դաշտն մեծ կամ անապատն 'ի հարաւոյ և յեզերս Երասխայ։ Ի միջին գաւառ կոչէր երկիրս ԴԻԶԱՆ կամ ԴԻԶԱՓԱՅՏ որ և ԴԻԶԱԿ, և ՎԱՌՆԱՆԴԱ. յորս էին և 'ի յետին դարս մելիքք հայկազունք, և են խակ ցարդ։ Բայց ոչ են մեզ քաջածանօթք այժմեան համագամանք գաւառիս, յորում 'ի հնումն նշանաւոր էր Դիզափայտ լեառն, Թերևս Ջրաբերդն կոչեցեալ այժմ, յոր փախուցեալ անկեալ որդւոց Սանեսանայ Մասքթաց արքայի հաւատացելոց 'ի Քրիստոս քարոզութեամբ Սրբոյն Գրիգորիսի, հանդերձ 3870 արամբք, պաշարեալք 'ի բռնաւոր հօրէն' որ խարդէր մեծ արկ զնոքօք և բոցակիզեաց, կատարեցան նահատակութեամբ, և յայսմանէ անուն լերանցն. և կամ վասն կոյսակրօն անկելոց որբոց գեղեկանցն որոց զփոյթս գիւղացելոց 'ի վերայ լերանցն. ուրանօք կատարեցան յետ դարու միոյ և որդիք Թէոփիլոսի զօրավարին Հոնաց նահատակեցան յԱստեղաբլուրն (176). յետ միոյ ևս դարու յայտնեցան նշխարք նոցա յամին 553, և յիշատակ նոցա կարգեցաւ 'ի տօնս սրբոց։ — Գլխաւոր աւան գաւառիս յեզերս Ջխարէթ լերին և 'ի հարաւոյ Գուրուչայի նշանակի Թուղ. և 'ի վերայ ճանապարհին որ 'ի Շուշոյ տանի 'ի Պարսս ընդ հարաւ, Գարադաղլու, Աւարէ, Ախօղլան բերդ, Գարախանչը, Գարեադաղլար, Դողթէկէն, Ճէպրայիլ' յորում մզկիթարան, և յեզրն Երասխայ Խուտաֆէրէն, յանուն մեծի և հաչակաւոր կամրջոյն' որ նշանակէ Աստուածաչէն 'ի պարսիկ լեզու, զի հաստակառոյց է և մեծ 12 կամարօք, և ընդ այս է երթևեկ կարաւանաց յԱտրպատական. հուպ 'ի կամուրջն կայ Աստուէլի գիւղ Հայոց, և մզկիթարան եկեղն 'ի Պարսից. և առ կրկին գետեզերբք Երասխայ մարտկոցք և ամրոցք յոլով։

179. Ի. Զ. ՃԻԽԱՆՇԻՐ և ՔԷՊԷՐԼԻՆ գաւառք յեզերս կան Գարաբաղու, ընդ մէջ Գանձակայ, Կուրայ և Երասխայ, և դաշտագետին վայրք են ընդարձակք, որ 'ի հնումն կոչէին Դաշտ Աղուանից կամ Կուրայ, զի և այն կողմն գետոյս նման սմին հարթածաւալ երկիր է ցասս Կովկասու լերանց. և է սա սորին կողմն Ուտի աշխարհի, յորում և բուն գաւառն ՈՒՏԻ ԱՌԱՆՁՆԱԿ և ԵՐԿԻՐՆ ԳԱՐԳԱՐԱՑԻՈՑ, յանուն գետոյն Գարգարայ, որոց սեփական ժողովուրդն սերեցաւ յորդւոց Առանայ (168) ըստ Մովսիսի Խորենեցւոյ. այլ Թուի յառաջնոց քան զնա եղելոց Սիւնեան զարմից, որ Աղուանքն կոչէին, և անդր քան զԿուր սփռեալ կային. այլ նեղեալք ապա 'ի կողմ կատայնոց ազանց' վտարեցան յայսկոյս և կալան առ փոքր փոքր զերկասին նահանգան զՈւտի և զԱրցախ, մասամբ փայտակարանի, և կոչեցին Աղուանից աշխարհ, որ յետոյ և Առան։ Այժմու համագամանք գաւառացս և արոհեմունք վիճակաց և գիւղորայից Թիւք և անուանք' սակաւածանօթք են մեզ, և ոչ նշանակեն չէնք անուանիք յերկրի աստ. բայց Մանաֆէլ 'ի հիւսիսակողմն առ Կուրան գետով, և Թէրթէր առ Թարթառաւ։

180. Ցեղք գետոյս յահեկէ կողմանէ կայ Պէրտէ գեօղ առ աւերակօք հնոյ մայրաքաղաքին Աղուանից, այն է ՊԱՐՏԱՒ, զորոյ շինութենէ պէսպէս աւանդեն արևելեայք, և Վ դարուն պատմիչ ընծայէ Բարտոսի եղբօր Հայկայ. իսկ Աղուանից պատմիչ առէ 'ի կէս Ե դարու հրամանաւ Պերոզի արքայի շինեալ, վասն որոյ և ՊԵՐՈԺԱՊԱՏ կամ ՊԵՐՈԶԱՊԱՏ կոչի 'ի նմանէ և յայլոց. արդ Թէ յայսմ ժամանակի և Թէ վաղագոյն շինեալ' սակայն չէ սա Պարտաւն Պահլաւայ' զոր Արտաշիրն Սասանեան խոստանայր Անակայ, այլ նա 'ի բուն Պարթևաց աշխարհին էր. իսկ սա մայրաքաղաք եղև Աղուանից ցԸ դար և աթոռ կաթողիկոսի, և բարգաւաճ վաճառականութեամբ, վասն որոյ և Շահաստան կոչեցաւ. յամին 768 ժողով գումարեալ 'ի սմա Սիոն կաթուղիկոս Հայոց։ Ի կիսոյ Ը դարու և անդր Հագարացիք և Պարսք տիրացան նմին, և բազում բռնաւորք յերկրաց խլէին, ընդ որս և Վ իրք 'ի սկիզբն ԺԳ դարու. Օսմանեանք 'ի ԺԶ դարու, և այլն. Ի բարգաւաճանս քաղաքին բազում խմաստունք Պարսիկք երևեցան 'ի քաղաքիս. Ոչ գիտեմ երբ խափառ յաւեր յամայի գործեաւ Պարտաւ, և միայն աւերակքն 'ի պաղաւէտ սահմանս, ուր լինի և ընտիր շերամ մետաքսի։ Մերձ 'ի Պարտաւ էին Հովիտ տեղիք Թագաւորին Աղուանից Ալուէն կոչեցեալ, և կաթուղիկոսին' Բէրդաւէր։ Ցխտակին զվայրքն և Դուզաֆան գիւղ արքունի, և Դոխոնծ' ուր Մաթէ աշակերտ Յովհաննու Մանդակունւոյ եդեալ էր մասն 'ի նշխարաց սրբոց Ղևոնդեանցն և Հռիփսիմեանց։

181. Ցարևմտեան կողման գաւառիս առ խաղիք Թարթառայ կան անուանի մենաստանքն Խաթրայ կամ Խաթրայ-վանք' պայծառացեալ 'ի ԺԲ-ԺԴ դարս. և Խաթրայ վանք կամ Դադի վանք յանուն աշակերտի միոյ առաքելոյն Թադէոսի, որոյ կանգուն կայ եկեղեցին մեծ շինեալ յԱրզութաթունէ խաչենոյ տիկնոջէ յամին 1214, և արձանագիր նորա և այլոց, և գերեզմանք պայազատաց. մերձ սոցին և միւս վանք Դէրտահէն կոչեցեալ։ — Ցերի վայրացս առ Դուռտակաւնու մերձ 'ի սորասա լերանց Արցախու էր Կաղանկատուաց աւանն, յորմէ էր Մովսէս պատմիչ տանն Աղուանից յԷ դարու. և ներքսագոյն 'ի լեռնակողմանն Պարտաւայ' ԳՈՐՈԶՈՒ ԵՐԿԻՐՆ և լեառն Քեթիչ. ուր 'ի կէս Թ դարու Ապու-Մուսէ Աղուանից իշխան զամ մի ողջոյն գիմամարտեցաւ ընդ Բուղայի բռնաւորի, աւելի քան զքսան և հինգ անգամ հարեալ ընդ նմա և ոչ պարտեալ, մինչև եկին 'ի պայման հաշտութեան. անդ է Քաթիչայ վանքն շինեալ կամ նորոգեալ 'ի կէս ԺԳ դարու. 'ի նմին լերին նահատակեցաւ 'ի Բուղայէ' Մուկաթլ Վանանդացի։ — Ցերկրիս Գորոզու որ և ԳՈՌՈԶ, Թուի Թէ և մերձ 'ի լեառնն Քթիչ, որ և Քէչ գրի, էր ԳԻՍ աւան, ուր Ս. Եղիշէ առաքեալ կանգնեաց զմայր եկեղեցեաց Աղուանից, և անդ կատարեցաւ մի յաշակերտաց իւրոց, իսկ ինքն 'ի Դզողեն Զարդանէ 'ի աեղիս զոհարանաց գիցն։ Ընդ զկայ էառ և Սուրբն Մես

բովյլ և չինեալ եկեղեցի փոքր, ուր և Թաքոյց զմասն կենդարար փայտին, և անդ նահատակեցան ամենք յաշակերտացն. և յետ գալոց յայտնեցաւ նշանն սուրբ և պատուեցաւ մեծահանդէս տօնիւ. աստի Թերևս փոխագրեալ էր խաչն [illegible] 'ի վանս [illegible] կոչեցեալ մերձ 'ի Կեչառ (145), զոր յիշատակէ Վարդան պատմիչ: — Ցայս կողմանս Թուի լինել և ՍԱՀԱՌՆ քաղաք՝ ուր եկն նախ սուրբ Եղիշէ առաքեալ, և մի յաշակերտաց իւրոց անդ նահատակեցաւ:

182. Հարաւակողմն գաւառիս Աղուանից՝ Քէպէրլին գաւառ ընկեալ երկիր է ԳԱՐԳԱՐԱՑԻՈՑ, իսկ առարին կողմն նորա Թուի ՏՐԻ գաւառ Ուտիոյ. 'ի սմա ընդ մէջ երկոցուն հզօր գետոցն՝ Կուրայ և Երասխայ, Թուի լինել քաղաքն միոյ մեծի ԲԵՂՈՒԿԱՄ կամ Պէյլէգան կոչեցելոյ, զոր պաշարեալ Հուլաղու խանն էառ՝ կապարեայ աղմբք կործանեալ զպարիսպն. Լէնկթիմուր վերստին նորոգեաց, այլ յետոյ դարձեալ խանգարեցաւ. անուանի են ջրանցքն զոր Թիմուր եհատ՝ ածելով յԵրասխայ ջուր 'ի քաղաքս, և կոչի Նահար-ի-Պէյլէգան՝ յանուն ազգատոհմին Թիմուրայ: Ոմանք յաջակողմն կամ 'ի հարաւակողմն Երասխայ 'ի Մուղան դաշտի կարծեն զքաղաքս: Ի հարաւային արևելեան սպառուած գաւառիս Քէպէրլինայ և համօրէն նահանգին Գարապաղու գետախառնուրդք են Երասխայ և Կուրայ, և յանկեան անդ խառնրդոցն կայ Մ[illegible] գեօղ՝ յանուն անապատին մեծի:

183. Մինչև ցայս վայր են սեփական սահմանք Հայոց Մեծաց. յայնկոյս Կուրայ և Երասխայ ունելով միայն զփայտակարանն աշխարհ կամ զԿասպս, որոյ սահմանք և գաւառք ոչ ճանաչին քաջ, քանզի և ոչ միշտ ընդ ձեռամբ Թագաւորացն Հայոց նըւաճեալ կային. և այսմ հակառակ՝ երբեմն և Աղուանից աշխարհ որ ընդ մէջ Կուրայ և Կովկասայ, և այն կողմն ևս Կովկասայ մինչև 'ի Կասպիականն ծով 'ի Պարսից ց'Դարբանդ, հնազանդէր Հայոց, արտաքոյ հնգետասանից աշխարհաց նոցա:

Ե. ՇԷՔԻ ՆԱՀԱՆԳ

184. Նահանգս այս սահմանի յարևմտից Կուր գետով և Ճէւանշիր գաւառաւ, 'ի հիւսիսոյ Սըղնաղ և Կախէթ նահանգաք Վրաց, յարևելից Կովկաս լերամբք, 'ի հարաւոյ Շիրուանաւ. արևմտեան կողմն դաշտային է, արևելեանն լեռնավայր առորոք Կովկասու, միջակողմն երիզուր և ցածագոյն լերամբք: Գետք ոչ սակաւ իջանեն 'ի Կովկասայ 'ի Կուր, Է[illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], և այլն: Բայց ջուրքն չեն բարւոք, այլ և տխտորելք ամարանի. երկիրն բերէ Թթենի շերամ որդոյ առատ յոյժ, ունի և արօտս շատ: Ի հնումն գաւառ էր սա բուն Աղուանից ՇԱՔԻ կոչեցեալ, որոյ եպիսկոպոսք յիշին 'ի Ձ դարէ, և իշխանք յԹ դարու, յետ որոյ Պարսք տիրեցին, յորոց գամ մի կորզեցին Վիրք 'ի ձեռն սպարապետացն Զաքարեայ և Իւանեայ. այլ դարձեալ ընդ տէրութեամբ Պարսից եկաց ցամն 1805, յորում Ռուսք հատին 'ի նոցանէ, և յետ 1820 ամին արկին խապառ ընդ վարչութեամբ ռուս օրէնաց: Բնակիչքն ոգիք 100,000, աւելի կամ պակաս՝ Թաթարք և Պարսք են ազգաւ, և Հայք սոսն կամ 15,000: Ի չորս գաւառս բաժանի Շաքի, 'ի Նուխի, Խաչմազ, Քապալ և Արէշ:

185. ՆՈՒԽԻ գաւառ 'ի հիւսիսակողմն արևելից կայ, և 'ի նմա էր ՇԱՔԻ քաղաք, Թերևս 'ի Շաքայ չինեալ, 'ի ստորոտ Կովկասու. այժմու քաղաքն ՆՈՒԽԻ որ և իշխանանիստ է համօրէն նահանգին, կայ 'ի նմին լեռնակողման 'ի բարձու 2875', շըջապատեալ պարտիզօք և սոխազարդ ճեմելեօք. ունի բերդ ոչ ամուր և գղեակ ճարտար արարիկ գործագոք. վաճառք և ճարտարութիւն քաղաքիս է մետաքս: Բն. 8,000: — Ի ԽԱՉՄԱԶ գաւառի որ 'ի հարաւոյ Նուխեայ, 'ի ստորոտ լերանցն կան Խա[illegible] և Վ[illegible] աւան (յորում 100 երդ Հրեայ), և Ա[illegible] և Վ[illegible], հայկական անուանք, նշանակք բնակութեան Հայոց և յայս կողմանս: — ՔԱՊԱԼԱ կամ ԿԱՊԱԼԱ գաւառ յարևելեան հարաւային ծայր նահանգին կայ, և է ԿԱԳԱՂԱԿ գաւառ Աղուանից, որ և ԿԱԳԱՂԱԿԱՆ, որոյ եպիսկոպոս յիշի 'ի Ե դարէ. Քոմբէ գեօղ Թերևս ունիցի զտեղի ԿԱԳԱՂԱԿ քաղաքի որ յիշի 'ի Վրաց պատմութեան յԺԲ դարու: Ոմանք յանուն արարայի Քեապիլ առնեն կարծեն զանուն գաւառիս. նոյնպէս ասեն և զանուանէ ԱՐԷՇ կամ ԱՐԷՇԻՆ գաւառի՝ որ 'ի մէջ առաջնոցն կայ առ Կուրաւ. 'ի գեօղս սորա նշանաւորք և Է[illegible]. իսկ գլխաւորն Գ[illegible]:

Զ. ՇԻՐՈՒԱՆ ՆԱՀԱՆԳ

186. ՇՐՈՒԱՆ կամ ՇԻՐՈՒԱՆ նահանգ ընդարձակ է, 'ի մտից ունելով զՇաքի, 'ի հարաւոյ զԿուր և զԵրասխ, յելից զԿասպիականն ծով և 'ի հիւսիսոյ զպարս Կովկաս լերանց. յորոց՝ 'ի հիւսիսային ծայր սահմանացն ամբառնայ Պ[illegible] 11150'. այլ անտի և 'ի վայր ցսահմանս Պաքուայ՝ ցածնուն լերինքն. և գետք հզօրք իջանեն 'ի նոցանէ [illegible], Ճէ[illegible] և [illegible] կամ Ս[illegible], որք 'ի ծովն Կասպից Թափին. իսկ Ա[illegible], Է[illegible], Կ[illegible] 'ի Կուր խառնին: — Հարաւային մասն նահանգիս սարն խառնրդոց Կուր-Երասխայ՝ ՓԱՅՏԱԿԱՐԱՆ աշխարհն էր Հայոց հանդերձ Պաքուաւ, որ այժմ յառանձին կողմնակալութիւն զատուցեալ է. իսկ լեռնակողմն բնակեալ էր 'ի ՇՐՈՒԱՆ ազգէ, զոր յիշէ Խորենացի յաշխարհագրութեանն, և ըստ նորոյ պատմահօրս Ջամչեան՝ 'ի Սիրուանայ յորդւոյ Սիսակայ Հայկազնոյ սերեալ և կոչեցեալ. հիւսիսակողմն և արևմըտակողմն երկիր էր ԼՓՆԱՑ և ՃՈՂԷՑ կամ Ճ[illegible]այ, զորս յիշեն պատմիչք մեր առաջինք Մովսէս Խորենացի և Եղիշէ և այլք, և զիւանոցն ասի լինել ակրանդս Աղուանից, որպէս Գարգարացիքն որ յայս կոյս Կուրայ. էր Լփնաց առանձին Թագաւոր, մերթ նիզակակից Հայոց և մերթ Պարսից. քարոզեաց առ նոսա և Ս. Մեսրոպ, իբրև յազգ մերձաւոր: Յի-

շատակեալքն ընդ Լփնայ ՃԻՂՐԻ բնակեալն 'ի սարոտս լերանց նահանգիս, և գլխաւոր քաղաք էր նոցա ՑՈՒ, ուր Ս. Գրիգորիս քարոզեաց: Ի նուաճել տէրութեան Հայոց և Աղուանից՝ Պարսք և ապա Հագարացիք և յետոյ դարձեալ Պարսք տիրեցին կողմանցս, և հաստատեցին կուսակալ մեծիշխան, որ և կոչէյաւ Շրուան-Շահ. որոց 'ի յետին դարս փոխանակեցին խանք Պարսից. և 'ի սկիզբն դարուս Ռուսք գրաւեցին զերկիրն, և յամին 1820 ըստ օրինի ռուսական աշխարհաց հաստատեցին վարչութիւն և կուսակալ 'ի Շէմախի քաղաքի, յորոյ անուն կոչի և նահանգն համօրէն. և արդ արոհի 'ի գաւառս հինգ, Լահիճ, Քօթուն, Պերկուշէթ, Քաբրիստան և Սալեան. յորս են միահամուռ իբրև 400 գեօղք և աւանք բնակեալք. բնակիչք իբրև 140.000. յորս 12.000 Հայք, իբրև հազար մի Հրեայ, այլն ամենայն մահմեդականք Պարսք և Թաթարք և սերունդք Արաբացւոց:

187. Ա. ԼԱՀԻՋ գաւառ 'ի հիւսիսի և յարևմուտս նահանգին՝ կայ, և գլխաւոր տեղի 'ի նմա է համանուն աւանն 'ի սարոտս լերանց: — Ի հարաւոյ նորա երկրորդ գաւառն ՔՕԲՈՒՆ, յորում մայրաքաղաք նահանգին ՇԱՄԱԽԻ կամ ՇԷՄԱԽԻ քաղաք հին, (զորոյ հիմնադրեն ակեալս կարծիք են անհաւաստիք). յահեկէ Փիր-Սաղաթ գետոյ 'ի բարձու 2200'. ընդարձակ և անպարիսպ, քարաշէն տամբք և մզկիթօք, իջեւանօք կարաւանաց և մեծ շուկայիւ, և ամուր դղեկաւ կուսակալին զօրականի. ունի բազում գործարանս ընտիր մետաքսի, զոր բերէ երկիրն բարգաւաճ: Բն. 18.000, յորս 1000 երդ Հայ, որոց 4 եկեղեցիք են և եպիսկոպոս որ նստի 'ի վանս Ս. Նշան գեղջ: Հին աթոռ Շրուան-Շահից 'ի հիւսիսոյ Շէմախեայ կայր՝ ՇՐՈՒԱՆ կոչեցեալ, և բերդն Կիւլիստան ուր նստէր շահն. զոր յԺԲ դարու էառ Դաւիթ Վրաց արքայ. և աւերակք նորա մնան ցարդ: Բազում ճանապարհք կարաւանաց ձգին 'ի Շամախեայ յայլեայլ դէմս: — Յարևմտից Շէմախեայ առ Աքսու գետով կայ Նոր Շամախի բարգաւաճեալ առ 'նատր շահիւ, այլ յետ մահու նորա բնակիչքն դարձան 'ի հին քաղաքն: — Ժամու մերձ է 'ի քաղաքն Սաղեան գիւղն վերոյիշեալ, ուր և վանք յանուն Ս. Ստեփաննոսի շինեալ յամին 1660: Կայ և այլ մենաստան 'ի Մատրասէ գիւղ 'ի հարաւոյ քաղաքին, նորոգեալ յամին 1680: — Գ. գաւառն ՊԵՐԿՈՒՇԷԹ յարևմտակողմն կայ Կուրայ, դաշտավայր ընդարձակ. իսկ Դ. ՔԱԲՐԻՍՏԱՆ որ և ԽԱՆԶՕՊԱՆ 'ի հարաւոյ Շէմախեայ ձգի ցսահմանս Պաքուայ և Սալեանու, թուի յանուն Կէպրաց այսպէս կոչեցեալ: Կան 'ի սմա աւերակք քաղաքի միոյ առ Մարազի գիւղիւ որ 'ի հարաւոյ Շէմախեայ 'ի վերայ արքունի ճանապարհին: Մասն է գաւառս փայտակարան աշխարհի Հայոց, որ և ԿԱՍՊՔ, քանզի յանգի 'ի ծովեզերս:

188. Ե. Գաւառն ՍԱԼԻԱՆ որ է մասն Մուղան անապատի, կայ յարևմտից հարաւոյ Քաբրիստանայ, և յելից հարաւոյ Պէրկէուշէթայ, յելից Մուղանայ Պարսից. և յելից կուսէ պատեալ է 'ի ծովէ, յոր թափի ընդ այս գաւառ խառնուրդն Կուր-Երասխ գետոց՝ յարևելից կուսէ լեզուաձև թերակղզւոյն Սալեանայ, որ և սրածև կարկառի 'ի ծով ընդ հարաւ կոյս, լեճ 'ի միջի անդ 'ի ծայրին ունելով, և պարփակ շուրջ 'ի ծովուն, և դարս նաւթի 'ի ծովեզերսն: Նշանաւոր է գաւառս վասն նաւարկութեան մեծի գետոյն, զի մինչև ցխառնուրդան գնան նաւք մեծամեծք, և անտի 'ի վեր փոքունք առ վայր մի ընդ Կուր և ընդ Երասխ, և բերեն վաճառս 'ի չահաստանաց Կասպից, և ձուկն անթիւ 'ի ծովէն, որոց գլխաւոր վաճառանոց է քաղաքն ՍԱԼԻԱՆ կառուցեալ յանկեան բաժանման գետոյն 'ի կրկին առաջս. (յորոց նուազագոյնն ընդ հարաւ արևմտից գնայ և բաժանեալ 'ի բազում առուս թափի 'ի ծով). քաղաքն իբրև երիւք ևեթ փարսախօք հեռի 'ի ծովէ, ժողով խիտ է կաւակերտ կարմիր տանց 15.000 բնակչօք, և մեծ ձկնտանեան. 200.000 ֆրանգաց բաժ է տէրութեանն յորսոյ ձկանցն, որոց գլխաւոր է [illegible], յորմէ զաղնիւ աղկիթն ձկան գործեն (խաւեար). զլոլովութիւն ձկանցս որսան 'ի բերանոյ գետոցն և 'ի վեր մինչև հուպ 'ի խառնուրդս նոցին, թէպէտ և անդր ևս քան զայն յառաջեն ձկունքն 'ի կրկին գետս Հայոց և Վրաց. որոց արբուցեալ զաշխարհն երկոսին աստանօր զաւելն հոսանք 'ի ապառուածս Հայ աշխարհի: — Աստանօր 'ի դէպ է լինել և ՓԱՏԱՏԱԿԱՐԱՆԻ հնոյ քաղաքի Հայոց որպէս կոչէ Խորենացին, ուր թաղ կացեալ Սանատրուկ Արշակունի յետ մահուանն Տրդատայ. և 'ի մերձաւորութիւնս ուրեք Հայոց քաղաքաց՝ հին գիւք ևեթ մնան տարակոյս 'ի ծովէն նշանակի, և նոյնքան 'ի ՎԱՐԴԱՆԱԿԵՐՏ աւանէ. որոց հարկ է մերձ յայժմուս Սալեան լինել. ուրանօր և աւերակք գտնին հնոյ քաղաքի. և չէ պարտ շփոթել զքաղաքս ընդ Տփխեաց և Պարտաւայ, որպէս ոմանք Փայտակարան կոչեցին և գնացին:

Է. ԹԱԼԻՇ ՆԱՀԱՆԳ

189. Նահանգս այս որ 'ի հարաւոյ կայ Սալեանայ և 'ի մօտից Կասպից ծովու, յարևելից Ատրպատականի և 'ի հիւսիսոյ Կիլանայ Պարսից, (յորոց հանեին զսա Ռուսք յամին 1812), վերջին սահման էր Հայոց 'ի հարաւոյ արևելից, և ոչ բովանդակն, այլ որպէս թուի հիւսիսային կողմն ևեթ մասն էր Փայտակարան աշխարհի, և գետն Պալհարուդ որ սահման հատանէ ընդ Մուղան՝ բերէ զանուն ՌԱՂԱՌՈՑ և ՌՈՎՏԻՌԱՂԱ գաւառաց Կասպից Հայոց, և ԱՌՈՒՍՆ աւան ԶԱՌՈՍԳԻԺԱՆԻ: Ի վաղ ժամանակս ազգ Կասպից բնակեալ էր յերկրիս, և Դելք և Դելումք 'ի հարաւոյ կուսէ. Հայոց նուաճեալ զհիւսիսային մասն կոչեցին յանուն փայտակարան քաղաքի, այլ և 'ի հին անուն ազգին և ծովուն կոչէր ԿԱՍՊՔ: Արևմտակողմն երկրին լեռնախիտ է և բարձր, արևելեանն հարթ և բարեբեր, ջերմ և բարեօք կլիմայիւ, վասն որոյ և յաջողէ անդ մշակութիւն հարուստ բուսոց: Յերիս գաւառս արոհի նահանգս, ԼԱՐՔԷՒԱՆ, ՍԷՓԷՏԱՐ և ԼԷՆԿՈՐԱՆ, յորս միահամուռ 235 շէնք

համարին ընդ մեծ և ընդ փոքր, բնակիչք 35.000 մահմետականք, իսկ Հայք 200 ևեթ ոգիք ասին լինել։

190. Յառաջնումն գլխաւոր տեղի է Արէիւոն աւան մերձ 'ի ծով, յեզր Վ.Խէոս գետոյ, յորոյ հիւսիսոյ բազում գետք մանունք մտանեն 'ի ծով. և առաջի բերանովք նոցա կայ Դէրէպողազ գեօղ յունչ ցամաքի, և յանուն նորա կոչի ծովածոցն գործեալ 'ի ցամաքակղզւոյն Սալիանոյ, մերձ 'ի գեօղն կայ Սարա կղզեակ, առ որով հանգրուանք մարտից նաւաց Ռուսսաց։ — Ի ՍԷՖԷՏԱՀ գլխաւոր տեղի է Ա... աւան զոր նախ յիշեցաք յաշխէկէ Վ.Խլաշայ։ Իսկ 'ի ԼԷՆՔՈՐԱՆ համանուն իշխանանիստ քաղաքն յեզր ծովուն և 'ի բերան յորանուն գետոյն, ուր նաւահանգիստ է անքոյթ և վտանգ, և անտի հանեն զօրեղ և առաքեն 'ի Ռուսս. առանց քաղաքին շրջապատեալ են պարիսպք. ունի և բերդ ամուր 'ի Ռուսաց կառուցեալ։ Ի բնակիչսն են և 34 երդ Հայք, եկեղեցեաւ հանդերձ։ — Ի սպառուած նահանգին 'ի սահմանակցութեան Կիլանոյ կայ ԱՍՏԱՐԱ քաղաքաւան, 'ի բերան համանուն գետոյ. առ նովին պայազատ խանից Թալիշայ։

Ը. ՊԱՔՈՒ ՆԱՀԱՆԳ

191. Նահանգս այս փոքր (իբրև 930 մղոն քառ.) որ և ընդ Շրուանայ կուսակալութեամբ գրի ըստ զինուորական տեսչութեան, կայ յարևելեան սպառուածի աշխարհիս Հայոց և յունչ Կովկասու. ըն-դուածև երկայնեալ ընդ ծով, յելից Քասպիանոյ և Սումգայթ գետոյ, որով և 'ի ներքոյ Կովկասու անջրպետի։ Երկիր բարձր և քարուտ է, և հրաբուղխս յոլով ունի յեզերս ծովու. գետ ոչ խաղայ յերկրի աստ, այլ լիճք միայն են տամուկ չափ, և այնք դառն և աղի ջրոյ. վասն որոյ զանձրևաջուր ըմպեն 'ի գուբս ժողովեալ. այլ կլիման բարի է, ջերմ և առողջ, և բուսաբերութիւն ոչ յոյժ նուազեալ, բարգաւաճէ և վաճառականութեամբ։ Քան զամենայն նշանաւոր յերկրի աստ են գուբքն և լճակք նաւթի բոցափայլ ծխելոյ. և հրաբուխքն, մանաւանդ թէ աղմարուխ բլուրք. յորոց մին պատառեալ յամին 1817 զգայեաց ընդ բոցոյ ծխոյ և տիղմն քարախառն։ Երկիրն համօրէն զանդեալ է նաւթի նիւթով, որ ոչ ուրեք այնպէս առատ գտանի որպէս աստ. և բազում այն է զի ծակոտեալ ծորէ արտաքս, որպէս առ Պալախանի կամ Պալէխան գիւղիւ 'ի հիւսիսոյ արևելից քաղաքին, ուր և 85 աւազանս համեալ է 'ի վաղուց ժամանակաց, և անդ ժողովի նաւթն թխագոյն և կարմրանիշ. այլ 'ի մերձակայ բլրէ ուստեք բխէ և սպիտակ նաւթ, որ 'ի ջուր արկեալ բորբոքի. 200.000 Ֆրանգաց բաժ է տէրութեանն յայսմ նաւթէ։ Բնիկք երկրին 'ի պէտս լուսոյ և ջերմութեան վարեն զնաւթս, և վաճառականք տանին 'ի Պարս և 'ի Տաղստան։ Իսկ Կէայրք կամ Փարսիք անբունդք հնոց հրապաշտից յառաջնոց անտի յանդիշատակ գարուց պաշտաման կրակի՝ դեգերեալ կան զկայլոցն, աստուծան մշտավառ հրոյ կազմեալ մերձ դրոցն նաւթի և ծովուն, զոր Աթէշ-կէահ կոչեն, այն է Կրակետեղ, յԱթէշ-Պէյթ տեղւոջ տափարակի, զորով վանս հաստատեալ է. և նաւթն պղպջակեալ ընդ գետինն եռայ, ծխէ և ցոլանայ. բուն մեհեանն յաւերժական վառման կրակին, Աթէշ-կէտ կոչեցեալ, որմովք պարսպեալ է, և բագին բարձր ընդ աշտարակաձև խորանաւ, 'ի քառից ծայրից ունելով սիւնս բարձունս 25', ընդ որս ելանէ նաւթն խողովակօք խաղացեալ և բոցանայ ընդ ծխանան պարպարափայլ ջահաւորութեամբ 'ի գիշերի՝ երեք սանաչափ բոցով, որ և նաւաց 'ի հեռուստ լապտերակերպ լոյս տայ. գործեալ են և շուրջանակի ծորակք կամ բերանք նաւթի, զոր մերձ ընդ մերձ բացեալ վառեն 'ի լուսաւորութիւն և 'ի հանդէս տօնից. անդ կատարեն հրամոլքն զաղօթս դենին իւրեանց, և ամի ամի ուխտաւորք գան 'ի Հնդկաց և 'ի Մուլթանայ, և տանին 'ի սրբազան նիւթոյն։ Գոյ և լճակ մի նաւթի մերձ 'ի սոսա յարաշարժ ծածանմամբ, որ 'ի պայծառութեան գիշերոյ 'ի կապուտակային երփն հարեալ գեղեցիկ յոյժ փայլ հատանէ։ — Ի պատճառս կրակիս հուանելի է զԱԹՇԻ կոչումն միոյ 'ի գաւառաց Կողբից աշխարհին Հայոց, որ և յընթերակայն իւր կցեալ 'ի ԲԱԳԱՒԱՆ՝ կոչեցաւ ԱԹՇԻ-ԲԱԳՒԱՆ. այժմ կոչի երկիրս այս ԱՓՇԵՐՈՆ, որ ստուգաբանի ըստ պարսիկ բարբառոյ Ապի-շէրոն, այսինքն է Ջուր շառաչող, զի մեծապէս և անդուլ շառաչեն ալիք ծովուն՝ առ Աբշերոն գիւղիւ 'ի ծայր Թերակղզւոյն. յորում են 40իւ չափ գեօղք, և 32.000 բնակիչք, Պարսք և Փարսիք և Թուրքք, և Հայք 600 ոգիք։ Յամէն 1806 Ռուսք ունին զերկիրս։

192. Քաղաքն ՊԱՔՈՒ, որ կրէ տակաւին զանուն Բագաւան գաւառի, 'ի հարաւային ծովեզերս Թերակղզւոյն կայ, յեզր դրոցն նաւթի, լուսնաձև տարածեալ 'ի բարձր քարափին, ծովու շուրջ պարըսպեալ, ունելով և դղեակ 'ի բարձրաւանդակի. ծոցն գործէ նաւահանգիստ գեղեցիկ ընդ մէջ քաղաքին և երկուց կղզեաց. զմասն մի քաղաքին ծածկեալ է ալեացն, և յայլմէ մասնէ հեռացեալ։ Նշանաւոր է 'ի քաղաքին աշտարակ մի բարձր Գըզ-գալէ անուն, մզկիթք, կարաւանատունք, եկեղեցի մի Հայոց և միւս Ռուսաց. բնակիչք 8.000։ Ամի ամի իբրև 220 նաւք գան 'ի Պաքու բառնալ նաւթ և քիբրում և բամբակ, եւ և մետաքս և աղ և ձուկն և որիզ. և ընդ ցամաք ձգին արահետ ճանապարհք 'ի Դարբանդ 'ի Գանձակ և 'ի Թալիշ։ — Յելից քաղաքին առ ծովեզերբն կայ Շիխ կամ Սիւոյ գիւղ, յորում մզկիթ մի ուխտատեղի սրբոյզի Պիպէհէյպէթ կոչեցելոյ. ընդ մէջ գեղջն և քաղաքին կան 27 գուբք նաւթի։ Մերձ 'ի Պէլըղան է Էմիր-Աճէն գիւղ, յորում գործի կապերտ ափակի ազնիւ յոյժ։ — Ի հիւսիսոյ Ափշերոն գեղջ զոր 'ի վեր անդր յիշեցաք՝ կայ Բէյուլ-ադա կղզի որ կոչի Սվինօյի ըստ Ռուսաց։

Թ. ՔՈՒՊԱ ՆԱՀԱՆԳ

193. ՔՈՒՊԱ նահանգ 'ի հարաւոյ ունի զՇաքի և զՇիրուան՝ բարձրաբերձ լերամբքն Կովկասու անջրպետեալ. 'ի հարաւոյ զՊաքու, յելից զծովն Կասպից, 'ի հիւսիսոյ զԴարբանդ և զՏաղստան։ Լեռնավայր է մեծ մասն երկրին, ծովակողմանն միայն դաշտանալով. և 'ի սմա ամբառնայ մի 'ի բարձրագոյն կատարաց Կովկասու Շահտաղ 13.100'. և գետք ոչ սակաւ իջանեն 'ի նոցանէ. որոց գլխաւոր է Սամուր սահմանահոս և երագընթաց քան զամենայն գետս Կովկասու, որ յարեւմտից հիւսիսոյ 'ի Ճարոյ-Պելոքան (199) նահանգէ գայ և աղեղնաձև հատեալ զայս նահանգ՝ թափի 'ի ծովն բազում բերանօք. այլ գետք, Քուսարչայ կամ Քուսար, Դուվանչայ, Տէլվի, և այլն։ Չորք գաւառք են նահանգիս, Չավրան, Պուտուխ, Քաղբի և Քուպա, յորս ընդ ամէն 300 գեօղք են և բնակիչք 90.000, Լէզգիք, Թուրքք և Պարսք. իսկ Հայք 2000 և Հրեայք 3000։ Ի հնումն Կովկասեան ժողովուրդք՝ Լէկք (յանուն Լեկանայ եղբօր Հայկայ) և այլք, և երբեմն և Աղուանք ունէին զերկիրս զայս։

194. Ա. ՉԱՎՐԱՆ գաւառ 'ի հարաւոյ կայ այլոցն առ Քաբրիստանաւ, Պաքուաւ և Կասպիականաւ. առ որով ամբառնայ Պէշբարմաղ լեառն 3000', վասն հնգից ապառաժ գագաթանցն այսպէս կոչեցեալ. յելից նորա կայ Խըդըրզինդէ գիւղ, առ որով ուխտաւորք հնոց շինից. և պահակն միոյ 'ի լերինն՝ նման Դարբանդայն, զոր և 'ի Նուշիրվանայ Պարսից արքայէ կարծեն ոմանք շինեալ, և թերևս իցեն անուանեալ Դիւանի Շահպանայ։ — Բ. ՊՈՒՏՈՒԽ գաւառ յարևմտակողմն նահանգին երկայնեալ ձգի, լերինս բարձունս ունելով, և 'ի միում յայնցանէ յ'7000' բարձու կայ Պուտուխ աւան. սակաւածանօթ է երկիրն, որպէս և Գ. գաւառն ՔԱՂԲԻ համանուն աւանաւ յաջմէ Սամուրայ, որք թերևս յանուն Խաղբայ ազգի այսպէս կոչեցան, զի և ոչ հեռի 'ի վայրացս գեգերէին երբեմն նոքա, յորոց և Կասպիականն իսկ կոչեցաւ ծով Խաղբայ։ Կանգնեալ է 'ի խորշի մահարձան զօրավարի միոյ Շահ Թահմասպայ որ յամին 1458 մարտուցեալ ընդ Շիրուանն Շահի աստ անկաւ։ Ի հարաւոյ աւանին կայ Կէլէբ կամ Խէլէր գեօղ, ուր ձմերոցս հաստատեաց առ միջ կուսակալն Տաղստանու հայկազնն Արղութեան։

195. Դ. ՔՈՒՊԱ գաւառ յելից կայ և շրջափակեալ յայլոց և 'ի ծովէ. քաղաքն համանուն յաջմէ Քուսարչայ, բարձր 1875', ունի բերդ և հողաղանգուած պարիսպս և ցցապատնէշ փայտեայ, 800 տամբք և վաճառանոցաւ ճէն կապերտից Էմիր Ալեամայ (192). մզկիթք Քուպայ բրգաձևք են և ծխանաձև կատարաւ՝ ըստ կարգայ միւէզզինն։ Բնակիչքն 4.300, յորս և Հայք սակաւք. իսկ Հրեայք իբր 3000 նստին 'ի Քուլչար աւանի յայնմ կողման գետոյն, որք 'ի հազարաց ամաց հետէ աստ բնակել 'ի գաւառիս յեօթն գեօղս և աստ 'ի միումս յայսմ ամփոփեալ. առ անին խօսին ազգս զԹաթ բարբառ պարսիկ։ Յառաջ քան զծէն գար 'ի տեղւոջ Քուպայ կայր աւերակ հնոյ քաղաքի, զոր կարծեմ թագաւորանիստ լինել Մազքթաց 'ի Դ. դարու, և յելից նորին զՊոյաթ Վարթէնան՝ յորում Ս. Գրիգորիս թոռն Լուսաւորչին ընթացեալ ձիոյ յարշաւանի կատարեցաւ վկայութեամբ, յամին 348, ծագէ 'ի ծագ հեռի յարևմտեան սահմանացն Հայոց՝ 'ի նահատակութեան վայրաց հաւուն իւրոյ. և թերևս ցայժմ հարաւակողմն Դարբանդայ ՄՈՒՍԿՈՒՐ կամ ՄՈՒՍԿԱԴ՝ այսպէս կոչիցի յանուն Մազքթաց. յորոց զվրէժ մահուան թոռին լուսաւորչին խնդրեաց լուծին Հայք՝ հարեալ զնոսին և սպանեալ զարքայն նոցա զՍանեսան՝ որ զՍուրբն 'ի մահ գատապարտեաց։ — Յարևմտից հիւսիսոյ քաղաքին կայ Նոր Քուպա 'ի լերինս, ուր Երմոլով զօրավար Ռուսաց որ նուաճեաց զկողմանս զայսոսիկ՝ հաստատեաց տունս զինուորաց կանամբեաց։

Ժ. ԴԱՐԲԱՆԴ

196. Այս նահանգ որ երբեմն առանձին գաւառաւ անձուկ սահմանէր, և այժմ ընդարձակեալ գլուխ կայ բազմաց գաւառաց Տաղստանու՝ յելից կուռէ զծովն ունի, 'ի հարաւոյ զՔուպա, 'ի մտից զՇէքի և զՊելոքան, 'ի հիւսիսոյ զԹարկու նահանգ Կովկասու. որոյ լերինք ալիսալեալ ունին զհամօրէն երկիրս զայս, և գետք ոչ հզօրք խաղան ընդ խորահովիտս։ Բնակիչքն սերունդք նախնի լեռնաբնակաց Լէկաց և Հոնաց և այլոց բնիկ ազգաց և եկաց կան ընդ ձեռամբ Ռուսաց, այլ ոչ ամենեքին նուաճեալք։ Եօթն գաւառք են նահանգիս, յորոց երեք հիւսիսայինքն Տարկոյ, Գազի-քումուք և Քայթաք՝ յայնկոյս կան պահակին Դարբանդայ, և չունին ինչ յարակցութիւն ընդ Հայ աշխարհի, վասն որոյ և արտաքոյ մնան տեղագրիս. իսկ չորեքին հարաւագոյնքն փոքր 'ի շատէ մերձաւորք են Աղուանից և Հայոց, և են Սամուր, Քուրալ, Թապասարան և Դարբանդ, որք 'ի հնումն բազում անգամ ապստամբ ժողովրդոց կալուածք, և երբեմն Հայոց և յաճախ ևս Պարսից հնազանդեալք։

197. Ա. ՍԱՄՈՒՐ յելից Քօթունայ (187) կայ և 'ի հիւսիսոյ Պուտուխայ (192), և ունի զԱխթի բերդաւան յաջմէ Սամուր գետոյ յ'3300' բարձու, ուր նստի հրամանատար Ռուս։ Յարևելից նորա կայ Նոր Թիֆլիզ ամրոց։ 6.000 բնակիչք լեռնականք են գաւառիս, անգէտք 'ի լերինս։ — Բ. ՔՈՒՐԱԼ յելից Սամուրայ կայ, և ունի զՔասում կամ Կէւրէքէնդ գեօղ. բնակիչքն 10 կամ 15.000 ոգիք Քուրա կամ Քուրրէ կոչեցեալք, որք երբեմն՝ վարէին ազատ իշխանք Արշակունեաց մականուանեալք յազգէ Ասարայ, զորս հալածեաց Նադըր Շահ յայնկոյս լերանցն, և զաւրունդս նոցա գործ արարեալ անգրէն՝ գերեաց Շեամիլ առաջնորդն ազատ լեռնականաց յամին 1842։ Գլխաւոր տեղի գաւառիս է Քուրախ 'ի 4800' բարձու. զապարանս խանիցն կամ Արշակունեկից՝ յանկե-

լանոց փոխեալ է Ռուսաց ։ — Գ · ԹԱԲԱՍԱՐԱՆ որ է ԹԱՒԱՍԱՐԱՆՆ յիշատակեալ 'ի մերոց նախնեաց , յեզեր Քուրալայ կայ և 'ի հարաւոյ Դարբանդայ , առ Սամուրաւ և առ Կասպիականաւ ։ Ռուբաս գետ խաղայ 'ի հովիտս լերանց նորա , որ բարեբերք են ։ Բնակիչքն իբր 12.000 հնազանդք Ռուսաց , և այլք ազատք ։ գլխաւոր չէն Քուչըլ' առ վտակաւ միով Ռուպասայ ։

198 · Դ · ԲՆԻԿ գաւառն ԴԱՐԲԱՆՏ յեզեր հիւսիսոյ Թապասարանայ կայ , և յեզեր Քայթաղայ , 'ի հարաւոյ Թաղքաւի և 'ի մօտ ծովուն , ուրանօր գաշտանայ երկիրն ռատզեալ 'ի Կէ-մէր-Լայ և Պուղոն գետոց , որովք և պտղաբեր յոյժ գործի և հացաւէտ ։ 'ի տաճկական քաղաքին իբրև 8-900 պարտէզք են մըրգոց , և պարարտ արօտք 'ի լերինս ։ Անուանի է գաւառս այս վասն մեծի պահակին իւրոյ պարսպելոյ ընդգէմ ասպատակաց հիւսիսային ազանց լեռնականաց յ'2000 ամաց հետէ , և դրանցն մօտ յայս կամ յայն կողմն ։ վասն որոյ և 'ի գրաւ իմն բռնաց կարգեալ 'ի սկզբանէ ծանօթութեան վայրացն ։ մերթ 'ի նոցին հիւսիսայնոց նուաճեալ , 'ի Խազրաց և 'ի Հոնաց , և մերթ յԱղուանից և 'ի Հայոց , և ապա 'ի Պարսից , յետոյ յԱրաբացւոց և 'ի Թուրքաց , և ապա ուրեմն 'ի Վրաց և յԱղուանից , յետոյ դարձեալ 'ի Պարսից և յՕսմանեանց և 'ի Ռուսաց ։ որք միւսանգամ 'ի սկիզբն դարուս հանին զայն 'ի Պարսից , և կարգեցին յառանձին գաւառ զինուորական և ամրա կողմնակալի զօրավարի ։ և են գաւառին 26 գեօղք ։ բնակիչք քաղաքայնովքն հանդերձ 40.000 ։ յորս Հրեայք 3.000 , Հայք 600 ։ այլքն Պարսք և Արաբացիք ազգաւ ։

199 · Քաղաքն ԴԱՐԲԱՆՏ որ է Տէրպէնթ Թարգմանի Կապ-և-Դուռն (որպէս և ոմն 'ի նախնեաց մերոց ստուգաբանէ) , անուանի է ընդ ամենայն աշխարհ վասն Դրանն և Պահակին Ճորայ , զորմէ անրաւ զրոյցք են առ արևելեայս , և ողջոյն գիրք (Տէրպէնտ-Նամէ) ։ բազուկ մի Կովկասու յողնայարէն մեծէ ձգեալ 'ի Ճորոյ-Պելոգան կողմանց ձգի յայս կոյս ընդ արևելս մինչև մերձ 'ի ծովն , միջոց անձուկ թողեալ , ընդ որ անցք են դիւրին և միակ ընդ բովանդակ երկայնաձիգ պար լերանցն որ ընդ մէջ Պոնտոս և Կասպից ծովուց ։ միւս ևս անցից գոլով 'ի Տարիալ և այլ երրորդ անյայտ կամ անվարուն այժմ ։ Արդ յայսմ միջոցի ընդ լեառնն և ընդ ծով շինեալ է քաղաքն և Դուռնն , և 'ի մօտ կուռէ Պահակն , որ է պարիսպ երկուստեք 'ի ծովեզերէն ձգեալ 'ի լերինս իբր երից քառորդաց ժամուց ճանապարհաւ ընդ երկայնն , և վեց վայրկեան ընդ լայնն , և 'ի մէջ պարսպացն են Դրունքն , զոր նախ Հրուգենայ Դիւցազին Պարսից ասեն շինեալ (յամս 1650-1800 նախ քան զՔրիստոս) ։ և ապա Աղէքսանդրի Մեծի եգեալ Դրունս երկաթիս , վասն որոյ և քաղաքն կոչի Տէմիր-Գափու , Երկաթի Դուռն , և երկայնեալ ասեն զպարիսպն յարևելից 'ի մէջ ծովուն հարուստ աշտարակաւ , և յարևմտից ընդ լերինս ցանծանօթ սահման ։ այժմ երևին յայսմ կողման մնացուածք նորին ց'20 մղոն , և ուրեք ուրեք անդր ևս , որովք երևի մեծագոյն լինել քան զամենայն պարիսպս' յետ Չինացն , թէ և ոչ որպէս արևելեայք ասեն' մինչև 'ի Սեաւ ծով ձգեալ ընդ բովանդակ պար լերանցն ։ Պահակս այս ըստ անուան զանազան ազգաց մերձակայից և օտարաց կոչեցաւ Պահակ Ճորայ կամ Հոնաց , Դուռն Աղուանից կամ Հոնաց , Դուռն Խազրաց , Կապան Չորայ , ևս և Դուռն Կովկասու (յոր անուն կան և այլ Դրունք) , և Դուռն Ալանաց , այլ բնիկ Դուռն Ալանաց' Տարիալ է ։ Արաբացիք վասն կարևոր յարգի տեղւոյն' Դուռն Հաւատոյ' նա և Դուռն Դրանց (Պապ-իւլ-էպվապ) անուանեցին ։ Ի մերոցս պատմչաց յաճախակի կոչի Դուռն և Պահակ Ճորայ ։ և ինձ թուի սակս սկսանելոյ պարսպացն 'ի ՃՈՐ կամ ՉՈՂ մայրաքաղաքէ Աղուանից , որոյ տեղի հարկ է լինել 'ի Ճարոյ գաւառի Պելոգանայ (1) , ուրանօր երևին խակ հետք պարսպացդ ։ Բազում անգամ ասպատակք զօրաց ոչ կարացեալք ընդ Դրանն մարտնչել և անցանել , խուսամտեցին զՊահակն և անցին ։ այսպէս արար և արքայն Աղուանից Վաչէ առ Պերոզաւ 'ի կէս Ե դարու ։ որդի սորա Կաւատ նորոգեաց զայն , վասն որոյ և յիւր անուն կոչէր Ագգա-Կաւաթ ։ այլ առաւել ևս ամրացոյց նորին որդի Նուշիրւան Խոսրով 'ի Զ դարու ։ բայց յամին 628 խազիրք կործանեցին ոչ սակաւ մասն 'ի պարսպացն և անցին ընդ Դուռնն ։ ընդ այն անցոյց զնոսա երկիցս և Հերակլ կայսր' ասպատակել յաշխարհն Պարսից ։ որք և յաւուրս տիրապետութեան Արաբացւոց' մերթ գերոց տային ընդ այն և մերթ արգելեալք լինէին ։ Ի ԺԱ և ԺԲ դարս քրիստոնեայք 'ի բուռն արկին զքաղաքս և թագաւորք Հայք նստան 'ի նմա , որք և

(1) Երկիրս այս ՃԱՐՈՑ-ՊԵԼՈԳԱՆ կամ ՊԵԼԱԳԱՆ կայ ընդ մէջ Կովկասու և Ալազան գետոյ , 'ի հիւսիսոյ արևմտից Շաքի նահանգի , և յեզեր հարաւոյ Թելաւայ կամ Կախեթու Վրաց նահանգի ։ նուաճեալ 'ի Ռուսաց , այլ ազատ ոգինք քաղաքավարեալ ։ երեք պետութիւնք և գաւառք են 'ի նմա , Ճարոյ-Պելագան , Ենիսէլ և Եկխուսի , որք 'ի հնումն մասն էին աշխարհին Աղուանից ։ Գլխաւոր քաղաք բոլոր երկրին է Զաքաթալա 'ի Ռուսաց կառուցեալ և Պելաքան 'ի լերինս ։ Ի հիւսիսոյ Զաքաթալեայ կայ 'ի լերինս Ճաւան , զոր կարծեմ տեղի հնոյ ՉՈՂ մայրաքաղաքի Աղուանից որ և ՉՈՐ կոչի , ուր քարոզեաց նախ Ս · Եղիշէ առաքեալ Աղուանից , և անդ նստան յաջորդք Ս · Գրիգորիսի ցկէս Զ դարու ։ յորում ժամանակի թուի աւերեալ քաղաքին 'ի լեռնայնոց , և անուան նորին մնացեալ 'ի վերայ Պահակին , որ և ցայս վայր թուի ձգեալ ։ մինչև ցայսօր գտանին 'ի վիճակին Ճարոյ բուն Աղուանք , քանզի զուտիացի լեզուն խօսին ։ Այլա Դարբանդու ոչ էր բուն Քաղաքն Ճորայ , այլ Քաղաք Պահակին Ճորայ , որպէս գրեն պատմիչք մեր հինք , բայց յետոյ սովորութիւն եղև կոչել զնա այնպէս , և զնա միայն ։ — Ի մօտ Պելոգանայ կայ ՍԴՆԱԳ երկիր , մասն Կախեթու նահանգի Վրաց , յերիս տրոհեալ գաւառս , ընդ մէջ Ալազան և Եօռ-գետոց , յՈւքանատիար , 'ի Բուն Սղնաղ և 'ի Շիրակ ։ մասն են և սոքա հնոյն Աղուանից , և կոչէին 'ի հնումն ԿԱՄԲԷՃԱՆ կամ ԿԱՄԲՃՈՎԿ , որպէս և ցարդ կոչի վիճակ մի Կամբէչովանի , և ԲԱՂԱՍԱԿԱՆ ԴԱՇՏ , որ է խաղանն ընդ մէջ Կուրայ և Եօռայ ։ երկոքին ևս յիշին առ պատմիչս մեր ։

ցհենք աղբ յիշէն · այլ յԺԳ դարու զեղան ընդ այն Թաթարք և նուաճեցին զնոսա և զայլ ազգս ։

200 · Արդ պարիսպք պահակիս ուր ուրեք կանգունն են՝ ունին 24-26՛ բարձրութեան և 8՛ թանձրութեան, 'ի կարմիր քարանց զանգեալ և ապխտակ վիմօք արտաքուստ ագուցեալ · Ձևմելիս լայնս 'ի վերայ ունելով՝ ելանելիս սանդխօք · եօթն դրունք են քաղաքին · չորք ընդ հարաւ և մի ընդ հիւսիս, և մի 'ի միջնաբերդն հանելով, և միւսն է գերահռչակ Դուռնն Երկաթի, զորոյ և զմի 'ի թևոցն կարծեն լինել 'ի Կելաթի վանս Վրաց, յորում գոյ արաբացի արձանագիր՝ որ ասէ հրամանաւ Ալպասլանայ (ամիրայի Դունայ) շինեալ զայն յամին 1063, այլ չասէ ուր և վասն էր · Դաւիթ արքայ Վրաց եբարձ զայն 'ի Դարբանտայ 'ի սկիզբն ԺԲ դարու ։ Փողոցն բաց կարի բարեձև է, այլ վասն տօթոյ ամարայնոյ ոչ բարւոք 'ի բնակութիւն · նշանաւոր է 'ի շինուածոյս մզկիթ մի երկայն, կամարակապ սեամբք և գմբեթաւ · միջնաբերդն 'ի բարձու յարևմտակողմն, յորոյ հարաւոյ սկսանի պարիսպ պահակին · իսկ 'ի ծովուն չերևին արդ ոչ պարիսպք և ոչ հետք ամրարանաց՝ յորոց միջի առի եզեալ նաւահանգիստ անքոյթ · այժմ դըժուարամերձ են ափունք քաղաքին, նաւակաց ևեթ համարձակելիք, որք բառնան գքրքում՝ զընեալ վաճառ քաղաքին ։ Նշանաւորք են և գերեզմանք Դարբանտայ, և անուանի՝ կոչեցեալն Գըրքըլար, այսինքն Քառասնից մահմետականաց կոտորելոց 'ի քրիստոնէից կամ 'ի Թաթարաց · 2000 տունք են քաղաքին, և բնակիչք 12.000, մահմետականք պարսկազգիք, հրեայք 180 երդ, և Հայք սակաւք · որոց նախնեաց բազում անգամ շահաւոր եղեալ է ընդ Դուռնս այս, մանաւանդ Վաղարշայ և որդւոյ նորին Խոսրովու և թոռին՝ Տրդատայ · առ որով աւանդի Սուրբենայ՝ եղբօր Լուսաւորչին մերոյ թագաւորեալ անդ ։ Յետ զարմից Տրդատայ՝ մեծն Վարդան հարեալ 'ի Հայս զպարսիկ մարզպանն Պահակին, էառ քանդեաց և զայն, և ետ զԴուռնն 'ի Վահան թագաւորացն Աղուանից · Թերևս յանուն նորա կոչէր Վարդանեան դաշտ հիւսիսակողմն Դարբանտայ, ուր Մազգութք բնակէին, ըստ աւանդութեան ուրումն 'ի մերոց նախնեաց ։ Որք և առէպ յիշեն մետասան կամ երկոտասան ազգս կամ թագաւորս բնակեալս 'ի լերինս՝ յայնկողմն պահակին, զորս անարգ Դրանն փարձէին 'ի նկրակակցութիւն 'ի կարևոր պէտս մարտից · իսկ աւերեալք՝ ընդ որս և ամանք 'ի մերոց կրսեր պատմչաց՝ ազգս քան և չորս աւեն յայնկոյս պահակին փակեալս յԱղէքսանդրէ Մեծէ · զորս և առ հասարակ կոչեմք ԳՈԳԱ ԵՒ ՄԱԳՈԳԱ (Յաճուճ-Մաճուճ) անուանեն, և 'ի նոցանէ խիթան զաւերումն աշխարհաց 'ի կատարած ժամանակաց ։

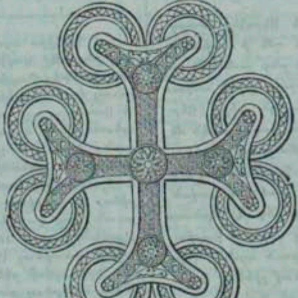

Ի խաչարձանաց Անւոյ. — Des Monuments d' Ani.

ՑԱՆԿ ԱՆՈՒԱՆՑ

ՀԱՄԱՌՕՏՈՒԹԻՒՆՔ. — բ=բերդ. գ=գիւղ. գտ=գետ. գւ=գաւառ. լ=լեառն. լճ=լիճ. վճ=վիճակ. ք=քաղաք.

Աբդըլայ-Սար լ. 7. 15
Աբրահամ խոստով. վ. 94
Ագարակ գ. 41
Ագարակ գ. միւս 129
Ագոաի գ. 124
Ագուլիս գտ. 21
—— գիւղ. 156
Ագրոնալ լ. 13
Ադգախ վիճ. 70
Ազա գ. 137
Ազատ գտ. 21. 140
Ազատ լ. (Մասիս). 137
Ազատն Գիրան 103. 157
Ազէրպէյճան. 111
Ազորդ գ. 46
Ազորդափոր գւ. 46
Ազզոր վճ. 2. 120
Ազնաբերդ գ. 150
Աթախ վճ. 70
Աթշի գւ. 191
Աժուր-միջժան(Պարսւ)191
Ալազան գտ. 22. 199
Ալակեազ լ. (Արագած)
Ալակեօլ լճ. 18
Ալաճա գ. 41
Ալաման գ. 41
Ալամեք բջեան. 76
Ալանկեզ լ. 7. 155
Ալանտեր լ. 13
Ալաշկերտ վճ. 84
Ալաջիչակ լ. 140
Ալատաղ լ. 8. 83
Ալափարս գ. 146
Ալեւան գւ. 35
Ալեմ գ. 141
Ալընճա վճ. 153
Ալընճա գալէսի աւ. 153
Ալընճըկ լ. 9
Ալիբուսար գ. 72
Ալիպաղ վճ. 100
Ալիպէկգաւ լ. 145
Ալլահ-կեօլ լճ. 148
Ալկէթ գտ. 21. 121
Ալկէթիխեւ վճ. 121
Ալհարակ լ. 15
Ալճաւաղ (Արծկէ)
Ալուէն գ. 180
Ալտարա գ. 173
Ալքանա գտ. 21
Ախա գ. 56
Ախալքալէք վճ. ք. 120
Ախալցխէ } վիճ. ք. 119
Ախլցխա }
—— Դաշտ. 3
Ախլաթ (Խլաթ). 80
Ախուրեան գտ. 20. 37
Ախտա գ. 149
Ականա ք. 176
Ակէ գւ. 102
Ակլ վճ. 70
Ակն 2
Ակոռի գ. 137
Ակուրի գ. 90
Ակրի վանք. 146
Ահար գտ. 25
—— լեառն. 7
—— վիճ. և քաղ. 117
Ահեւական գ. 92
Ահմանկան լ. 7. 15
Աղահանք. 14
—— Կողբայ. 142
Աղահէճ գւ. 169
Աղանռոտ գւ. 35
Աղբակ ք. 100
—— բարձրաւանդ. 3
Աղբերիկ (Մ.) վ. 73
Աղեքսանդրապոլ գւ. 125
—— քաղ. 126
Աղզըպէյիւկ լ. 6
Աղըռ լ. (Մասիս)
Աղթամար կղ. 93
Աղիովիտ գւ. 83
Աղլախան լ. 7. 126
Աղձնիք աշխ. 68
Աղձնեաց լ. 9
Աղուանք 179–188. 199
Աղուանից դաշտ. 179
—— Դուռն (Դարբանտ)
Աղուանդռոտ գւ. 35
Աղուէ գւ. 38
Աղջոց վ. 141
Աղստեւ գտ. 21. 159
—— վիճակ. 159
Աղտ գ. 137
Աղտան գ. 161
Աղըր կեօլ լճ. 18
Աղցք գ. 62
Աճանան գւ. 171
Աճարա աշխ. 2
—— գետ. 19
Աճիչայ գտ. 25
Ամանոս լ. 12
Ամարաս աւ. 175
Ամբ վ. 76
Ամդայ դաշտ. 4
Ամենափրկիչ վ. 166
Ամէտիէ վիճ. ք. 98
Ամիդ. 73
Ամիր-Շամշատինլու վճ. 161
Ամիւկ գ. 91
Ամպէր գտ. 68
Ամրադոմ գ. 58
Ամրոլու վ. 76
Այգառք գւ. 35
Այգեհատ գ. 124
Այլաբերից գ. 146
Այլի գւ. 35
Այղըռ կեօլ լիճք. 18
Այնազոր գ. 149
Այոռուանք գւ. 35
Այրու լ. 153
Այրում վճ. 163
Այրում գ. 165
Այրարատ աշխ. 35
—— գաւառ. 132
—— դաշտ. 3. 128
Այրի վ. 141
Անապատ վ. 153
Անբերդ վճ. 129
Անգեղտուն գւ. 70
Անգղ գտ. 25
Անգղ վ. 91
Անգովկ լ. 9
Անի ամրոց. 61
—— քաղ. 39
—— գիւղ. 39
Անձահից-ձոր գւ. 103
Անձեւացեաց գւ. 94
Անէնֆէլտ գ. 165
Անտիտաւրոս լ. 12
Աշիթա վճ. 98
Աշգալա գ. 58
Աշմունիք գւ. 35
Աշոցք գւ. 143
Աշտարակ գ. 134
Աշտիշատ գ. 79
Աչաջուր գ. 57
Ապահունիք գւ. 82
Ապաճա վճ, 103
Ապա-Թուման վճ. 120
Ապարան գ. 144
—— վանք. 96
—— վիճ. 143
Ապոլմենհի վ. 67
Ապզուտ-կաւատ (Դարբանտ)
Ապոց լ. 6
—— վիճ. 121
Ապպասապատ ք. 152
—— ք. (Գանձակ) 167
Ապրակունիք գ. 153
Առապար գ. 132. 133
Առաքելիս գ. 178
Առաքելոց վ. 78
Առբերանի գւ. 89
Առինջ գ. 78
—— վիճ. 57
Առիւծ գւ. 63
Առնոյ Ոտն գւ. 35
Առնոս լ. 11. 96
Առոսպիժան գւ. 189
Առուենից ձոր գւ. 35
Առուս աւ. 189. 190
Առտէր կղզի. 93
Արբինծա վճ. 120
Արլախըր վճ. 129
Արկէտրան գ. 176
Արկուրէթ. 120
Արշնեբերդ. 78
Արպակունիք գւ. 35. 75
Ասարի գ. 178
Աստաղոր գ. 173
Աստապատ ք. 154
Աստարա ք. 190

Աստղաբլուր լ. 176
Աստուածածին անապ. 172
Աստուածաշէն գ. 194
Աստուածընկալ գ. 144
Ասեանեան վճ. 147
Ասիշ վ. 69
Ասլճուազ վճ. 88
Ասպարակեան աշխ. 111
—— լերինք. 13. 15
Ասպատունիք գւ. 35
Արագած լ. 6. 15. 128
Արագածոտն գւ. 128
—— գաւառ. 3
Արագիլ լ. 170
Արալըխ գ. 137
Արածանի գտ. 20
—— գաւառ. 3
Արամ աշխ. 168
Արամունս } գ. 138
Արամօնս
Արայի լ. 6. 15. 129
Արային լ. 6. 16. 153
Արարատեան աշ. (Այրա-րատ).
—— լեռ. 6. 136
Արբա գտ. 21. 142
Արգաստովիտ գւ. 35
Արգելեան Ածածին վ. 91
Արգինա գ. 42
Արգիկ գ. 126
Արգուրի գ. 124
Արգուրին վճ. ք. 50
Արեգունի վճ. 143. 148
Արեւբանոս ք. 100
Արեւիք գւ. 171. 173
Արզաքան գ. 144
Արզրում (Էրզրում)
Արզն գւ. 73
Արէշ } գւ. 185
Արէշին
Արէգ տաղ. լ. 99
Արխեազ գ. 148
Արծաթի գ. 45
Արծկէ վճ. ք. 83
—— գետ 25
Արծն ք. 45
Արկնի (Արղնի)
Արկուռի գ. 137
Արղանա } վճ. ք. 69
Արղնի
Արղանա մադէն 69
Արղնի լ. 9
Արճէշ գւ. ք. 89
Արճիշակովիտ գւ. 89
Արմաւիր ք. 130
Արմենիա (Հայաստան). 1
Արշամաշատ ք. 68
Արշարունիք գւ. 43
Արշաւլեզին վճ. 117
Արուճ գ. 129
Արջոյ առիճ գ. 41
Արսեաց լ. 5
Արսեայափոր գւ. 50
Արփա գ. 50
Արտագերից ք. 43
Արտազ գւ. 102
—— գաւառ. 3
Արտահան վճ. ք. 53
Արտամէտ ու. 132
—— (վանոյ) 91
Արտանուջ վճ. ք. 52
—— գետ. 19
Արտաշատ ք. 139
Արտաշէսեան գւ. 35
Արտաշին ու. 49
Արտաւանեան գւ. 35
Արտաւիլ վճ. ք. 116
Արտոս լ. 10. 95
Արցախ աշխ. 168
Արփա գտ. 20. 23. 37
—— լիճ. 18
Արքայից գւ. 35
Արքեւան ք. գւ. 190
Արօրակ ք. 63
Ացուերս գւ. 35
Աւանս գ. 91
Աւարայր գ. 102
Աւեխու Ածածին վ. 76
Աւնկայ բ. 56
Աւաբլբուհ լ. 12
Աւրուն տաղ. լ. 13
Աֆշեանն գ. 191
—— գաւ. 191
Աք-Գօյունլու ու. 160
Աքերա գտ. 168
Աք կէօլ լճ. 11
Աքճա գալէ բ. 123
Աք-կէօլ լճ. 18
Աքմանկան լ. (Աշմանկան)
Աք Մէզրէ լ. 5. 15
Աք-չայ գտ. 21. 25. 102
—— լիճ. 102
Աք-սու գ. 186
Աք-տաղ լ. 7. 8. 13. 15
Աք-քայա լ. 7
Աք-քէնտ գ. 149
Աք-օղլան բ. 178
Բարադիշ գ. 144
Բաբերդ վճ. ք. 48
Բագայառիճ գ. 58
Բագառիճ գ. 62
Բագարան ք. 41
Բագաւան գւ. 35
—— աւան 85
Բագենկոկ գ. 64
Բագնայր ք. 41
Բագնաց գ. 38
Բագնոց լ. 8
—— վիճ. բ. 88
Բալախոռ գ. 48
Բալահովիտ գւ. 65
Բալասական գ. 4. 199
Բալու վիճ. ու. 65
Բաղաւատ գւ. 189
Բաղաց քար բ. 172
Բաղէշ վճ. ք. 75. 76
Բաղիշու գտ. 24
Բաղք գւ. 171
Բաճի գ. 99
Բամբակի լ. 6
—— վիճ. 125
Բամիզուլ լ. 8
Բանջրուտ գ. 53
Բասեն վիճ. 55
—— Սարբին. 56
—— Վերին 44
—— գետ 55
—— գաւառ 3. 4
Բարդող լ. 15
Բարդողիմեայ վ. 100
Բարկուշատ գտ. 21. 170
Բարձր Հայք. 3. 26
Բարձրահայեաց վ. 69
Բարմա ք. 100
Բարչենիս վիճ. 131
Բարսում գ. 165
Բախիշանք գտ. 23
Բաքան գւ. 35
Բեղարդա գւ. ք. 97
Բելու գ. 90
Բելուկամ ք. 182
Բերդագրակ վիճ. 49
Բերդակոր գ. 180
Բերդաձոր գւ. 163
Բերդացփոր գւ. 35
Բերդէկ վճ. 66
Բերդկաց գ. 146
Բերդուջ գտ. 95
Բերենկա լ. 7
Բերի վճ. 66
Բերկրի վճ. աւ. 89
—— գետ. 25
Բերձոր գւ. 166
Բերչիկ գտ. 25
Բերսագի լ. 7
Բզնունիք գւ. 80
Բզնունեաց ծով. 18. 87
Բէգէօրիճ գ. 58
Բիրիս ու. 160
Բիրալաղա կղզի. 192
Բիրան լ. 12
—— աւան 70
Բիւրական վճ. 129
Բոլնիս գ. 122
Բոլոտաուրի գտ. 22. 122
Բոլնեաց գտ. 22
Բոլնեաց փոր գւ. 122
Բոշայք. 30
Բովք. 17
Բոցղով վճ. 52
Բուգունիք գւ. 35
Բուժունիք գւ. 35
Բուխա գւ. 35
Բուսա գտ. 155
—— գեօղ. 157
Բջնի գ. 145
Բռնակոթ գ. 170
Բռնաշէն գւ. 73
Բրջնի (Բջնի)
Գաբեղեն գւ. 43
Գաբիթեան գւ. 35
Գաբրիղ ք. 112
Գաբուանաղ լ. 7
Գագ լ. 6. 159
—— բերդ. 159
Գազրիկեան գւ. 35
Գաթրշին գ. 82
Գալէ-ի-սպահանէ ու. 109
Գալէի-զոհաք բ. 114
Գալէսու գտ. 23
Գալիլիա վ. 92
Գալտարան վճ. 113
Գաչաւրէժք (Դաւրէժ)
Գաղատաւիճ գ. 45
Գայիանէ (Ս.) վ. 133
Գայլ գտ. 20
—— միւս գտ. 23
Գայլատուս լճ. 18
Գայլեձոր վ. 149
Գայքուլի վճ. 121
Գանըրկէօլ լճ. 15
Գանլու լ. 5
Գանձակ ք. վճ. 158. 167
—— Ատրպատ. 109
Գանձասար վ. 174
Գանձափարախ վ. 173
Գանջա (Գանձակ) 167
Գանտաքիլիսէ վ. 100
Գառակապաղար գ. 178
Գառնակեր լ. 165
Գառնըեարըք լ. 6. 128
Գառնի աւ. 140
Գառնի-պազար վճ. 138
Գառնոյ գտ. 21
—— վանք. 62
Գարաբունար գտ. 20
Գարագալէ աւ. 136
Գարագոյուն գ. 103
Գարագոյունլու վճ. 103
—— աւան. 160
Գարաէնզը վճ. 4. 35
Գարախանլը գ. 178
Գարախանպէկլի գ. 152
Գարակէօլ լճ. 15
Գարա-Համիտ ք. 73
Գարապաճ լ. 7
Գարանլըկ լ. 7. 15
—— վիճակ. 147
Գարաճա լ. 9. 12
—— այլ լ. 73
Գարաճա խոպան. 4
Գարաճօր վիճ. 66
Գարանըլըք լ. 7. 15.
—— վիճակ. 147
Գարանկու գտ. 25
Գարաչայ գտ. 25
—— գտ. այլ. 184. 193
Գարապաղ լ. 7
—— նահանգ. 168
—— բարձրաւ. 3
Գարապապաղ գ. 41
Գարապապլըլար(Գարապապաղ)
Գարապապար գ. 172
Գարապապուլաղ գ. 174
—— այլ գ. 178
Գարապօղազ լ. 125
Գարասու գտ. 21. 25
—— այլ. 56
Գարատաղ գ. 45
—— գաւ. 117
Գարատամլըր պազար գ. 182
Գարաքիլիսէ գղ. 42
—— այլ գ. 84
—— այլ գ. 125
—— այլ գ. 170
—— աւան. 126
Գարգառ գտ. 22. 168
Գարգարացիք. 179
Գարդման աւ. 166
—— գաւ. 161. 165
—— վիճակ. 166
Գարուայ լ. 7. 136

Գառնի (Ղառնի)
Գաւաշ վն. 95
Գաւառ վն. 146
Գաւարզին լ. 6. 159
Գեղցիւս վն. 63
Գեհոնին գտ. 21
Գեղ լ. 7. 143.
Գեղամայ լ. 7. 140
—— ծով. 18. 143
Գեղամարակ գ. 148
Գեղամի աւ. 140
Գեղարդայ վ. 141
Գեղարքունի գւ. 140. 143
Գեղիկ գ. 46
Գեղուտ գ. 49
Գետառակ բ. 164
Գետամէջ վն. 181
Գետիկ վ. 159
—— Նոր, հին վ. 161
—— գետ. 143
Գետք. 19-25
Գերան գ. 103
Գեօղ լ. 140
Գզեղ գւ. 35
Գզիրա ք. 97
Գէորգ (Ս.) վ. 40
—— վ. Երզնկ. 60
—— վ. Երնջակ. 152
Գըղ-գուլէ բ. 123
Գըզըլ լ. 169
Գըզըլ-գուլէ ք. 131
Գըզըլ-Կօղէյն գտ. 4. 113
—— գիւղ. 190
Գըզըլ-Թէփէ լ. 7. 15
Գըզըլխաչ վ. 126
Գըզըլճա լ. 7
Գըզըլշաֆաք գտ. 20. 69
Գըզըլեօլաղ լ. 7. 15
Գըզըլվերան գ. 43
Գըզըլ-քիլիսէ գ. 45
—— վանք. 147
Գըոք-կէօղ լ. 7. 176
Գըոք-պուլաղ վն. 137
—— գետ. 148
Գըոք-սու գտ. 21
Գըոք-քիլիսէ գ. 63
Գինակոն գտ. 172
Գիս աւ. 181
Գիւմիշէթ գ. 38
—— այլ գ. 108
Գիօնգան տաղ լ. 7
Գլակայ վ. 79
Գլաձոր վ. 149
Գնթունիք. 29
Գոհանամ լ. (Սեպուհ) 8
—— այլ լ. 7
Գողթն } գւ. 156
Գողթնատան }
Գոմաձոր գ. 60
—— այլ գ. 146
Գոմեր գ. գտ. 61. 62
Գոմոց վ. 76
Գոնաուր լ. 7
Գոշայ վ. 149. 159
Գոշմ լ. 9
Գոռոզ (Գորոզ)
Գովք և Մարդից. 200
Գովզան գ. 25. 115
Գորէս աւ. 170
Գործոռ գ. 89
Գորողու էրկ. 181
Գուկան գւ. 35
Գուրակ-չայ գտ. 165. 167
Գուրգէն բարձր լ. 163
Գուրհամ վին. 171
Գուրիա գտ. 19
Գուրու-արաղ. 130
Գուրուչայ գտ. 20. 21. 178
Գրգուռ լ. 77
Գօղլու գտ. 21
Գօյուն աաապ. 110
Դադի վ. 181
Դալառ գւ. 35
Դանապըր գտ. 61
Դաշ-արճան գ. 105
Դաշքէնտ գ. 152
Դաշ-Թէփէ լ. 108
Դաշ-քէսէն գ. 178
Դաշ-պուրուն լ. 8. 136
Դաշ-Ալահօղլու գ. 160
Դաշտ գ. 157
Դաշ-փիլափան լ. 7
Դառնի գւ. 35
Դարկուտա ք. 66
Դանդաւորք գւ. 35
Դատոյ անապատ վ. 164
Դառտակ գ. 157
Դավրէժ ք. 112
—— ծովակ. 110
Դամեամ վ. գ. 67
Դատուան աւ. 76
Դարահօճ գ. 180
Դարանաղեաց գւ. 61
—— լեառն. 8
Դարբանդ ք. վն. 195. 199. 200
Դարօյնք գ. վ. 86
Դափնոյց վ. 147
Դըգմաշէն գ. 146
Դեթըրեցինէ բ. 123
Դելուճք. 189
Դեղք. 189
Դեղթափ լ. 8
Դերիկի վն. 71
Դերճիլ գտ. 68
Դերջան վն. ք. 58
Դէգիք գւ. 35
Դիզա վն. 178
Դիզափայտ լ. 7. 178
Դիճլէ գտ. 68
Դիկլաթ գտ. 24. 68
Դմանիք ք. 122
Դովրէք գ. 70
Դու գ. 56
Դուգլա գտ. 23
Դուին ք. 139
Դունեայ դաշտ. 142
Դուռն Պարսից գւ. 106
Դրախտիկ գտ. 143
Դուսական գ. 180
Դուրեան գտ. 22. 113. 184
Եազըլը-դաշ լ. և գ. 83
Եալաւաճամ լ. 5
Եաղան գ. 56
Եամանլաւա գ. 106
Եայճա գ. 149
Եգերք. 2
Եղեգնախանէ գտ. 24
Ենիճէ գ. 142
Եէրմաշլը գ. 165
Եըլանտաղ լ. 13. 15
Եըլանլը տաղ լ. 7. 153
Եիւզվէրէն գ. 56
Եկրաստան էրկ. ք. 109
Եկեղեաց գւ. 59
Եղեգնաձոր գւ. 149
Եղիսաբեթուպոլիս ք. գւ. 157. 165
Եղիվարդ գ. 135
Եղնաբեր ծածանին վ. 60-61
Երազգաւորս. 38
Երասխոյն մեհեան. 139
Երասխ գտ. 21
—— Դաշտ. 3. 26. 132
Երաթխաձոր գւ. 43
Երգեվանք բ. 161
Երեւան գւ. ք. 138
Երեւալք գւ. 35
Երզնկա ք. վն. 59
—— Դաշտ. 3. 4
Երից մանկանց վ. 174
Երկայն գ. 60
Երնջակ գւ. 150
—— գետ. 21
Երուանդակերտ ք. 131
Երուանդաշատ ք. 41
Երուանդունիք գւ. 35
Եփրատ գ. 20
Եփրատահոս լ. 8
Եփրատացւոց աշխ. 2
Եօթնփորակեան բազ. գւ. 35
Զախու լ. 14
Զակամ գւ. գտ. 161. 162
Զակրոս լ. 12. 100
Զաղուան գտ. 21
Զանգեզուր գւ. ու. 86-170
Զապ գտ. 14. 24
Զարաստ լ. 12
Զարդ (Արտամէտ)
Զարդարիշ գ. 67
Զարդունի դաշտ. 181
Զարեհաւան ք. 85
—— գաւ. 35
Զարեւանդ գւ. 106
Զարիշատ վն. ու. 37
Զարս գ. 56
Զաւիթա ու. 98
Զաքարայի ու. 199
Զեմկամ (Զակամ)
Զեռնակ լ. 8. 80
Զեմզեմ լ. 90
Զեյվա գ. 135
—— գետ. 174
Զէնկի գ. 138
—— գետ. 21
Զէնկի-պազար վն. 138
Զէպէնէ գտ. 68
Զըրըքան վն. 35. 75
—— լեր. 11
Զիարէթ լ. 7. 189
Զիւլֆաքար լ. 68
Զող գ. 148
Զունուս բ. 105
Զոր լ. 8
Էգրէկ գ. 42
Էլծիկեան գտ. 22. 184
Էլմալը լ. 8
Էկիլ լ. 9
Էկրիշայ գտ. 184
Էհէր (Ահար)
Էմիր-աճէմ գ. 192
Էնկուշէֆդ գւ. 117
Էշէկմէյդան լ. 6. 127
Էջմիածին գ. վ. 132
Էրզինճեան (Երզնկա)
Էրզրում վն. ք. 44
Էրթիշ լ. 8
Էրլան լ. 13
Էրճիբոշ տաղ. լ. 10
Էրմէնէկ գ. 4. 62
Էրմէնի-պազար. 185
Էրմէնի-պուլաղ. 109
Էրուշէթ վն. 52
Էրվէնէք վն. 113
Էրտէվիլ ք. վն. 116
Ընձաքիսար լ. 10. 95
Ըշըգըք լ. 7
Ըռնա գւ. 35
Ըռռոգատա ք. 107
Թադէոսի վ. 102
Թագոս գ. 74
Թաթաւ գտ. 25
Թալին ու. վն. 129
Թալիշ ու. 129
—— այլ ու. 175
—— նահանգ. 189
Թանահատ վ. 146
Թանաձոր գտ. 61
Թապապանէրան } գտ. 197
Թաւաստապարան }
Թառաս-սու գտ. 167
Թարգմանչաց անապատ 163
Թարթառ գտ. 22. 117
Թարս գտ. 161
Թաւկըսէր գ. 62
Թաւուսկեար վին. 51
Թաքալթու լ. 8. 136
Թելա կղ. 110
Թեմրան գ. 57
Թէն կէօլ լճ. 18
Թէոդոսուպոլիս ք. 44
Թէպրիզ ք. 105. 112
Թէրէքէմէ ազգ. 130
Թէրթէր գտ. 117. 179
Թէփէքալի լ. 130
Թէքման լ. վին. 8. 74
Թիարի գւ. 99
Թիլ գ. 65
Թիլիսէ վն. 65
Թիլին աւան. 60
Թիրի գ. 163
Թիւրքմէն-չայ ու. 115
Թիքնիզ գ. 42
Թիֆլիզ ու. 197
Թղուտ գ. 144
Թոլաշէնք գ. 49
Թոռնաւան գւ. 35. 104
Թոսպեան լճ. 90
Թովմաս (Ս.) գ. 73
—— վանք. 95
Թորդան գ. 62
Թորթում լճ. գետ. 18. 19

— վիճ. գ. 46
Թուխ գ. 95
— գետ. 27
Թուխ-Մանուկ գ. 73
Թուխարք բ. 52
Թուղ աւ. 178
Թուման լճ. 18
Թուլք գ. 161
Թուրա-Ճէլու լ. 11. 99
Թուրուս գտ. 175
Թուրք աղբ. 30
Թոփրաւական լճ. 120
Թոփրաղղալէ. 84
Թռեղք գե. 121
— լեր. 6
Թրամփի գե. 35
Թրիալէթ վճ. 121
Թրխ կամ Թրխխի գ. 65
Թոխլուճա գ. 148
Թորլու դաշտ. 4
— վիճակ. 35. 82
Իրախքարայ լ. 7
Իլիճա գ. 45
Իլիճէ վճ. 170
Իլու գ. 95
Իկիրմի տեօրտ վճ. 174
Իկոնիր
Իղոնիր } գ. 136
Իմէրխեւի վճ. 52
Ինճէ գտ. 21
Իննակնեան տեղիք. 79
Ինն Գերեզմանք. 62
Իշայր գե. 35
Իշխան գ. 51
Իշխանադետ. 147
Իշոց գե. 35
Իսպերա վճ. 96
Իսփիր վճ. աւ. 46
Իւձնեան վճ. 115
Իւշնէ վճ. 108
Իւչ-Թէփելէր. 137
Իւչքիլիսէ (Էջմիածին)
Իւչքիլիսէ (Բագրև). 86
Լազրեվան գ. 129
Լահիճան վճ. 107
Լահիճ գե. 134
Լար գ. 172
Լաքվա լ. 121
Լեալվար լ. 6
Լեզկի վճ. 57
Լեռնուրք Ջերմաձորոյ. 96
Լերինք. 5–13
Լէփ լ. 6
Լէզք գ. 91
Լէյլան գ. 109
Լէնքորան գե. ք. 188. 194
Լէչիկ գտ. 22
Լըճէ վճ. 70
Լըճէ գ. 68
Լիղ լ. 8
— վճ. գ. 80
Լիզան գ. 100
Լիճք. 18
Լիմ կղ. 93
Լինիթքա լ. 12
Լիվանէ վճ. 50
Լոր գ. 171
Լուար գ. 96
Լուսապատուղ Ս. Սահակ վ. 95
Լուսաւորչայ գաւառ. 59
Լուսաւորչի վ. 59
Լուրդաքայա լ. 22
Լուփանոս
Լոփնոս } գ. 161
Լփինք. 186
Լօմիա լ. 7
Լօռի վճ. ք. 125
Խաբոր գտ. 24. 98
Խաղախ աւ. 159
— գիւղ. 159. 169
Խաղանկէլ լ. 7. 153
Խաղանճը գ. 126
Խաղարայ դուռն (Դար-բանտ)
— ծով. 194
Խազիր գտ. 24
Խազըր կէօլ լճ. 18
Խազ-կէօլ. 18
Խազրու վիճ. 69
Խաթրայ վ. (Խթրայ)
Խալիեարը վճ. 83
Խալիճան դարպաս գ. 173
Խալիֆալը գ. 176
Խալխալ աւ. 153
— վիճ. 115
Խալխալը գ. 152
Խալխանլը գ. 164
Խախ աւ 60
Խախու գ. 46
Խաղխաղ ք. 162
Խաղտեաց լ. 5. 14
Խաղտիք. 48
Խաղտոյ առիճ գ. 45
Խամըջք լ. 7
Խամուր լ. բ. 8. 81
Խամուրբերդ լ. 81
— վիճ. 35
Խանդաձոր գ. 49
Խանեկուր Ածածին վ. 62
Խանըըխլար գ. 142
Խանշարըը լճ. 18
Խանչօպան գե. 187
Խանքէնտ գ. 176
Խաչ (Ս.) վ. 65
Խաչարակ լ. 163
Խաչափայտ ջուր. 45. 49
Խաչաքար լ. 5. 15
Խաչէն աշխ. 173. 174
— Ներքին. 174
— Վերին. 174
— բերդ. 175
— լերինք. 7
Խաչենաձոր գե. 175
Խաչէքար լ. 163
Խաչիկ գ. 149
Խաչլու լճ. 18. 81
Խաչկայ վ. 45
Խաչ-կէտուք լ. 8
Խաչմաղ գե. 185
Խասա-քէօյ աւ. 78
Խարախաչ լ. 126
Խարապա աւ. 126
Խարբերդ գե. 64
— քաղ. 67
— դաշտ. 3. 4
— լիճ (ծովք). 68
Խարղան լ. 9. 73
— վիճակ. 73
Խարզիթ գ. 95
Խաւախան բ. 113
Խեջար գ. 194
Խերգվիս վճ. աւ. 120
Խերխեթք գե. 73
Խեւակ գ. 48
Խզնավար գ. 174
Խզու վճ. 73
Խերխեր գ. 149
Խթրայ վ. 181
Խթրակիլ գ. 73
Խիզան վճ. 75
Խիւսաֆերին գ. 178
Խլաթ ք. վիճ. 80
Խնդրակատար Ածածին վ. 76
Խնձկօնք գ. 41
Խնձորեկք գ. 170
Խնուս աւ. վճ. 81
Խոզնայ երկիր. 66
Խոզց (Հոզց)
Խոյ գե. ք. 104
Խոյթ լ. 9
Խոշակունիք գ. 153
Խոշմատ գ. 66
Խոշխարա վիճ. 163
— գետ. 22
— լեառն. 7
Խոտրովա գ. 106
Խոտ գ. 170
Խոտակերից վ. 149
Խոտաջուր
Խոտրջուր } վիճ. 49
Խորաձոր վ. 149
Խորանաշատ վ. 161
Խորասան գ. 56
Խորգոմ (Հորգոմ)
Խորխոռունիք գե. 35
Խորխոր լ. 90
Խորնի գ. 78
Խոր վիրապ. 139
Խորօնք գ. 78
Խութայ վ. 181
Խուլթիկ աւ. 76
Խուլփ վիճ. 75
— գետ. 24
— լեառն. 9
Խուճուան վիճ. 43
Խունան ք. 123
Խուրս գ. 157
Խուք վիճ. 150
Խըրխանէ գ. 194
Խրամ ք. 154
— գետ. 22
— փոքր գտ. 122
Խրամի վճ. 121
Խօխան բ. 175
Խօճախան գ. 173
Խօշապ վճ. աւ. 94
— գետ. 25
Խօշավանք. 40
Խօշկիշէն գ. 153
Ծալքա բ. 121
Ծաղկաց լ. 8
— բերդ (Ծալքա)
Ծաղկէոյ լ. 85
Ծաղկի գ. 45
Ծաղկոտն գե. 85
Ծաղկոց անապատ. 165
Ծաղկոցաձոր. 39
Ծաղկունիք գե. 143
— գիւղ. 146
Ծապուկոր գ. 76
Ծառաքար վ. 181
Ծար վճ. աւ. 163
Ծաւդէացիք (Ծօդէայք). 186
Ծիծեռնավանք. 169
Ծիրանաւոր եկեղ. 163
Ծիրնկատար լ. 78
Ծղայ գ. 96
Ծղուկ գե. 172
Ծոբոփոր գե. 122
Ծով Հայոց. 110
Ծովակ Հիւսիսոյ. 18
Ծովք լճ. բ. 18
Ծործոր գ. 102
Ծուկրաշէն գ. 81
Ծոփք աշ. 64
— Շահունեաց գե. 66
Ծպնի գ. 41
Ծօդէք. 186
Կաղա ք. 109
Կաղըք. 187. 189
Կաղանկատուաց աւ. 181
Կաղզուան վճ. աւ. 43
— գետ. 21
Կաղմոտա գ. 49
Կամախ վճ. աւ. ք. 61
Կամրալա ք. 47
Կամրեճան
Կամրճիկք } 199
Կամրեշվանի
Կայէն գե. բ. 159
Կայլխոսի վ. 60
Կայծոյ ծառ լ. 15
Կանգարք գե. 125
— լեառն. 6
Կապ-եւ-Դուռն (Դար-բանտ)
Կապաղակ ք. 185
Կապաղական գե. 185
Կապան ք. 173
Կապոյտ լ. 5
Կապոյտ գ. բ. 47
Կապուտան ծով. 110
Կապուտկող լ. 95
Կապուտճիկ լ. 7
Կառնոյ վ. 61
ԿասպիցԴուռն(Դարբանտ)
Կատար երկրի. 3
Կատուաքար բ. 78
Կարապետ (Ս.) վ. Երնջակ. 153
— Միւսուրու. 60
— Մշոյ. 79
— (Որոտն)
— Սպերու. 46
— Վանայ. 95
— Օրոտապատայ. 156
Կարապետունիք գե. 135
Կարբի գտ. 21. 128
— վիճ. գիւղ. 132. 135

կարին գւ · 44
կարկառ (Գառգառ) գտ · 168
կարկառ վճ · 96
կարկառ ք · 69
կարմիր-կամուրջ · 123
կարմիր-Սարուկ · 69
կարմիր-Վանք · 152
—— (յԱրտան) · 172
կարմիրք գ · 49
կարմրակ ածածին վ · 95
կարմրուոր ածածին վ · 92
կարնոյ դաշտ · 3 · 4 · 26
—— լեառն · 5
—— ծով, շամբ · 18
կարչեւան · 156
կարս ք · } 38
կարուց ք · }
կարսաւերա լ · 11
կեադու վ · 153
կեթիկ գւ · 35
կեծուկ գ · 102
կեղի վճ · 57
—— լեր · 8
կենաուղ վճ · 171
կեշառուք գ · վ · 145
կեչոր ք · 145
կերձանիս վճ · 62 ·
կերմիան վճ · 115
կեցան վճ · 96
կէլէր գ · 194
կէնձէ վճ · ք · 167
—— գետ · 21 · 165
կէշուան գ · վճ · 47
կէօլա վճ · 54
կէօլճիւկ լճ · 18
կէօյնիւկ վճ · 75
կէօք գտ · 22
կէօք լ · (Գաղ) · 6
—— այլ լ · 159
կէօք-չայ աւ · վճ · 163
—— գետ · 147
կէօքսու գ · 81
—— վիճ · 35
կէօք-տաղ լ · 5
կէօք-տերէ գտ · 158
կէօքճէ-տէնիզ լճ · 143
կըռզէն գ · 161
կինձ գտ · 23
—— վիճ · 73
կիսակ գ · 49
կիսկիմ աւ · 49
կիրակոս (Ս·) վ · 60
կիրանց գ · 164
կիրտիման գտ · 186
կիւզէլտերէ գտ · 95 · 147
—— գիւղ · 147
—— լեառն · 4 · 7
—— վիճ · 76
կիւլ-ամբար գտ · 164
կիւլ-Խաթախ գտ · 164
կիւլ-Թէփէ գ · 152
կիւլիստան վճ · բ · 174 · 176
կիւմրի գւ · ք · 125 · 126
կիւմրի-չայ գտ · 198
կիւնէյք վճ · 148
կիւրկիւրէ գտ · 197
կիւրճիստան վճ · 49
կիւրօսս աւ · (Գորէս)

կլիձա գ · (Խլիձա)
կղարջք գւ · 52
կոր լճ · գտ · 18 · 81
կոգայովիտ } գւ · 35
կոգովիտ }
կոգայովտի շամբ · 18
կոգովիտ միւս · 79
կողեան բլուր · 138
կոթ գ · 147
կոխպանից գ · 92
կողակագետ գտ · 143
կոհեր լ · 9
կողբ գ · 136
—— գետ · 21
կողբոփոր գւ · 123
կողթ գւ · 193
կոնոնոսի վ · 72
կովկաս լ · 5
կովկաս Հայոց լ · 7
կոլսական (կուսական) գւ · 155
—— քաղ · 171
կոտայք գւ · 138
կոտեր գւ · 58
կոտոմ գ · 93
կոտոր գետ · 21 · 25
—— լեառն · 13
—— բերդ · 103
կոտրած-կամուրջ · 113
կորդուաց լեր · 11
կորդուք աշխ · 97
—— Վերին, Ներքին, Միջին · 35
կորի գւ · 35 · 57
կուաշ աւ · 129
կուլէթ բ · 124
կուհատրեան լ · 12
կոփ լ · 5
կուզանովիտ գւ · 35
կունէն գ · 160
կուռիձան գ · 35
կուսանաց անապ · 172
կուտրաշէն գ · 49
կուր գտ · 22
կուրակ գտ · 22
կուրան գտ · 21 · 168
կուրկուռ գ · 79
կռնաձոր գ · 169
կռնկավանք վ · 166
կտուց կղ · 93
կրձունիք գւ · 35
կրման գ · 49 ·
կօթի գ · 160
կօշ գ · 129
Հարանդ գւ · 35 · 174
—— քաղ · 170
Հագարի գտ · 21 · 168
Հագամակերտ ք · 100
Հաղարապատ գ · 152
Հաղու վճ · 73
Հաղթու վիճ · 70
—— լեր · 9
Հաթերք բ · 175
Հալեւոր վ · 67
Հալիձոր գ · 172
Հաղարծին վ · 160
Հաղբատ վ · 123
Հաճի-վէլի գ · 42

Համամաշէն } երկիր · աւ · 49
Համշէն }
Համուկ վճ · 35
Հայաստան · 1
Հայեղիկ գ · 72
Հայթերք (Հաթերք)
Հայկաբերդ 94
Հայկական Նահ · 127
Հայոտերանք Քիւրոք · 35
Հայոց-Թառ վ · 141
Հայր Յովհան վ · 156
Հայոց-Ձոր վճ · 94
Հայք Մեծ · 1
—— Փոքր · 1
—— Չորրորդ · 64
Հանդաբերդ · 174
Հանի գւ · 35
Հանձիթ գւ · 67
Հաշտեանք գւ · 64
Հառշակ գ · լճ · 18 · 94
Հառճոյ վ · 126
Հասան գտ · 22 · 161
Հասանապատ գ · 136
Հասանղալա ք · 55
—— գետ · 21
Հասանքայա } գ · 161
Հասանքէ }
Հատիս լ · 7 · 143
Հարանց անապատ · 172
Հարճլանք գւ · 178
Հարնավազ · 172
Հարք գւ · 82
Հացիւնեաց գ · լ · 13 · 103
Հաւախաղաց բ · 176
Հաւաւ գ · 65
Հաւունիք գւ · 35
Հաւուց Թառ (Հայոց Թառ)
Հաքեարի (Հէքեարի)
Հեկրեամ աւ · 154
Հենի (Հայնի) վճ · 70
Հեր ք · 104
Հերմոնավանք · 149
Հէլէնէնտորֆ գ · 167
Հէշտարուստ վճ · 114
Հէքեարի գւ · լ · 11 · 99
Հին տուներ · 62
Հինձք գ · 45
Հմայր լ · 56
Հնձուց գեօղ (Հինձք)
Հչյաբերդ լ · 163
Հոգւոց վանք · 94
Հողիկ գ · 67
Հոցյ գ · 95
Հոնաց Դուռն · 199
Հռաեանս աւ · 78
Հռոմայրի Ս · Նշան վ · 124
Հռոմաշէն վ · 164
Հռոմոսի վ · 40
Հորդոմ գ · և գտ · 91
Հռիփսիմէ (Ս·) (Էջմիածին) · 133
Հռիփսիմեանց քարայր · 45
Հրաբուխք · 15
Հրազդան գտ · 21 · 138
Հրաշկաբերդ } 149
Հրաժեկայ բ · }
Հրաքոտ-Պերոժ գւ · 35
Ձագ գ · 138

Ձագաւան վ · 128
Ձիակոն լ · 22
Ձիրաւ գ · 85
Ձորոյ-գետ · 22 · 122
Ձորոյգետ գւ · 123
Ձորոփոր գւ · 123
Ձորք գ · 105
—— քաղ · 171
Ղարան գւ · ք · 171 · 173
Ղազարապատ (Էջմիածին)
Ղամըշ-կէօլ լճ · 18
Ղանըձա գ · 126
Ղարաղու երկ · 161
Ղարավանք գ · 43
Ղարս գւ · ք · վճ · 37 · 38
Ղարայ գետ · 22
—— լեր · 8
Ղըփչախ գ · 126
Ղուլէու վ · 67
Ղուշճի գ · 45
Ղօզլիձա գ · 41
Ղօշղար վճ · 163
Ճակատք գւ · 35 · 135
Ճակք գւ · 35
Ճահուկ գւ · 35
—— գեօղ · 150
Ճաղագու գտ · 25 · 109
Ճապղու աւ · 150
—— գետ · 21
Ճամալաւա գ · 106
Ճամուշլու գ · 43
Ճան-Թէփէ 148
Ճապաղջուր } վճ · 64
Ճապղըջուր }
—— գետ · 23
Ճապոտիկ գ · 146
Ճառաբերդ } գւ · բ · 174 · 175
Ճարաբերդ }
Ճարխէշ գ · 160
Ճարոյ-Պէլըքան գ · 199
Ճաւուր-տաղ լ · 11
Ճեկիր (Ճկեր) գտ · 157
—— վիճ · 165
Ճեւանշիր գւ · 179
Ճէզիրէ գւ · ք · 97
Ճէլալ-օղլու աւ · 125
Ճէյրան-կէշմէզ գ · 186
Ճէնկի-չայ գ · 186
Ճէպէլ-Էպխատ · 98
Ճիլ գ · 148
Ճիլկա գ · 22 · 125
Ճիխերկան գտ · 25
Ճիղըք · 186
Ճիձապաղ գ · 49
Ճիպրայիլ գ · 178
Ճիռէլէր գ · 62
Ճիւան-Գալէ · 56
Ճիւաի } լ · 11 · 97
Ճիւախս }
Ճկեր (Ճեկիր) · 185
Ճօղի աւ · 154
Ճորայ-Պահակ · 199
Ճորոխ գ · գ · 3 · 19
Ճուաշռառ գւ · 35
Ճուլամերկ վճ · ք · 99
Ճօղաղ աւ · 160
Մաղաղ գւ · 35
Մաղթու գտ · 143

Մածնաբերդ. 161
Մակարայ վ. 160
Մակու վճ. ք. 102
—— լերինք. 8
Մահմուտիկ բ. 94
Մաղասաբերդ. 42
Մաղարտ գ. 69
Մաղարդայ վ. 154
Մամախաթուն աւ. գտ. 58
Մամրոտ բ. 164
Մամրուան գ. 51
Մայմեք լ. 6
Մայրագոմ վ. 144
Մայրաքաղաք ք. 174
Մայրոյ վ. (Մայրագոմ)
Մանազկերտ վիճ. 82
—— քաղ. 56
Մանակերտ. 95
Մանանաղի գւ. գ. 74
Մանասէկ գ. 179
Մանեայ այրք. 62
Մանիչկայ գ. 149
Մանկլեաց փոր գւ. 124
Մանկլիս աւ. 121
Մանկլիս Նոր աւ. 121
Մանրավանք. 79
Մաշավէր գտ. գ. 22. 122
Մասատ գ. 48
Մասեաց-Ոտն գւ. 86. 136
Մասերի գ. 187
Մասիոս լ. 12
Մասիս / Մասիք } լ. 3. 15. 137
Մաստարա գ. 129
Մատրեւան գ. 157
Մատին առաքելոց վ. 75
Մատաղավանք. 89
Մատնէվանք. 80
Մատրավանք. 79
Մարաղի գ. 187
Մարաթ լ. 75
Մարաղա գւ. ք. 124
Մարանդ գւ. վճ. ք. 105
Մարգաղի գւ. 35
Մարգաստան գւ. 35. 103
Մարեք գ. 62
Մարի գւ. 35
Մարմանազ աւ. 49
Մարմաշէն / Մարմարաշէն } վ. 126
Մարմետ գ. 25. 91
Մարտիրոս գ. 149
Մաւագի-Խաթուն վճ. 150
Մաքու (Մակու)
Մաքենոց վ. 147
Մաքրավանք. 145
Մաֆուաշ լ. 7
Մելազկերտ վճ. աւ. 82
Մելիտինէ. 2
Մեծ գտ. 22
Մեծամօր գտ. 21
Մեծամօրի լճ. 18
Մեծառունիք գւ. 174
Մեծիրանք գւ. 174
Մեծիրանից վ. 176
Մեծկողմանք / Մեծկունիք / Մեծնունիք } գւ. 35. 174
Մեծոփայ վ. 89
Մեղրագետ. 23. 77
Մեղրի վճ. աւ. 171. 173
Մենաստան վ. 145
Մենծկերտ գ. 56
—— վիճ. 66
Մեզրէ աւ. 65
—— այլ աւ. 148
Մելիքան գ. 57
Մելիքէնտ գ. 160
Մելիքշէրիֆ աւ. 63
Մեխստուքենտ վճ. 176
Մեկս (Մոկս)
Մեշուր / Մեսխուր } գ. 103
Մերենտ (Մարանդ)
Մեվլէկէ գղ. 42
—— Նախճաւանայ. 42
Մերհէմէթաբատ աւ. 2. 109
Մերամին. 24
Մերքեշէ լ. 56
Միանէ վիճ. ք. 115
Միան-տաղ վճ. 109
Միափոր գւ. 153. 160
Միաֆարղին վճ. ք. 71
Միհրայ վ. 166
Միհրամ լ. 9
Մինաս (Ս.) վ. 60
—— այլ վ. 165
Միշկին վճ. 117
Միշուտաղ լ. 13
Միջա գւ. 35
Միջնարցախ գւ. 174
Միս լ. 7
Միրան լ. 13
Մնձուր լ. գւ. 7. 57
Մշոյ գ. 3. 4
Մոթողանք գւ. 35
Մոխրաբերդ գ. 95
Մոկք / Մոկաց աշխ. աւ. 11. 96 / Մոկս
Մոկունք գ. 78
Մողան անապ. 117
Մուգար լ. 9
Մոքրայա լ. 6
Մուղ լ. 13
Մութ աշխարհ (Մասիս)
Մուխանք գւ. 178
Մուղան գ. 4. 26. (Մողան)
Մուղանլը գ. 182
Մուղնի գ. 134
Մուշ գւ. ք. 74. 77
Մուշիր լ. 9
Մուսարագ / Մուսարուր } գ. 195
Մուստուրիկու վ. 45
Մուր լ. 13
Մուրալ լ. 7
Մուրատ գտ. 20. 23
Մուրով լ. 7
Մուրց գտ. 21
Մուրցամօր գտ. 21
Մուֆարղին (Միաֆարղին)
Մռաւ / Մռաւղ } լ. 7. 174
Մրէն գ. 41
Մրղուզ գտ. լ. 7. 22. 161
Մստօթեփէ լճ. 18
Մօր-Մեծ գտ. 22
Յակոբ (Ս.) վ. 136
—— Վանայ. 95
—— Հայրապետ վ. 157
Յաշտից տեղիք (Աշտիշատ)
Յերապօլիս (Չմշկած.). 66
Յըմբէլայ ծովակ. 18
Յիզախրուղանի վ. 95
Յովհաննավանք. 134
Յովհաննէս (Ս.) վ. Եկղձն. 73
—— Եղբդուաի. 78. 74
—— Մեղրոյ վ. 173
Յունական որդի վ. 89
Նադաբեւի լ. 7
Նաղըր-չայ գտ. 25
Նազուկ լճ. 18. 80
Նալ-թեփէ լ. 15. 143
Նախիջեւան / Նախճաւան } գւ. վճ. ք. 150 151
Նախճաւան գ. 41
Նահարի-Պեոլաս ջրանցք. 182
Նահիէ վճ. 83
Նաօխման վճ. աւ. 51
Նարեկ գ. 95
Նարեկացւոյ վ. 76
Նաւեաց երկ. 49
Նեբրովթայ լ. 15
Ներոնիս (Արտաշատ)
Ներսէս գղ. 60
Ներսմիհցոյ վ. 174
Նեմրութ / Նիմրութ } լ. 10. 80
Ներճիկ գ. 75
Նեֆսի-փէնէք աւ. 51
Նիգ գւ. 163
Նիհորական լ. 100
Նիմփէոս գտ. 71
Նիւբաար գտ. 164
Նշան լ. 13
Նշան (Ս.) (Վարագ) վ. 92
Նոր քաղաք. 132
Նորաշէն գ. 153
—— այլ գ. 46
Նորատուս գ. 147
Նորավանք. 148
Նոր-Բերդ. 161
Նորշէն գ. 78
Նորք գ. 138
Նուխի գւ. ք. 185
Նուղատի գ. 173
Նպատ / Նպատական } լ. 8. 70. 85
Նփրկերտ գւ. 71
Շագ / Շագ-խուլ-արապ } գ. 20. 24
Շագախ վճ. 96
Շակաշէն գւ. 167
Շահանդուխտ գ. 172
Շահապիվան լ. 85
Շահապոնք գ. 154
Շահաստան (Պարտաւ). 180
Շահեր գտ. 25
Շահ-եօլու լ. 8
Շահի կղ. 113
Շահի-Րուտ գտ. 113
Շահկասի լ. 13
Շահմիրամանց-ձոր. 166
Շահնաւուզ աւ. 173
Շահպուլաղ գ. 176
Շահվէրանի լ. 13
—— գետ. 129
Շահ-տաղ լ. 7. 193
Շահ-Րուտ գտ. 25
Շաղատ գ. 177
Շաղվէրտ գտ. 129
Շամախի ք. գւ. բ. 187
Շամբ գ. 154
Շամբի-ջուր գտ. 21. 128
Շամիրամ լ. 7. 15. 143
Շամիրամաբերդ. 166
Շամիրամակերտ (Վան). 90
Շամիրամաձոր. 166
Շամիրամայ ջուր գտ. 25
Շամխոր / Շամքոր } ք. 165
Շամշատիլ գւ. 161
Շամշուլտէ բ. 121
Շան-գալէ. 84
Շատախ գ. 164
Շատգոմք գւ. 35
Շատեւան / Շատուան } գ. 53
Շարուր գւ. 142
Շաւարշան գ. ք. 112
Շաւշէթ գտ. 19
—— վիճ. 52
Շաքարապատ գ. 154
Շաքի գւ. ք. 184. 185
Շէմախի (Շամախի)
Շէհրիար գ. 130
Շէմքոր (Շամխոր) գտ. ք. 22. 165
Շէյթանապատ աւ. 109
Շէյխիվա լ. 12
Շէյպէք լ. 13
Շէոեան գետ. 21
—— լեառն. 8
—— վիճ. 63
Շէրամին գ. 175
Շէքէր գետ. 25
Շէքի նահ. 184
Շընհեր գ. 172
Շիխ գ. 192
Շիկաշէն գւ. 35
Շին գ. 75
Շինքուր գ. 148
Շինար լ. 122
Շիպահանք լ. 163
Շիրակ գւ. 38
—— դաշտ 3
—— մօր. 18
Շիրակաւան. 38
Շիրա-գալէ. 144
Շիրխանէ լ. 13. 103
Շիրվան վճ. բ. 75
—— նահանգ. (Շրուան)
Շմրատ լ. 11
Շնքուշ վճ. 69
Շոխ աւ. 96
Շողագայ գ. 147
Շողալար լ. 8
Շողակաթ վ. 69
—— (Էջմիածնի). 132
Շռօթ գ. 153

Շուլաւերի գտ. · 22 · 123
—— աւ. · գ. · 122 · 123
Շուշան գ. · 92
Շուշար լ. · 86
—— վիճ. · 74
Շուշի նահ. · 168
—— քաղ. · գ. · 177
Շրեշ բլ. · 132
Շրուան գւ. · ք. · 186 · 187
Շրուանայ դրունք · 194
Շօրախ գ. · 148
Շօրեկել վճ. · 38
Ոլոր գ. · 68
Ոծրախէ գւ. · 119
Ողջաբերդ գ. · 141
Ոսկի լ. · 85
Ոստնբլուր գ. · 79
Ոստան վճ. · աւ. · 95
Ոստան Հայոց · 139
Ոստան գետ. · 6
Որդորու գ. · 56
Որդուատ } գւ. · վճ. · քաղ. ·
Որդուպատ } 155 · 156
Որմիզդպերոժ գւ. · 35
Որմի գւ. · ք. · 107
Որմեայ ծով. · 110
Որոտն գ. · 172
—— գետ. · 12 · 172
Որջնհաղ գ. · 13
Որսխրանք գւ. · 35
Ուզուն գ. · 122
Ութա գւ. · 71
Ուլուխանլը լ. · 7
Ուխտիք ք. · 51
—— գեօղք · 62
Ուղուզլի գ. · 42
Ուճարուտ վճ. · 117
Ուշի գ. · 135
Ուռեկ գ. · 62
Ուռեկան գ. · 174
Ուռուամելրայի աւեր · 60
Ուստայեցոց գւ. · 71
Ուտի աշխ. · 26 · 158 · 168
—— Առանձնակ գւ. · 179
Ուրբաթայլք վ. · 92
Ուրումիէ (Որմի) · 110
Ուրուտ գ. · 54
Ուփատար երէզ · 4
Ուքաղէ գւ. · 35 · 46
Չախ–Ոէշ լ. · 12
Չալդըրան վճ. · 43
—— այլ վիճ. · 103
Չապար ճծածին վ. · 95
Չաղմուր գտ. · 23
Չամուրլու գ. · 144
Չանախճի գտ. · 21 · 142
Չանկլը լիճ. · գ. · 18 · 43
Չանկլը–քիլիսէ վ. · 79
Չանկըլըլար գտ. · 22
Չա–Սփի լ. · 98
Չաւլան ք. · 194
Չատըր լ. · 6 · 160
Չարեք բ. · 164
Չարի վճ. · գտ. · 25 · 106
Չարչարանաց Ս. Լուսաւ. · վ. · 63
Չարպահուր գտ. · 23 · 188
Չարտաքլը լ. · 6
—— գեօղ · 160 · 165
Չաւընդուր գ. · գտ. · 168 · 173
Չեհար–ռանձագ վճ. · 66
Չեմեն լ. · 8
Չենկիլերու գտ. · 125
Չեռլի գ. · 64
Չեքմէ լ. · 8 ·
Չըլըբերդ (Ճառաբերդ) · 175
Չըլտըր գետ. · 22
—— լեառն · 5
—— լիճ · 18 · 37
—— աւ. · վիճ. · 37
Չըրփըլու գ. · 126
Չիհերկեան գ. · 56
Չիմիշկեզեկ (Չմշկածագ) · 66
Չինանար վճ. · գ. · 157
Չիպուգլու գ. · 145
—— գետ · 143
Չիւլլի գ. · 56
Չիֆթլիկ վճ. · 63
Չլաբերդ աւ. · 174
Չղախ գւ. · 174
—— հովիտ · 176
Չմշկածագ գւ. · ք. · 66
Չնչուատ գտ. · գ. · 21 · 136
Չոլ ք. · 199
Չոմա վճ. · 99
Չորատան գ. · 161
Չորայ կապան (Դարբանդ)
Չորս վճ. · 103
Չուխուր վճ. · գ. · 3 · 77
Չուխուրեթի վճ. · 54
Չրմէս աւ. · 60
Չօրուտ գ. · 144
Պազմառ–առու գտ. · 24
Պաղարշայ գ. · գտ. · 170
Պալակացիս լճ. · 18
Պալանտուզ գտ. · 25
Պալարուտ գտ. · 189
Պալեկան գ. · 191
Պալըքլը լիճ · 18
Պալըքլը սու գտ. · 21 · 116
Պալխար (Պարխար) լ. · աւ. · 49 · 50
Պալունիք գւ. · 35
Պալուքանի գ. · 191
Պահակ ձորայ (Դարբանդ) · 199
Պահլիան վճ. · 93
Պաղին } գ. · 66
Պաղնատուն }
Պաղրու–քուհ լ. · 116
Պայամու գտ. · 43
Պայէզիտ գւ. · վճ. · ք. · 83 · 86
—— Նոր աւ. · 147
Պայընտուր գ. · 126
Պայպուրթ (Բաբերդ) · 48
Պանտուամաճի գտ. · 89
Պանտուպան գ. · 126
Պաշ–Ապարան աւ. · 144
Պաշկալա աւ. · 100
Պաշ–Համշէն գ. · 49
Պաշ–Նորշէն աւ. · 142
Պաշ–Շորեկել · 38
Պապատաղ լ. · 186
Պառնաուտ գ. · գտ. · 21 · 170
Պասուդ գտ. · գ. · 21 · 173
Պասխձվան գ. · 58
Պատապարանիք գւ. · 35
Պարդկանք գւ. · 178
Պարթենից բ. · 58
Պարխար լ. · գ. · 5 · 47
Պարկուշատ վճ. · 171
Պարուար գւ. · 121
Պարուճ գ. · 165
Պարսկահայք աշ. · 104
Պարտաւ ք. · 180
Պարտէզ աւ. · 51
Պարտըզ–սու գտ. · 51
Պարտիզաց–փոր գւ. · 51
Պաքըր մատէն · 46
Պաքու գւ. · ք. · 2 · 191 · 192
Պաքուլեան լ. · 6
Պեզդատաղ լ. · 6 · 125
Պելեւ վճ. · գ. · 157
Պելոքան գւ. · 199
Պեյքէ լ. · 156
Պերոզապատ } (Պարտաւ)
Պերոժապատ }
Պեժանկետ գ. · 50
Պելեաքան գւ. · 199
Պեկիր–կեօլ լճ. · 18
Պեյլեգան ք. · 182
Պեյլերան գ. · 56
Պենտըլան (Պանտուպան)
Պեշ–պարմագ լ. · 194
Պեշ–քիլիսէ գ. · 44
Պետայխատան վճ. · 113
Պերկուշէթ գւ. · 187
Պերտէ գ. · 179
Պերքամի վճ. · 98
Պիանք գւ. · 178
Պիթլիզ (Բաղէշ) · 76
Պիլեճան (Պլեճան)
Պինալ գտ. · ք. · 25 · 113
Պինկեօլ լ. · գտ. · 8 · 19
Պլեճան լ. · 10 · 81
Պոլատակ գ. · 136
Պուզատաղ լ. · 7 · 15
Պուլանըք վճ. · 81
—— գիւղ · 174
Պուզա–թէփէ լ. · 146
Պուղան գտ. · 190
Պուտուխ գւ. · 192
Պուրճուլլուհ լ. · 11
Պօհգան լ. · 11
—— գետ · 23 · 96
—— գաւ. · 96
Պօձան գ. · 164
Պօռ գ. · 77
Պօռչալու գտ. · 22 · 122
—— գւ. · 121 · 122
Ջահուկ աւ. · 151
Ջայլամար աւ. · 99
Ջաւախք գւ. · 120
Ջերմայի գ. · 43
Ջերմաձոր գւ. · 35 · 96
Ջերմակ գ. · 58
Ջերմիկ վճ. · 69
Ջերմուկ գւ. · 175
Ջերմուկք · 16
Ջորեհանդխատ վ. · 63
Ջուլամերկ վճ. · ք. · 60
Ջուխտակ գ. · 60
Ջուղա ք. · 154
Ջրաբաշխ լ. · 83
Ջրբաժին Եփրատայ · 8
Ջրվէժիկ վ. · 174
Ռահ գտ. · 126
Ռավհայ ձոր · 76
Ռետուան } աւ. · վճ. · 73
Ռըտուրվան }
Ռնատմոլ գ. · 146
Ռոստոստակ գւ. · 176
Ռովխրաղա գւ. · 189
Ռոստպայեան գւ. · 35
Ռուզա գտ. · 107
Ռուսպառ գտ. · 197
Ռուսթա ք. · 107
Ռուսափիկաղ վճ. · 113
Սագամ գւ. · 162
Սադու գ. · 73
Սաթլելի աւ. · 52
Սաթորան գ. · 56
Սալամաս գւ. · վճ. · 106
Սալեան գ. · ք. · 188
Սալնոյձոր գւ. · 76
Սախուս գ. · 47
Սահառ ք. · 181
Սաղամաստ (Սալամաս)
Սաղամաս լիճ · 18
Սաղեան գ. · 187
Սաղման վճ. · 66
Սաղմոսավանք · 134
Սաղրըղան գալէսի · 176
Սամանտու գտ. · 19
Սամուր գւ. · գտ. · 193 · 197
Սամցխէ գւ. · 119
Սանահին վ. · 123
Սասուն լ. · 9
—— գւ. · աւ. · 74 · 75
Սատաղ } ք. · 63 ·
Սատաղացւոց }
Սատանադաճ լ. · 7
Սատարակ գ. · 140
Սարայ կղ. · 190
Սարաշէն գ. · 165
Սարեալ լ. · 7
Սարը–մեշէ լ. · վճ. · 9 · 67
Սարըսու գ. · 82
—— վիճ. · 88
Սարուճ գտ. · 24
Սարչամ գտ. · լ. · 15 · 20 · 44
Սարդարապատ ք. · գւ. · 128
130
Սարտախվան լ. · 7
Սաւալան } լ. · 7 · 13 · 116
Սաւէլան }
Սաքըզէն գ. · 109
Սաֆիչայ գտ. · 25
Սեաւ գտ. · 19 · 136
Սեաւ լ. · 173
Սեպուհ լ. · 8 · 59
Սերխեթք գւ. · 35 · 73
Սերկեւլի գ. · 133
Սերովբէկից վ. · 62
Սեւան կղ. · ծ. · 15 · 17 · 143
Սեւերակ ք. · 2
Սեւորդեաց աշ. · 122 · 161
—— գետ · 161
Սէֆալի վճ. · 129
Սէլահ–օղլու աւ. · 160
Սեկմանապատ } վճ. · ք. · 103
Սեպմանապատ }

Սերա } (Սղերտ)
Սեօրա }
Սերիփքենտ աւ. 114
Սեփէտաշ գ. 189
Սեօլմանապատ (Սեկմանապատ)
Սէֆիտ-Բուտ գտ. 113
Սըռաչալը լ. 7
Սըրըգմը Ս. Թորոս վ. 58
Սիան-գալէ բ. 109
Սիգդէ գ. 92
Սիխճիք լ. 5. 15
Սինէկ տաղ լ. 34
Ս. Սիոն (Սաղմոսավանք)
Սիսակեան Ոստան գւ. 35
Սիսիան գ. 169
Սիվան գտ. 68
Սիվան-մատէն վճ. 68
Սիրապաղան գ. 137
Սիւհէնտ լ. 13. 113
Սիւղի վ. 134
Սիւնենց գ. 50
Սիւնիք աշ. 168
—— փոքր. 168. 174
Սիւրխ-տալ գտ. 25. 112
Սխիան լ. 10. 15. 88
Սկըլի գ. 192
Սհաթլու վճ. 131
Սղերտ վճ. ք. 73
—— գետ լ. 5. 22
Սղնագ գւ. 199
Սոթք գւ. աւ. 148
Սոսփ գ. 95
Սովլի վ. 134
Սորսորու վ. 67
Սուլուխ գ. 79
Սուկաւ լ. 8
Սումգայիթ գտ. 186
Սուսան վճ. 75
Սուտէկէն լ. գ. 6. 148
Սուրէնաշէն աւ. 58
Սուրմալի } վճ. աւ. գտ.
Սուրմառի } 21. 136
Սուրատն գտ. 22
Սուրատնա գ. 37
Սպանդարակերտ գւ. 35
Սպարկերտ վճ. 96
Սպաւտա լճ. 109. (Որմի)
Սպեր գւ. աւ. գտ. 19. 47
Սպիտակ վ. 91
Սվէաթօյի կղ. 193
Ստաթեւ (Տաթեւ). 171
Ս. Ստեփանոս (Երնջակ.)
վ. 153
Սրինգ գ. 99
Սրմանց լ. 8
Սրքութ լ. 53
Սքանչելագործի վ. 88
Սքուտրէթ վճ. 121
Սօթիմերի լ. 7
Սօլակ գ. 145
Սօլօրղ վճ. 103
Սօղանլու լ. 5. 15
Սամխէթ նահ. 119
Սուք } պուլագ վճ. 105
Սուճ }
Վալի-ալի գ. 147
Վահանաշէն գ. 48
Վահանու վ. 172
Վահեւունիք գւ. 35
Վաղարշակերտ ք. 84
Վաղարշապատ ք. գւ. 132
Վաղարշաւան ք. 56
Վաղաւեր գ. 45
Վայխիր գ. 142
Վայկունիք գւ. 175
Վայոյ-ձոր } գւ. 143. 149
Վայոց-ձոր }
Վան գւ. ք. 90
—— ծով. 18. 87
Վանայ լեր. 10
Վանանդ գւ. 29. 38. 157
Վանավանու վ. 147
Վանշէն (Վահանաշէն)
Վանք-մատէնի գ. 47
Վառանդան } վճ. 177. 178
Վառանդին }
Վասակաշէն գ. 146
Վասպուրական աշ. լ. 13. 87
Վասնեան Դաշտ. 195
Վարագ լ. 10
—— վանք. 102
Վարագայ Ս. Նշան վ. 161
Վարաժնունիք գւ. 143
Վարդամարգ գ. 136
Վարդանակերտ գւ. 35
—— աւան. 188
Վարդանեան գ. 199
Վարդանլը գ. 185
Վարդաշէն աւ. 185
Վարդգէս աւ. 132
Վարդենիս գ. 78
Վարդի-հայր } վ. 43
Վարդիհեր }
Վարդիշէն գ. 46
Վարդոյ լ. վճ. 8. 75
Վարզուհան գ. 48
Վարսամպէկ լ. 5
Վեափ գ. գտ. 21. 23. 142
Վեափ-պազար վճ. 142
Վժան գ. 129
Վիշապաձոր 43.
Վրահայոց լ. 6
Վրընջունիք գւ. 103
Տարրիս (Դավրէժ)
Տաթեւ գ. վ. 171
Տահէր } գ. 83
Տաղար }
Տամբերս գւ. 35
Տամբուր գւ. 51
Տամճլու գ. 146
Տայլար գ. 40
Տայոց լ. 5
Տայք. 51
Տատանկի վ. 60
Տանկրիայն գւ. 35
Տաշիրք գւ. 125
Տաշկալը գ. 176
Տաշտուն վճ. 171
Տասգին վճ. 157
Տասմար վճ. 105
Տատիկ վճ. 76
Տարաքնակ ածածին վ. 76
Տարալագըղ վճ. 148
Տարաշամբ գւ. 156
Տարաչիչակ վճ. 143
Տարաքէնտ վճ. 136
Տարխիմ լ. 61
Տարքուշ լ. 3
Տարօն գւ. 74. 77
Տաւուշ գտ. գւ. 22. 161
Տաւուշոյ ձոր. 161
Տաւրոս լ. 5. 12
Տափերական կամուրջ. 139
Տափ (Հատախ)
Տեկոռ (Տիկոր)
Տեղ գ. 170
Տեղեր գ. 129
Տեմոգ բ. 120
Տեպեսա գտ. 22. 122
Տզրկածով լճ. 18
Տէզերուտ գտ. 25
Տէլիպապա գ. 56
Տէլիք-դաշ լ. 173
Տէլիք-Թէփէ լ. 7. 15
Տէհիխէրկեան գ. 113
Տէմիրտաղ լ. 13. 49. 113
Տէմիր-գափու (Դարբանտ)
Տէնկա գտ. 193
Տէվէլի գ. 142
Տէվէկեօղ լ. 7. 15
Տէվէպօյնու լ. 5
Տէրեափ Շիրին (Սեան ծ.)
Տէրեափ-Բուտ գտ. 21. 25
Տէրէվանք. 62
Տէրունական բ. 161
Տէրպէնտ (Դարբանտ). 199.
200
Տիատին վճ. 85
Տիարպէքիր գւ. ք. 68. 72
Տիգրանակերտ ք. 72
—— աւան. 176
Տիգրիս գտ. 24
Տիլի գ. 160
Տիլման գւ. 106
Տիկոր գ. 41
Տիղմեր գ. 52
Տիրամայր վ. 91
Տիրաշէն վ. 60
Տիք-փիլաքան լ. 7. 15
Տլուք գւ. 67
Տղմուտ գտ. 21
Տմորիք գ. 35
Տշող գ. 95
Տոմիսա ք. 66
Տոսպ գւ. 90
—— ծով. 90
Տուարածատափ գւ. 35
Տուժիկ լ. վճ. 8. 57
Տումլու լ. 44
Տուշքի վճ. 99
Տուչքատակ գւ. 35
Տուտ գ. 161
Տուրուբերան աշ. 74
Տոխ գւ. 35
Տրդատայ բերդ 62
Տրդատայ Թախտ. 140
Տրպատունիք գւ. 35
Տրտու գտ. 168
Րէվանտուզ վճ. ք. 95
—— լեր. 12
Ցախաց-քար վ. 148
Ցաղկեայ երկիր. 66
Ցամաքաբերդ գ. 146
Ցղնա գ. 157
Ցոփ ք. 186
Փալանդէօքէն լ. 8
Փայտակարան աշ. ք. 186.
188
Փանապատ (Շուշի). 177
Փառակայ գ. 157
Փառաւան գտ. լճ. 18. 22.
120
Փառխոս ք. 164
Փառնէս գւ. 164
Փարպի գ. 130
Փէնէկ } վճ. գ. 45
Փենեակերտ }
Փերկիտ գ. Փոքր. 42
—— Մեծ գ. 42
Փիսոնը գտ. 19
Փխրահալթ գ. 186
Փշավանս գ. 95
Քարոր գտ. (Խարոր)
Քարուր մատէն բովք. 69
Քաղբի գւ. 194
Քաթարինէնֆէլտ գ. 122
Քաթիշայ վ. 181
Քալակեալխ գտ. 130
Քալնու լ. 5
Քաղաքուդաշտ. 132
Քաղցրահայեաց ածածին
վ. 65
Քամբոր գ. 47
Քայքուլի լ. 6
Քանաքեռ գ. 138
Քանքան ջուր. 132
Քաշաթաղ գւ. գ. 170
Քաշավէր բ. 2. 109
Քաշունիք գւ. 170
Քաշպէլ լ. 8
Քաշքայ լ. 13
Քապալա գւ. 185
Քապլիսատան գւ. 187
Քաջբերունիք գւ. 89
Քասաղ աւ. 144
—— գետ (Քարասախ). 21
Քարադաշտ գ. 95
Քարահունջ գ. 170
Քարատակու վ. 152
Քարհերձ լ. 159
Քարուտր գ. 45
Քարշաղ աւ. 197
Քարպահ վճ. 94
Քարցախ լճ. 18
Քալքաթխոկերտ ք. 67
Քարքէ լ. 79
Քացարին լճ. 18
Քաֆիլանքուհ լ. 10. 105
Քեսալի գղ. 73
Քեղ գւ. 35
Քէլիշին լ. 12. 108
Քէլիսէլի լ. 169
Քէմախ (Կամախ). 62
Քէնախեան գտ. 21. 168
Քէշիշքէնտ աւ. 148
Քէպան լ. 8
Քէպանմատէն. 66
Քէպէրլի լ. 7
Քէպէրլին գւ. 177
Քէրվանսէրայ գ. 160
Քէրքէր աւ. 105

Քեօթանկ լ. 143
Քեօլէ վճ. 54
Քեօմիւրսու գտ. 15. 61
Քեօշմէր լ. 8. 57
Քեօսէ տաղ լ. 8. 83
Քեօրի վճ. 57
Քեօր-օղլու բ. 56
Քեօր-օղլու լ. 8. 136
Քեօփրիւ գ. 57
Քեփի-տաղ լ. 7
Քիշ
Քթիշ } լ. 181
Քիլիթ գ. 156
Քիլիսէլի լ. 7. 15
Քիլիսէքէնտ ու. 103
Քիլլիս գ. 74
Քիսար լ. 148
Քիվան վճ. 117
Քիրէճլի լ. 5. 14
Քիւթանկ լ. (Քեօթանկ)
Քիւլլիւլիւ լ. 164
Քիւռ (Կուր)
Քիւրէկտէրէ գ. 42
Քիւրտիստան աշխ. 97
Քիւքիւրթլիւ լ. 15
Քլարճէթի գւ. 52
Քորայր վ. 124
Քոլոմա լ. 7
Քոչհաննէս վ. 99
Քռաճան լ. 6
Քուգդուր գ. 5
Քուլկադ ու. 195
Քուլփ (Կողբ)
Քուհի-մաշուք լ. 13
Քուհի-Նիշան լ. 105
Քունկուր լ. 7
Քուչիլան լ. 7. 148
Քուպա Դաշ. գտ. 193
—— գաւ. ու. 195
Քուստի-փառանես գ. 35
Քուտեալ գ. 193
Քուրալ գւ. 197
Քուրախ ու. 197
Քուրդք. 30
Քուրդ-Նորշէն գ. 78
Քուրիքի լ. 11
Քուրլուլու գ. 167
Քռնա գ. 153
Քսար լ. 7
Քրդադամ գ. 79
Քրթմանիկ գ. 166
Քօդուր լ. 13
—— գետ. 21. 113
Քօթուն գ. 187
Քօփի-տաղ լ. 5
Քօփան-տաղ լ. 13
Օլթի գտ. 18. 51
—— ու. վիճ. 51
Օծին գ. 82
Օկոմի գ. 56
Օձուն գ. 124
Օձաեղ գ. 48
Օղուզի գերեզմանք. 137
Օղուզլու գ. 42
Օնիկ գ. 56
Օշական գ. 134
Օշնախ գ. 50
Օվա վճ. 48
Օվաճըկ վճ. 103
Օրբէթ բ. 121
Օրթա-քէօյ գ. 47
Օրտակլու գ. 146
Օրտուպատ վճ. ք. 156
Օցխրէ գւ. 119
Ֆէնիք ու. 98
Ֆընտըգ վիճ. 98
Ֆիշապուր բ. 98
Ֆոսոյ վճ. 57
Ֆրատ (Եփրատ)
Ֆրէնկ-Նորշէն գ. 78
Ֆրէնկ-քէօյ գ. 49